V. KLJUČEVSKIJ

RUSKÉ DĚJINY

II

1928

STANISLAV MINAŘÍK V PRAZE

RUSKÉ DĚJINY

II

a 37 3782

V. KLJUČEVSKIJ

RUSKÉ DĚJINY

—

DÍL II

—

Přeložil

Stanislav Minařík

1928

Stanislav Minařík v Praze

HLAVA DVACÁTÁ PRVNÍ.

Moskva začíná shromažďovati údělnou Rus. — První zprávy o městě Moskvě. — Původní prostor moskevského Kremlu. — Hospodářské výhody zeměpisného položení města Moskvy. — Město Moskva — křižovatka cest různých směrů. — Stopy časného obyvatelstva moskevského kraje. — Moskva jako etnografický střed Velkoruska. — Řeka Moskva jako dopravní cesta. — Politické následky zeměpisného položení města Moskvy. — Moskva jako mladší úděl. — Vliv tohoto na vnější styky a vnitřní činnost moskevských knížat. — Politické a nacionální úspěchy moskevských knížat do polovice XV. stol. — I. Rozšíření území knížetství. — II. Získání velkoknížecího stolce. — III. Následky tohoto úspěchu: zastavení tatarských útoků, moskevský spolek knížat. — IV. Přenesení metropolitské katedry do Moskvy, význam této proměny pro moskevská knížata. — Závěr.

Nastává nám prozkoumati druhý proces, k němuž došlo v hornovolžské Rusi v údělních staletích. První proces, námi už prozkoumaný, drobil tuto Rus na knížecí državy v potomstvu Vsevoloda III. Jedné větvi tohoto potomstva vypadlo začíti dílo opačné, shromažďovati tyto drobící se části v něco celého. Moskva se stala středem státu, který se touto cestou utvořil.

Letopis uvádí Moskvu mezi novými městečky rostovské země, vzniklými za panování Jurije Dolgorukého. Je zajímavo, že toto městečko po prvé se objevuje v letopisném vypravování s významem pohraničního bodu mezi severním suzdalským a jižním černigovsko-sěverským krajem. Sem pozval r. 1147 Jurij Dolgorukij na schůzku svého spojence novgorodsko-sěverského knížete Svjatoslava Olgoviče, vzkázav mu: ‚přijdi ke mně, bratře, do Moskvy.' Toto je první zpráva o Moskvě, zachovaná v letopisech. Osada byla tehdy zřejmě selským knížecím statkem nebo přesněji řečeno staničním dvorem, kde suz-

dalský kníže se zastavoval při svých jízdách na kijevský jih a zpět. Dvůr měl asi značné hospodářské zařízení. Nazítří po příjezdu Svjatoslavově hostitel uspořádal hosti ‚oběd silný' a dobře pohostil jeho družinu, a k tomu bylo třeba míti pohotově dosti zásob i místa, třebaže Svjatoslav přijel s malou družinou. R. 1156 podle letopisu kníže Jurij Dolgorukij ‚založil město Moskvu' pod ústím Něglinné, t. j. obklopil svůj dvůr na řece Moskvě dřevěnými stěnami a změnil jej v město. To byl moskevský Kreml ve svém původním obrysu: zaujímal, jak to bylo vysvětleno I. E. Zabělinem v jeho *Dějinách města Moskvy*, západní kout kremlevské hory, skláněj ící se srázným mysem k ústí Něglinné u nynější Borovické brány, v jejíž pojmenování se zachovala památka na *bor*, jehličnatý les, který kdysi pokrýval kremlevskou horu. Prostranství, opásané stěnami knížete Jurije Dolgorukého a mající podobu trojúhelníku podle představ pana Zabělina sotva zaujímalo polovinu, spíše třetinu nynějšího Kremlu.

Město vzniklo na křižovatce mezi dněprovským jihem a hornovolžským severem. S týmž významem pohraničního městečka suzdalské země objevuje se Moskva i v dalších letopisných zprávách. Vypravoval jsem o hlučném zápase, který nastal po smrti Andreje Bogoljubského mezi jeho mladšími bratry a synovci. R. 1174 strýcové, zvítězivše nad synovci, zavolali z Černigova své ženy, které se tam ukrývaly. Kněžny jel doprovázeti syn černigovského knížete Oleg; dovezl tety do Moskvy a odtud se vrátil do ‚svého okresu' Lopasně. Lopasňa byla ves na 70 verst od Moskvy k jihu po serpuchovské cestě: tak blízko přicházely tehdejší černigovské hra-

nice k suzdalskému městečku Moskvě. Z vypravování téhož letopisu je viděti, že Moskva nosila i jiný dřívější název *Kuckova*. Tohoto názvu se jí dostalo po místním dědičném statkáři, bojarovi a podle podání suzdalského tisícníka Stěpana Kucka nebo Kučka, jemuž náležely okolní vsi a dědiny a jehož památka, mimochodem poznamenávám, se zachovala později v názvu moskevského prostranství *Kučkova pole* (nyní ulice Sretěnka a Lubjanka).

S dobou vzniku a se zeměpisným položením Moskvy je těsně spojen i její další politický osud. Jako městečko nové a vzdálené suzdalských středisek Rostova a Vladimira, Moskva později než jiná suzdalská města se mohla státi sídelním městem zvláštního knížetství a přitom se měla dostati mladšímu knížeti. Opravdu, po dobu větší části XIII. stol. není v Moskvě pozorovati trvalé vlády: knížata se objevovali v Moskvě jen na krátkou dobu, a byli to vesměs mladší synové svých otců. S počátku zde nějakou dobu seděl jeden z mladších Vsevolodovičů Vladimir; potom zde vidíme druhého Vladimira, jednoho z mladších synů velikého knížete Jurije Vsevolodoviče: to je onen Vladimir, který byl zajat Batuovými Tatary, když dobyli v zimě 1237—1238 Moskvy. Později ze synů Jaroslava Vsevolodoviče dostala se Moskva mladšímu Michajilu Chorobritovi, po jehož smrti r. 1248 znovu mnoho let není pozorovati v Moskvě zvláštního knížete. Konečně už v pokolení pravnuků Vsevoloda III., po smrti Aleksandra Něvského (r. 1263) objevuje se v Moskvě jeho mladší a nezletilý syn Daniil. Od těch dob se stává Moskva sídelním městem zvláštního knížetství se

stálým knížetem: Daniil se stal zakladatelem moskevského knížecího rodu.

Takové jsou časné zprávy o Moskvě. Podle nich by bylo těžko uhodnouti její další politický osud. Její osud zdál se neočekávaným i dalším pokolením severoruské společnosti. Dávajíc si otázku, jakým způsobem se Moskva tak rychle pozdvihla a stala se politickým středem severovýchodní Rusi, byla staroruská společnost na rozpacích, kde najíti odpověď: rychlý politický vzrůst Moskvy zdál se i jí historickou záhadou. Tento dojem se odrazil v jedné z mnohých národních pověstí, jejichž předmětem je původní osud tohoto města a jeho knížat. Jedna z těchto pověstí, zapsaná už v XVII. stol., počíná se asi v takovém tónĕ: ‚Kdo by myslil — hádal, že Moskva carstvím bude, a kdopak věděl, že Moskva proslavena bude jako stát? Byly na Moskvě-řece vsi krásné bojara dobrého Kučka Stěpana Ivanoviče'. Cítíte, že národní pověst zapsaná pozdním písmákem nepozbyla ještě příznaků rozměřené řeči, bylinného verše. Příčina záhadnosti prvních úspěchů města Moskvy obsažena je v tom, že staré památky našich dějin zaznamenaly daleko ne první okamžiky jejího růstu, ale už veliké vnější zisky, kterých dosáhla Moskva po dlouhém a neznatelném přípravném úsilí. Ale zachovaly se některé nepřímé poukazy, v nichž se odhalují tajemné historické síly, pracující o přípravě úspěchů moskevského knížetství od prvních chvil jeho jsoucnosti. Působení těchto sil se vyjadřovalo především v hospodářských podmínkách, které živily vzrůst města, a tyto podmínky vyplynuly ze zeměpisného položení jeho kraje v souvislosti s průběhem ruské kolonisace volžskookského meziříčí.

V průběhu osídlení meziříčí Oky a horní Volhy je možno zpozorovati dva směry, mezi nimiž lze snáze vésti zeměpisnou, než chronologickou rozdělující čáru. Je zřejmo, že dříve a úsilovněji byly osídlovány hlavní řeky, vroubící meziříčí. Podél obou ohnutých linií, podél horní Volhy od Rževa k Nižnému a podél střední Oky od Kalugy k Muromu před tatarským útokem táhly se dva dosti husté řetězy měst, jejichž základními články byly starodávné ruské osady, Jaroslavl, Rjazaň, Murom. Podél první linie se táhl kolonisační přítok od novgorodského severozápadu a smolenského západu, podél druhé od dněprovského jihozápadu a od hornookského jihu, ze země Vjatičů. Hned po pohraničních říčných magistrálách osídlovány byly také jejich vnitřní přítoky, protínající meziříčí, ačkoliv i zde byla od nepaměti stará střediska, jako Rostov a Suzdal. Většina zdejších měst vznikla asi v polovici XII. stol. nebo mnohem dříve. Objevení města na přítoku bylo znamením, že podél řeky se nakupilo značné selské obyvatelstvo, které potřebovalo opevněného útulku. Zeměpisné rozmístění vnitřních měst meziříčí, jejichž zbudování možno položiti do XII. a XIII. stol., ukazuje, že přistěhovalé obyvatelstvo se usazovalo podél přítoků celého meziříčí rozptýlenými pruhy (od západu na východ: Volok Lamskij, Vyšgorod a možná Borovsk na Protvě, Zvenigorod, Moskva, Klin, Dmitrov, Perejaslavl, Jurjev Polskij, Vladimir, Bogoljubov, Perechta, Starodub, Gorochovec). Ve vnitřních rozsáhlých lesnatých a močálovitých prostorách mezi přítoky dostalo se vážného významu osadám, které vznikaly na koncích krátkých převlak z jednoho přítoku do druhého: zde vznikala střediska styku po souši i po

řece. V tomto směru bylo zeměpisné položení města Moskvy obzvláště výhodné. Svým horním přítokem Istrou řeka Moskva se blíží k Lamě, přítoku Soši, vlévající se do Volhy. Takovým způsobem řeka Moskva lamskou převlakou spojovala horní Volhu se střední Okou. Na druhé straně město Moskva vzniklo na samém přelomu řeky, při jejím záhybu na jihovýchod, kde svým přítokem Jauzou téměř těsně se blíží ke Kljazmě, podél níž se táhla přes Moskvu příčná cesta od západu na východ. Touto cestou šel s divotvornou ikonou Matky Boží Andrej Bogoljubskij, míře přes Rogožská pole na Kljazmě do Vladimira od řeky Vazuzy, kam vystoupil Dněprem z Vyšgorodu u Kijeva. Na konci XIV. stol. táhla se od Moskvy, procházejíc Kučkovým polem, ‚veliká cesta volodimerská', o níž se zmiňuje jeden starý letopis při příležitosti přijetí Moskvany divotvorné ikony Matky Boží r. 1395. Konečně s třetí strany táhla se přes Moskvu z Lopasni cesta od kijevského a černigovského jihu na Perejaslavlj Zalesskij a Rostov. Tak město Moskva vzniklo v středisku tří velikých cest. Z takového zeměpisného položení vyplynuly vážné hospodářské výhody pro město a jeho kraj.

Především toto položení napomáhalo poměrně časnější a hustší obydlenosti kraje. Moskva vznikla na rozhraní mezi jihozápadní dněprovskou a severovýchodní volžskou Rusí, na dělící čáře výslovnosti *o* a *a*. Byl to první kraj, do něhož vnikali kolonisté od jihozápadu, překročivše Ugru; zde se tedy usazovali největšími massami jako na své první zastávce. Nejasné stopy tohoto zesíleného posunu v oblasti řeky Moskvy nacházíme v starých genealogických podáních. Rodoslovné seznamy starodávných bojarských rodů,

které se během času usadily v Moskvě, obyčejně se počínají vypravováním o tom, jak a odkud předkové těchto rodů přišli sloužiti moskevskému knížeti. Spojujíce tato jednotlivá rodinná podání, dostaneme ucelený vážný historický fakt: od konce XIII. stol., ještě dříve, než město Moskva počíná hráti pozoruhodnou úlohu v osudu severní Rusi, shromažďují se v něm se všech stran vznešení sloužící lidé z Muroma, z Nižného, Rostova, Smolenska, Černigova, dokonce z Kijeva a z Volyně. Tak ještě ke knížeti Juriji Danilovičovi přijel do služeb z Kijeva vznešený bojar Rodion, který se stal náčelníkem rodu Kvašninů, a přivedl s sebou celý svůj dvůr čítající asi 1700 lidí, který byl hoden mimořádně opevněného města. Vznešení služebníci šli po proudu národní massy. Genealogická podání bojarských rodokmenů odrazila v sobě jen všeobecné hnutí, vládnoucí v tehdejším ruském obyvatelstvu. Do Moskvy jako do ústředního vodojemu se stékaly se všech krajů ruské země, ohrožovaných vnějšími nepřáteli, národní síly pro její zeměpisné položení.

Moskvu často nazývají zeměpisným středem evropského Ruska. Představíme-li si evropské Rusko v jeho nynějších hranicích, nebude se tento název jeviti plně přesným ani ve fysickém, ani v etnografickém smyslu: aby byla skutečným zeměpisným středem evropského Ruska, měla by Moskva státi poněkud východněji a poněkud jižněji.

Ale je třeba představiti si, jak byla rozložena massa ruského obyvatelstva, zejména velikoruského plemene, v XIII. a XIV. stol. Kolonisace hromadila toto obyvatelstvo v meziříčí Oky a horní Volhy, a zde obyvatelstvo dlouho bylo

NÁRODNÍ A UNIVERZITNÍ KNIHOVNA V PRAZE

zdržováno násilně, nemajíc možnost dostati se odtud na kteroukoli stranu. Rozsídlení na sever za Volhu překážel přetínající pohyb novgorodské kolonisace, který děsil klidné vystěhovalce svými lupičskými houfy, které rozšiřovaly novgorodské hranice k východu od Novgorodu. Volné město v těch staletích vysílalo do Volchova loupežnické hordy odvážlivých říčních lupičů, kteří na svých lupičských lodích loupili podél horní Volhy a jejích severních přítoků, zabraňujíce svými loupežnými vpády šíření klidného obyvatelstva v severním Závolží. Pajisij Jaroslavov ve svém letopise Spaso-Kamenného kláštera na Kubenském jezeře (XV. stol.) měl na mysli právě toto XIII. a XIV. stol., když psal, že tehdy ještě ne celá závolžská země byla pokřtěna a mnoho bylo lidí nekřtěných: chtěl říci, jak skrovné tam bylo ruské křesťanské obyvatelstvo. Ruské obyvatelstvo, které od severovýchodu, východu a jihu se nahromadilo v meziříčí, zadržováno bylo panujícími tam cizinci, Mordvou a Čeremisí, a také za Volhou loupežícími Vjatčany a konečně Tatary; na západ a jihozápad se nemohlo ruské obyvatelstvo šířiti, protože od počátku XIV. stol. tam už stála spojená Litva, chystajíc se k svému prvnímu zesílenému útoku na východní Rus. Takovým způsobem sta ruského obyvatelstva, nashromáždivši se v ústředním meziříčí, dlouho neměla východiska odtud. Moskva také vznikla prostřed prostoru, na němž se tehdy soustřeďovalo nejhustší ruské obyvatelstvo, t. j. ve středu oblasti tehdejšího rozšíření velkoruského plemene. To znamená, že Moskvu možno pokládati ne-li za zeměpisný, tak za etnografický střed Rusi, jak tato Rus byla rozsídlena v XIV. stol. Toto ústřední položení Moskvy

chránilo ji se všech stran od vnějších nepřátel; vnější údery dopadaly na sousední knížetství rjazanské, nižegorodské, rostovské, jaroslavské, smolenské, a velmi zřídka dosahovalo Moskvy. Pro tuto svou chráněnost stala se moskevská oblast útulkem pro pohraniční obyvatelstvo, které všude trpělo vnějšími útoky. Po tatarském zpustošení déle než století, do prvního Olgerdova útoku r. 1368, byla moskevská země snad jediným krajem severní Rusi, který netrpěl nebo jen málo trpěl nepřátelským pustošením; aspoň za celou tuto dobu zde, s výjimkou tatarského útoku r. 1293, který zachvátil také Moskvu, není podle letopisů slyšeti o takových neštěstích. Tak vzácný tehdy klid podnítil dokonce opačný pohyb ruské kolonisace meziříčí od východu k západu, ze starých rostovských osad do pustých koutů moskevského knížetství. S příznaky tohoto obratu se setkáváme v životopise důstojného Sergije Radoněžského. Jeho otec, bohatý rostovský bojar Kirill, zchudl pro nákladné jízdy se svým knížetem do Ordy, častými útoky tatarskými a jinými bědami, opustil všechno a zároveň s jinými Rostovci se přestěhoval do zapadlého a klidného moskevského městečka Radoněže. Asi v téže době mnozí lidé z rostovských měst a vsí se přestěhovali do moskevských hranic. Syn Kirillův, rozhodnuv se zříci světa, uchýlil se na samotu nedaleko Radoněže v pralese vodou chudého hřebenu od horní Kljazmy k Dubně, Sestře a Volze. 15 let zde ztrávil důst. Sergij s nemnohými druhy; ale potom se jejich lesní útulek rychle proměnil: odkudsi přitáhlo množství sedláků, prochodili těmi lesy křížem krážem a počali se usazovati kolem kláštera a bez překážek káceti lesy, nastavěli dvorů a osad, nadělali klu-

čenin, uspořádali pole čistá a ‚zkazili pustyni', se smutkem připojuje biograf a druh Sergijův, líče jedno z přelití selského obyvatelstva do moskevské oblasti, které zřejmě nebylo zbaveno jakési souvislosti s rostovskou emigrací, o níž také vypravuje. Taková je jedna podmínka, vyplývající ze zeměpisného položení moskevského kraje a napomáhající jeho úspěšnému osídlení.

Totéž zeměpisné položení Moskvy obsahovalo v sobě druhou podmínku, která byla příznivá jejím časným průmyslovým úspěchům. Právě jsem se zmínil o řece Moskvě, jako vodní cestě mezi horní Volhou a střední Okou. Za starých dob měla tato řeka nemalý obchodní význam. Prohnutou diagonálou protínajíc moskevské knížetství od severozápadu na jihovýchod a dolním tokem spojujíc město Moskvu s úvodím Oky, a prameny blízko přistupujíc k pravým přítokům horní Volhy, byla spojující tětivou, stahující konec rozsáhlého říčního oblouku, tvořeného dvěma hlavními obchodně průmyslovými cestami meziřící. Jeden zjev ukazuje na takový obchodní význam řeky Moskvy. Velmi záhy na nejkratší cestě od horní Volhy k Moskvě vznikl obchodní bod Volok na Lamě (Volokolamsk). Toto město bylo zbudováno Novgoroďany a sloužilo jim jako skladiště v jejich obchodních stycích s úvodím Oky a s oblastí střední Volhy.

Tak zeměpisné položení Moskvy, učinivši jí průsekem dvou křížících se pohybů, vystěhovaleckého na severovýchod a obchodně dopravního na jihovýchod, skýtalo moskevskému knížeti vážné hospodářské výhody. Zhuštěnost obyvatelstva v jeho údělu zvětšovala množství poplatníků přímých daní. Rozvoj obchodně dopravního ruchu po řece Moskvě oživoval průmysl kraje,

vtahoval jej v tento obchodní ruch a obohacoval pokladnu místního knížete obchodními poplatky.

Vedle těchto hospodářských následků, vyplývajících ze zeměpisného a etnografického položení Moskvy, z téhož pramene vznikla řada vážných následků politických. Se zeměpisným položením města Moskvy bylo těsně spojeno genealogické položení jeho knížete. Jako město nové a pohraničné, dostala se Moskva jedné z mladších linií Vsevolodova plemene. Proto moskevský kníže nemohl míti naději, že se dožije staršinstva a podle posloupnosti obsadí starší velkoknížecí stolec. Cítě se bezprávným, přesněji řečeno, vyděděným prostřed příbuzných a nemaje opory v obyčejích a podáních starých dob, musil zabezpečovati své položení jinými prostředky, nezávisle na genealogických vztazích, na posloupnosti staršinstva. Díky tomu moskevští knížata záhy vypracovávají svéráznou politiku, hned na prvních krocích počínají působiti ne podle obyčeje, dříve a rozhodněji než druzí opouštějí navyklou kolej knížecích vztahů, hledají nové cesty, nezamýšlejíce se nad starými účty, nad politickými podáními a slušnostmi. To se projevuje jak ve vztazích k druhým knížatům, tak i v tom, jak vedli vnitřní věci svého knížetství. Jeví se bystrými pozorovateli toho, co se děje vůkol nich, pozorně se dívají, co leží špatně, a přisvojují si to. První moskevští knížata vystupují jako smělí loupežníci. Nadarmo jeden z nich Michail Jaroslavič nepřešel do potomstva s přezdívkou *Chorobrita*, t. j. rváče: r. 1248 neočekávaně přepadl svého strýce velikého knížete Svjatoslava a proti všemu právu ho zahnal s vladimirského stolce. První moskevský kníže

Aleksandrova plemene Danijil, podle vypravování letopiscova, téměř právě tak neočekávaně přepadnuv svého rjazanského souseda knížete Konstantina, přemohl ho ‚jakousi chytrostí', t. j. klamem ho zajal a vzal mu Kolomnu. Syn tohoto Danijila Jurij, napadnuv r. 1303 druhého souseda, knížete možajského, také ho zajal, a zmocnil se možajského údělu u samých pramenů řeky Moskvy, potom zabil otcova zajatce Konstantina a ponechal si Kolomnu: nyní celá řeka Moskva až po samo ústí se stala moskevskou. Moskevský kníže je nepřítelem každého velikého knížete, nechť by to byl kdokoli: zdálo se, že sama půda Moskvy živila v jejích knížatech neúctu k dřívějším pojmům a vztahům staršinstva. Danijil dlouho a tvrdošíjně zápolil s velikými knížaty, vlastními staršími bratry, s Dimitrijem perejaslavským, potom s Andrejem goroděckým. Ale po smrti Dimitrijově se sblížil s dobrým a bezdětným jeho synem Ivanem a tak se s ním spřátelil, že Ivan umíraje r. 1302 odkázal svůj úděl svému moskevskému sousedovi a mladšímu strýci přes starší příbuzné. Danijil přijal dědictví a uhájil ho od útoků staršího bratra, velikého knížete Andreje. Ale nepřátelé staršinstva, moskevští knížata byli pružní a rozvážní znalci. Jakmile se změnily okolnosti, změnili i oni svůj způsob činnosti. Tatarské zpustošení nadlouho, na celé XIII. stol., uvrhlo národní hospodářství severní Rusi v strašný chaos. Ale od XIV. stol. porušené vztahy se počaly urovnávat, národní hospodářství bylo uváděno v jakýsi pořádek. Od těch dob i moskevští knížata, počavše své dílo jako neostýchaví lupiči, pokračují v něm jako mírní hospodáři, jako spořiví, přičinliví správci svého údělu, starají se o to, aby v něm zavládl

pevný pořádek, osidlují jej průmyslným i dělným lidem, který k sobě zvou z cizích knížetství, v zástupech kupují v hordě ruské zajatce a s výsadami usazují ty i ony na svých moskevských pustinách, budují vesnice, dědiny, předměstí. Od XIV. stol. můžeme pozorovati průběh tohoto hospodářského vedení moskevských knížat podle dlouhé řady jejich duchovních závětí, která se počíná dvěma odkazy třetího moskevského knížete z Aleksandrova plemene Ivana Kality. Tyto závěti nám vysvětlují, proč v polovici XV. stol. v severní Rusi uvykli dívati se na moskevského knížete jako na vrozeného hospodáře, na moskevské knížetství jako na nejlépe zařízený úděl. Stopy tohoto názoru nacházíme v jedné památce z poloviny XV. stol. Je to suchý genealogický seznam ruských knížat, počínajíc Rjurikem. Zde mezi jiným čteme, že Vsevolod Veliké Hnízdo zrodil Jaroslava, Jaroslav zrodil Aleksandra Velikého, Chrabrého, Aleksandr Danijila, a Danijil Ivana Kalitu, ‚jenž zbavil ruskou zemi zlodějů'. A tak severní ruská společnost pokládala Ivana Kalitu za vládce, který dovedl očistiti svou zemi od zlodějů, zavésti v ní veřejné bezpečí. Vstříc tomuto názoru jdou údaje s druhé strany. V přípisku na jednom rukopise, psaném v Moskvě na konci panování Ivana Kality, čteme chválu pravdymilovnosti tohoto knížete, který poskytl ruské zemi ‚klid veliký a spravedlivý soud'. Kanonista A. S. Pavlov připisuje témuž knížeti zavedení *Zemědělského zákona*, byzantského zemského policejního a trestního zákona, sestaveného, jak se domnívají, panovníky-ikonoborci v VIII. stol. Je-li tomu tak, tu je možno mysliti, že Ivan Kalita se obzvláště staral o uspořádání selského obyvatelstva ve svých državách. Tak

moskevský údělný vládce díky svému genealogickému položení, cítě se nejbezprávnějším knížetem mezi příbuznými, záhy si vypracoval obraz působení, který se přidržoval ne podání starých dob, ale rozvážné úvahy o okolnostech běžné chvíle.

Takové byly počáteční podmínky rychlého růstu moskevského knížetství. Tyto podmínky byly dvě: zeměpisné položení Moskvy a genealogické položení jejího knížete. První podmínka byla doprovázena výhodami hospodářskými, které poskytovaly moskevskému knížeti hojné materiální prostředky, a druhá podmínka mu ukazovala, jak ze všeho nejvýhodnější je dáti tyto prostředky do oběhu, pomohla mu vypracovati svéráznou politiku, založenou ne na příbuzenských citech a vzpomínkách, ale na obratném využívání přítomné chvíle. Moskevští knížata v XIV. a v první polovině XV. stol., využívajíce takových prostředků a přidržujíce se takové politiky, dovedli dosáhnouti velmi vážných politických úspěchů. Vypočítejme je.

I. Moskevští knížata, využívajíce svých prostředků, postupně vyváděli své knížetství z jeho těsných mezí. Na samém počátku XIV. stol. nebylo možná na severu Rusi údělu, který by byl nepatrnější než moskevský. Jeho hranice daleko se neshodovaly dokonce s hranicemi nynější moskevské gubernie. Z tehdejších měst této gubernie netvořily část údělného moskevského území Dmitrov, Klin, Volokolamsk, Možajsk, Serpuchov, Kolomna, Vereja. Úděl knížete Danijila před obsazením Možajska a Kolomny zaujímal prostřední prostranství této gubernie podél středního toku řeky Moskvy s pokračováním na východ podél horní Kljazmy, které klínovitě vnikalo

mezi dmitrovské a klomenské, t. j. rjazanské okresy. V tomto údělu byla tehdy stěží více než dvě města, Moskva a Zvenigorod: Ruza a Radoněž byly tehdy asi ještě prostými selskými obvody. Z 13 nynějších újezdů gubernie v držení knížete Danijila možno předpokládat jen čtyři: moskevský, zvenigorodský, ruzský a bogorodský s dílem dmitrovského. Dokonce poté, kdy třetí moskevský kníže z plemene Aleksandra Něvského Ivan Kalita se stal velikým knížetem, moskevský úděl zůstával velmi bezvýznamným. V první závěti tohoto knížete, napsané r. 1327, vypočítány jsou všechny jeho dědičné državy. Skládaly se z pěti nebo sedmi měst s újezdy. Byly to: Moskva, Kolomna, Možajsk, Zvenigorod, Serpuchov, Ruza a Radoněž, byly-li jen tehdy tyto dva poslední okresy městy (o Perejaslavli není v listině zmínky). V těchto újezdech se nacházelo 51 selských obvodů a na 40 dvorských vsí. To byl celý úděl Kalitův, když se stal velikým knížetem. Ale měl ve svých rukou hojné materiální prostředky, kterých také výhodně využíval. Tehdejší těžké podmínky zemědělství nutily zemědělce, aby prodávali své statky. Pro zesílenou nabídku půdy byly laciné. Moskevští knížata, majíce volné peníze, počali kupovati půdu od soukromých osob i od církevních institucí, od metropolity, klášterů, od jiných knížat. Ivan Kalita. kupuje osady a dědiny v cizích údělech, koupil celá tři údělná města s obvody, Bělozersk, Galič a Uglič, ponechav ostatně tyto úděly do času dřívějším knížatům za jakýchsi podmínek závislosti. Jeho nástupci pokračovali v tomto mosaikovém shromáždění půdy. V každé následující moskevské závěti byly vypočítávány nově nabyté osady a obvody, o nichž se nezmiňuje předcházející.

Nové ‚podniky' vyplývají v těchto listinách jedny po druhých neočekávaně, vynášené jakýmsi nepřetržitým, ale skrytým nabývacím procesem, bez viditelného plánu a ponejvíce bez údajů, jak byly získány. Dimitrij Donskoj jaksi vymámil na Smolňanech Medyň; ale není známo, jak získal Vereju, Borovsk, Serpuchov polovici Volokolamska, Kašira a na půldruhé desítky osad, rozptýlených po velkoknížecí vladimirské oblasti a po různých cizích údělech. Za Kality a jeho synů dálo se nabývání půdy cestou soukromých přátelských úmluv, obyčejně příkupy; ale později podepřeli tyto mírné způsoby znovu násilným uchvacováním pomocí hordy nebo bez ní. Dimitrij Donskoj uchvátil Starodub na Kljazmě a Galič s Dmitrovem, vyhnav tamní knížata z jejich držav. Jeho syn Vasilij ‚odměnil' tatarské knížata i samého chána a za ‚mnohé zlato a stříbro' koupil poukaz na Murom, Tarusu a celé nižegorodské knížetství, jejich knížata vypudil z jejich držav nebo je odměnil statky s podmínkou pomocné služby. Od konce XIV. stol. v zřejmě nepořádném, náhodném rozšiřování moskevského území lze pozorovati jakýsi plán, který se možná sám sebou utvářil. Uchvácením Možajska a Kolomny moskevský kníže nabyl celého toku Moskyy; nabytí velkoknížecí oblasti a potom starodubského knížetství činilo ho pánem celé Kljazmy. S nabytím Kalugy, Meščery za Donského, Kozelska, Lichvina, Aleksina, Tarusy, Muroma a Nižného za jeho syna celý tok Oky od ústí Upy a Žizdry a od Gorodce Meščerského k Nižnému byl v moci moskevského knížete, takže rjazanské knížetství se octlo se tří stran prostřed okresů moskevských a vladimirských, které od Kality byly v moskevských rukou. Právě tak

s nabytím Rževa, Ugliče a nižegorodského knížetství za týchž knížat a Romanova za Vasilije Temného, za stálého držení Kostromy jako části velkoknížecí vladimirské oblasti, náležel Moskvě téměř celý tok horní Volhy; i zde knížetství tverské a jaroslavské s různých stran byla obklopena moskevskými državami. Tak především moskevský kníže se snažil zmocniti hlavních říčních cest meziříčí, vnitřních i okrajových. Konečně nabytím knížetství bělozerského a galického odhalil se široký prostor pro moskevské zemědělské průmysly v horním Závolží. Tam našel moskevský kníže mnoho pohodlí pro své dílo. Rozsáhlá a hluchá lesnatá prostranství podél Šeksny a jejích přítoků, podél přítoků jezera Bělého a Kubenského, podél horní Suchony v první polovině XV. stol. byla rozdělena mezi četnými knížaty bělozerské a jaroslavské linie. Slabí a chudí, chudnouce víc a více rodinným dělením a tatarským útiskem, někdy společně čtyři nebo pět vládnouce rodinným městečkem nebo dokonce prostým selským obvodem, nebyli s to, aby udrželi práva na državu a vladařské zřízení údělných knížat a nevědomky klesali na úroveň soukromých a dokonce nevelikých statkářů. Moskevský kníže, aby je přivedl pod svou moc, nepotřeboval ani zbraně, ba ani peněz: sami vyhledávali moskevskou službu a poslušně postupovali své državy, které dostávali od nového pána zpět v podobě služebného propůjčení. Tak už Vasilij Temný nakládá s državami knížat zaozerských, kubenských, bochtužských jako se svými zisky.

Úspěšnému rozšíření moskevského území na tuto stranu mnoho pomohlo lidové hnutí. S posílením Moskvy bylo horní Povolží bezpečnější

i s novgorodské, i s tatarské strany. To poskytlo nadbytku obyvatelstva, které se dlouho seskupovalo v meziříčí, plynouti za Volhu do prostorných lesních pustin tamního kraje. Zvědy tohoto vystěhovaleckého hnutí byli od konce XIV. stol. mniši ústředních klášterů, převážnou měrou Trojického Sergijeva; pronikajíce do kostromských a vologodských lesů, zakládali podél říček Komely, Obnory, Pelšmy, Avněgy, Glušicy kláštery, které se stávaly opěrnými body selského vystěhovalectví, za několik let vznikaly podél těchto řek stejnojmenné okresy s desítkami vsí. S těmito kláštery-koloniemi se opakovalo totéž, co zakoušela jejich metropole, klášter důstojného Sergije: usazovali se v selských osadách, které rušily jejich oblíbenou neschůdnou pustinu. Moskevský kníže, vládna zároveň s Novgoroďany Vologdou i jako vládce kostromské oblasti ve své velkoknížecí hodnosti byl v právu pokládati za své tyto okresy, obydlené vystěhovalci z moskevských držav.

Tak je možno rozeznati pět hlavních způsobů, jichž užívali moskevští knížata pro rozšíření svého knížetství: byla to koupě, ozbrojené uchvácení, uchvácení diplomatické s pomocí hordy, služební smlouva s údělným knížetem a přesídlení z moskevských držav za Volhu. Podle závěti Vasilije Temného, sestavené kolem r. 1462, možno viděti ovoce půldruhého století trvajících střádalských úsilí moskevských knížat shromažďováním cizích zemí. V této závěti veliké knížetství vladimirské po prvé je smíšeno s knížetstvím moskevským, se starými dědičnými državami a novými zisky v jednu nerozeznatelnou panskou massu. Na celém prostranství okskovolžského meziříčí zůstávaly jen části tverského a jaroslav-

ského knížetství a polovice Rostova, jehož druhá polovice byla koupena Vasilijem Temným. Ale moskevské državy vycházely za hranice meziříčí na jih vzhůru podél Oky a Cny, a na severovýchodě zabíhaly do vjatské země a docházely do Ustjuga, který na konci XIV. stol. už náležel Moskvě. Državy knížete Danijila daleko neobsahovaly ani 500 čtverečních mil, protože v celé moskevské gubernii nebylo více než 590 čtverečních mil. Jestliže podle závěti Vasilije Temného načrtnete hranice moskevských držav, uvidíte, že je v nich možno napočítat nejméně 15.000 čtverečních mil. Takové byly územní úspěchy, dosažené moskevskými knížaty k polovině XV. stol. Díky těmto úspěchům na konci panování Temného moskevské knížetství svými rozměry předhonilo kterékoli z velikých knížetství, která tehdy ještě na Rusi byla.

II. Moskevští knížata, využívajíce svých prostředků a rozvážné rodinné politiky, ponenáhlu v XIV. stol. sami vystupovali z položení bezprávných údělných knížat. Tito mladší, ale bohatí knížata podnikali smělý zápas se staršími příbuznými za velkoknížecí stolec. Jejich hlavními soupeři byli knížata tverští, jejich starší příbuzní. Moskevští knížata, působíce ve jménu síly, a ne práva, dlouho neměli úspěchu. Kníže Jurij moskevský neuznával velkoknížetství svého nevlastního strýce Michajila tverského a zničil svého soupeře v hordě, ale potom sám tam složil svou hlavu, zabit synem Michajilovým. Konečné vítězství však zůstalo Moskvě, protože prostředky zápasících stran byly nerovné. Na straně tverských knížat bylo právo staršinstva a osobní statečnosti, prostředky právní a mravní; na straně moskevských byly peníze a umění užívati

okolností, prostředky materiální a praktické, a tehdy prožívala Rus dobu, kdy poslední prostředky byly účinnější než první. Knížata tverští nikterak nemohli pochopiti položení věcí a na počátku XIV. stol. stále ještě pokládali za možný boj s Tatary. Druhý syn Michajila tverského Aleksandr vyzýval své příbuzné, ruské knížata, aby ‚stáli druh za druha a bratr za bratra, a Tatarům nevydávali země a všichni společně se jim postavili na odpor, aby hájili ruské země a všech pravoslavných křesťanů.' Tak odpověděl na domluvy ruských knížat, aby se podrobil Tatarům, když jako vyhnanec se skrýval v Pskově poté, kdy r. 1327, neodolav tatarskému násilí, s celým městem Tveří povstal proti Tatarům a vyhubil tatarské poselství, které bylo tehdy v Tveři. Moskevští knížata jinak se dívali na položení věcí. Zatím vůbec nepomýšleli na boj s Tatary; vidouce, že na hordu je mnohem výhodnější působiti ‚klidnou moudrostí', t. j. úslužností a penězi, než zbraní, horlivě si předcházeli chána a učinili ho nástrojem svých úmyslů. Nikdo z knížat častěji než Kalita nejezdil k chánovi klaněti se mu, a byl tam vždy vítaným hostem, protože tam nepřijížděl s prázdnýma rukama. V hordě už uvykli pomyšlení, že když přijede moskevský kníže, bude míti ‚mnohé zlato a stříbro' i veliký chán-král, i jeho ženy a všichni proslulí hodnostáři zlaté hordy. Proto moskevský kníže, podle genealogie nejmladší v svém příbuzenstvu, dosáhl nejstaršího velkoknížecího stolce. Chán poručil Kalitovi, aby potrestal tverského knížete za povstání. Ten dokonale vykonal rozkaz: za jeho vedení Tataři zpustošili tverské knížetství ‚a prostě řečeno, dodává letopis, celou zemi ruskou proměnili v poušť', nedotknuvše se ovšem Mo-

skvy. Jako odměnu za to dostal Kalita r. 1328 velkoknížecí stolec, který od těch dob už trvale zůstal moskevskému knížeti.

III. Nabytí velkoknížecího stolce moskevským knížetem doprovázeno bylo dvěma vážnými následky pro Rus, z nichž jeden možno nazvati mravním, druhý politickým. Mravní záležel v tom, že moskevský údělný vládce, stav se velikým knížetem, první počal vyváděti ruské obyvatelstvo z oné unylosti a ztrnulosti, do nichž je uvrhla jeho vnější neštěstí. Vzorný správce svého údělu, který v něm dovedl upevnit veřejné bezpečí a klid, moskevský kníže, jemuž se dostalo názvu velikého, dal pocítiti výhody své politiky i jiným částem severovýchodní Rusi. Tím si připravil širokou popularitu, t. j. půdu pro další úspěchy. Letopisec zaznamenává, že od těch dob, kdy moskevský kníže dostal od chána velkoknížecí hodnost, severní Rus si počala oddychovati od neustálých tatarských pogromů, které snášela. Letopisec, vypravuje o Kalitově návratu od chána r. 1328 s obdařením, připojuje: ‚byla od chvíle té veliká tišina po celé ruské zemi na čtyřicet let i přestali Tatarové bojovati o ruskou zemi'. To je zřejmě poznámka pozorovatele, který žil v druhé polovině XIV. stol. Tento pozorovatel, ohlédnuv se o čtyřicet let zpět, poznamenal, jak bylo cítiti v těchto desítiletích panství Moskvy v severní Rusi: doba od r. 1328 do r. 1368, kdy po prvé přepadl severovýchodní Rus Olgerd litevský, pokládána byla za dobu oddychu pro obyvatelstvo této Rusi, které za to děkovalo Moskvě. V těchto klidných letech se narodila a vyrostla celá dvě pokolení, jichž nervům dětské dojmy nevštípily bezděčnou hrůzu otců a dědů před Tatary: ti také vytáhli na Kulikovo

pole. Politický následek toho, že moskevský kníže získal veliké knížetství, záležel v tom, že stav se velikým, první začal vyváděti severní Rus ze stavu politického roztříštění, do jakého ji uvedl údělný pořádek. Do této doby údělní knížata přes své příbuzenstvo si byli navzájem cizí, vládli odděleně. Za starších synů Aleksandra Něvského, velikých knížat Dimitrije a Andreje, tvořeny byly spolky údělných knížat proti tomu neb onomu bratrovi, scházely se knížecí sjezdy pro řešení sporných věcí. Ale to byly náhodné a chvilkové pokusy obnoviti příbuzenskou a vládní jednotu. Namířeny proti staršímu knížeti, který podle idey jako vyvolený otec měl spojovati mladší, tyto spolky neudržovaly, ale spíše oslabovaly příbuzenskou spojitost Vsevolodovičů. Kolem Moskvy od dob vlády velkoknížete Kality se tvoří knížecí spolek na pevnějších základech, řízený samým moskevským knížetem. S počátku byl tento spolek finanční a závislý. Tataři po dobytí Rusi sami vybírali uloženou jimi daň, *odstupné* hordy, proto v prvních 35 letech jha třikrát prováděli skrze z hordy posílané *čislenniky* všeobecné sčítání lidu, *čislo*, s výjimkou duchovenstva; ale potom chánové svěřovali vybírání odstupného velikému knížeti vladimirskému. Takového poručení sbírati daň hordy od mnohých, ne-li od všech knížat a odevzdati ji do hordy, dostalo se i Ivanu Danilovičovi, když se stal velikým knížetem vladimirským. Tato plná moc byla v rukou velikého knížete mocnou zbraní politického sjednocení údělné Rusi. Moskevský kníže, který nechtěl a nebyl mistrem bíti své příbuzenstvo mečem, dostal možnost bíti je rublem. Tento spolek, s počátku jen finanční, nabyl později širšího základu, když se mu ještě do-

stalo politického významu. Moskevský kníže, prostý odpovědný pomocník chánův při sbírání daní a odevzdávání jich, stal se později plnomocným správcem a soudcem ruských knížat. Letopisec vypravuje, že když děti Kalitovy po otcově smrti r. 1341 přišly k chánu Uzbekovi, uvítal je tento s poctou a s láskou, protože velmi miloval a ctil jejich otce, a slíbil, že nikomu kromě nich neodevzdá veliké knížetství. Staršímu synu Semjonovi, určenému za velikého knížete, dáni byli ‚k ruce' všichni ruští knížata. Letopisec připojuje, že Semjon byl u chána ve veliké vážnosti, a všichni ruští knížata, i rjazanští, i rostovští, ba i tverští, tak mu byli podrobeni, že všechno vykonávali podle jeho slov. Semjon dovedl využívati výhod svého položení a dával je pociťovati jiným knížatům, jak ukazuje jeho příjmí *Hrdý*. Po smrti Semjonově r. 1353 jeho bratr a nástupce Ivan dostal od chána zároveň s velkoknížecí hodností i soudní moc nad všemi knížaty severní Rusi: chán jim nařídil, aby ve všem poslouchali velikého knížete Ivana a u něho se soudili, a kdyby jim bylo ublíženo, aby si na něho stěžovali u chána. Za vlády Ivanova syna Dimitrije tento knížecí spolek s Moskvou v čele, hotový proměniti se v hegemonii Moskvy nad ruskými knížaty, ještě více se rozšířil a upevnil, nabyv národního významu. Když za Dimitrije byl obnoven zápas Moskvy s Tveří, tverský kníže Michajil Aleksandrovič hledal pro sebe oporu v Litvě a dokonce v hordě, čím zničil popularitu, jaké se dosud těšili tverští knížata u obyvatelstva severní Rusi. Když r. 1375 moskevský kníže táhl na Tver, připojilo se k jeho plukům 19 knížat. Mnozí z nich, na příklad knížata rostovští, bělozerští, starodubští, vesměs potomci Vsevo-

loda III., byli dávnými nebo nedávnými poddanými moskevského knížete; ale někteří z nich dobrovolně přimknuli k němu z patriotických pohnutek. Takoví byli knížata černigovské linie Svjatoslavičů brjanský, novosilský, obolenský. Zlobili se na tverského knížete za to, že nejednou přiváděl na Rus Litvu, která tolik zla nadělala pravoslavným křesťanům, a spojoval se dokonce s pohanem Mamajem. Konečně téměř celá severní Rus pod vedením Moskvy stála proti hordě na Kulikově poli a pod moskevskými prapory dosáhla prvního národního vítězství nad moslemíny. To dodalo moskevskému knížeti významu *národního vůdce* severní Rusi v zápase s vnějšími nepřáteli. Tak se horda stala slepým nástrojem, jehož pomocí se tvořila politická a národní síla, namířená právě proti ní.

IV. Nejvážnějším úspěchem moskevského knížete bylo to, že získal svému sídelnímu městu význam církevní stolice Rusi. A toto získati pomohlo mu zeměpisné položení města Moskvy. Tatarským útokem byla úplně zpustošena stará kijevská Rus, pustnoucí od poloviny XII. stol. Hned po obyvatelstvu odešel na sever také nejvyšší hierarch ruské církve, kijevský metropolit. Letopisec vypravuje, že r. 1299 metropolit Maksim, nesnes tatarského násilí, shromáždil se se vším klerem a odjel z Kijeva do Vladimira na Kljazmě; tehdy se také celé město Kijev rozuteklo, dodává letopisec. Ale zbytky jihoruského stáda v těchto těžkých dobách ne méně, ba více než dříve potřebovaly péče vyššího pastýře ruské církve. Metropolit z Vladimira musil občas navštěvovati jihoruské eparchie. Za těchto cest se zastavoval na křižovatce v Moskvě. Tak, putuje po Rusi, procházeje místy a městy, podle

výrazu životopisu, často býval a dlouho prodléval v Moskvě nástupce Maksimův metropolit Petr. Proto navazoval úzké přátelství s knížetem Ivanem Kalitou, který spravoval Moskvu ještě za života staršího bratra Jurije po dobu jeho častých nepřítomností. Oba společně založili kamenný chrám Nanebevzetí Panny Marie v Moskvě. Možná, že světící biskup ani nepomýšlel na přenesení metropolitské katedry s Kljazmy na břehy Moskvy. Město Moskva náleželo vladimirské eparchii, jejímž biskupem byl týž metropolit od dob přestěhování na Kljazmu. Když býval metropolit Petr v Moskvě, byl návštěvou u místního knížete, žil v svém eparchiálném městě, na starém dvoře knížete Jurije Dolgorukého, odkud později přešel na ono místo, kde zanedlouho byl založen chrám Nanebevzetí. Stalo se to tak, že v tomto městě zastihla církevního hodnostáře také smrt (r. 1326). Ale tato náhodnost se stala odkazem pro další metropolity. Nástupce Petra Feognost nechtěl už žít ve Vladimiru, usídlil se na novém metropolitském dvoře v Moskvě, u divotvorcova hrobu v nově zbudovaném chrámu Nanebevzetí. Tak se stala Moskva církevním hlavním městem dlouho před tím, než se stala hlavním městem politickým. Niti církevního života, daleko se táhnoucí od metropolitské katedry po ruské zemi, přitahovaly nyní její části k Moskvě, a bohaté materiální prostředky, jež měla tehdy ruská církev, počaly se stékati do Moskvy, napomáhajíce jejímu obohacení. Ještě vážnější byl mravní dojem, způsobený tímto přesídlením metropolitské katedry na obyvatelstvo severní Rusi. Zde s velikou důvěrou se počali chovati k moskevskému knížeti domnívajíce se, že všechny jeho činy jsou konány s požehnáním

nejvyššího biskupa ruské církve. Stopa tohoto dojmu je zachována ve vypravování letopiscově. Tento letopisec, vypravuje o přenesení katedry z Vladimiru do Moskvy, poznamenává: ‚mnohým jiným knížatům pak nebylo tuze milé, že měl metropolit žíti v městě Moskvě.' Ještě jasněji vystupuje tento mravně církevní dojem v památkách pozdější doby. Metropolit Petr zemřel jako trpitel za ruskou zemi, cestoval do hordy, aby se přimlouval za své stádo, mnoho starostí snesl ve svém úsilí o ně. Ruská církev ho připočtla k sněmu svatých přímluvčí ruské země, a ruští lidé zapřisahali se jeho jménem už v XIV. stol. Život tohoto biskupa vylíčen je jeho přítelem a vrstevníkem, rostovským biskupem Prochorem. Tento životopisec krátce a prostě vypravuje o tom, jak sv. Petr zesnul v Moskvě v nepřítomnosti knížete Ivana Kality. Na konci XIV. nebo na počátku XV. stol. jeden z nástupců sv. Petra Srb Kiprian napsal květnatější vylíčení života světícího biskupa. Zde se setkáváme už s jiným vylíčením jeho skonu: sv. Petr umírá v přítomnosti Ivana Kality, napomíná knížete, aby dostavěl jimi oběma založený chrám Nanebevzetí Panny Marie a při tom světící biskup říká knížeti toto proroctví: ‚jestliže, synu, mne poslechneš a chrám Bohorodičky vystavíš a mne pochováš v svém městě, tu i sám budeš proslaven více než jiní knížata, a proslaveni budou synové i vnuci tvoji, a město toto slavné bude prostřed všech měst ruských, a biskupové počnou žíti v něm, a položí se ruce jeho na ramena nepřátel jeho, a také kosti mé v něm pochovány budou.' Kiprian si zřejmě vypůjčil tuto podrobnost, neznámou Prochorovi, z národního podání, které se vytvořilo vlivem událostí v XIV. stol. Ruská církevní společnost

počala se sympaticky chovati ke knížeti, který působil ruku v ruce s nejvyšším pastýřem ruské církve. Tato sympatie církevní společnosti možná ze všeho nejvíce pomohla moskevskému knížeti upevniti pro sebe národní a mravní význam v severní Rusi.

Stopy této sympatie nacházíme i v druhé, poněkud pozdější památce. Asi v polovici XV. stol. začal svůj asketický život v klášteře jím založeném mnich Pafnutij Borovskij, jeden z nejsvéráznějších a nejpevnějších charakterů v staré Rusi. Rád vypravoval učedníkům, co viděl a slyšel v svém věku. Tato vypravování, zapsaná posluchači, se nám zachovala. Mezi jiným důstojný Pafnutij vypravoval, jak r. 1427 byl na Rusi mor veliký, umírali na ‚boláčky-puchýře'; byl to možná mor. Umírala tehdy jedna jeptiška a vzpamatovavši se vypravovala, koho viděla v ráji a koho v pekle, a o kom co vypravovala, shledávali, že to je pravda, když usuzovali podle jejich života. Viděla v ráji velikého knížete Ivana Daniloviče Kalitu: tak byl nazván, připojoval vypravovatel, za to, že miloval žebráky, protože vždy nosil za pasem váček s penězi (kalitu), z něhož podával žebrákům, kolik se mu vešlo do ruky. Možná, že ironické přezdívce, kterou vrstevníci dali knížeti-střádalovi, pozdější pokolení počala dodávati mravního výkladu. Přistoupil jednou ke knížeti žebrák a dostane od něho almužnu, přistoupí po druhé, kníže mu dá druhou almužnu: žebrák neochabl a přistoupil po třetí; tehdy ani kníže nesnesl a podávaje mu třetí almužnu, rozzlobeně pravil: ‚na, vezmi, nenasyto!' — ‚Sám jsi nenasyta, namítl žebrák: i zde kraluješ, i na onom světě kralovat chceš.' To byla jemná chvála v hrubé formě: žebrák chtěl říci, že kníže almuž-

nou, péčí o žebráky chce získati království nebeské. Z toho bylo jasné, pokračoval vypravěč, že žebrák byl poslán od Boha, aby pokoušel knížete a zvěstoval mu, že ‚to je Boží dílo, co činí.' Viděla ještě jeptiška v pekle litevského krále Vitovta v podobě velikého člověka, jemuž strašný černý murin (čert) kladl do úst kleštěmi rozžhavené dukáty povídaje přitom: ‚tak se najez, zatracený!' Dobromyslný humor, jímž jsou proniknuta tato vypravování, nedovoluje pochybovati o jejich národním původu. Nepleťte se chronologií vypravování, nepozastavujte se nad tím, že r. 1427 jeptiška ani v pekle se nemohla setkati s Vitovtem, který zemřel r. 1430. Lidová paměť má svou chronologii a pragmatiku, svou koncepci historických zjevů. Národní podání, zapomínajíc na chronologii, postavilo proti sobě litevského krále, nepřítele Rusi a pravoslaví, a Ivana Daniloviče Kalitu, přítele chudých a žebráků, jehož pravnuk Vasilij Dimitrijevič zadržel nápor tohoto hrozného krále na pravoslavnou Rus. Národní mysl živě přijala tuto blízkost obou mocí, knížecí a církevní, a vnesla účast citu do legendárního zpracování obrazů jejich nositelů. Kality a moskevského prvního biskupa. V týchž vypravováních otce Pafnutije je kraťounké, ale výrazné vypravování. Jednou viděl Kalita ve snu vysokou, sněhem pokrytou horu; sníh roztál a potom hora zmizela. Kalita se otázal sv. Petra na význam snu. ‚Hora,' odpověděl biskup, ‚to jsi ty, kníže, a sníh na hoře, to jsem já, stařec: zemru dříve než ty.' Církevní zbarvení, jímž jsou ozdobena uvedená vypravování, ukazuje na účast duchovenstva při jejich vzniku. Politické úspěchy moskevského knížete posvěcovány byly v národní představě součinností a požehnáním nej-

vyšší církevní moci na Rusi. Proto tyto úspěchy, nabyté prostředky ne vždy čistými, staly se pevným majetkem moskevského knížete.

Spojujíce všechna vyložená fakta, můžeme si představiti poměr, jaký se po dobu XVI. stol. upevnil mezi severním ruským obyvatelstvem k moskevskému knížetství a k jeho knížeti: pod vlivem událostí XIV. st. utvořil se v tomto obyvatelstvu trojí názor na ně. 1. Na nejstaršího velikého knížete moskevského uvykli dívati se jako na vzorného vládce-hospodáře, obnovitele zemského klidu a občanského pořádku, a na moskevské knížetství jako na východisko nového zřízení zemských styků, jehož prvním plodem bylo upevnění velikého vnitřního klidu a vnějšího bezpečí. 2. Na nejstaršího moskevského knížete uvykli dívati se jako na národního vůdce Rusi v zápase s vnějšími nepřáteli, a na Moskvu jako na původkyni prvních národních úspěchů nad nevěrnou Litvou a nad pohanskými ‚syrojedy' moslemíny. 3. Konečně v moskevském knížeti severní Rus uvykla viděti nejstaršího syna ruské církve, nejbližšího přítele a spolupracovníka hlavního ruského hierarchy, a Moskvu pokládala za město, na němž spočívá obzvláštní požehnání nejvznešenějšího biskupa ruské země a s nímž jsou spojeny nábožensko-mravní zájmy celého pravoslavného ruského národa. Takového významu nabyl k polovině XV. stol. údělný moskevský knížek, který před 156 lety vystupoval jako drobný loupežník, jenž za rohem číhal na své sousedy.

HLAVA DVACÁTÁ DRUHÁ.

Vzájemné styky moskevských knížat. — Pořádek dědění. — Viditelná právní shoda movitého jmění a údělných držav. — Poměr moskevského knížecího pořádku dědění k právnímu obyčeji staré Rusi. — Poměr moskevských knížat podle příbuzenstva a podle majetku. — Posílení nejstaršího následníka. — Formy, jak mu byli podrobeni mladší údělní knížata. — Vliv tatarského jha na knížecí vztahy. — Ustanovení, jímž se dědí moskevská velkoknížecí moc v přímé sestupné linii. — Setkání rodinných snah moskevských knížat s národními potřebami Velkoruska. Význam moskevského sváru za Vasilije Temného. — Charakter moskevských knížat.

Když jsme začali studovati dějiny moskevského knížetství v XIV. a v první polovici XV. stol., prozkoumali jsme územní zisky a vzrůst politického a národního významu jeho knížat. Ale to byl jen jeden z procesů, které utvořily sílu Moskvy, — proces, kterým se vyznačovaly *vnější* úspěchy moskevských knížat, rozšíření jejich držav a jejich vlivu za původní meze jejich panství. Ale územní a národní růst moskevského knížetství doprovázen byl ještě politickým vzestupem jednoho z jeho knížat, — toho, který byl nositelem názvu velikého a byl uznáván za nejstaršího v moskevské knížecí rodině. V té době, kdy moskevské knížetství shromažďovalo v sebe oddělené části ruské země, tento faktický nebo fiktivně nejstarší kníže shromažďoval ve svých rukou roztříštěné prvky svrchované moci, a jako první proces proměnil moskevské knížetství v národní ruský stát, tak výsledkem druhého bylo proměnění moskevského velikého knížete, jen hodností nejstaršího z údělných, v jediného, t. j. jediné vládnoucího ruského panovníka. V té do-

bě, kdy Moskva vzestupovala, pohlcujíc ostatní ruská knížetství, její veliký kníže se povyšoval, podrobuje si nejbližší příbuzenstvo — údělná ruská knížata. Toto podrobení bylo možné proto, že vnější úspěchy, dosažené moskevským knížetstvím, největším dílem připadaly velikému knížeti, který se svým moskevským údělem spojoval také vládu nad vladimirskou velkoknížecí oblastí. Tento druhý proces, kterým se vyznačovaly *vnitřní* úspěchy politické moskevského knížetství, nám nastává prozkoumati. Abychom jej lépe pochopili, musíme si ještě jednou představiti pořádek knížecího vládnutí, jak byl zaveden jak v moskevském, tak i v druhých knížetstvích.

Pozorujeme-li vzrůst Moskvy, vidíme v popředí činnost moskevského velikého knížete; ale moskevský veliký kníže nebyl jediný, ale jen nejstarší z moskevských knížat. Država moskevských Danilovičů nebyla ucelenou vladařskou jednotkou: jako državy jiných knížecích linií představovala skupinu nezávislých údělných knížetství. V době, kdy se počala sjednocovací úloha Moskvy, v rodině jejích knížat ještě plně působily staré údělné vztahy. Ale tou měrou, jak se rozšiřovaly državy a vnější význam Moskvy, měnily se i vnitřní vztahy mezi moskevským velikým knížetem a jeho mladšími údělnými příbuznými a měnily se ve prospěch prvního. Abychom poznali průběh této změny, prozkoumáme zprvu pořádek dědění, jak byl zaveden v rodině moskevských knížat do poloviny XV. stol., a potom vzájemné vztahy knížat spoludědiců vlády.

Pořádek dědění, který byl v linii moskevských knížat XIV. a XV. stol., je odhalován z dlouhé řady závětí nám dochovaných. Počínajíc Kalitou a končíc Ivanem III., téměř každý moskevský

kníže zanechal po sobě závěť; někteří zanechali dokonce dvě nebo tři závěti, takže z doby, kterou zkoumáme, se jich zachovalo celkem 16. To je dosti hojný materiál pro zkoumání moskevského pořádku dědění. Samo objevení těchto listin už dostatečně je charakterisuje. Jak vám je známo, jsou dva pořádky dědění, podle zákona nebo podle obyčeje, a podle závěti. První se skládá z pravidel, která ustanovují jednotvárný a závazný přechod majetku nezávisle na názoru zůstavitelově, třebaže ne proti jeho vůli. Jestliže u moskevských knížat dědění po každé bylo ustanovováno závětí, znamená to, že nebylo takových závazných obvyklých pravidel, nebo byla ustanovována nová pravidla, která nesouhlasila s obyčejem. A tak vůle odkazovatelova — to je právní základ pořádku dědění, které působilo v moskevském knížecím domě, stejně jako v jiných liniích Vsevolodova plemene. Tento základ plně souhlasil s právní podstatou údělné vlády, která byla obsažena v pojmu o knížetství jako osobním vlastnictví knížete-vladaře. Jestliže kníže byl osobním majetníkem údělu jím ovládaného, tu i nástupnictví vlády mohlo být určeno jen osobní vůlí vladařovou. Takový pořádek se vztahoval jen na dědičné državy a zisky moskevských knížat, dělící se na úděly, ale ne na vladimirský velkoknížecí obvod, který se podle starého zvyku dostával nejstaršímu knížeti, kdežto nyní byl nejstarší ten, koho za takového uznal chán. Dědici podle moskevských závětí jsou především synové odkazatelovi, když nebylo synů, jeho bratří, konečně žena, sama nebo s dcerami, dokonce, byli-li synové a bratří. Veliký kníže Ivan Kalita rozdělil svou državu na čtyři díly, z nichž tři odevzdal svým třem synům, kdežto čtvrtý své

druhé ženě s dcerami; z nich jedna i po matčině smrti vládla dále dílem údělu, který jim byl společně odkázán. Kalitův syn veliký kníže Semjon, umíraje bezdětný, odkázal celý svůj úděl ženě, přes to, že měl bratry. Kněžny vdovy neustále podle závěti se účastní dědictví, třebaže nestejně s přímými dědici. Dostávají od knížat, odkazovatelů, svých manželů, državy dvojího druhu: 1. *opričiny*, t. j. državy, náležející jim úplně, a 2. *prožitky*, jichž užívaly jen ‚po dobu svého života', doživotně. Tato neustálá účast kněžen vdov v dědění skrze závěť tvořilo druhý rys právního charakteru údělné knížecí državy jako soukromého majetku držitele. Ještě jasněji se odhaluje tento soukromě právní charakter údělného knížetství v rozdělení jeho částí mezi dědice podle závěti. Dědičná država odkazatelova se nedělila podle závěti na souvislá prostranství, v rozdělení vládlo neobyčejné rozkouskování. Působil to sám způsob dělení. Moskevské knížetství se skládalo z několika vrstev nebo oddílů držav, které se navzájem rozeznávaly podle svého hospodářského nebo historického významu nebo historického původu. Tyto oddíly veliký kníže Dimitrij Donskoj ve své závěti vypočítává v tomto pořádku: město Moskva, knížecí vsi u Moskvy, knížecí vsi v cizích, nemoskevských údělech a ve velkoknížecí oblasti vladimirské, potom ostatní državy, města a selské obvody, přitom zprvu staré moskevské državy a konečně pozdější mimo Moskvu nabyté. Každý dědic dostal zvláštní díl v každém z těchto oddílů moskevských držav, právě tak, jako dostal zvláštní díl v každém oddílu movitého majetku odkazatelova. Jako každému synu otec-odkazatel určoval ze svých domácích svršků zvláštní čepici, kožich a kaftan

s opaskem, tak každý dědic dostal zvláštní část v městě Moskvě a v knížecích vsech u Moskvy, zvláštní díl v starých moskevských državách i v nově nabytých. Zde měla původ rozkouskovanost knížecí državy. To, že nebyl činěn rozdíl v rozdělení movitého majetku, domácích svršků a dědičných držav, tvoří třetí rys v právním charakteru, s jakým se jeví údělná država v moskevských závětech. Kníže odkazatel dělil tak rozkouskovaně svou dědičnou državu zřejmě z hospodářských, a ne státních úvah, podle ohledu na své rodinné, a ne společenské zájmy. Díval se na své državy jen jako na rozmanité díly svého hospodářství, a ne jako na celou společnost, řízenou jím ve jménu všeobecného blaha. Dokonce svou formou se závěti moskevských knížat docela podobaly posledním vůlím soukromých osob oné doby. Otevřme na příklad první závěť druhého moskevského velikého knížete Ivana Kality, sestavenou kolem r. 1327, když se chystal jeti do hordy. Listina se počíná těmito slovy:

‚Ve jménu Otce i Syna i Ducha Svatého, tuto já hříšný, špatný otrok Boží Ivan píši závěť, jda do hordy, nikým nenucen, docela při rozumu, zdráv. Jestliže Bůh něco rozhodne o mém životě, dávám nařízení synům svým a kněžně své. Odkazuji synům svým dědičnou državu svou Moskvu, toto rozdělení jsem učinil (t. j. město Moskvu odevzdávám všem synům zároveň, a mimo to tohle dávám každému zvlášť)'. Potom jsou vypočítávána města, vsi a obvody, tvořící úděl každého syna. Jako závěti soukromých osob byly konány před svědky a potvrzovány byly církevním úřadem, tak i závěti moskevských velikých knížat psány byly před ‚svědky', jimiž obyčejně bývali jejich bojaři, a podpisovány byly moskev-

ským metropolitou. A tak základními rysy pořádku dědění mezi moskevskými knížaty byly: osobní vůle odkazatelova, jako jediný základ tohoto pořádku, účast v rozdělení dědictví všech členů rodiny knížete odkazatele, nevyjímajíc ženy a dcery, a viditelná právní shoda movitého i nemovitého majetku, domácích svršků i územních držav.

Ze všech těchto rysů vás může zaraziti hlavně tato rovnost jako příznak hrubosti společenského vědomí. Ale je nevyhnutelno opatrně prohlížeti zkoumané staré dokumenty, abychom se nezmýlili v chápání lidí, kteří je sestavili. I Kalita ovšem chápal, že vládnouti Moskvě s jejím obyvatelstvem není naprosto to, jako vládnout svému kufru s jeho obsahem. Pochopiti to je tak prosté samo sebou, že je těžko odříci to komukoli, dokonce lidem XIV. stol. Kalita rozeznával v své osobě držitele a pána, majetníka a vládce. Pokládal za svůj osobní majetek zemi u města Moskvy s jejími pozemky, právo budovati na této zemi stavby, vyráběti a obchodovati, nebo za všechno to přijímati poplatky. Se vším tím nakládá ve svých závětech zároveň s šaty a s nádobím. Ale Kalita ještě soudil a trestal obyvatele Moskvy za zločiny a přečiny, rozebíral jejich žaloby, vydával závazná pro ně nařízení proto, aby udržel veřejný pořádek, ukládal jim daně na veřejné potřeby, na příklad daň na zaplacení odstupného hordě. Všechno to pokládal ne za svůj majetek, ale za věc vladaře, od Boha ustanoveného, aby ‚zdržoval své lidi od špatných obyčejů', jak psal později důstojný Kirill Bělozerskij jednomu z údělných moskevských knížat. Proto také Kalita nic neříká o těchto vladařských právech ve svých závětech: tyto závěti jsou sou-

kromá nařízení o dědictví, a ne zemské ustavy. Ani veliké knížetství vladimirské, kde moskevští knížata byli jen vládci, nezanášeli do svých závětí, dokud si je od doby Dimitrije Donského nezačali přisvojovati na základě práva dědičné državy. Podle závěti se dědily věci hospodářství, a ne osoby a ne společnosti jako politické spolky, které i tehdy se odlišovaly od věcí hospodářských. A přece moskevského knížete podle zkoumaných závětí nelze uznati za panovníka ve skutečném politickém smyslu slova ze dvou příčin: území moskevského knížetství pokládáno bylo za dědičnou državu jeho knížat, a ne za území státní; jejich panovnická práva, tvořící obsah svrchované moci, se drobila a odcizovala zároveň s dědičnou državou, spolu s hospodářskými věcmi. Nelze popírati, že by tito knížata neměli státních pojmů, ale měli pojmy, které ještě nenabyly forem a prostředků působení, které by odpovídaly jejich povaze. A tak uvedená shodnost movitého i nemovitého majetku v závětech moskevských knížat charakterisuje ne tak jejich společenské vědomí, jako jejich vladařské zvyky, které se ještě neosvobodily od údělného smíšení držení s vládou.

Jestliže v moskevském knížeti XIV.—XV. stol., dokonce ve velikém knížeti, bylo tak mnoho soukromého držitele, který v něm sebou zakrýval panovníka, tu je možno se otázati: jaký vztah měl pořádek dědění, ustálený v moskevských knížecích závětech k právnímu obyčeji, zavedenému v soukromém životě staré Rusi, v občanském způsobu? O tom by bylo nejpříhodnější souditi podle případů zákonného dědění; ale s takovým případem s okolnostmi dosti vyjasněnými se nesetkáváme v moskevském knížecím

domě oné doby. V závětech vidíme i podoby, i odchylky od tohoto obyčeje. Kněžny mimo opričinu určovanou jim manžely-odkazateli dostávají ještě v doživotní državu části z údělů svých synů v naprostém souhlasu s Ruskou Pravdou, podle níž ‚vdova si má vzíti část od svých dětí,' rozumí se, ‚do konce života', a co jí dal manžel, toho je ‚paní', a. j. plnoprávní majetnice. Právě tak se nesetkáváme v moskevských závětech s případem, že by se účastnili dědictví bratří za života dětí, jako vůbec nebylo zvykem v staré Rusi povolávati pobočni dědice, byli-li přímí. Ale v týchž závětech se ženy a dcery jeví dědičkami, přitom někdy s právy plnoprávního majetnictví, za života synů a bratří proti staroruskému obyčeji. To znamená, že dědění podle závěti u moskevských knížat neshodovalo se plně s děděním podle zákona. Tento rozpor možno vysvětliti rodinnými úvahami, podobajícími se těm, které nutkaly moskevské knížata proti údělné zásadě přísného rozdělení državy odkázati město Moskvu ne jednomu, a to nejstaršímu, ale všem synům, s rozdělením však na jednotlivé obvody. Za všeobecné snahy údělných knížat k oddělování a vzájemnému odcizování otcové chtěli, aby se synové častěji setkávali ve společném rodinném hnízdě, u hrobů rodičů, a nezapomínali, že jsou dětmi jednoho otce a jedné matky.

Nyní se podíváme, jaké *vztahy* se utvořily mezi knížaty společnými dědici, když zavřel oči jejich otec-odkazatel a když se ujali vlády v dílech otcovy dědičné državy, jichž se jim dostalo. Tyto vztahy možno poznati ze smluvních listin moskevských knížat, jichž se nám také zachovalo několik desítek ze XIV. a XV. stol. Podle těchto listin každý kníže-spoludědic je plnoprávným pá-

nem údělu, jehož se mu dostalo; vládne mu naprosto nezávisle, jako vládl své dědičné državě jeho otec. Za formuli této nezávislosti možno uznati slova velikého knížete Dimitrije Donského v jeho smluvní listině z r. 1388 s bratrancem, údělným knížetem serpuchovským Vladimirem Andrejičem: ‚ty znej svůj dědičný statek, a já budu znáti svůj dědičný statek.' Na základě této formule určují se také vzájemné vztahy knížat-spoludědiců ve vládě. Každý kníže se zavazoval nemísiti se do údělných věcí druhého, nemohl bez svolení držitelova nabývati půdy v cizím údělu, nemohl dokonce bez dovolení místního držitele projeti jeho državou ‚pro svou potěchu', t. j. na lov. Ale při vyloženém pořádku rozdělení knížecích dědičných držav mezi dědice a při soukromých způsobech nabývání zemí knížaty, bývalo obyčejně tak, že jeden kníže držel osady a vsi v údělu druhého. Takové državy mívaly dva držitele, abych tak řekl, územní a osobní. Položení takových osad bylo určováno podmínkou smluv, která měla charakter obyčejné zásady: ‚soudem a daněmi potahovat podle země a podle vody', t. j. takové osady náležely soudem a platily daň, přímou pozemkovou daň, místnímu územnímu držiteli, v jehož údělu se nacházely, a ne svému knížeti-majetníku, který se spokojoval tím, že dostával od nich soukromé panské obročí. Ostatně i toto pravidlo připouštělo výjimky: někdy osady knížete, nacházející se v cizím údělu, jen daní náležely místnímu územnímu držiteli, kdežto soudem závisely na svém knížeti-majetníkovi. A tak každý údělný kníže byl nezávislým držitelem svého údělu.

Ale snadno můžeme pochopiti, že údělní knížata určité knížecí linie nemohli se státi naprosto

si navzájem cizími držiteli už proto, že byli navzájem blízcí příbuzní. Obyčejně to byli bratří nebo bratranci, nebo strýcové se synovci. Příbuzenská blízkost určovala mezi knížaty jisté bezděčné vztahy. Podrobujíce se této blízkosti, ve smlouvách se obyčejně zavazovali, ‚že budou všichni za jednoho do konce života'. Podle odkazu otcova, svěřujícího nejstaršímu synovi jeho mladší příbuzenstvo, aby mu z Boží vůle byl ‚pečalnikem', ochráncem, mladší údělní knížata se zavazovali, že budou ctíti staršího místo otce, nejstarší se zavazoval, že bude držeti mladší bratry v bratrství, aniž jim ubližoval, a bude se starati o jejich děti, jestliže osiří. Při vítězství rodinných vztahů nad rodovými mezi údělnými knížaty obzvláště vážný význam měla v knížecí rodině vdova-matka. Odkazatelé nařizovali dětem, aby ve všem poslouchali své matky, aby v ničem nevystupovali proti její vůli, aby ji ctili místo otce. Ale snadno lze viděti, že všechno to jsou příbuzenské, a ne vladařské vztahy, spíše mravní odkazy nebo dobromyslné sliby, než skutečné politické závazky. Příbuzenstvo navazovalo i vladařské vztahy: doživotní državy vdovy po její smrti se dělily mezi její syny nebo vnuky, tchýně obyčejně odkazovaly své opročiny snachám, matky synům a pod. Ale to byly soukromé a ne vždy závazné vztahy. Byly vůbec nějaké závazné vztahy ve vládnutí, které by měly charakter politických styků? Podle smluv moskevských knížat z XIV. a první poloviny XV. stol. nejstarší veliký kníže jen pro své staršinstvo neměl trvalé závazné, t. j. politické autority pro své mladší příbuzné, nepoděloval jich, nesoudil jich jako dříve, když to nebyly jeho děti. Přitom už tehdy nebyl na Rusi ani jediný veliký kníže. S rozvo-

jem údělného pořádku državy rozdělila se i velkoknížecí hodnost. Knížata, držitelé tehdejší severní Rusi, náleželi k různým knížecím liniím, jichž většina měla původ od Vsevoloda III. suzdalského. Každá oddělivší se knížecí linie si opatřila svého velikého knížete: tverští knížata měli svého velikého knížete, rostovští svého, jaroslavští, rjazanští i v jiných liniích. Ovšem, za prvního z těchto velikých knížat, za nejstaršího z nejstarších, bylo možno pokládat velikého knížete moskevského, protože od dob Ivana Kality vládl nepřetržitě i velkoknížecí oblastí vladimirskou, která v XIII. stol. byla společným majetkem Vsevolodova plemene a jíž po řadě vládli nejstarší ze Vsevolodovičů. Ale v XIV. stol. vlivem zásad, na nichž byl zbudován údělný pořádek vlády, i vladimirské veliké knížetství pozbylo svého dřívějšího rodového charakteru. Ve své závěti r. 1389 veliký kníže Dimitrij Donskoj požehnal svému nejstaršímu synovi k tomuto knížetství jako k své dědičné državě, a jeho vnuk Vasilij Temný připojil vladimirskou oblast v složení své zděděné moskevské državy. Tak zmizel poslední zbytek dřívějšího nerozděleného knížecího panství. Stálých politických styků v panování mezi knížaty různých linií nebylo, soudíme-li podle moskevských smluv, navazovány byly jen styky dočasné, rodinné, jako doživotní zabezpečení matky a pod. Dimitrij Donskoj ve své závěti po prvé ustanovil jakousi solidárnost v panování mezi svými syny, ale ta byla náhodné povahy, omezivši právo bezdětného syna nakládati se svým údělem pro případ smrti: odumřelý úděl se dělí mezi ostatní bratry zesnulého podle náhledu kněžny-matky; jen úděl nejstaršího bratra, velikého knížete, za takových okol-

ností nerozděleně přechází na následujícího bratra, a úděl tohoto dělí matka mezi žijící syny. Takové dočasné a náhodné vztahy vznikly z potřeb vnější obrany a ze vztahů k hordě. V zájmu vnějšího bezpečí knížata-příbuzní, obyčejně nejbližší, utvořili navzájem útočný i obranný spolek. Ve smlouvách mladší údělní knížata říkali svému staršímu ‚buď s námi, a my budeme s tebou'. Veliký kníže se zavazoval neuzavírati smlouvu bez vědomí mladších a naopak. Veliký kníže a jeho mladší příbuzní se zavazovali, že budou míti společné přátele i společné nepřátele. Nejstarší říkal v listině mladším: ‚sednu si na kůň (půjdu do boje), i vy si sednete na koně; když sám nepůjdu, ale vás pošlu, musíte jíti bez odmluvy'. Ale to byly dočasné dohody, jaké se uzavírají mezi nezávislými vladaři podle mezinárodního práva. Proto se tyto podmínky měnily s každým pokolením knížat, dokonce s každou změnou v přítomném složení knížecího spolku nebo prostě se změnou okolností. Pro tuto proměnlivost knížecích vztahů se nám také zachovalo takové množství smluv. Veliký kníže Vasilij Temný jen se svými bratranci, údělnými knížaty možajskými Ivanem a Michajilem Andrejevičí, uzavřel za svého panování 17 smluv; ještě více smluv musil uzavříti týž veliký kníže se svým strýcem Jurijem galickým a s jeho syny Vasilijem Šilhavým a Dimitrijem Červeným. Druhá řada vladařských vztahů mezi knížaty se tvořila vlivem jejich závislosti na hordě. Chán hordy, jak jsem už pravil, sbíral s počátku daň z ruské země skrze své agenty, potom shledal pohodlnějším svěřovati vybírání této dani velikým knížatům ruským. Každý veliký kníže sbíral tatarskou kontribuci, *vychod*, od údělných knížat své linie a posílal ji

do hordy; Kalitovi bylo poručeno vybírati daň dokonce od knížat druhých linií. Tato přednost, která skýtala velikým knížatům možnost držeti v závislosti knížata údělné, byla prvními velmi ceněna i snažili se nepouštěti mladších příbuzných k bezprostřednímu styku s hordou. Tato snaha byla vyjadřována v knížecích smlouvách slovy velikého knížete, obrácenými k údělným: ‚já budu znát hordu, ale ty nebudeš znát hordu'. Finanční závislost údělných knížat na velikém mohla se časem proměniti v závislost politickou. Ale knížata velmi dobře si pamatovali, že jim toto spojení bylo vnuceno zevně, a pevně stáli za myšlenkou, že musí zmizeti, jakmile zmizí tato postranní síla. Proto se ve zmíněné již smlouvě Dimitrije Donského se serpuchovským údělným knížetem setkáváme s podmínkou: ‚jestliže nás Bůh spasí, osvobodí od hordy, tedy mně dva díly budou dány, a tobě třetina', t. j. veliký kníže podrží své dvě třetiny daně hordě v svých rukou, kdežto údělný svou třetinu ve svých. Moskevští knížata tedy předpokládali, že jakmile se zhroutí tatarské jho, musí zmizeti také finanční závislost údělných knížat na velikém. Takovým způsobem, prohlížejíce smlouvy XIV. a XV. stol. nenacházíme žádný trvalý politický svazek, který by podroboval údělné knížata velikému. Za takových vztahů jakým způsobem mohla vzniknouti politická závislost údělných knížat na velikém? To je otázka, jejímž rozřešením se odhaluje proces utvoření svrchované státní moci v moskevském knížetství.

Pro toho, kdo zkoumá vzájemné vztahy moskevských knížat XIV. a XV. stol.. jsou jejich smluvní listiny pramenem dosti potměšilým. Jejich vyložené podmínky neodpovídaly už skuteč-

nosti jim současné. Po této stránce jsou moskevské smluvní listiny v jakémsi smyslu historickým anachronismem; líčí knížecí vztahy, jak kdysi nepochybně byly, zejména v prvních dobách údělného pořádku, v XIII. a snad na počátku XIV. stol., ne později. Od těch dob, kdy Moskva počala nabývati rozhodné převahy nad ostatními knížetstvími, tyto podmínky brzo zestárly a opakovaly se ve smluvních listinách jako utkvělé formule, po staré paměti, v důsledku obvyklé nehybnosti myšlení kanceláří, jejich nedovednosti postačiti životu. Tento nedostatek sdíleli se svými písaři i sami knížata. Tu je nebezpečí, které hrozí badateli smluvních listin. Tato zaostalost pojmů od skutečnosti vystupuje v knížecích smlouvách obzvláště zřetelně. Zde severní knížata XIV. stol. hovoří dále jazykem příbuzenstva, jakým jejich jižní předkové XI.—XII. stol. určovali své vzájemné vztahy. Ale příbuzenské výrazy mají čistě podmíněný smysl. Údělný strýc, nejstarší, ale nejslabší kníže, zavazuje se pokládati mladšího příbuzného, synovce, ale velikého knížete, za svého nejstaršího bratra; příbuzenskými stupni se měří nerovnost síly a moci. Pro nové vztahy nebyla ještě nalezena vhodná slova a tyto vztahy unikly běžným pojmům, byly vytvořeny podmínkami, které působily mimo vědomí lidí, uchvácených jejich působením.

Skutečné vztahy moskevských knížat od dob Dimitrije Donského, nebo dokonce za jeho nejbližších předchůdců, spočívaly už na jiném základě. Pod rouškou terminologie podmíněného příbuzenství počala se také ponenáhlá proměna údělných knížat ze samostatných vladařů v sluhy jejich podmíněně nebo skutečně nejstaršího příbuzného, velikého knížete. Veliký kníže moskev-

ský, jak jsme viděli, nabýval větší a větší převahy nad mladšími údělnými příbuznými. Je zajímavo, že tato převaha nejstaršího velikého knížete, která zničila později údělný pořádek, vznikala z podmínek téhož pořádku. Poznali jsme z moskevských závětí, že pořádek dědění prostřed moskevských knížat byl určován výhradně osobní vůlí odkazatelovou. Ale tito odkazatelé postupně vypracovali a osvojili si určitá stálá pravidla, jimiž se řídili při rozdělování své dědičné državy mezi dědice. Tak už od první moskevské závěti, napsané Ivanem Kalitou, pozorujeme snahu moskevských knížat-odkazatelů děliti svou dědičnou državu na nerovné díly: rozměry každého dílu odpovídaly stupni staršinstva dědice, který jej dostával. Čím starší byl dědic, tím větší díl dědictví dostal. V této nerovnosti rozdělení zřejmě se projevovala nejasná vzpomínka na pořádek držení podle staršinstva, jak byl kdysi zaveden mezi knížaty. Ale i v tomto případě se připomnělo staré podání, protože odpovídalo rodinným úvahám: nejstarší syn po otci se stával pro své mladší bratry místo otce, a proto musil býti silnější než oni. Díky tomuto obyčeji, který si osvojili moskevští odkazatelé, nejstarší dědic, t. j. nejstarší syn odkazatelův, dostal z otcova dědictví větší díl proti mladším bratřím, spoludědicům. Tento přebytek byl mu dáván podle práva staršinstva. S počátku se jeví velmi málo významným, skládá se z nemnohých přespočetných měst nebo osad, z několika přespočetných důchodů; ale od závěti Dimitrije Donského nabývá tento přebytek podle práva staršinstva větších a větších rozměrů. Podle závěti Dimitrije Donského byly jeho državy rozděleny mezi jeho pět synů; v závěti se určuje také vý-

nosnost každého údělu. Odkazatel ukazuje, kolik každý z jeho dědiců má platit z každého tisíce rublů daně hordě. Je zřejmo, že příspěvek každého dědice byl přiměřený výnosnosti jeho údělu. Nejstarší syn, veliký kníže Vasilij, měl z každého tisíce platiti ne pětinu, ale 342 rublů, t. j. více než třetinu celé částky. Po Dimitriji Donském s každým pokolením přebytek nejstaršího dědice na základě staršinstva roste víc a více. Vezměme závěť velikého knížete Vasilije Temného, sestavenou r. 1462. Vasilij také rozdělil svou dědičnou državu mezi pět synů. Nejstaršímu, velikému knížeti Ivanovi, jedinému dal 14 měst s újezdy, přitom nejvýznamnějších, kdežto ostatním synům všem dohromady jen 11 nebo 12. Abychom si ještě jasněji představili tento proces, překročme hranice zkoumaného období a přelistujme závěť velikého knížete Ivana III., sestavenou asi r. 1504. Ivan III. rozdělil svou dědičnou državu také mezi pět synů. Nejstaršímu z dědiců, velikému knížeti Vasilijovi, odkázal jedinému 66 měst s újezdy, kdežto všem ostatním dohromady jen 30. I tento odkazatel určuje díl každého dědice z každého tisíce rublů na výdaje hordě. Veliký kníže, nejstarší dědic, jediný musil platiti za tisíc 717 rublů, t. j. asi ¾ celé částky, téměř třikrát více než všichni mladší bratří dohromady. K takovému výsledku přivedl obyčej, záhy osvojený moskevskými odkazateli, porušovati rovnost rozdělení dědičné državy mezi následníky ve prospěch nejstaršího z nich. Přebytek na základě staršinstva, zprvu tak nepatrný, na počátku XV. stol. dosáhl takových rozměrů, které skýtaly nejstaršímu dědicovi naprostou materiální převahu nad mladšími. Knížata odkazatelé neskýtali nejstarším synům žád-

ných nadbytečných politických práv, jejich mladší bratří nebyli na nich přímo politicky závislí; ale postupně soustřeďovali v rukou nejstaršího dědice takovou spoustu vladařských *prostředků*, která jim skýtala možnost podrobiti si mladší údělné příbuzné i bez přespočetných politických práv. Takovou čistě materiální, majetkovou převahou byl také položen základ politické moci moskevského velikého knížete, nejstaršího dědice. Takovou faktickou převahou dědičné državy, bez politických předností, změnil se tento veliký kníže v panovníka nejen pro prosté obyvatele moskevských údělů, ale i pro samotné údělné knížata. To znamená, že politická moc velikého knížete moskevského, která zničila později údělný pořádek panování, tvořena byla z podmínek téhož pořádku, s pomocí práva knížat-odkazatelů nakládati svými dědičnými državami podle osobního náhledu.

Zesílení nejstaršího dědice pomocí prospěchu nejstaršího provázeno bylo v Moskvě jako v Tveři snahou nejsilnějších podrobovati si nejslabší údělné knížata. Toto podrobení podle okolností nabývalo různých forem, dosahovalo nestejných stupňů závislosti. Nejprostší formou byla osobní služba údělného knížete velikého podle smlouvy. S touto formou se setkáváme ve smlouvě Dimitrije Donského s bratrancem Vladimirem serpuchovským r. 1362: zde údělný kníže, zůstávaje nezávislým v svém údělu, zavazuje se sloužiti velikému bez odmluvy podle oboustranné dohody, a veliký kníže ‚živí', odměňuje služebníka podle jeho služby. Zde služebný závazek se nikterak nespojuje s údělným panováním služebníkovým. Jinou formou bylo položení *okupných* knížat, od nichž veliký kníže kupoval jejich úděl-

ly, ponechávaje jim užívání jejich bývalých dědičných držav s určitými služebnými závazky. Tak jednal Kalita s knížaty bělozerským a galickým, Vasilij Temný s rostovskými: zde majetková závislost byla pramenem služebních závazků. V podobném položení se nacházeli i knížata, jimž veliký kníže odnímal úděly, ale je samé přijímal do svých služeb, pod její podmínkou vraceje odňaté dědičné državy nebo jejich části v podobě platu. V takovém položení byli knížata starodubští za Donského, taruští a muromští za jeho syna Vasilije. Konečně velicí knížata usilovali podrobiti si údělné všeobecným zásadním požadavkem, aby se údělní knížata podrobovali velikému hlavně proto, že jsou údělní, — podrobovali se, zabezpečujíce podrobení svými dědičnými državami. S nejrozhodnějším výrazem tohoto požadavku se setkáváme ve smlouvě velikého knížete tverského Borise Aleksandroviče s Vitovtem r. 1427: všichni knížata tverští, strýcové, bratří, synovci velikého knížete byli povinni poslouchati ho; mohl kohokoli odměňovati, kohokoli trestat; kdo z nich vstoupí do služeb k druhému knížeti, je zbaven své dědičné državy. Za podobných podmínek s některými změnami podrobili se Vasiliji Temnému knížata suzdalští. Zde dědičné državy údělných knížat nebyly odnímány ani kupovány, neboť knížata sami se jich podle smluv zříkali a dostávali je zpět jako odměnu; na rozdíl od druhé formy podrobení zde se stávaly služební závazky pramenem majetkové závislosti; ale na rozdíl od první formy služební smlouva byla zabezpečována údělem, služební vztahy spojovány byly s majetkovými. V moskevském knížetství dvě poslední formy závislosti údělných knížat byly obzvláště úspěšně

užívány, a Vasilij Temný na konci své vlády mohl s jakýmsi zveličením říci novgorodskému hierarchovi, že mu byla dána moc nad všemi knížaty ruskými.

Prozkoumali jsme dva procesy, jimiž byl budován politický a národní význam moskevského knížetství a jeho nejstaršího knížete. Jeden proces rozšiřoval území a vnější vliv tohoto knížetství, druhý shromažďoval prvky svrchované moci v osobě nejstaršího z moskevských knížat. Tyto úspěchy byly upevněny shodou příznivých podmínek, jichž se dostalo údělem těmto knížatům a které podporovaly působení původních příčin zesílení Moskvy.

Především Tataři byli k Rusi jimi podmaněné ve vztahu, který odstraňoval nebo ulehčoval mnohé obtíže, které si vytvořili v své zemi severoruští knížata. Chánové hordy nevnucovali Rusi nějaké své pořádky, spokojujíce se daní, dokonce špatně rozuměli pořádku, který tam platil. A také bylo obtížno vniknouti v něj, protože ve vztazích mezi tamními knížaty nebylo lze poznati žádný pořádek. Strany toho stáli hornovolžští Vsevolodovičové mnohem níže než jejich předkové, dněprovští Jaroslavičové. U oněch se míhaly v hlavách aspoň vrátké ideje staršinstva a zemské povinnosti; tyto ideje řídily někdy jejich vztahy a dodávaly jim aspoň stín práva. Vsevolodovičové XIII. stol. většinou špatně byli pamětlivi starého rodového i zemského podání a ještě méně je ctili, chyběl jim cit příbuznosti a veřejné povinnosti. Jurij moskevský pobouřil v hordě dokonce Tatary svou příbuzenskou necitností při pohledu na zmrzačenou mrtvolu Michajila tverského, který se nahý válel u stanu. V zpustošeném společenském vědomí zbývalo jen

místo pro pudy sebezachování a úchvatu. Jen obraz Aleksandra Něvského přikrýval poněkud hrůzu zdivočení a bratrského roztrpčení, které příliš často propukovalo prostřed ruských vládců, bratrů nebo bratranců, strýců a synovců. Kdyby byli ponecháni úplně sobě samým, byli by roznesli svou Rus na nesouvislé údělné kousky, věčně mezi sebou nevražící. Ale knížetství tehdejší severní Rusi nebyla samostatnými državami, ale poplatnými ‚tábory' Tatarů; jejich knížata se zvali nevolníky ‚volného cara', jak u nás říkali chánovi hordy. Moc tohoto chána skýtala aspoň přízrak jednoty rozpadávajícím se a vzájemně se odcizujícím dědičným koutům ruských knížat. Ovšem, i ve volžském Saraji bylo zbytečno hledati právo. Velkoknížecí vladimirský stolec byl tam předmětem obchodu a kupčení; chánská propustka, kterou bylo možno koupit, přikrývala všechnu nepravdu. Ale uražený se ne vždy chápal hned zbraně, nýbrž chtěl hledati ochranu u chána a ne vždy bezúspěšně. Bouře chánova hněvu zdržovala rváče; milostí, t. j. libovůlí chánovou nejednou byl zabráněn nebo zdržen zhoubný svár. Chánova moc byla hrubým tatarským nožem, který rozřízl uzly, do jakých dovedli potomci Vsevoloda III. zaplésti věci své země. Ruští letopisci ne nadarmo nazývali pohanské moslemíny bičem Božím, který přivádí k rozumu hříšníky, aby je přivedl na cestu pokání. Ze všech nejzdařileji užívali tohoto biče velicí knížata moskevští proti svému příbuzenstvu. Obzvláště zřejmě se to projevovalo v době jediného moskevského sváru, který propukl za vlády Vasilije Temného. Tento svár vznikl pro nárok knížete Jurije galického, Vasilijova strýce, zaujmouti velkoknížecí stolec proti synovci. Ten-

to strýc, opíraje se o své staršinstvo a odvolávaje se na závěť svého otce Dimitrije Donského, nechtěl uznati za nejstaršího desetiletého synovce a r. 1431 odjel do hordy souditi se s ním. Úspěch Jurjevova nároku přenesl by veliké knížetství do druhé linie moskevského knížecího domu, rozrušil by pořádky, zaváděné Moskvou po celé století, a hrozil nekonečným svárem. Chán rozťal uzel, omámen lstivě posměšnou řečí obratného moskevského bojara Vsevoložského, který dokazoval, že pramenem práva je jeho chánská milost, a ne staré letopisy a ne mrtvé listiny (t. j. závěť Donského), chán rozhodl věc ve prospěch Vasilijův.

Druhá příznivá podmínka byla obsažena v novém pořádku následnictví velkoknížecí moci. Význam, jakého nabývalo moskevské knížetství svými úspěchy, dostával se celý velikému knížeti, nejstaršímu z moskevských knížat, který mimo svůj moskevský úděl vládl ještě velkoknížecí vladimirskou oblastí. Od Ivana Kality po dobu sto let stával se takovým velikým knížetem téměř vždy nejstarší syn předcházejícího velikého knížete, který ve chvíli smrti nemíval obyčejně mladších bratří. Stalo se tak, že moskevský knížecí dům se nerozrůstal v poboční větve, mladší strýcové včas odcházeli se scény, nestavíce se starším synovcům do cesty. Proto přechod velkoknížecí hodnosti v sestupné linii do smrti Kalitova pravnuka velikého knížete Vasilije Dimitrijeviče nevzbuzoval sporu prostřed moskevských knížat, kdežto knížatům jiných linií, které nesoupeřily s moskevskými, ani se suzdalskými, ani tverskými, nepodařilo se vyrvati jim veliké knížetství. Náhodnost opakujíc se stává se precendentem, který silou zvyku se proměňuje v zá-

vazný požadavek, v pravidlo. Nepopíraný přechod velkoknížecí moci od otce k synu, opakující se po několik pokolení, stal se podle výrazu letopisu, ‚otčestvem a dedstvem', obyčejem, posvěceným příklady otců a dědů, na který se společnost počala dívat jako na pravidelný pořádek, zapomínajíc na dřívější pořádek následnictví podle staršinstva. A tato podmínka se ostře objevila v témž moskevském sváru. Bylo v něm pokračováno po smrti Jurijově jeho syny a vzrušil celou ruskou společnost, jejíž vedoucí třídy, duchovenstvo, knížata, bojaři a jiní sloužící lidé rozhodně stáli při Vasilijovi. Galičtí knížata uvítáni byli v Moskvě jako cizí a jako uchvatitelé cizího, i cítili se zde osaměle, obklopeni nedůvěrou a nepřejícností. Když syn Jurije Šemjaka, po otcově smrti dědic jeho nároků, porušil svou smlouvu s Vasilijem, odevzdal tento věc soudu duchovenstva. Duchovní sněm skládající se z pěti biskupů a několika archimandritů (tehdy nebylo na Rusi metropolity) r. 1447 se obrátil k rušiteli smlouvy s hrozným posláním, a zde hierarchové vyslovili svůj názor na politický pořádek, jaký má býti na Rusi. Duchovenstvo rozhodně se vzepřelo nárokům Šemjakova otce na velkoknížecí stolec, uznávajíc, že výhradní právo na něj má synovec, nejstarší syn předcházejícího velikého knížete. Nároky Jurije, který nezákonně pomýšlel na veliké knížetství, srovnává poslání s hříchem praotce Adama, který pojal touhu ‚rovnobožství', vnuknutou mu satanem. ‚Co práce vynaložil otec tvůj, psali biskupové, co bolestí vytrpělo od něho křesťanství, ale velkoknížecí stolec přece nedostal, čehož mu nebylo dáno Bohem, ani *zemským od nepamětna zvykem*'. A tak duchovenstvo pokládalo za jediné správný

pořádek následnictví velkoknížecího stolce v sestupné linii, a ne podle posloupnosti staršinstva, a dokonce proti historii uznávalo takový pořádek za nepamětný *zemský zvyk*, t. j. za starý obyčej ruské země. Tento nový pořádek razil cestu k zřízení samovlády, posiluje jednu přímou nejstarší linii moskevského knížecího domu, odstraňuje a zeslabuje pobočni mladší. A svár se ještě neskončil, ale hlava ruské hierarchie už prohlásila samovládu zákonného moskevského velikého knížete za hotový fakt, před nímž se musí pokloniti celá ruská společnost, i knížata, i prostí lidé. Nově posvěcený metropolit Iona ve svém oběžníku r. 1448, v němž oznamuje své posvěcení vyzývá knížata, *pány*, bojary, vévody a všechno Krista vyznávající ‚lidstvo', aby se klanělo svému panovníkovi velikému knížeti Vasilijovi, aby se odevzdalo jeho vůli; jestliže toho neučiní a dopustí, aby Šemjaka obnovil svár, padne na ně všechna prolitá krev křesťanská, v jejich zemi se nikdo už nebude zváti křesťanem, ani jeden duchovní nebude vykonávati svůj úřad, všechny kostely Boží budou zavřeny.

V činné podpoře, projevené společností za sváru novému pořádku, následnictví velkoknížecí moci, projevila se nejvážnější podmínka, která upevnila politické a národní úspěchy moskevského knížetství. Jakmile ze středu údělných knížat povstal jeden s takovými prostředky, jaké měl, se snahami, jaké prováděla následnická řada velikých knížat moskevských, počaly se kolem něho soustřeďovati politické zámysly a národní zájmy všeho severoruského obyvatelstva. Toto obyvatelstvo čekalo jen na vůdce, a toto očekávání se hlučně projevilo ve sváru. Zde se rodinné podmínky moskevských velikých knížat setkaly s ná-

rodními potřebami a snahami. Původní vzpružinou činnosti těchto knížat byl dynastický zájem, jehož jménem pokračovalo i vnější zesílení jejich knížetství, i vnitřní soustředění moci v jedné osobě. Ale tento rodinný ziskuchtivý zájem byl živě podporován vším obyvatelstvem severní Rusi s duchovenstvem v čele, jakmile jen zde pocítili, že se shoduje s ‚všeobecným dobrem všeho našeho pravoslavného křesťanstva', jak psal v jednom poslání týž metropolit Iona. Tato podpora se vysvětluje faktem, který se nepozorovaně uskutečnil v severní Rusi za hluku knížecích svárů a tatarských pogromů. Víme, jaké okolnosti donutily massu ruského obyvatelstva přestěhovati se ze staré dněprovské Rusi do oblasti horní Volhy. Toto přesídlení bylo doprovázeno roztříštěním národních sil, které se vyjádřilo v údělném tříštění hornovolžské Rusi. Přistěhovalci z jihu, octnuvše se v nových podmínkách, v nezvyklém okolí, prostřed domorodého obyvatelstva jim cizího, nemohli ani obnoviti starý, ani brzo zavésti nový společenský pořádek a rozptýlili se po nesčetných údělech, stále se drobících. Neuzavírali se však do nepřístupných údělných obcí, navzájem odcizení, jako byli odcizeni údělní knížata. Národní vření pokračovalo, a sami knížata je podporovali svými sváry: letopisy přímo říkají, že spory tverských a jiných knížat donutily obyvatele jejich knížetství odcházeti do klidnějších krajin. A od konce XIV. stol. nastalo zesílené vystěhovalecké hnutí z meziříčí na sever za Volhu. Vystěhovalci, rozdělujíce se po drobných osadách, konajíce déle než dva věky drobnou práci na místech, ale za shodných hospodářských i právních poměrů, časem se všude složili v shodné společenské typy, osvojili si mezi

sebou, vypracovali na značných prostranstvích určité vzájemné styky a vztahy, právní byt a hospodářský obrat, mravy, asimilovali okolní domorodce, a ze všech těchto etnografických prvků, dříve rozptýlených a rozloučených, k polovině XV. st. prostřed politického roztříštění se utvořila nová národní formace. Tak vznikla a zesílila v složení ruského obyvatelstva celá pevná národnost — velikoruské plémě. Vytvářelo se těžce a trpělivě. Po dobu 234 let (1228—1426) snesla severní Rus 90 vnitřních svárů a na 160 vnějších válek, při častých morech, neúrodách a nesčetných požárech. Toto plémě, vyrostlé prostřed vnějších bouří a vnitřních běd, které rychle zničily ovoce mnohaleté namáhavé práce, cítilo potřebu politického soustředění svých neuspořádaných sil, pevného státního pořádku, aby se dostalo z údělného zmatku a tatarského podmanění. Tato potřeba také byla novou skrytou,ale mocnou příčinou úspěchů velikého knížete moskevského, která se připojila k počátečním a základním, jako byly: *hospodářské výhody* zeměpisného položení města Moskvy a moskevského knížetství, *církevní význam*, jehož nabyla Moskva za součinnosti téže podmínky, a okolnostem doby přiměřený *způsob působení* moskevských knížat, podnícený jejich genealogickým položením.

Touž potřebou je vysvětlován neočekávaný a pro severní Rus neobyčejně vážný výsledek moskevského sváru. Zdálo se, že mírný a dobromyslný Vasilij, který zahájil vládu div ne jako dítě, vůbec se nehodí pro bojovnou úlohu, která mu byla souzena. Ne jednou poražený, oloupený a uvězněný, konečně oslepený, přece vyšel z 19-letého zápasu se zisky, které zůstaly daleko pozadu za vším, co dlouho trvajícím úsilím získali

jeho otec a děd. Když vstupoval na sporný velkoknížecí stolec, byla moskevská dědičná država rozdělena na celou desítku údělů, a když psal svou závěť, celá tato dědičná država byla v jeho rukou kromě polovice jednoho z dřívějších údělů (verejská polovice možajského knížetství). Mimo to mu náleželo suzdalské knížetství, jehož dědiční páni mu sloužili nebo se potulovali po cizích zemích, moskevští místodržitelé seděli po rjazanských městech, Novgorod Veliký a Vjatka byly úplně v jeho moci. Konečně nejen požehnal svému nejstaršímu synovi k hodnosti velikého knížete, což váhal učiniti ještě jeho otec, ale i přímo připojil velkoknížecí oblast v složení své dědičné državy. Takových úspěchů dosáhl Temný proto, že všechno vlivné, myslící a loyální v ruské společnosti bylo pro něho, pro dědění velkoknížecí moci v sestupné linii. Stoupenci Vasilijovi nedali pokoj jeho soupeřům, pronásledovali je žalobami, protesty a pleticha-mi, brali na svou duši jeho přísahy, užívali na jeho obranu všech materiálních a mravních prostředků, jež měli. Vnuk Donského se dostal do takového šťastného položení, ne jím vytvořeného, ale jen zděděného, v němž cíle a způsoby činnosti byly dostatečně vyjasněny, silám dán směr, prostředky připraveny, nástroje připraveny a určeny, — a stroj mohl už pracovati automaticky, nezávisle na hlavním mechanikovi. Jakmile obyvatelstvo severní Rusi pocítilo, že Moskva je s to, aby se stala politickým středem, kolem něhož mohlo shromážditi své síly pro boj s vnějšími nepřáteli, že moskevský kníže může být národním vůdcem v tomto boji, v myslích i vztazích údělné Rusi nastal přelom, který rozhodl osud údělného pořádku: všechna dosud utajená nebo

dřímající národní a politická očekávání a sympatie velikoruského plemene, dlouho a bezúspěšně hledající spolehlivý bod zachycení, sešla se tehdy s dynastickými snahami moskevského velikého knížete a vznesla ho na výši národního panovníka Velkoruska. Tak je možno označiti hlavní body politického růstu moskevského knížetství.

Často dávají převládající význam v průběhu povýšení moskevského knížetství osobním vlastnostem jeho knížat. Zakončivše obzor politického růstu Moskvy můžeme oceniti i význam těchto vlastností v jejích dějinách. Není třeba zveličovati tento význam, pokládati politickou a národní mohutnost moskevského knížetství výhradně za dílo jeho knížat, za dílo jejich osobní tvorby, jejich talentů. Historické památky XIV. a XV. stol. neskýtají nám možnost živě obnoviti tvářnost každého z těchto knížat. Moskevští velicí knížata jeví se v těchto památkách dosti nejasnými postavami, které se dědičně střídaly na velkoknížecím stolci pod jmény Ivana, Semjona, druhého Ivana, Dimitrije, Vasilije, druhého Vasilije. Zadíváme-li se na ně, snadno zpozorujeme, že před námi míjí ne svérázné osobnosti, ale jednotvárná opakování jednoho a téhož rodinného typu. Všichni moskevští knížata do Ivana III. jsou si navzájem podobni jako dvě kapky vody, takže pozorovatel je někdy na rozpacích rozhodnouti, kdo z nich je Ivan a kdo Vasilij. V jejich činnosti lze pozorovati jakési individuální zvláštnosti; ty však jsou vysvětlovány růzností věku knížat nebo výjimečnými vnějšími okolnostmi, do jakých upadali někteří z nich; tyto zvláštnosti nesahají dále, než pokud se mění činnost jedné a téže osoby takovými podmínkami. Pozoruje-

me-li po sobě následující moskevské knížata, můžeme v jejich tvářnostech postihnouti jen typické rodinné rysy. Pozorovateli se zdají ne živými osobami, ani ne podobiznami, ale spíše manekeny; rozezná v každém jeho pózu, jeho kostym, ale jejich tváře málo říkají divákovi.

Především moskevští Danilovičí se vyznamenávají pozoruhodnou, vytrvalou průměrností — nestojí výše ani níže prostřední úrovně. Plémě Vsevoloda Velikého Hnízda vůbec se neskvělo nadbytkem vynikajících talentů, s výjimkou jediného snad Aleksandra Něvského. Moskevští Danilovičí dokonce prostřed tohoto plemene nešli v předních řadách podle osobních vlastností. Tito knížata jsou bez jakéhokoli svitu, bez příznaků, jak heroické, tak i mravní vznešenosti. Především to jsou velmi mírní lidé; neochotně jdou do bitev, a jdouce do nich, častěji je prohrávají; dovedou se vyprostiti od nepřítele za dubovými, a od dob Dimitrije Donského za kamennými zdmi moskevského Kremlu, ale ještě ochotněji za nepřítelova útoku odjíždějí do Perejslavle, nebo někam dále, na Volhu, shromažďují pluky, ponechávajíce v Moskvě na její obranu biskupa metropolitu, a ženu s dětmi. Tito knížata, neblýskajíce se ani velikými talenty, ani skvělými ctnostmi, rovněž se nevyznamenávali ani velikými neřestmi nebo vášněmi. To je činilo v mnoha směrech vzory umírněnosti a přesnosti: dokonce jejich náklonnost vypíti u oběda trochu více nedosahovala tak známé vášně staroruského člověka, vyslovené ústy Vladimira Svatého. Byli to průměrní lidé staré Rusi, abych tak řekl, spíše chronologické znaky než historické osoby. Za nejlepší jejich rodinnou charakteristiku mohou sloužiti rysy, kterými charakterisuje velikého

knížete Semjona Hrdého jedna z pozdějších letopisných sbírek: ‚velikému knížeti Simeonovi bylo přezděno Hrdý, protože neměl rád nepravdu a buřičství a všechny vinníky sám trestal, pil medovinu a víno, ale neopíjel se a snésti nemohl opilých, neměl rád vojny, ale vojsko držel pohotově'. V šesti pokoleních jediný Dimitrij Donskoj daleko vynikal nad přísně vyrovnanou řadu svých předchůdců i nástupců. Mládí (zemřel 39letý), výjimečné okolnosti, které od 11 let ho posadily na válečného koně, zápas na čtyři strany s Tveří, Litvou, Rjazaní a hordou, který naplnil hlukem a neklidem jeho 30leté panování, a ze všeho nejvíce veliká krvavá bitva na Donu položily na něho jasný odlesk Aleksandra Něvského, a letopis se znatelným povznesením ducha o něm hovoří, že byl ‚silný a mužný a s pohledem tuze podivuhodným'. Životopisec vrstevník zaznamenal i jiné, mírné vlastnosti Dimitrijovy, nábožnost, rodinné ctnosti, připojil ‚i když nebyl v knihách tuze učený, přece duchovní knihy v srdci svém měl'. Při této jediné výjimce by měl umělec vznešeného stylu vůbec málo práce s moskevskými knížaty. Tito knížata však, neskvějíce se zvláštními ctnostmi, měli v sobě mnoho méně drahých, ale výnosnějších vlastností, vyznamenávali se hojností nadání, jakými bývají obyčejně obdařeni nenadaní lidé. Především tito knížata družně navzájem žijí. Pevně se přidržují odkazu otců: ‚žíti jedné mysli'. Po dobu čtyř pokolení, od smrti Danila do smrti Vasilije Dimitrijeviče, bylo moskevské knížetství možná jediné v severní Rusi, které netrpělo sváry vlastních knížat. Potom byli moskevští knížata velmi uctivými syny: svatě ctí památku a odkaz svých rodičů. Proto mezi nimi záhy se utváří dědičná

zásoba pojmů, zvyků a způsobů vlády, tvoří se rodinný obyčej, otcovské a dědovské podání, které jim nahrazovalo osobní rozum, jako nám školní poznatky nezřídka nahrazuje samostatnost mysli. Odtud pevnost vystupování u moskevských knížat, rovnost pohybů; důslednost jednání; jednají spíše po paměti, podle nazpaměť naučeného odkazu otců, než podle osobního předsevzetí, a proto jednají rychle bez rozmarných přestávek a se stálým úspěchem, jako nenadanému žáku dobrá poměť dovoluje jistěji odříkávati úlohu proti smělému chlapci, který je zvyklý hovořiti svými slovy. Práce moskevských knížat se táhne rovnou a nepřetržitou nití, jako se táhla příze v rukou jejich žen, podrobujíc se pohybu vřetena. Syn pevně se chápe díla otcova a podle sil je vede dále. Úcta k otcovskému odkazu zahřívá se někdy v jejich chladných závětech do stupně teplého nábožného citu. ‚A píši vám tato slova,' tak končí Semjon Hrdý svou závěť mladším bratřím, ‚strany toho, aby nepřestala paměť rodičů našich i naše a aby svíce nezhasla.' Z čeho pak se skládalo toto rodinné podání, tato dědičná politika moskevských knížat. Byli to dobří hospodáři-střádalové po maličkostech, ponenáhlu. Nadarmo první z nich, který dosáhl úspěchu v zápase nepatrném s mravní stránky, nepřešel do paměti potomstva s přezdívkou Kality, peněžního váčku. Chystajíce se předstoupiti před trůn Nejvyššího Soudce a diktujíce písaři závěť, jak tito knížata jsou pozorni ke všem podrobnostem svého hospodářství, jak dobře pamatují na každou maličkost v něm! Nezapomenou ani na kožich, ani na stádo, ani na zlatý pás, ani na karneolovou skřínku, všechno zapíší, pro všechno najdou místo a dědice. Uchovati otcov-

ské úspory a přidati k nim něco nového, nový kožich pořídit; novou vesnici přikoupit — k tomu zřejmě byly obráceny jejich vladařské záměry, jak se projevují v jejich závětech. Tyto vlastnosti také pomohly jejich politickým úspěchům.

Každá doba má své hrdiny, jí přiměřené, a XIII. a XIV. stol. byla dobou všeobecného úpadku na Rusi, druhdy úzkých citů a drobných zájmů, drobných nicotných povah. Prostřed vnějších i vnitřních běd stávali se lidé nesmělými a malomyslnými, zmocňovala se jich unylost, opouštěli vznešené záměry a snahy; v letopise XIII.—XIV. stol. neuslyšíme dřívějších řečí o ruské zemi, o nutnosti chrániti jí od pohanů, o tom, o čem stále hovořili jihoruští knížata a letopisci XI.—XII. stol. Lidé se uzavírali v kruh svých soukromých zájmů a vycházeli z něho jen proto, aby se obohatili na účet druhých. Když ve společnosti upadají společné zájmy a záměry jejích vůdců se uzavírají do karneolové skřínky, položení věcí se obyčejně zmocní ti, kteří energičtěji než jiní jednají ve jménu osobních zájmů, a takovými nejčastěji bývají ne nejnadanější, ale nejohroženější, ti, jimž nejvíce hrozí tento úpadek všeobecných zájmů. Moskevští knížata byli právě v takovém položení: podle svého genealogického významu to byli nejbezprávnější, nejponíženější knížata, a podmínky jejich hospodářského položení skýtaly jim hojné prostředky jednati ve jménu osobní výhody. Proto lépe než jiní se dovedli přizpůsobiti k povaze a podmínkám své doby a rozhodněji počali jednati pro osobní prospěch. Bylo to s nimi totéž, co bývá s živnostníky, u nichž řemeslo horlivě vyvinuje důvtipnost a vynalézavost na účet jiných,

vyšších vlastností a snah. Čím energičtěji se obchodník zabývá svým obchodem, zapomínaje na jiné zájmy, tím úspěšněji jej vede. Chci říci, že rodinný charakter moskevských knížat nenáležel mezi základní podmínky jejich úspěchů, ale byl sám dílem týchž podmínek: jejich rodinné vlastnosti nevytvořily politické národní mohutnosti Moskvy, ale samy byly dílem historických sil a podmínek, které vytvořily tuto mohutnost, byly právě takovou druhořadou, odvozenou příčinou povýšení moskevského knížetství, jakou byla na příklad spolupráce silného moskevského bojarstva, přivábeného do Moskvy jejím příznivým položením, — bojarstva, které ne jednou také vysvobodilo své knížata v těžkých chvílích. Životní podmínky se nezřídka utvářejí tak svérázně, že velicí lidé se rozměňují na drobná díla jako kníže Andrej Bogoljubskij, kdežto lidem nevelikým se naskytá vykonati veliké dílo jako moskevským knížatům.

HLAVA DVACÁTÁ TŘETÍ.

Volné městské obce. — Novgorod Veliký. — Jeho poloha strany a konce. — Novgorodská oblast; pjatiny a volosti. — Podmínky a rozvoj novgorodské volnosti. — Smluvní vztahy Novgorodu ke knížatům. — Posadnik a tisícník. — Soud. — Rada pánů. — Oblastní správa. — Předměstí a jejich poměr k hlavnímu městu. — Závěr.

Skončili jsme studium údělného pořádku vládnutí i onoho procesu, jímž jedno z údělných knížetství se povzneslo nad druhé a později pohltilo všechna ostatní. Zastavujeme se na polovině XV. stol., na oné chvíli v dějinách moskevského knížetství, kdy se chystalo dokonati tento proces a pohltiti poslední samostatné knížetství, které ještě zbylo v severní Rusi. Ale moskevské knížetství, kdysi jedno z mnohých údělných a později vstřebavší do sebe všechny úděly, nebylo jedinou politickou formou na Rusi v oněch staletích. Vedle něho byly dvě jiné formy, v nichž společenské prvky se nacházely v docela jiných spojeních. Byly to: 1. kozáctvo, 2. volné městské obce. Kozáctvo se v XV. stol. teprve utvářelo. Naproti tomu volné městské obce tehdy už dožívaly svůj věk. Pro úplnost studia ruské společnosti a zřízení ruské země v údělných staletích, zběžně přehlédneme dějiny a zřízení těchto obcí. V údělné době byly na Rusi tři: Novgorod Veliký, jeho ‚mladší bratr' Pskov a jeho kolonie Vjatka, založená v XII. stol. Nezkoumajíce dějin každé z těchto obcí odděleně, seznámíme se s nimi podle osudu nejstarší z nich, novgorodské, zaznamenavše jen důležitější zvláštnosti složení a bytu volného Pskova. Novgorod Veliký byl předkem a typickým představitelem ostatních dvou volných městských obcí.

Politické zřízení Novgorodu *Velikého*, t. j. nejstaršího města v své zemi, bylo těsně spojeno s polohou města. Bylo rozloženo na obou stranách řeky Volchova, nedaleko od jejího výtoku z jezera Ilmeňského. Novgorod se utvořil z několika předměstí nebo osad, které s počátku byly samostatnými společnostmi, ale později se spojily v jednu velikou městskou obec. Stopy této samostatné jsoucnosti základních částí Novgorodu se zachovaly i později v rozdělení města na konce. Volochov dělí Novgorod na dvě poloviny nebo *strany:* na pravou — podél východního břehu a levou podél západního; první se nazývala *Torgovou,* protože zde byl hlavní městský trh, torg; druhá se nazývala *Sofijská* od té doby, kdy na konci X. stol. (kdy přijal Novgorod křesťanství), byl na této straně postaven chrám sv. Sofie. Obě strany byly spojeny velikým volchovským mostem, který se nacházel nedaleko trhu a jemuž na rozdíl od druhých říkali *veliký.* K trhu přiléhalo náměstí, jemuž říkali *Jaroslavův* nebo *Knížecí* dvůr, protože zde se kdysi nacházel dvůr Jaroslava, když vládl v Novgorodě za života otcova. Na tomto náměstí se zdvíhal *stupeň,* tribuna, s níž novgorodští hodnostáři se obraceli s řečmi k lidu, který se scházel na shromáždění. Nedaleko stupně byla sněmovní věž, na níž visel sněmovní zvon, a dole byla umístěna sněmovní kancelář. Torgová strana se skládala ze dvou konců. *Plotnického* na sever a *Slavenského* na jih. Slavenský konec dostal svůj název po nejstarší osadě, která vešla v složení Novgorodu, *Slavna;* proto také celá Torgová strana se nazývala *Slavenskou.* Městský trh a Jaroslavův dvůr byly v Slavenském konci. Na Sofijské straně, ihned po přechodu volchovského mo-

stu, byl *dětiněc,* ohrazené stepní místo, kde stál chrám sv. Sofie. Sofijská strana se dělila na tři konce: *Něrevský* na sever, *Zagorodský* na západ a *Gončarský* nebo *Ljudin* na jih, blíže k jezeru. Pojmenování konců Gončarského (hrnčířského) a Plotnického (tesařského) ukazují na řemeslný charakter starých předměstí, z nichž se utvořily konce Novgorodu. Ne nadarmo Kijevlané v XI. stol. nazývali Novgoroďany opovržlivou přezdívkou tesařů. Za valem a příkopem, které obklopovaly všech pět konců, rozptýlena byla četná předměstí a sídla klášterů, tvořící pokračování města, řetězem obklopující Novgorod. O obydlenosti Novgoroda možno přibližně souditi podle toho, že v části města, která r. 1211 vyhořela, bylo 4300 dvorů. Novgorod se svými pěti konci byl politickým středem rozsáhlého území, které k němu tíhlo. Toto území se skládalo z částí dvou oddílů, z *pjatin* a *volostí;* sloučení těch i oněch tvořilo *oblasť* nebo *zemi* sv. Sofie. Pjatiny byly tyto: na severozápadě od Novgorodu mezi řekami Volchovem a Lugou se prostírala směrem k Finskému zálivu pjatina *voťská,* která dostala svůj název od obývajícího zde finského plemene *Vodi* nebo *Voti;* na severovýchodě napravo od Volchova táhla se daleko k Bílému moři po obou stranách Oněžského jezera pjatina *oboněžská;* k jihovýchodu mezi řekami Mstou a Lovatí se prostírala pjatina d ě r e v s k á; na jihozápad mezi řekami Lovatí a Lugou, po obou stranách řeky Šeloni, se táhla pjatina *šelonská;* odlehle za pjatinami oboněžskou a děrevskou daleko na východ a jihovýchod se prostírala pjatina *běžecká,* jíž se dostalo názvu od osady Běžiči, která byla kdysi jedním z jejích správních středisek (v nynější tverské gubernii). Tato pjatina

zaujímala severní část nynější tverské gubernie, západní jaroslavské a jihovýchodní kout novgorodské. Toto pjatinné dělení novgorodské oblasti se objevuje už v aktech moskevské doby, od konce XV. st., ale není známo podle památek volného Novgorodu. Podle těchto památek se novgorodská oblast odedávna dělila na okruhy, které měly stejné názvy jako pjatiny; jenže se nenazývaly pjatinami, ale *zeměmi*, v XII. stol. *rjadami: voľská* země, *oboněžský* a *běžecký* rjad nebo prostě *Šelon, Děreva.* Nejasnou stopu pjatinného nebo odpovídajícího mu dělení 50 let před úpadkem Novgorodu nacházíme i v životopise důst. Varlaama Važského, sestaveném na konci XVI. stol., kde čteme: ‚byl tehdy (kolem r. 1426) V. Novgorod rozdělen v díly, jimž říkali *pjatiny.* Pravděpodobně Moskva, která nerada rušila místní staré obyčeje, udržela i v Novgorodě hotové oblastní dělení. Zvláštností pjatinného dělení novgorodského bylo to, že všechny pjatiny kromě běžecké se počínaly těsně u samého Novgorodu, nebo jako děrevská nedaleko něho a v podobě radiálních pruhů se rozbíhaly na všechny strany. Tak děrevjanická farní ves oboněžské pjatiny byla dvě versty od Novgorodu, a spasská farní ves téže pjatiny 700 verst na jezeře Vygo u Bílého moře. Jen v běžecké pjatině podle knih XVI. stol. nejbližší farní ves se nacházela 100 verst od Novgorodu. To přivádí na myšlenku, že obvody, jimž se dříve nebo později dostalo názvu pjatin, se skládaly z panství Novgorodu nejbližších a nejstarších a postupně se rozšiřovaly.

Panství vzdálenější a později nabytá nevešla v pjatinné dělení a tvořila řadu *okresů*, které měly zvláštní postavení. Tak města Volok-Lamský, Běžiči, Toržok, Rževa, Veliké Luki se svými

obvody nenáležely k žádné pjatině. V položení těchto měst byla ona zvláštnost, že byly společným majetkem Novgorodu — první tři s velikými knížaty vladimirskými a potom moskevskými, kdežto poslední dvě s knížaty smolenskými a potom litevskými, když Smolensk byl uchvácen Litvou. Za pjatinami oboněžskou a běžeckou se prostíral na severovýchod okres *Zavoloči* nebo *dvinská země*. Nazývala se Zavolžím, protože se nacházela za *volokem*, rozsáhlým vodním předělem, který odděloval úvodí Oněgy a Severní Dviny od úvodí Volhy. Tokem řeky Vyčegdy s jejími přítoky určováno bylo položení *permské země*. Za dvinskou zemí a Permí dále na severovýchod nacházel se okres *Pečora* po obou stranách řeky toho jména, a na druhé straně severního urálského hřbetu okres *Jurga*. Na severním břehu Bílého moře byl okres *Tre* nebo *těrský břeh*. Takové byly hlavní okresy novgorodské, které nenáležely do pjatinného dělení. Byly záhy získány Novgorodem: tak už v XI. stol. chodili Novgoroďané vybírati daň za Dvinu na Pečoru, a v XII. stol. na těrský břeh. Novgorodské území se rozšiřovalo hlavně pomocí vojensko-průmyslové kolonisace. V Novgorodě se utvořily společnosti ozbrojených živnostníků, kteří po řekách vyjížděli na různé strany od města, nejčastěji na finský severovýchod, zakládali tam osady, ukládali daň podrobeným domorodcům a zakládali lesní a jiné živnosti.

Nyní prozkoumáme podmínky a průběh rozvoje novgorodské volnosti. Na počátku našich dějin novgorodská země se podobala svým zřízením docela jiným oblastem ruské země. Právě tak i vztahy Novgorodu ke knížatům málo se lišily od těch, v nichž byla jiná nejstarší města

oblastí. Novgorodu od těch dob, kdy velicí knížata jej opustili pro Kijev, uložena byla daň ve prospěch velikého knížete kijevského. Po Jaroslavově smrti byla novgorodská země připojena k velikému knížetství kijevskému, a veliký kníže tam obyčejně posílal svého syna nebo nejbližšího příbuzného, aby ji spravoval, určuje mu za pomocníka místodržitele. Do druhé čtvrti XII. stol. nebylo v životě novgorodské země pozorovati žádných politických zvláštností, které by ji odlišovaly od řady jiných oblastí ruské země; teprve později Novgoroďané ve smlouvách s knížaty se odvolávali na listiny Jaroslava I., podle nichž platili daň velikým knížatům. Bylo to písemné ustanovení finančních vztahů, které v jiných starších městech byly určovány ústními úmluvami knížat se sněmem. Ale od smrti Vladimira Monomacha Novgoroďané úspěšněji a úspěšněji nabývají předností, které se staly základem novgorodské volnosti. Úspěšnému rozvoji tohoto politického zvláštního postavení novgorodské země napomáhaly různé podmínky, které nikde, v žádné jiné oblasti nenabyly takové svérázné spojitosti, v jaké působily v osudu Novgorodu. Jedny z těchto podmínek byly spojeny se zeměpisným položením kraje, jiné vznikly z historického ovzduší, v němž žil Novgorod, z jeho vnějších vztahů. Podám nejprve zeměpisné podmínky. 1. Novgorod byl politickým střediskem kraje, který tvořil vzdálený severozápadní kout tehdejší Rusi. Toto vzdálené položení Novgorodu stavělo jej mimo kruh ruských zemí, které byly hlavním působištěm knížat a jejich družin. To osvobozovalo Novgorod od bezprostředního tlaku se strany knížat a jeho družiny a dovolovalo, aby se novgorodský život rozvíjel svobod-

něji na velikém prostoru, 2. Novgorod byl hospodářským střediskem kraje, naplněného lesy a močály, v němž zemědělství se nikdy nemohlo státi základem národního hospodářství. Konečně 3. Novgorod leží blízko hlavních říčních úvodí naší roviny, Volhy, Dněpru i Západní Dviny, a Volchov jej spojuje přímou vodní cestou s Finským zálivem a Baltickým mořem. Pro tuto blízkost velikým obchodním cestám Rusi byl Novgorod záhy vtažen do různých obchodních obratů. Takovým způsobem živnost a obchod se staly základem místního národního hospodářství. Právě tak příznivě pro rozvoj novgorodské volnosti se utvářely i vnější vztahy. V XII. stol. sváry knížat zničily knížecí autoritu. To skýtalo možnost místním zemským obcím volněji určovati své vztahy ke knížatům. Novgorod nejšíře ze všech využil této výhody. Novgorod, leže na okrajině Rusi, s několika stran obklopen nepřátelskými cizinci a přitom se zabývaje hlavně vnějším obchodem, vždy potřeboval knížete a jeho bojovné družiny na obranu svých hranic a obchodních cest. Ale právě v XII. stol., kdy knížecí autorita poklesla pro spletité knížecí účty, Novgorod potřeboval knížete a jeho družiny mnohem méně, než potřeboval dříve a než potřeboval později. Později se na novgorodských hranicích objevili dva nebezpeční nepřátelé, livonský řád a spojená Litva. V XII. stol. nehrozilo ještě ani toto ani ono nebezpečí: livonský řád byl založen na samém začátku XIII. stol., kdežto Litva se počala sjednocovat od konce tohoto století. Společným úsilím všech těchto příznivých podmínek určeny byly vztahy Novgorodu ke knížatům, i organisace jeho správy, i jeho spole-

čenské složení, a konečně charakter jeho politického života. S těchto čtyř stran také prozkoumáme dějiny města.

V X. a XI. stol. knížata ještě velmi málo si vážili novgorodské země: jejich zájmy byly upjaty k jižní Rusi. Když Svjatoslav, chystaje se na druhé bulharské tažení, počal dělíti ruskou zemi mezi své syny, přišli k němu i Novgoroďané prositi o knížete. Svjatoslav jim podle letopisu pravil: ‚ale půjde-li někdo k vám?' Toto opovržení k městu, vzdálenému od Kijeva, bylo jednou z příčin, proč Novgorod se nestal majetkem ani jedné větve Jaroslavova plemene, ačkoliv Novgoroďané, obtěžováni častým střídáním svých občas přijíždějících knížat, mnoho usilovali o získání stálého knížete. Druhou příčinou bylo to, že novgorodská oblast po Jaroslavově smrti netvoří zvláštního knížetství, ale je přídavkem k velikému knížetství kijevskému a účastní se kolísání osudu tohoto knížetství, které bylo pokládáno za všeobecný majetek Jaroslavičů. Později knížata počali si více všímati bohatého města. Ale ihned po smrti Monomachově, jakmile klesla jeho těžká ruka, okolnosti pomohly Novgorodu dosáhnouti vážných politických výsad. Knížecí sváry byly doprovázeny častým střídáním knížat na novgorodském stolci. Využívajíce těchto svárů a tohoto střídání, Novgoroďané vnesli do svého politického zřízení dva důležité základy, které se staly zárukami jejich volnosti: volitelnost vyšší správy a *rjad*, t. j. smlouvu s knížaty. Častá střídání knížat v Novgorodě byla provázena i změnami v osobním složení novgorodské správy. Kníže vládl v Novgorodě za účasti pomocníků, místodržitele a tisícníka, jmenovaných jím nebo velikým knížetem. Když kníže

opouštěl město dobrovolně nebo z přinucení, tak i jmenovaný jím místodržitel obyčejně skládal svou hodnost, protože nový kníže přiváděl nebo jmenoval nového místodržitele. Ale v mezidobí mezi dvěma vládami zůstávali Novgoroďané bez vyšší vlády, uvykli voliti na čas hodnost vykonávajícího místodržitele a žádati od nového knížete, aby ho potvrdil v hodnosti. Tak sám průběh věcí zavedl v Novgorodě obyčej voliti místodržitele. Tento počíná míti platnost ihned po smrti Monomachově, když Novgoroďané, podle vypravování letopisu, r. 1126 ‚dali místodržitelství' jednomu ze svých spoluobčanů. Později se volba místodržitele stala trvalým právem, jehož si Novgoroďané velmi vážili. Pochopitelná je změna v samé povaze této hodnosti, nastalá tím, že poskytována byla ne na knížecím dvoře, ale na sněmovním náměstí. Ze zástupce a ochránce zájmů knížecích proti Novgorodu musil se místodržitel proměniti v zástupce a ochránce Novgoroďanů proti knížeti. Později i druhá vážná hodnost tisícníkova se stala také volitelnou. V novgorodské správě měl vážný význam místní biskup. Do poloviny XII. stol. ho vysvěcoval ruský metropolit se sněmem biskupů v Kijevě, tedy pod vlivem velikého knížete. Ale od druhé poloviny XII. stol. počali Novgoroďané voliti z místního duchovenstva i svého biskupa, shromažďujíce se ‚celým městem' na sněmu a posílajíce zvoleného do Kijeva k metropolitovi, aby ho vysvětil. Prvním takovým zvoleným biskupem byl opat jednoho z místních klášterů Arkadij zvolený Novgoroďany r. 1156. Od těch dob zbývalo kijevskému metropolitovi jen právo vysvětiti kandidáta poslaného z Novgorodu. Tak v druhé a třetí čtvrti XII. stol. vyšší novgorodská správa bývala

volena. V téže době počali Novgoroďané přesněji určovati i své vztahy ke knížatům. Sváry knížat skýtaly Novgorodu možnost a učily jej voliti mezi knížaty soupeři a ukládati vyvolenému knížeti určité závazky, omezující jeho moc. Sami knížata podporovali tento zvyk. Zároveň s úspěchy samosprávy společenský život Novgorodu nabýval stále neklidnějšího a hlučnějšího proudu a činil položení novgorodského knížete stále méně pevným, takže knížata někdy sami odmítali vládnouti svévolnému městu, dokonce potají v noci z něho prchali. Jeden kníže v XII. stol. řekl druhému, který byl vyzván, aby vládl na Volchově: ‚nestarej se o Novgorod; nechť si vládnou sami, jak dovedou, a hledají si knížete, kde chtějí'. Vsevolod III., který bez okolků zrušil všechny svobody, získané Novgorodem, dovoloval jim někdy vybírati knížete podle své vůle, a r. 1196 on a jiní poskytli Novgorodu svobodu — ‚kde jim libo, nechť si knížete seberou,' nechť si vezmou knížete z kterékoli knížecí linie.

Novgorodskými *rjady*, v nichž se vykládaly závázky přijímané zvoleným knížetem, určován byl také jeho význam v místní správě. Nejasné stopy takových smluv, potvrzovaných se strany knížete líbáním kříže, objevují se už v první polovině XII. stol. Později jsou jasněji zaznamenávány ve vypravování letopiscově. R. 1209 Novgoroďané horlivě pomáhali velikému knížeti Vsevolodu suzdalskému na jeho tažení proti rjazanské zemi. V odměnu za to Vsevolod pravil Novgoroďanům: ‚milujte, kdo vám přeje, a trestejte zlé'. Přitom — dodává letopisec, — Vsevolod poskytl Novgoroďanům ‚všechnu svobodu a ustavy starých knížat, co chtěli'. A tak Vsevolod obnovil jakési staré ustavy knížat, zabezpečující práva

Novgoroďanů, a ponechal městu soudní moc v určitých věcech, přesněje řečeno, právo samovolného vypořádání s nevhodnými spoluobčany. R. 1218 odešel z Novgorodu vládnoucí jím Mstislav Mstislavič Udatný, kníže toropecký. Na jeho místo přibyl jeho smolenský příbuzný Svjatoslav Mstislavič. Tento kníže žádal změnu voleného novgorodského místodržitele Tverdislava. ‚A zač, otázali se Novgoroďané, jaká je jeho vina? — Tak bez viny,' odpověděl kníže. Tehdy Tverdislav pravil, obraceje se ke shromáždění: ‚jsem rád, že není na mně viny, ale vy, bratří, i v místodržitelích, i v knížatech jste volni'. Tehdy shromáždění řeklo knížeti: ‚zbavuješ tuhle muže hodnosti, ale vždyť jsi nám kříž líbal, že nebudeš bez viny zbavovat muže hodnosti.' A tak už na počátku XIII. stol. knížata líbáním kříže potvrzovali určitá práva Novgoroďanů. Podmínka nezbavovati novgorodského hodnostáře hodnosti bez viny, t. j. bez soudu, jeví se v pozdějších smlouvách jednou z hlavních záruk novgorodské volnosti. Výsady, jichž dosáhli Novgoroďané, vykládány byly ve smlouvách. První smluvní listiny, v nichž vykládány byly politické výsady Novgorodu, zachovaly se nám od druhé poloviny XIII. stol. Jsou tři: obsahují podmínky, podle nichž vládl novgorodské zemi Jaroslav Jaroslavič tverský. Dvě z nich byly napsány r. 1265 a jedna r. 1270. Pozdější smluvní listiny s některými změnami a dodatky opakují podmínky těchto smluv s Jaroslavem. Studujíce je, vidíme základy politického zřízení Novgorodu, hlavní podmínky jeho volnosti. Zde Novgoroďané zavazují knížete líbati kříž, jak jej líbali dědové a otcové i jeho otec Jaroslav. Hlavní všeobecný závazek, uložený knížeti, záležel v tom,

aby vládl, ‚držel Novgorod podle dávno zavedených zvyků.' To znamená, že podmínky, vyložené v listinách Jaroslavových, byly ne novým zavedením, ale odkazem starých dob. Smlouvy určovaly: 1. soudně správní vztahy knížete k městu, 2. finanční vztahy města ke knížeti, 3. vztahy knížete k novgorodskému obchodu.

Kníže byl v Novgorodě nejvyšší vládní a soudní mocí, řídil správu i soud, určoval soukromé občanské vztahy v souhlasu s místním obyčejem a zákonem, potvrzoval ujednání a schvaloval v právech. Ale všechny tyto soudní a správní úkony vykonával ne sám a ne podle osobního náhledu, ale v přítomnosti a za souhlasu voleného novgorodského místodržitele: ‚bez místodržitele nesmíš, kníže, souditi, ani okresy rozdávati, ani listiny vydávati.' Pro nižší hodnosti, svěřené ne sněmovní volbou, ale podle knížecího určení, vybíral kníže lidi z novgorodské společnosti, a ne ze své družiny. Všechny takové hodnosti, ‚volosti', rozdával v souhlase s místodržitelem. Kníže nemohl bez soudu odníti hodnost osobě pro tuto hodnost zvolené nebo určené. Všechny soudní a správní úkony vykonával osobně v Novgorodě a ničím nemohl nakládati zdola, ze suzdalské země, nacházeje se ve své dědičné državě. ‚A ze suzdalské země nesmíš novgorodské zemi vládnouti, ani okresy rozdávati.' Tak všechna soudní a vládní činnost knížete se dála za stálého a bedlivého dozoru novgorodského zástupce.

S malichernou podezíravostí určovali Novgoroďané své finanční vztahy ke knížeti, jeho důchody, snažíce se v tomto směru pokud možno pevně mu svázati ruce. Kníže dostal ‚dar' od novgorodských okresů, které nenáležely mezi

nejstarší základní državy Novgorodu, jako byly: Volok, Toržok, Vologda, Zavoločí a j. Mimo to dostal ještě dar od Novgoroďanů, když jel do Novgorodu, na stanicích, ale nedostával jej, když odjížděl z novgorodské země. Novgoroďané, bojíce se odpadnutí nebo dobytí Zavoločí, snažili se nedopouštěti přímých styků knížete s tímto rozsáhlým a pro ně důležitým okresem a žádati ve smlouvách, aby kníže odevzdával své zavolocké daně Novgoroďanům do nájmu. Jestliže chtěl sám je vybírati, posílal by do Zavoločí svého výběrčího z Novgorodu, a tento výběrčí by neodvážel vybranou daň přímo dolů, t. j. do suzdalské země, do dědičné državy knížete, ale zavezl by ji napřed do Novgorodu, odkud se odevzdávala knížeti: tak měl Novgorod možnost kontrolovati tuto operaci. Po tatarském tažení i proti Novgorodu byl uložen *vychod* hordy, daň. Tataři svěřovali vybírání tohoto vychodu, nazvaného *černyj bor*, t. j. všeobecnou daní z hlavy, velikému knížeti vladimirskému, který obyčejně vládl také Novgorodu. Novgoroďané sami vybírali černyj bor a odevzdávali jej velikému knížeti, který jej posílal do hordy. Kromě toho užíval kníže v novgorodské zemi soudních a cestovních poplatků a různých rybolovů, senosečí, pěstování včel, lovišť; ale všech těchto důchodů a požitků užíval podle pravidel, přesně určených, v stanovených dobách a ve smluvených rozměrech. Kníže podle smluv nemohl míti v novgorodské zemi svých pramenů důchodu, nezávislých na Novgorodu. Novgoroďané ze všeho nejvíce se snažili zabrániti knížeti, aby nenavazoval bezprostřední právní a hospodářské styky v novgorodské zemi, které by vedly mimo volené novgorodské úřady, a skýtaly by knížeti možnost za-

pustiti zde pevné kořeny. Ve smluvních listinách zvláštní podmínkou bylo zakázáno knížeti a jeho kněžně, bojarům a dvořanům nabývati nebo zakládati osady a předměstí v novgorodské zemi a přijímati lidi v zástavu, t. j. v osobní závislost.

S přesností právě takovou byly určeny vztahy knížete také k novgorodskému obchodu. Obchod vnitřní i vnější byl životním nervem města. Novgorod potřeboval knížete nejen pro obranu hranic, ale i pro zabezpečení svých obchodních zájmů: musil poskytnouti v svém knížetství svobodnou a bezpečnou cestu novgorodským kupcům. Kníže se zavazoval pouštěti je i do svých práv ‚přijeti na návštěvu bez ohledu na hranice', bez zadržování. Bylo přesně určeno, jaké poplatky má kníže vybírati od každé novgorodské lodi nebo obchodního vozu, které přijely do jeho knížetství. V Novgorodě záhy se objevují zámořští kupci ze západu. Asi v polovině XII. stol. se zde usadili kupci s ostrova Gotlandu z města Visby, které bylo tehdy střediskem obchodu podél baltických břehů. Gotlanďané vystavěli v Novgorodě na obchodní straně u trhu dvůr s kostelem skandinávského svatého Olafa, s ‚varjažskou modlitebnou', jak Novgoroďané říkali. Potom kupci z německých měst, kteří utvořili obchodní společnost na témž Gotlandu, vystavěli v téže části Novgorodu druhý dvůr, na němž r. 1184 ‚byla postavena německá ropata' kostel sv. Petra. Se zesílením Hanzy v XIV. stol. Němci v Novgorodě vytísnili Góty a počali najímat jejich novgorodský dvůr, a tehdy nejvyšší vedení německého obchodu v Novgorodě přešlo od Visby na Lübeck, hlavu hanzovního spolku. Novgoroďané si velmi vážili svého baltického obchodu a skýtali veliké výsady oběma cizozemským zastupi-

telstvím, třebaže při korporativním sjednocení a velmi přesně vypracovaném vedení obchodů zámořské obchodní společnosti měly z Novgorodu nepoměrně více prospěchu, než mohl míti Novgorod z nich. Podle smluvních listin mohl se kníže účastniti obchodu města se zámořskými kupci jen skrze novgorodské prostředníky; nemohl zavříti německý obchodní dvůr, ani stavěti k němu své dozorce. Takovým způsobem novgorodský zahraniční obchod byl chráněn od libovůle se strany knížete.

Nelze říci, že by ve vyložených smluvních listinách skutečné vztahy knížete k Novgorodu byly určeny plně a všestranně. Jedním z hlavních cílů, ne-li nejhlavnější, proč potřeboval kníže Novgorodu, byla obrana proti vnějším nepřátelům, ale o tom ve smlouvě s Jaroslavem tverským není ani slova, a teprve v pozdějších se mluví mimochodem, že v případě nepřátelství s Němci, s Litvou nebo s nějakou jinou zemí je kníže povinen pomáhati Novgorodu bez chytrosti. Význam knížete podle smluv je nejasný, protože je nejasné jeho určení, projevující se v jeho právech a povinnostech. Ale práva a povinnosti knížete nevykládají se v listinách přímo, ale jen se předpokládají; listiny formulují jen hranice práv a následky povinností, t. j. způsoby odměny za jejich vykonání, *výživné* za válečné a vládní úsluhy knížete. V nedůvěřivém, ve vrtošivě malicherném rozvážení vyživovacích statí je také hlavní obsah novgorodských smluv s knížaty. Připomeňme si význam knížete, vůdce družiny v starých obchodních městech Rusi XI. stol. Byl to nájemný vojenský strážce města a jeho obchodu. Právě takový význam zachoval pro Novgorod i kníže doby údělné. Tento význam knížete

je vyjádřen v pskovském letopise, který jednoho novgorodského knížete XV. stol. nazývá ‚vévodou, knížetem *živeným*, který za ně musil státi a brániti se.' Význam knížete jako nájemného muže Novgoroďané, věrní svým starým zvykům, snažili se udržovati smlouvami do konce své volnosti. Tak se dívali na knížete jejich otcové a dědové; jinak nechtěli nebo nedovedli se dívati na něho děti a vnukové. Ale takový starodávný názor Novgorodu na knížete údělné doby, jak uvidíme, docela se neshodoval s názorem tehdejšího knížete na Novgorod.

Přejděme k zřízení novgorodské správy a soudu. Byly budovány ve spojitosti s určením vztahů volného města ke knížeti. Tyto vztahy, jak jsme viděli, byly urovnány smlouvami; ale smlouvami určovány byly ještě v XII. st. také vztahy jiných starších měst na Rusi ke knížatům. Rozvíjel tedy Novgorod v údělných staletích jen pořádek politických vztahů, jaký vznikal všude na Rusi mnohem dříve; ale tento pořádek v ostatních oblastech předčasně zašel, kdežto v Novgorodě měl čas rozviiouti se v složitý systém vládních institucí. V tom je také jeho podoba s okresními městy kijevské Rusi, a zároveň odlišnost od nich. Prozkoumejme základy toho systému.

Novgorod neměl *svých* stálých knížat. Podle ideje všeobecný majetek knížecího rodu, ovládaný podle posloupnosti nejstaršími jeho zástupci, velikými knížaty, ve skutečnosti nebyl ničím. Vole knížata podle libovůle za podmínek nájmu a výživy, byl všem cizí, a všichni knížata byli jemu cizí. Novgorodský kníže tou měrou, jak se u Novgorodu upevňovaly smluvní vztahy ke knížatům, ponenáhlu vystupoval ze složení místní společnosti , ztráceje s ní organické spojitosti.

Vcházel se svou družinou do této společnosti jen mechanicky jako postranní dočasná síla. Žil také mimo město, na *Gorodišči*, jak se nazýval jeho dvůr. Proto se politické těžisko v Novgorodě musilo přemístiti s knížecího dvoru do středu místní společnosti, na sněmovní náměstí. Proto přes přítomnost knížete byl Novgorod v údělných staletích vlastně vládnoucí obcí. Dále, v Novgorodě se setkáváme s touž vojenskou organisací, jaká ještě před knížaty se utvořila v ostatních nejstarších městech Rusi. Novgorod utvořil *tisíc*, ozbrojený pluk pod velením tisícníka. Tento tisíc se dělil na *setniny*, vojenské čtvrti města. Každá setnina se svým voleným setníkem představovala zvláštní společnost, užívající určitého dílu samosprávy, mající své schůze, svůj sněm. Ve válečné době to byl obvod pro odvádění k vojsku, v mírové — obvod policejní. Ale setnina nebyla nejmenší správní částí města: dělila se znovu na *ulice*, z nichž každá se svým voleným uličním starostou tvořila také zvláštní místní obec, užívající samosprávy. Na druhé straně se setniny skládaly ve větší svazky, *konce*. Každý městský konec se skládal ze dvou setnin. V čele konce stál volený *končanský* starosta, který vedl běžné věci konce. Ale nespravoval konec sám, nýbrž za spolupůsobení kolegia vážených obyvatelů konce, které tvořilo správu konce. Tato správa byla výkonným úřadem, který působil pod dozorem sněmu konce, který měl moc vydávati nařízení. Svaz konců pak tvořil obec Velikého Novgorodu. Takovým způsobem Novgorod představoval stupňovité spojení malých i velikých místních obcí, z nichž veliké byly utvářeny složením menších.

Společná vůle všech těchto spojeneckých obcí

vyjadřována byla v společném sněmu města. Svým původem byl novgorodský sněm městským shromážděním, docela shodným se schůzemi jiných nejstarších měst Rusi. Bylo by možno domnívati se, že veliký politický prostor dovoloval novgorodskému sněmu, že se vytvořil ve vypracovanější formy. Avšak ve vypravování starého novgorodského letopisu jeví se sněm pro tento prostor jen hlučnějším a libovolnějším, než kdekoli jinde. V jeho zřízení do konce volnosti města zůstaly vážné mezery. Sněmy svolávali někdy knížata, častěji některý z hlavních městských hodnostářů, místodržitel nebo tisícník. Někdy ostatně, obzvláště v dobách zápasu stran, svolávaly sněmy i soukromé osoby. Nebyla to instituce trvale působící, svoláván byl, jen když se jevila jeho potřeba. Nikdy nebyla ustanovena pevná lhůta pro jeho svolávání. Sněm se scházel na vyzvánění sněmovního zvonu. Zvuk tohoto zvonu novgorodské ucho výborně odlišovalo od vyzvánění kostelních zvonů. Sněm se shromažďoval obyčejně na náměstí, nazývaném Jaroslavův dvůr. Obvyklým sněmovním místem pro volbu novgorodského biskupa bylo náměstí u Sofijského chrámu, na jehož oltář kladli hlasovací lístky. Sněm nebyl svým složením zastupitelskou institucí, neskládal se z poslanců: na sněmovní náměstí utíkal každý, kdo se pokládal za plnoprávného občana. Sněm se obyčejně skládal z občanů jednoho nejstaršího města; ale někdy přicházeli na sněm i obyvatelé mladších měst země, ostatně jen dvou: Ladogy a Pskova. Byli to buď předměstští poslanci, které posílali do Novgorodu, když na sněmu vznikala otázka, týkající se toho neb onoho předměstí, nebo náhodní návštěvníci Novgorodu z předměstských ob-

čanů, pozvaní na sněm. R. 1384 předměstští občané Oreěchova a Korely přibyli do Novgorodu, aby si postěžovali na litevského knížete Patrikije, lenníka, dosazeného jim Novgoroďany. Sešly se dva sněmy, jeden pro knížete, druhý pro předměstské občany. Obraceli se tu zřejmě urażení venkované k správě hlavního města, a nešlo o účast jejich v zákonodárné nebo soudní moci sněmu. Otázky podléhající posouzení sněmu, předkládány mu byly se *stupně* knížetem nebo vyššími hodnostáři, místodržitelem nebo tisícníkem. Sněm rozhodoval v celé oblasti zákonodárství, všechny otázky zahraniční politiky i vnitřního zřízení, a také soud nad politickými a jinými vážnějšími zločiny, na něž byly nejtěžší tresty, trest smrti nebo konfiskace majetku a vyhnanství *(potok a razgrablenie* Ruské pravdy). Sněm vyhlašoval nové zákony, povolával knížete nebo ho vypuzoval, volil a soudil hlavní městské hodnostáře, soudil jejich spory s knížetem, rozhodoval o otázce vojny a míru a pod. Zákonodárné činnosti sněmu se účastnil i kníže; ale zde v kompetenci obou mocí je těžko vésti dělící čáru mezi poměrnými a faktickými vztahy. Podle smluv nemohl kníže pomýšleti na válku, bez ‚novgorodského slova'; nesetkáváme se však s podmínkou, že by Novgorod nepomýšlel na válku bez knížecího souhlasu, třebaže vnější obrana země byla hlavní prací novgorodského knížete. Podle smluv nemohl kníže bez místodržitele rozdávati výnosné hodnosti, *volosti* a *kormlenija,* ale ve skutečnosti bývalo, že sněm poskytoval kormlenija bez účasti knížete. Právě tak nemohl kníže odnímati hodnosti ‚bez viny', ale vinu hodnostáře byl povinen oznámiti na sněmu, který tehdy nad obviněným vykonal disci-

plinární soud. Někdy se však úlohy žalobce a soudce měnily: sněm přivlekl k soudu před knížete oblastního lenníka. Podle smluv nemohl kníže bez předsedy vydávati listiny, potvrzující práva hodnostářů nebo soukromých osob; ale nezřídka vydávány byly takové listiny sněmem mimo knížete a dokonce bez jeho jména, a teprve po rozhodné porážce novgorodského vojska donutil Vasilij Temný Novgoroďany r. 1456, aby se zřekli ‚sněmovních listin'.

Na sněmu pro samo jeho složení nemohla býti otázka ani správně posuzována, ani nemohlo být správně hlasováno. Rozhodnutí bylo sestavováno podle oka, lépe řečeno podle sluchu, spíše podle síly křiků, než podle většiny hlasů. Když se sněm rozděloval na strany, dospívalo se k rozsudku násilným způsobem, skrze pranici: strana, která vyhrála, byla uznávána za většinu. Byla to svérázná forma *pole*, soudu Božího, jako shazování odsouzených sněmovním rozsudkem s volchovského mostu bylo přežilou formou starého zkoušení vodou. Někdy celé město ‚se rozedralo' mezi potýkající se strany, a tehdy se scházely zároveň dva sněmy, jeden na obvyklém místě, na Torgové straně, druhý na Sofijské; ale to už byly buřičské navzájem nepřátelské tlupy, a ne normální sněmy. Nejednou se stalo, že rozepře se skončila tím, že oba sněmy, vystoupivše proti sobě, sešly se na velikém volchovském mostě a zahájily rvačku, jestliže se duchovenstvu včas nepodařilo odděliti protivníky. Takový význam volchovského mostu jako očitého svědka městských různic, vyjádřen byl poetickou formou, v legendě, zanesené do některých ruských letopisů a do zápisů jednoho cizince, barona Herbersteina, který býval v Rusku na počátku XVI. st.

Podle jeho vypravování se stalo: když Novgoroďané za Vladimira Svatého svrhli do Volchova modlu Perunovu, rozzlobený Bůh, dopluv k mostu, vyhodil na něho hůl se slovy: ‚tu máte, Novgoroďané, ode mne na památku'. Od těch dob Novgoroďané v určité době se s holemi scházejí na volchovském mostě a začínají se prát jako zběsilí.

Výkonnými orgány sněmu byli dva vyšší volení hodnostáři, kteří vedli běžné věci správy a soudu, *předseda* a *tisícník*. Pokud zaujímali své hodnosti, nazývali se *stěpennými*, t. j. stojícími na stupni, a když opustili službu na stupni, dostávalo se jim názvů předsedů a tisícníků *starých*. Je dosti těžko vymeziti úřad obou hodnostářů: předsedové stěpenní i staří na pochodech velí novgorodským plukům; tisícníci vykonávají totéž co předsedové. Zdá se, že předseda byl vlastně občanským správcem města, kdežto tisícník vojenským a policejním; proto Němci v údělných staletích nazývali předsedu purkrabím, a tisícníka vévodou. Oba hodnostáři dostávali své vládní plné moci na neurčitou dobu: jedni vládli rok, druzí méně, někteří několik let. Zdá se, že stálá lhůta pro zaujetí této hodnosti nebyla stanovena před XV. stol. Aspoň jeden flámský cestovatel Guillebert de Lannoy, který navštívil Novgorod na počátku XV. stol., mluví o předsedovi a tisícníkovi, že tito hodnostáři se měnili každoročně. Předseda a tisícník vládli s pomocí celého sboru podřízených jim nižších agentů, kterým říkali *pristav, birič, podvojskij, pozovnik, izvětnik*, kteří vykonávali různé soudní a správně-policejní nařízení, oznamovali rozhodnutí sněmu, povolávali k soudu, oznamovali soudu spáchané zločiny, prováděli prohlídky atd. Ve pro-

spěch předsedy a tisícníka za jejich službu byla vybírána pozemková daň *poralje* (ralo — pluh).

Kromě vlastních vládních věcí předseda a tisícník se činně účastnili v soudnictví. Vylíčení novgorodského soudu nacházíme v zachovalé části Novgorodské soudní listiny, ustavu, sestaveného a potvrzeného sněmem v posledních letech novgorodské volnosti. Jeho pramenem je ‚starina', t .j. právní obyčej a dávná soudní prakse Novgorodu, rozhodnutí sněmu a smlouvy s knížaty. V zřízení novgorodského soudu především překvapuje hojnost soudních pravomocí. Soud se nesoustřeďoval ve zvláštním odboru, ale byl rozdělen mezi různé vládní úřady: tvořil důchodný obor, kterého potřebovaly všechny odbory. Svůj soud měl novgorodský biskup, svůj knížecí náměstek, předseda, i tisícník měl svůj soud. Vznikání instancí vnášelo nové složitosti v soudnictví. Podle smluvních listin nemohl knížе souditi bez předsedy, a podle Soudní listiny předseda soudí s náměstkem knížete, a bez náměstka soud *nekončí*, tedy jej jen počíná. V praksi tato společná pravomoc předsedy a náměstka se řešila tím, že zplnomocněné orgány toho i onoho, *tiunové*, každý zvlášť rozbírali náležející jim věci ve svých *odrinách* nebo komorách za spoluúčasti dvou *pristavů*, přísedících, volených soudícími se stranami, ale nerozhodovali o věcech definitivně, nýbrž odevzdávali je vyšší instanci: buď k *dokladu*, t. j. k sestavení konečného rozhodnutí, nebo k *peresudu*, t. j. k revisi, k přehlédnutí aktu a k potvrzení rozhodnutí učiněného tiunem. V soudě této dokladné a revisní instance s předsedou a náměstkem nebo s jejich tiuny sedělo 10 porotců přísedících, po bojaru a občanu z každého konce. Ti tvořili

trvalé kolegium *dokladčiků*, jak se nazývali, a scházeli se na dvoře novgorodského arcibiskupa ‚v komnatě vladykově' třikrát týdně pod hrozbou peněžité pokuty pro nedostavení. Konečně bylo soudnictví komplikováno ještě kombinacemi různých jurisdikcí v smíšených aktech, kde se setkávaly strany různých soudních příslušností. V procesu církevního člověka se světským občanem městský soudce soudil zároveň s biskupovým náměstkem nebo jeho tiunem. Knížecího člověka s Novgoroďanem soudila na Gorodišči zvláštní komise skládající se ze dvou bojarů, knížecího a novgorodského, a nemohli-li se shodnouti na rozhodnutí, byla celá věc předložena samému knížeti, když přijel do Novgorodu, v přítomnosti předsedově. Tisícník zřejmě soudil věci převážnou měrou policejního charakteru. Byl však první ze tří staršin v radě, která stála v čele kupecké společnosti vzniklé v XII. stol. při kostele sv. Jana Křtitele a řídil obchodní soud. Táž rada za účasti předsedy rozhodovala také o sporech mezi Novgoroďany a kupci německého dvora v Novgorodě. Tak pečlivě rozčleněná soudní organisace zřejmě pevně zabezpečovala právo a veřejný klid. Ale články Soudní listiny o ohromných pokutách za loupeže a útoky na sporné země a za *navedení*, přemluvení davu k přepadení soudu, působí jiným dojmem. Zesílená přísnost zákonodárství v podporování veřejného pořádku nemluví pro to, že společnost užívá dostatečného pořádku.

Sněm byl zákonodárnou institucí, předseda a tisícník soudně správnými orgány. Podle své povahy nemohl sněm spravedlivě posuzovati předkládané mu otázky, a tím méně je podněcovati, míti zákonodárný popud; mohl jen odpovídati na

danou otázku, odpovídati prostým *ano* nebo *ne*. Byla nutna zvláštní instituce, která by předběžně vypracovala zákonodárné otázky a překládala sněmu hotové projekty zákonů nebo rozhodnutí. Takovou přípravnou a nařizující institucí byl novgorodský *sovět gospod*, Herrenrath, jak mu říkali Němci, nebo *gospoda*, jak mu říkali v Pskově. Gospoda volného města se vyvinula ze staré bojarské dumy knížete za účasti městských starších. S takovou dumou se setkáváme v Kijevě za Vladimira Svatého. Novgorodští knížata zvali k sobě pro posuzování vážných otázek v XII. stol. na radu zároveň se svými bojary městské setníky a starosty. Tou měrou, jak kníže pozbýval organických svazků s místní společností, byl s bojary postupně vytísněn z místní vládní rady. Tehdy stálým předsedou této rady pánů byl místní vladyka-arcibiskup, v jehož palácích se shromažďovala. Novgorodská rada se poté skládala z knížecího náměstka a z městských úřadů: ze stěpenného předsedy a tisícníka, ze starostů končanských a setníků. Ale vedle stěpenných sedávali v radě i staří předsedové a tisícníci. Častá střídání vyšších hodnostářů pod vlivem zápasu stran byla příčinou toho, že v radě pánů bylo vždy mnoho starých předsedů a tisícníků. Proto novgorodská rada v XV. stol. před úpadkem novgorodské volnosti se skládala z více než 50 členů. Všichni se kromě předsedajícího nazývali *bojary*. Rada, řekli jsme, připravovala a vnášela do sněmu zákonodárné otázky, předkládajíc hotové projekty zákonů, nemajíc svého vlastního hlasu v zákonodárství; ale podle povahy sociálně politického zřízení Novgorodu tato rada neměla ve skutečnosti vážnější význam. Skládajíc se z představitelů vyšší novgorodské

třídy, která měla mocný hospodářský vliv na celé město, často také napřed rozhodovala otázky, jež vnášela do sněmu, provázejíc mezi občany odpovědi jí samou připravené. V dějinách politického života Novgorodu měla bojarská rada mnohem větší význam než sněm, který býval obyčejně jejím slepým nástrojem. Bylo to skryté, ale velmi účinné pero novgorodské správy.

Ústřední správa a soud v Novgorodě byly komplikovány dvojakostí vlád — sněmovní a knížecí. V oblastní správě se setkáváme s dvojakostí zásad — s centralisací a místní autonomií. Novgorod byl svrchované město, které vládlo obšírnému území, ale ponechával částem tohoto území značnou samostatnost. Při vzájemném antagonismu těchto zásad utvořil se dosti svérázný vztah oblastní správy k ústředí. Zachovaly se stopy, nejasné ostatně, které ukazují na to, že základní oblasti, které se později účastnily pjatinného dělení novgorodské země, závisely v správě na částech Novgorodu, mezi něž byly přiděleny. Na tuto závislost ukazuje zmíněný mnou baron Herberstein; toto svědectví je ostatně velmi nejasně vyjádřeno. Podávám jeho slova ve výkladu pokud možno blízkém originálu. Asi 40 let po úpadku Novgorodu vypravovali Herbersteinovi v Moskvě, že kdysi v době své volnosti, mělo toto město obšírnou oblasť, rozdělenou na pět částí; každá z těchto částí nejen podléhala ve všech veřejných i soukromých věcech příslušnému úřadu své části (quarum quaelibet pars non solum de publicis ac privatis rebus cognoscendis ad ordinarium ac competentem suae partis magistratum referebat), ale i dohody se spoluobčany mohl každý uzavírati jen ve své části města, a nikomu nebylo dovoleno obraceti se

s něčím k druhému úřadu téhož města (verum in sua dumtaxat civitatis regione contrahere res quiscunque ac commode cum aliis civibus suis conficere poterat etc.). Herberstein chtěl říci, nebo mu říkali, že každá územní část novgorodské země ve všech věcech se obracela k správě své *městské* části, t. j. městského konce. Takový vztah částí území ke koncům města byl i v zemi pskovské. Zde stará předměstí odedávna byla rozdělena mezi konce města. R. 1468, kdy se nakupilo mnoho nových předměstí, bylo na sněmu rozhodnuto také je losem rozděliti mezi konce, po dvou přeměstích na každý konec. I v novgorodských dokumentech jsou jakési poukazy na správní závislost předměstských zemí na městských koncích. Tak podle pozemkových knih s konce XV. stol. jsou známi nájemci novgorodských zemí ve votské pjatině, kteří musili platit nájemné na něrevský konec, s nímž votská pjatina splývala. Novgorodská Soudní listina mluví o selských volostných lidech ‚končanských i ulických', které starostové konců a ulic byli povinni přiváděti k soudu, byla-li na ně podána cizí osobou žaloba. Ostatně pjatina nebo odpovídající jí okruh nebyla samostatnou správní jednotkou, neměla svého místního správního střediska. Rozpadala se podle předměstí na části, nazývané *volosti*, a v moskevské době *ujezdy* nebo *prisudy;* každá volosť měla své zvláštní správní středisko v určitém předměstí, takže končanská správa byla jediným pojítkem, které spojovalo pjatiny v jeden správní celek. Předměstí se svou volostí bylo právě takovou samosprávnou obcí, jakými byly novgorodské konce a sotně. Jeho autonomie vyjadřována byla v místním předměstském sněmu. Tento sněm ostatně řídil před-

seda, který byl obyčejně posílán z nejstaršího města. Určování předměstských předsedů z Novgorodu bylo jednou z forem, v nichž byla vyjádřena politická závislost předměstí na nejstarším městě. Zároveň s tím objevují se i jiné formy ve vypravování o tom, jak Pskov se stal samostatným městem. Do polovice XIV. stol. byl předměstím Novgorodu, r. 1347 podle smlouvy s Novgorodem dostal od něho nezávislost, počal se nazývati jeho mladším bratrem. Podle této smlouvy zřekli se Novgoroďané práva posílati do Pskova předsedu a povolávati Pskovany do Novgorodu k soudu občanskému i církevnímu; novgorodský biskup, jehož eparchii Pskov náležel, musil pro církevní soud jmenovati svým náměstkem rozeného Pskovana. To znamená, že soudní instituce nejstaršího města byly nejvyšší instancí pro obyvatele předměstí. Podle smluvních listin *sotskije* a *rjadoviči* bez knížecího náměstka a předsedy nesoudí nikde. To znamená, že městští i selští starostové jako novgorodští tiunové předsedovi i náměstkovi jen začínali soudní spory, ale pro konečné rozhodnutí přenášeli je k dokladu v soud dokladčiků v Novgorodě. Třetí forma politické závislosti předměstí na nejstarším městě záležela v právu tohoto ukládati předměstskému obyvatelstvu daně na své potřeby. Dále, Novgorod rozdával svá předměstí na obživu knížatům, které povolával do svých služeb; za války posílala předměstí na rozkaz Novgorodu svou hotovost, jíž někdy veleli novgorodští vévodové. Za neuposlechnutí trestal Novgorod předměstí peněžní pokutou a dokonce ‚trestem', který záležel ve vojenské exekuci, spalující města v okrese neposlušného předměstí. Tak potrestány byly r. 1435 Rževa i Velikije

Luki za odmítnutí platiti Novgorodu daň. Přes to politická závislost předměstí, která se vyjadřovala ve formách tak rozmanitých, byla vždy velmi slabá: předměstí někdy odmítala přijímati předsedy, které posílalo hlavní město; Toržok ne jednou se hádal s Novgorodem a přijímal u sebe knížata proti jeho vůli; r. 1397 celá dvinská země se prohlásila pro velikého knížete moskevského Vasilije na jeho první výzvu a líbala mu kříž, odpadnuvši od Novgorodu. Vůbec v organisaci oblastní správy novgorodské země lze pozorovati naprostou převahu odstředivých sil, které paralisovaly působení politického středu.

Na počátku této hlavy jsem řekl, že zřízení novgorodské země v údělných staletích bylo dalším rozvojem osnov, ležících ve společenském životě nejstarších měst kijevské Rusi; jenže tento rozvoj byl komplikován místními podmínkami. Tam i zde se setkáváme s touž dvojakostí vlády sněmu a knížete — i s týmiž smluvními vztahy mezi nimi. Ale v Novgorodě byly tyto vztahy vypracovány a určeny podrobněji, odlity byly do stereotypních formulí písemné smlouvy, správa byla rozčleněna a spletena v složitou, dokonce v zamotanou síť institucí, a všechno to, i vztahy, i instituce, namířeno bylo v jednu stranu, proti knížeti, bez něhož se však volné město nemohlo obejíti. Kníže musil státi při Novgorodu, slouže mu, ale ne v jeho čele, vládna mu. Byl Novgorodu buď námezdníkem, nebo nepřítelem; v případě nepřátelství k němu jako k nepřátelské moci posílali ze sněmu na Gorodišče ultimatum, listinu, ‚vylíčivše všechnu vinu jeho', se závěrem: ‚odjeď od nás, a my si knížete opatříme'. Ale protože byl kníže v Novgorodě jedinou centralisující silou, která mohla spojiti a usměrniti

třídní i místní zájmy k společnému cíli, pomáhalo oslabení jeho moci tomu, že se ve veřejném životě Novgorodu nakupila hojná zásoba rozporů a podmínek nesváru. Životní živly novgorodské země se složily v takovou spojitost, která z ní učinila rozsáhlý soubor velikých i drobných místních obcí, které se zařídily podle vzoru ústředí, s větším nebo menším dílem postoupené nebo přisvojené svrchovanosti, — soubor, vrátký uvnitř a jen mechanicky sevřený vnějšími nebezpečími. Bylo třeba vnitřní mravní síly, aby byla zemi propůjčena jakási pevnost. Takovou sílu budeme hledati v společenském složení Novgorodu.

HLAVA DVACÁTÁ ČTVRTÁ.

Třídy novgorodské společnosti. — Novgorodské bojarství a jeho původ. — Zámožní měšťané. — Kupci a prostý lid. — Cholopi, smerdi a polovnici. — Zemci, původ a význam této třídy. — Základ třídního dělení novgorodské společnosti. — Politický život Novgorodu. — Původ a zápas stran knížecích a sociálních. — Povaha a význam novgorodských svárů. — Zvláštnosti pskovského politického zřízení a bytu. — Odlišná povaha pskovského a novgorodského politického pořádku. — Nedostatky novgorodského politického bytu. — Všeobecná příčina úpadku volnosti Novgorodu. — Předpovědi.

Zkoumali jsme politické formy života Novgorodu Velikého. Nyní vnikneme do jeho obsahu a především se pozastavíme u složení novgorodské společnosti.

Novgorodská Soudní listina, v níž je možno viděti dovršující dílo novgorodské právní myšlenky, ve svém prvním článku o církevním soudě klade jako všeobecné pravidlo: ‚souditi všechny rovně, jak bojara, tak i patricije, tak i mladého muže'; podle smlouvy s Kazimirem litevským je toto pravidlo závazné i pro společný soud předsedy a náměstka. Je možno pomysliti si, že v této formě rovnosti všech stavů před zákonem byl vyjádřen staletý rozvoj novgorodské společnosti ve směru demokratickém. Za takových okolností je třeba přiznati, že se Novgorod nepodobá svým vrstevníkům, starším okresním městům kijevské Rusi, v nichž společenský život se vyznamenával aristokratickým, patricijským charakterem.

V složení novgorodské společnosti třeba rozeznávati třídy městské a selské. Obyvatelstvo Novgorodu Velikého se skládalo z *bojarů, patricijů, kupců a černých lidí.*

V čele novgorodské společnosti stálo *bojar-*

stvo. Víme, že i v druhých oblastech ruské země vznikalo bojarstvo volnou službou knížete. V Novgorodě kníže se svou družinou byl cizí, přistěhovalou silou, která nevcházela organicky v složení místní společnosti. Jakým pak způsobem mohlo vzniknouti bojarstvo v Novgorodě, když zde nebylo samého kořene, z něhož vyrůstala tato třída v jiných oblastech Rusi? Odpovídajíce na tuto otázku, musíme si připomenout, že už před knížaty nejstarší města na Rusi spravována byla vojenskou staršinou, která vznikala z místních zámožných živnostníků. Novgorodské bojarstvo se utvořilo z téže třídy. V jiných oblastech Rusi bylo městské vojensko-živnostenské panstvo s příchodem knížete vytlačeno ze správy knížecí družinou. Podle různých okolností v Novgorodě nepozbylo toto panstvo svého vládního významu ani za knížat. Už v XI. stol. knížata, spravující Novgorod, jmenovali na místní vládní hodnosti lidi z místní společnosti. Takovým způsobem novgorodská správa podle svého osobního složení se stala tuzemskou ještě dříve, než se stala volenou. Takovým jmenováním se z knížecích hodnostářů tuzemského původu utvořila také na počátku XII. stol. v Novgorodě vlivná třída nebo kruh vznešených rodin, mající dvojitý vedoucí význam v místní společnosti: jeho členové zaujímali vládní hodnosti v městě podle jmenování knížete, ale ve sporech knížete s městem stála tato třída v čele měšťanů proti knížeti. I novgorodské panstvo, zaujímajíc podle jmenování knížete hodnosti, které v druhých oblastech byly dávány knížecím bojarům, osvojila si význam a hodnost bojarů. Kníže Vsevolod v církevním ustavu, jejž dal Novgorodu (r. 1135) přímo nazývá novgorodské setníky ‚svými muži',

a knížecí mužové byli bojary. To znamená, že i v Novgorodě vzniklo bojarstvo z téhož politického pramene, z jakého vznikalo v jiných oblastech ruské země: tímto pramenem byla služba knížeti, obsazení vyšších vládních hodností podle jmenování knížete. Místní vládnoucí panstvo, osvojivši si hodnost bojarů v knížecí službě, udržovalo si ji i později, když počala dostávat vládní plné moci ne od knížete, ale od místního sněmu.

Ne tak jasně vystupuje v novgorodských památkách druhá třída podle místa na sociální stupnici Novgorodu, *žityje* nebo *žiťji* lidé (patricijové). Je možno zpozorovati, že ve správě tato třída stála blíže k místnímu bojarstvu než k nižším vrstvám obyvatelstva. Její význam se poněkud vysvětluje ve spojitosti s hospodářským významem místního bojarstva. Toto bojarstvo, vládnouc městu podle sněmovní volby, zároveň vedlo i národní hospodářsví v novgorodské zemi. Byli to velkostatkáři a kapitalisté, kteří se dvojím způsobem účastnili obchodu. Rozsáhlé pozemkové majetky sloužily jim ne tak jako role, jako spíše k živnostem: odtud dopravovali na novgorodský trh zboží, které bylo hlavními druhy zámořského vývozu: kožišiny, kůže, vosk, smůlu, popel, stavební dříví a pod. Prostředníky mezi nimi a cizinci byli novgorodští kupci. Právě tak i svých kapitálů užívali ne pro bezprostřední obchodní podniky, ale pro úvěrní obraty, půjčovali jej obchodníkům nebo obchodovali prostřednictvím agentů z řad kupců. V novgorodských památkách a podáních místní bojar nejčastěji se jeví s tvářností kapitalisty, jenž diskontuje. U jednoho předsedy v XIII. stol. lid, který vyloupil jeho dům, našel ‚desky' dluhů, na nichž zaznamenány

byly zapůjčené peníze ‚bez čísla'. Takovou nepřímou účastí v obchodě je možno vysvětliti nepřítomnost starosty z řad bojarů v řadě novgorodské obchodní společnosti, která se utvořila asi r. 1135 u kostela sv. Jana Křtitele v tržnici. *Žiťji* byli zřejmě lidé středního stavu, *serednije žileckije* podle moskevské sociální terminologie, stojící mezi bojarstvem a molodčimi nebo černými lidmi. Účastnili se příměji obchodu, a zároveň s černými lidmi je představoval v složení kupecké společnosti tisícník. Kapitalisté prostřední a stálí obyvatelé města, majetníci domů, to byli také majetníci pozemků, někdy velmi velicí. Zmíněný mnou už rytíř Lannoy píše, že v Novgorodě kromě bojarů jsou ještě takoví měšťané (bourgeois), kteří mají pozemků na 200 lieue délky, neobyčejně bohatí a vlivní. Toto svědectví se může vztahovati jen na patricije. Moskva podle soukromého držení pozemků, jako podle nejpříznačnějšího rysu v společenském položení patricijů, přesidlujíc je po tisících do svých oblastí po úpadku Novgorodu, nezařazovala je do městského usedlého obyvatelstva jako kupce, ale mezi sloužící lidi s místním podílem. Osobní držení půdy je sbližovalo s novgorodským bojarstvem; ale nenáleželi k onomu záhy uzavřenému kruhu vznešených rodin, z nichž sněm uvykl voliti městské hodnostáře, třebaže zároveň s bojary vykonávali jako zástupci konců soudní, diplomatické a jiné vládní příkazy. Třída skutečných obchodníků se nazývala *kupci*. Ti už byli bližší městskému prostému lidu, slabě se oddělovali od massy městských černých lidí. Pracovali s pomocí bojarského kapitálu, buď si u bojarů vypůjčujíce, nebo jim sloužíce jako komisionáři v obchodních obratech. Ostatně ani v jejich tříd-

ní organisaci nebylo rovnosti. Kupecká společnost při kostele sv. Jana Křtitele utvořila vyšší oddíl, svého druhu první cech novgorodského kupectva. Podle ustavu této společnosti, daného knížetem Vsevolodem kolem r. 1135, bylo třeba složiti vklad 50 hřiven stříbra — celý kapitál za tehdejší hodnoty tohoto kovu, aby se stal ‚zapsaným kupcem', plnoprávným a dědičným členem ‚Ivanovského kupectva'. Společnosti byly dány vážné výsady; její rada, skládající se ze dvou kupeckých starostů pod předsednictvím tisícníka, řídila všechny obchodní věci i obchodní soud v Novgorodě nezávisle na předsedovi a radě pánů. Jsou stopy i jiných oddílů nebo cechů, které stály níže než Ivanské kupectvo: takové bylo ‚kupecké sto', zmíněné v závěti jednoho Novgoroďana z XIII. stol. *Černi* lidé byli drobní řemeslníci a dělníci, kteří byli zaměstnáni u vyšších tříd, nebo přijímali od nich peníze na práci, u bojarů a patricijů. Takové bylo složení společnosti v hlavním městě. S týmiž třídami se setkáváme i v předměstích, aspoň nejdůležitějších.

V hlubině selské, jakož i městské společnosti v novgorodské zemi vidíme *cholopy*. Tato třída byla tam velmi početná. Jejímu rozvoji napomáhalo obzvláště bojarské a patricijské držení půdy. Veliké državy byly osidlovány a využívány hlavně cholopy. Všechno svobodné selské obyvatelstvo v novgorodské zemi mělo všeobecný název *smerdi;* ale v jeho složení se rozeznávají dva oddíly: smerdi v těsném smyslu slova, kteří vzdělávali státní pozemky Velikého Novgorodu, a *polovnici*, kteří byli usazeni na půdě soukromých majetníků. Polovnici byli tak zváni pro podmínku pozemkového nájmu obvyklou v staré Rusi — vzdělávati půdu *ispolu*, za polovici úro-

dy. Ostatně v novgorodské zemi najímali polovnici zemi i za výhodnějších podmínek, za třetí nebo čtvrtý snop, podle hodnoty půdy a zemědělské práce v určitém místě. Polovnici jako zakupi Ruské pravdy, objevují se v novgorodské zemi v podrobenějším stavu proti volným sedlákům v knížecí Rusi, byli v položení, blízkém cholopům, a tato závislost nebyla dávná, ale ustalovala se v XIII.—XV. stol., v období rozkvětu novgorodské volnosti. To je možno pozorovati podle novgorodských smluv s knížaty. Zprvu zde bylo ustanoveno, že knížecí soudcové nesoudí cholopa bez jeho hospodáře. Potom se tato podmínka komplikuje tím, že k cholopu byl připojen polovnik: nepřímo byla statkáři v jeho dědičném statku dávána pravomoc nad jeho sedlákem. Smlouva s knížetem Jaroslavem r. 1270 ustanovila nevěřiti udání cholopů na pány; pozdější smlouvy rozšiřují tuto podmínku i na smerdy. Konečně smlouva s tverským knížetem Michajilem r. 1308 žádá, aby zároveň s cholopy byli zpět vydáni i novgorodští polovnici, kteří uprchli do tverské oblasti. V moskevské zemi podobná obmezování selského přechodu a to v podobě soukromého nebo místního opatření nejsou známa před polovinou XV. stol. V novgorodské Soudní listině se objevují stopy písemných závazků, které obmezovaly svobodu sedláků, kteří také byli neznámi v knížecí Rusi oné doby. Listina mluví o obvodních, selských lidech vladykových (arcibiskupových), bojarských, patricijských, které hospodáři, jejich páni, povinni byli dopraviti k soudu, když byli soukromě obviněni z trestného zločinu. Tito lidé nebyli cholopy, avšak písemně se zavazovali statkářům, vcházeli v osobní závislost za těch neb oněch

podmínek. To znamená, že ve volné novgorodské zemi bylo selské obyvatelstvo, pracující na panských zemích, postaveno ve větší závislost na statkářích než kdekoliv jinde v tehdejší Rusi.

Druhou zvláštností novgorodského statkářství byla třída sedláků-majetníků. S touto třídou se nesetkáváme na celém prostranství knížecí Rusi: tam všichni sedláci pracovali buď na státních nebo soukromých panských zemích. V oblastech volných měst naopak se setkáváme se selskou třídou obyvatelstva, velmi se podobající sedlákům, ale držící zemi podle práva vlastnictví. Ti se nazývali *zemci* nebo *svojezemci*. Tato třída byla v novgorodské zemi zřejmě dosti početná. Podle novgorodské pozemkové knihy, sestavené r. 1500, v újezdech novgorodském, ladožském a oreškovském napočítáno bylo asi 400 zemců, na jejichž pozemcích bylo vzděláváno více než 7000 děsjatin; na každého svojezemce připadalo průměrně po 18 děsjatinách role. Jsou to tedy povšechně drobní statkáři s nevelikými hospodářstvími. Pozemkové majetnictví zemců lišilo se však některými svéráznými rysy. Málokdy drželi zemi sami. Nejčastěji svojezemci sedí v hnízdech, jako statkářské společnosti, spojené příbuzenstvím nebo smlouvou. Mnozí vládnou a ořou společně, jiní odděleně, žijíce společně, v jedné dědině, nebo v oddělených dědinách, ale získávají zemi obyčejně společně, skládajíce se na ni; oddělené držení je už následek rozdělení země společně nabyté. Setkáváme se s jedním panstvím, v němž bylo rolí všeho všudy 84 děsjatin a které náleželo 13 spolumajetníkům. Svojezemci buď sami vzdělávali svou půdu, nebo ji pronajímali sedlákům polovníkům. Způsobem zaměstnání a rozlohou pozemků se svojezemci ničím

nelišili od sedláků; ale drželi svou půdu podle práva úplného vlastnictví. Taková povaha jejich držení půdy jasně se jeví v pozemkových knihách. Svojezemci měnili a prodávali své pozemky, vykupovali je od příbuzných, dávali je věnem dcerám; dokonce ženy, vdovy a sestry bývají majetnicemi a spolumajetnicemi takových pozemků. Konečně pskovské letopisy ve vypravování o událostech, jimiž byl provázen úpadek Pskova, přímo nazývají pozemky svojezemců jejich ‚dědičnými državami'. Jaký byl původ této svérázné třídy v oblastech volných městských obcí? Stopy tohoto původu se ještě zachovaly v městských pozemkových knihách, které sestavili už moskevští písaři po úpadku Novgorodu, v posledních letech XV. stol. V městě Oréšku podle knihy z r. 1500 vedle ‚gorodčanů' zaznamenáno 29 dvorů svojezemců, z nichž někteří náleželi k druhu *lepších* lidí. Tito svojezemci jsou jasně odlišeny v knize od měšťanů, dokonce od ‚lepších' měšťanů. Čtouce vylíčení selských farních obcí újezdu, shledáváme, že oréškovští majetníci dvorů svojezemci drželi ještě pozemky v orěchovském a v jiných blízkých újezdech. Jedni z nich bydlili v městě, pronajímajíce své pozemky sedlákům; druzí byli jen počítáni do městské společnosti, ale žili ve svých dědinách, pronajímajíce své městské dvory ‚dvornikům' (podnájemcům), kteří za ně také platili městkou daň zároveň s měšťany. Je zajímavo, že v jednom oddíle s pozemky svojezemců vypočítává pozemková kniha také pozemky ‚kupecké'. Mezi svojezemci se objevují druhdy synové duchovních, jejichž otcové sloužili u městských kostelů. A tak selská třída svojezemců se utvořila převážnou měrou z měšťanů: to nebyli selští oby-

vatelé, kteří získali dvory v městech, ale častěji měšťané, kteří získávali zemi v újezdě. V novgorodské a pskovské zemi nebylo právo pozemkového majetnictví výsadou vyšší sloužící nebo vládní třídy jako v Rusi knížecí, ale přisvojily si je i jiné třídy svobodného obyvatelstva. Městští obyvatelé právě tak jako selští získávali drobné pozemky nejen s cílem zemědělským, ale aby je i po živnostensku vykořisťovali, pěstujíce len, chmel a lesní včelařství, lovíce ryby a zvěř; ale jako lidé nebohatí, spojovali se za tím účelem ve spolky, v zemědělské společnosti. Takové statkářské spolky mívaly v novgorodské a pskovské zemi zvláštní právní název ‚sjabrů' (sousedů) a ‚skladniků'. K typu takového společného držení půdy náleželo i zemecké, a tímto kolektivním způsobem získání i držení se odlišovalo od bojarského a patricijského. To znamená, že městský živnostenský kapitál, hlavní páka národního hospodářství v novgorodské zemi, utvořil zde také svéráznou třídu pozemkových vlastníků, s jakou se nesetkáváme v knížecí Rusi.

Když jsme přehlédli složení společnosti v novgorodské zemi, zbývá rozhodnouti otázku: vyjmenované společenské třídy — jsou to prosté hospodářské stavy, nebo vrstvy v právním smyslu slova, se zvláštními právy a povinnostmi, s nestejným poměrným, a nejen faktickým významem ve správě a v životě volného města? I to i ono: v dějinách Novgoroda pozorujeme dosti vzácný případ shody hospodářské a politické klasifikace společnosti. Bojím se, že vysvětlení možnosti takové shody se vám bude zdáti poněkud složitým a dokonce spletitým.

Zkoumáme-li základ, na němž spočívalo společenské dělení v Novgorodě, pozornost přede-

vším utkvívá na viditelném, příkrém rozdílu mezi politickým a sociálním zřízením Novgorodu, mezi formami jeho politického bytu a skutečnými společenskými vztahy. Formy jeho politického bytu měly demokratický ráz: před soudem byly rovny osoby všech svobodných stavů; všichni svobodní obyvatelé měli místo a rovné hlasy na sněmu. Ale společenský život Novgorodu nebyl budován na půdě rovnosti. Význam každé třídy v novgorodské společnosti závisel na jejím hospodářském položení; politická autorita každého stavu určována byla ve skutečnosti jeho obchodní váhou. Na vrcholu společnosti byla třída bojarů, velikých kapitalistů, k nimž se družili kapitalisté prostřední, patricijové; obě tyto třídy byly také politickými vůdci místní společnosti. Pod nimi stáli kupci, skuteční obchodníci: ti pracovali s cizím kapitálem. Ještě níže byla vrstva černých lidí, řemeslníků a dělníků, kteří hospodářsky také záviseli na vyšších třídách. Ještě méně než tito znamenaly v politickém životě země selské třídy, které stály dále než městské od hlavního pramene moci a bohatství, od obchodního kapitálu, snad kromě zemců, kteří svým původem spíše náleželi městské společnosti. Takovým způsobem novgorodská sociálně politická stupnice byla vybudována podle majetkové nerovnosti stavů. Tato shoda se projevovala i v třídně právních určeních. Bojarstvo utvořilo vládní třídu, která výhradně, monopolně doplňovala podle voleb sněmu osobní stav vyšší správy. To bylo jen obyčejem, a sněm mohl vyvoliti předsedu z kterékoliv třídy. Ale politický obyčej zaměnil tehdy zákon, a demokratický sněm ctil staré zvyky a ani jednou, pokud je známo, nedal předsednictví ani kupci, ani smer-

dovi. Bojarové společnosti s patriciji stavěli ze svého středu zástupce konců, přísežné referenty k soudu, předsedu a náměstka, také do volebních komisí pro zahraniční vztahy a vnitřní věci, konané za účasti deputace od vládnoucího města. Všechno to jsou důležitá politická práva, vytvořená obyčejem, upevněná dlouhou řadou smluv s knížaty a dílem Soudní listinou. Je možno mysliti, že i v konání povinností, v zdanění užívaly obě vládnoucí třídy jakýchsi výsad a výjimek. Týž význam jejich se projevoval i v soukromých vztazích. Smlouvy s knížaty a Soudní listina stanovily základní pravidlo ‚souditi všechny rovně'; avšak kupec nebo černý člověk nemohl se dostaviti se svou žalobou do ‚tiunovy odriny bez pristava' vybraného z ‚dobrých lidí', t. j. z týchž bojarů a patricijů. Kupci měli svou stavovskou organisaci, svůj obchodní soud a svou volenou správu, soudili se jen v Novgorodě, každý ve svém *stu*, a také měli s vyššími třídami přednost míti na svých pozemcích cholopy a polovniky s právy policejního dozoru a účasti soudu nad nimi. Smerda a polovnika nelze uznati za rovnoprávné stavy s bojary a patriciji. Nemluvíme o duchovenstvu, které v Novgorodě, jako všude na Rusi, mělo svou přesně určenou třídní organisaci, svá práva a zákony.

Tak hospodářská nerovnost společenských tříd byla základem a oporou nerovnosti právní, a to i ono bylo kryto národní svrchovanou mocí, ale svou formou naprosto neodpovídalo ani takovému složení společnosti, ani společenskému postavení vyšších hodnostářů, jimž byla udělována moc od sněmu. Zapamatujme si tento v dějinách Novgorodu důležitý rozpor jeho života, na neštěstí Novgoroďanů ne jediný.

Prozkoumali jsme vztah Novgorodu ke knížatům, organisaci jeho správy a složení společnosti, hlavní prvky jeho politického života. Nyní se podíváme na tento život, jak plynul v společném působení svých sil, jak se jeho průběh projevoval v zjevech, zaznamenaných starým letopiscem.

Vnější a vnitřní podmínky, v nichž žilo volné město, zakořenily v jeho politickém bytu dva rozpory, které dodaly svérázného charakteru jeho politickému životu a nezůstaly lhostejnými v řešení osudu jeho volnosti. Právě jsem ukázal na jeden z těchto rozporů, který záležel v nesouhlasu politického zřízení Novgorodu se sociálním. Dříve se počal projevovati jiný rozpor, který spočíval ve vztazích Novgorodu ke knížatům. Město potřebovalo knížete pro vnější obranu a pro udržování vnitřního pořádku, hledalo ho, někdy bylo hotovo násilím ho zadržeti u sebe a zároveň se chovalo k němu s krajní nedůvěrou, snažilo se obmeziti jeho práva, ponechati mu pokud možno nejméně místa ve svém vládním hospodářství, vyhánělo ho od sebe, když jím bylo nespokojeno. Tyto rozpory podněcovaly také neobyčejný hluk a hnutí v politickém životě města. Ani jedno z nestarších měst staré Rusi neposkytlo takových neklidných dějin jako Novgorod. Od nejčasnějších dob zde vidíme oživený zápas politických stran; ale v různých dobách nebyla povaha tohoto zápasu stejná. V tomto vztahu je možno vnitřní politický život města rozděliti na dvě období.

Do XIV. stol. se v Novgorodě často střídali knížata a tito knížata navzájem soupeřili, náležejíce k nepřátelským knížecím liniím. Pod vlivem tohoto střídání knížat utvořily se v Novgorodě místní politické kroužky, které byly pro

různé knížata a které vedli vůdcové nejbohatších bojarských rodin města. Tak první období v dějinách politického života Novgorodu je pozoruhodné zápasem knížecích stran. Ale nebyli to knížata sami, kteří vyvolávali tento zápas: zastíraly se jimi vážné místní zájmy, pro něž knížata navzájem nepřátelští byli jen nástroji nebo vlajkami. Novgorod potřeboval knížete nejen pro vnější obranu, ale pro rozšíření a zabezpečení obchodních obratů. Ve smlouvách s knížaty Novgoroďané naléhavě žádali, aby si nevymýšleli ‚hranice', aby nezadržovali novgorodské kupce ve svých zemích, poskytovali jim ‚čistou cestu'. Suzdalský kníže za sporu s Novgorodem chytal novgorodské kupce, obchodující v jeho državách, a tehdy novgorodská strana, jíž náleželi zadržení kupci, se bouřila, aby donutila sněm smířiti se se suzdalským knížetem. Tyto obchodní vztahy rozdělily také novgorodské kapitalisty-bojary a kupce v zápase o knížete na nepřátelské strany. Bohaté obchodní domy, které obchodovaly převážnou měrou se suzdalským nebo smolenským krajem, byly pro suzdalského nebo smolenského Monomachoviče, kdežto černigovského Olgoviče potřebovali, když na kijevském stolci seděl kníže z černigovské linie, oni novgorodští kapitalisté, kteří obchodovali hlavně s černigovským krajem nebo s kijevskou zemí. To znamená, že zápas knížecích stran, který naplnil nepokoji dějiny Novgorodu do XIV. stol., byl vlastně zápasem novgorodských obchodních domů, které navzájem soupeřily.

Od XIV. stol. přestává časté střídání knížat na novgorodském stolci; zároveň s tím se mění i povaha politického života v Novgorodě. Tuto změnu snadno zpozorujeme, čteme-li vypravování

místního letopisu. Od smrti Jaroslava I. do tatarského útoku líčí novgorodský letopis, podle počtu S. M. Solovjeva, na 12 bouří v městě; z nich jen dvě nebyly spojeny se střídáním knížat, t. j. nebyly podníceny zápasem místních politických kruhů o toho neb onoho knížete. Od tatarského útoku do vstoupení Ivana III. na velkoknížecí stolec vylíčeno je v místním letopise více než 20 bouří; z nich všeho všudy čtyři jsou spojeny se střídáním knížat, podníceny byly zápasem novgorodských stran o toho neb onoho knížete; všechny ostatní měly docela jiný pramen. Tímto novým pramenem bouří, které se znatelně projevovaly od XIV. stol., byl sociální rozdíl, zápas nižších chudých tříd novgorodské společnosti s vyššími bohatými. Novgorodská společnost se dělí od těch dob na dva nepřátelské tábory, z nichž v jednom stáli *lepší* nebo *větší* lidé, jak nazývá novgorodský letopis místní bohaté patricije, a v druhém lidé *menší*, t. j. prostý lid. Tak v XIV. stol. zápas obchodních domů novgorodských je vystřídán zápasem společenských tříd. Tento nový zápas měl svůj kořen také v politickém a hospodářském zřízení města; zde začal působiti druhý rozpor, mnou zmíněný. Příkrá majetková nerovnost mezi měšťany byla velmi obvyklým zjevem ve velkých obchodních městech, obzvláště s republikánskými formami zřízení. V Novgorodě tuto nerovnost při politické rovnoprávnosti, při demokratických formách zřízení, bylo cítiti obzvláště ostře, nabyla ostré povahy, dráždivě působila na nižší třídy. Toto působení zesilováno bylo ještě těžkou hospodářskou závislostí nižšího pracujícího obyvatelstva na bojarech-kapitalistech. Chudí lidé, kteří nemohli vybřednouti z dluhů, zachraňujíce se před

otroctvím dlužníků, shromažďovali se v tlupy a s uprchlými cholopy počali loupežit podél Volvy, znepřátelujíce své město s dolními knížaty, obzvláště s Moskvou. Setkávajíce se na sněmu jako rovnoprávní spoluobčané, menší lidé s trpkostí tím větší cítili na sobě útisk se strany nemnohých bohatých rodin, ale podle starého zvyku musili si z nich vybírati vládce. Tím byl vychován v nižších třídách novgorodské společnosti tvrdošíjný antagonism proti vyšším. Malí lidé dvojnásob se roztrpčují na veliké, když potřebují jejich peněz a jsou tísněni jejich mocí. Rozdvojení mezi vrchními a spodními vrstvami novgorodské společnosti ne jednou se projevovalo do XIV. st. Tak r. 1255 následkem sporu města s Aleksandrem Něvským menší se oddělili od větších, a ti se smluvili, že pobijí menší. Ale menší se neobjevují ještě jako politická strana, ale jako podmaněná neposlušná vrstva, prostý lid, který vládnoucí třída chtěla potrestati za neposlušnost. Dostalo se jim charakteru takové strany, když samo bojarstvo se rozštěpilo, a v čele novgorodského prostého lidu stály také některé bohaté bojarské rodiny, oddělivše se v politickém zápase od svých.

Tak novgorodské bojarstvo zůstávalo vůdcem místního politického života po celou dobu dějin volného města. Díky tomu během doby všechna místní správa přešla do rukou nemnohých vznešených domů. Z nich novgorodský sněm vybíral předsedy a tisícníky; jejich členové naplňovali novgorodskou vládní radu, která vlastně dávala směr místnímu politickému životu. Čteme-li novgorodský letopis, snadno zpozorujeme toto panství bojarské aristokracie v Novgorodě, které se jeví dokonce s příznaky uzavřené vládní oligar-

chie. V XIII. stol. novgorodský sněm třiadvacetkrát volil svého předsedu. Pro tuto hodnost bylo zvoleno 15 osob, protože někteří předsedové byli několikrát vystřídáni a znovu zvoleni na tuto hodnost. Desatero z nich náleželo k dvěma vznešeným rodinám, z nichž jedna měla původ od novgorodského bojara Michalka Stěpaniče, kdežto druhá měla za svého předka druhého novgorodského bojara Mirošku Nězdiniče; oba byli předsedy v Novgorodě na konci XII. stol. a na počátku XIII. stol. Obě tyto rodiny neustále nevraživ mezi sebou, stojíce v čele dvou nepřátelských politických stran. Michalčiči byli vůdci Sofijské strany, kde hlavně se soustřeďovali novgorodští bojarští patricijové, kdežto Nězdiniči vedli demokratickou obchodní stranu, kde obyčejně vznikala povstání novgorodských menších lidí proti bojarstvu. To znamená, že nejvyšší hodnost novgorodského předsedy po dobu XIII. stol. zůstávala téměř výhradně v rukou dvou bojarských rodin. Z rodiny Michalčičů po dobu dvou století, od konce XII. stol. do konce XIV. stol., bylo zvoleno jen 12 předsedů, nemluvíc o jiných důležitých hodnostech, které byly obsazovány členy téhož bojarského rodu. Tak rozpor, zakořeněný v politickém zřízení Novgorodu, vedl k tomu, že se toto volné město při demokratických formách svého zřízení stalo aristokratickou republikou, a místní společnost, věčně neklidná a nedůvěřivá k svým patricijům, po celou dobu své politické volnosti zůstávala v rukou nemnohých vznešených rodin bohatých kapitalistů.

Starý novgorodský letopis, suchý a mlhavý výkladem, nešetří barvami v líčení ‚svárlivých bojů' v rodném městě a názorně vykládá, jak se

vnitřní zmatek novgorodského politického života odehrával na náměstí. Autonomie končanských a ulických spolků se projevovala v opovrhování k svrchovanému sněmu vládnoucího města. Roku 1359 nelíbil se Slavenskému konci předseda Andrejan Zacharjinič, i konec svévolně jmenoval druhého proti vůli města. Slavjané ve zbroji se přihnali na sněm a rozehnali neozbrojené občany Sofijské strany, mnohé bojary zbili a ‚poloupili', oloupili a jednoho i zabili. Volchovský most rozmetali; obě strany stály proti sobě podél břehu řek 3 dni, dokud je duchovenstvo nepřemluvilo, aby se rozešly. Mnoho osad však Slavjanům vyloupili, mnoho i nevinných lidí zahynulo, předsednictví dali třetímu bojarovi a s tím se smířili: ‚nedopustil Bůh ďáblu, aby se do konce radoval, ale oslaveno bylo křesťanství od rodu k rodu'; tak zakončil letopis své vypravování. Vzájemné roztrpčení obou stran, prostonárodní Torgové a bojarské Sofijské, ostře a příznačně se vyjádřilo v povstání r. 1418. ‚Člověk jakýsi' Stěpanko, docela prostý, malý člověk, popadl na ulici jednoho bojara a zvolal na chodce: ‚Panstvo! pomozte mi s tímto ničemou.' Bojara přitáhli na sněm, zbili ho div ne k smrti a shodili s mostu jako státního zločince. Rybář, naskytnuvší se u mostu, smiloval se nad bojarem a vzal ho do svého člunu. Za to lid vyloupil rybářův dům. Bojar, zachráněný před lidovým trestem, chtěl se pomstíti za urážku a chytil uražeče. Tehdy svolali sněm na Jaroslavův dvůr a stáli proti sobě ‚prostý lid' a ‚bojarové'. Prostý lid ve zbroji s praporem vyloupil bojarův dům a Kuzmoděmjanskou ulici, kde bydlil. Bojarové, obávajíce se horšího, přinutili osvoboditi Stěpanka, a na jejich prosbu poslal ho arcibiskup s popem a svým bojarem na sněm.

UNIVERZITNÍ KNIHOVNA

Sněmovní dav, opojen politickým rozjařením, neumírnil se a počal účtovati s panstvem, vyloupil několik bojarských ulic, také klášter sv. Nikolaje, kde byly sýpky bojarů. Jen Pruská ulice, hlavní hnízdo panstva, se udržela. Tehdy dav přiběhl na svou Torgovou stranu volaje: ‚Sofijská strana chce loupit naše domy'. Začali vyzvánět po celém městě; s obou stran se ozbrojení lidé přihrnuli na hlavní most. Nastal opravdový boj, začali padat mrtví. Mimo to se rozbourácela strašná bouře. Obě strany byly zděšeny. Tehdy arcibiskup s chrámovým duchovenstvem v církevním rouchu se protlačil k mostu a postavil se uprostřed, žehnaje křížem oběma svářícím se stranám, potom poslal své požehnání na Jaroslavův dvůr k stěpennému předsedovi i tisícníkovi, kteří vedli Torgovou stranu, a na domluvu arcibiskupovu se obě strany rozešly.

Za těchto svárů se dostávalo novgorodskému sněmu významu, jakého neměl za normálního průběhu věcí. Za obvyklého pořádku vydával zákony a dílem pozoroval průběh správy i soudu, vyměňoval volené hodnostáře, s nimiž nebyl spokojen; v pozemkovém sporu, který se protahoval vinou soudců, mohl žalobce vždy vzíti ze sněmu pristavy, aby přinutil soud rozhodnouti spor v zákonné lhůtě. Ale když národ podezíral nebo viděl se strany volených úřadů nebo celé vládnoucí třídy úmysly nebo činy, které se mu zdály zločinnými nebo nebezpečnými, tehdy sněm, přetvořiv se ve svrchovaný soud, nabýval ne všenárodního, ale prostonárodního složení, stával se jednostranným, představoval jen jednu Torgovou *černou* stranu v čele s bojary demokratické strany. Protože hnutí za takových okolností šlo proti předním úřadům, nabývalo vzhledu národ-

ní bouře. Jeho anarchistický charakter byl zesilován ještě tím, že k politickým zločinům bylo použito starých forem soudnictví, které přežily svůj smysl: shazování s volchovského mostu bylo zbytkem staré podoby soudu Božího, zkoušky vodou, a v loupení bojarských domů, které nutilo majetníky prchati z města, projevovala se památka na staré tresty za těžké zločiny, která v Ruské pravdě se nazývá *spoustou* a *vypleněním*. Nelze ovšem nazvati pevným společenský pořádek, který musí býti udržován prostředky anarchie; ale novgorodský sněm měl v povstání jediný prostředek zdržovati vládu, když podle mínění národa ohrožovala národní blaho. Takového prostředku užíval nejen Novgorod, jak je vám známo z dějin středověké Evropy.

Kořen uvedených nedostatků novgorodského politického zřízení a bytu ležel ne v povaze volné městské obce, ale v podmínkách, které ani nemusily být. Za důkaz toho může sloužiti Pskov. Dříve předměstí Novgorodu, ale od XIV. stol. právě takové volné město jako Novgorod, naprosto nebyl jeho kopií. Mimochodem poznamenám jeho zvláštnosti, dříve než dopovím o jeho starším bratru.

Přecházíme-li v zkoumání dějin volných měst od novgorodských letopisů k pskovským, zakoušíme pocit uspokojení, jako při přechodu s vetešního trhu do tiché uličky. Pskovské letopisy líčí hlavně zjevy klidné povahy, hledání knížete, budování kostelů, městských zdí a věží, divy ikon, požáry a mory, zřídka nedorozumění s novgorodským biskupem, eparchiálním archijerejem Pskova, pro církevní soud a zdanění duchovenstva. Obzvláště časté jsou zprávy o budování chrámů: za 19 let (1370—1388) vystavěli obyva-

telé Pskova 14 kamenných kostelů. V Pskově není pozorovati ani bouřlivých scén ani půtek na sněmovním náměstí před Trojickým chrámem, ani novgorodského vyzývavého chování ve vztazích ke knížatům, ani sociálního antagonismu, ani stranického zápasu. Jednou nabili předsedovi na sněmu pro nepodařené opatření; po druhé se chystali bičem spráskat na sněmu pskovské duchovní, kteří protestovali proti účasti duchovenstva ve vojenských vydáních; jednou shodili se sněmovního stupně moskevského náměstka, který nebyl Pskovem pozván. Podobné nemírnosti ostatně byly řídké zjevy v politických dějinách Pskova. Ale za dosti mírného průběhu vnitřního života dostalo se tomuto městu ve věcech zahraničních těžkého bojovného osudu. Od té doby, kdy v sousedství s pskovskou zemí se sjednotila Litva a byl založen Livonský řád, Pskov, stoje na hranicích ruské země, po celá tři staletí vede s nimi tvrdošíjný dvoustranný zápas, užívaje prostředků své neveliké oblasti, prostírající se na 300 verst nešírokým pruhem od jihu na sever, od vrchovišť řeky Veliké k řece Narově. Za dvojsmyslného a nezřídka přímo nepřátelského chování Novgorodu, pro který Pskov se svými stěnami ve čtyřech řadách byl přední záštitou od západu i jihu, byl tento zápas velikou historickou zásluhou nejen před Novgorodem, ale i před celou ruskou zemí oněch staletí. Týž zápas ve spojitosti s obmezeným prostranstvím oblasti vytvořil hlavní zvláštnosti politického zřízení a bytu Pskova.

Těmto podmínkám byl především Pskov zavázán za větší, porovnáme-li jej k Novgorodu, soustředěnost správy a zemského složení své oblasti. Jako Novgorod se dělil Pskov na konce, kterých

bylo podle letopisu známo šest, konce se dělily na setniny. Mezi konce ve věcech vojenské správy rozdělena byla, po dvou na každý, předměstí, jichž v druhé polovině XV. stol. bylo 12 (Izborsk, Gdov, Ostrov, Opočka, a j.). Byly to neveliké opevněné osady; většina jich bylo obrannou sítí rozmístěna v jihozápadním koutě oblasti, nedaleko nejohrožovanějších hranic s Litvou a Livonií. Ke každé z nich byly připsány selské obvody; ale to byly neveliké správní okruhy, nepodobající se rozsáhlým oblastem nejdůležitějších novgorodských předměstí. I pskovská předměstí užívala části samosprávy, ale jsouce spíše strategickými body, než místními zemskými středy, nemohly dosáhnouti samostatnosti, jakou projevovala některá novgorodská předměstí. Působením týchž podmínek dostalo se centrální správě v Pskově více jednoty a síly. Jako předměstí nesestavoval Pskov *tysjači*, vojenskou jednotku nejstarších měst, a nezřídil ji, když se sám stal volným městem; proto v jeho správě nebylo hodnosti tisícníka. Zato od této doby nebo poněkud později začal Pskov voliti dva předsedy, kteří zároveň se starými předsedy a setníky, a také pravděpodobně se starosty konců, pod předsednictvím knížete nebo jeho náměstka tvořili vládní radu, podobající se novgorodské, a v těsném složení, bez končanských starostů, soudní kolegium, *gospodu*, odpovídající novgorodskému soudu referentů a zasedající v *suděbně*, ‚u knížete v síni'. Předměstské položení Pskova se odrazilo na autoritě jeho knížete, když se město stalo volným. Do této doby pskovský kníže, ať poslaný z Novgorodu, nebo zavolaný samým Pskovem, byl náměstkem nebo pomocníkem novgorodského knížete nebo sněmu. I nyní si zacho-

val týž význam, jen jeho dřívější vztah přešel na pskovský sněm: nedělil se o moc s tímto sněmem, ale sloužil mu jako nájemný vůdce bojovné družiny, byl povinen hájiti zemi, vykonávaje poručení Pskova stejně jako předsedové, a dostávaje za to určité výživné. Práva novgorodského knížete, účast v zákonodárství a ve správě, v jmenování a střídání hodnostářů, přenesena byla ne na pskovského knížete, ale dostalo se jich neděleně tamnímu sněmu, který mimo zákonodárství a soud o neobyčejných a politických sporech, činně se ještě účastnil běžné správy. Vnější nebezpečí činila takové soustředění moci nutným, a těsné hranice oblasti možným.

Působení uvedených podmínek, které poskytly pskovské oblasti pevnost a ucelenost, ještě zřejměji se projevilo v složení pskovské společnosti. I v Pskově bylo vlivné bojarstvo, které utvořilo vládní třídu, v jejíchž rodinách vyšší vládní hodnosti se dědily z pokolení na pokolení; i na pskovském sněmu docházelo k ostrým srážkám prostého lidu s panstvem. Ale bojarská aristokracie v Pskově se nezvrhuje v oligarchii; politické srážky se nerozrůstají v sociální antagonism, nerozněcují stranický zápas; obvyklé neklidy a nerovnosti národních vlád se zadržují a urovnávají. Je možno zpozorovati i některé příčiny takového směru společenských vztahů, abych tak řekl, tak měkkého tónu pskovského politického života. Obmezený prostor pskovské země neskýtal takového prostoru pro rozvoj velikého bojarského statkářství, jaký se mu odhaloval v nesmírné novgorodské oblasti. Proto politická síla pskovského bojarstva nenacházela dostatečné opory v jeho hospodářském položení a to zdržovalo politické nároky vládnoucí třídy.

Ve spojitosti s tím není pozorovati ani ostré třídní nerovnosti, ani chronické sociální různosti jako v Novgorodě. Bojarové spolu s ostatními třídami se ‚obrubali', nesli ze svých zemí vojenská břemena podle sněmovního rozvrstvení. Pskov jako Novgorod žil obchodem a statkářský kapitál ustupoval zde do pozadí ještě více než v Novgorodě před kapitálem obchodním. To zde sbližovalo třídy, v Novgorodě ostře rozdělené: pskovští kupci podle místního letopisu se objevují mezi nejlepšími lidmi a přitom vedle bojarů výše než patricijové. Ale s nejpříznačnějšími zvláštnostmi se setkáváme v složení prostého lidu, hlavně selského. I v pskovské zemi bylo vyvinuto statkářství zemců a sjabrů. Ale zde není stop cholopství ani polosvobodných stavů, podobajících se novgorodským polovníkům. V tomto směru byla možná pskovská oblast jedinou výjimkou v tehdejším Rusku. V pskovském zákonodárství lze pozorovati dokonce zesílenou pozornost k zájmům *izornika,* jak se tam nazýval sedlák, pracující na půdě soukromého majetníka. Je to volný zemědělec, který najímá půdu podle roční smlouvy ze čtvrtého nebo druhého snopu a užívající práva přechodu od jednoho majetníka k druhému. Půjčka je obvyklá a povšechná podmínka nájmu půdy sedlákem u soukromého majetníka v staré Rusi, a všude stavěla prvního ve větší nebo v menší závislost osobní na posledním. I pskovský ozornik obyčejně přijímal od statkáře půjčku, *pokrutu.* Ale dlouhý závazek neobmezoval osobní svobodu ozornikovu. Podle Ruské pravdy zákup, který utekl hospodáři bez zaplacení, stával se jeho úplným cholopem. Podle pskovského zákona, když izornik uprchl, aniž vrátil pokrutu, statkář v přítom-

nosti úřadů a cizích lidí bral majetek opuštěný uprchlíkem jako náhradu půjčky podle odhadu, a když tím nebyl dluh kryt, pán se mohl žalobou domáhati na izornikovi doplacení, když se izornik navrátil, a jen to, bez dalších následků pro uprchlíka.

Taková jsou ustanovení o izornikovi v pskovské *Soudni listině* nebo *Pravdě*. Tato pozoruhodná památka pskovského sněmovního zákonodárství byla definitivně sestavena v druhé polovině XV. stol. Jejím základním pramenem byly místní právní obyčeje. Listinu lze velmi těžce vysvětliti: jediný dosud známý úplný opis její trpí chybami a mezerami, místy plete pořádek slov; v jejím jazyku je nemálo místních idiotismů, terminů, s nimiž se nesetkáváme v druhých staroruských památkách; případy zákonem předvídané zhusta jsou vykládány příliš sevřeně, jen v narážkách, které tehdy byly pro všechny jasné, ale nyní jsou málo srozumitelné. Zato obtížnost zkoumání je odměňována zajímavým obsahem. Zároveň s jinými podobnými zákonodárnými ustavy nebo právními sbírkami staré Rusi pskovská Pravda poskytuje významné místo soudnictví a soudnímu řízení, ale přitom skýtá hojnou zásobu norem a materiálního práva, obzvláště občanského. Nacházíme obsáhlá nařízení o kupních a prodejních smlouvách, o nájemném a půjčkách, o obchodních a statkářských společnostech, o rodinných vztazích podle majetku. V dlužních úpisech obyčejně byl vyznačen rozměr procenta, *gostince*. Věřitel, který žádal před splatností zaplacení dluhu, je zbavován smluveného procenta; chce-li dlužník zaplatiti dluh před splatností, počítají se úroky podle uplynulé doby. Dlužník mohl neplatiti dluh, když se zřekl

záruky, kterou byla půjčka zajištěna; ale mohl požadovati svou záruku přísahou nebo soudním soubojem, jestliže věřitel odmítl vymáhati dluh, aby se zmocnil záruky. Ten, kdo dostal podle závěti nemovitý majetek v užívání, *obživu*, a prodal jej, musil jej vykoupit, neboť za nezákonný prodej ztrácí právo užívání jako za krádež: ‚neboť svou obživu ukradl'. Pravda rozeznává právní pojmy, které vyžadují vyvinuté znalosti práva, předvídá právní případy, které mohly vzniknouti v živém a složitém občanském obratu obchodního města. V jejích definicích majetkových a smluvních vztahů se projevuje cítění pravdy, které usiluje zavésti rovnováhu potýkajících se soukromých zájmů i na ní vybudovati pořádek, upevňovaný nejen zákony, ale i mravy. Proto v řadě soudních důkazů dává obzvláštní význam přísaze, ponechávajíc obyčejně vůli žalobcově, aby rozhodl proces tímto způsobem: ‚chce, sám políbí, nebo u kříže položí', t. j. ponechá obžalovanému políbiti kříž, když spornou věc nebo její hodnotu položil u kříže. Taková důvěra zákona k svědomí spor vedoucích musila míti oporu v povaze samého bytu. Herberstein, který sbíral svá pozorování a zprávy o Rusku zanedlouho po úpadku volnosti Pskova, s velikou pochvalou se zmiňuje o dobře vychovaných a lidských mravech obyvatelů Pskova, pravě, že se v obchodních ujednáních vyznamenávali čestností a přímostí, neztrácejíce zbytečných slov, aby podvedli kupujícího, ale krátce a jasně ukazujíce pravý stav věcí.

V pskovských mravech byla také obsažena mravní síla, která zmiňovala působení rozporů, které jsme zpozorovali v politickém bytu Novgorodu, třebaže všecky jejich prvky byly nashro-

mážděny i v Pskově: kníže, tu přivolávaný, tu vyháněný, vlivné a zámožné bojarstvo, řídící správu, obchodní kapitál, schopný utiskovati pracující massu, i národní sněm, poskytující pracující masse možnost utiskovati kapitalisty. Ale v Pskově se tyto prvky přespříliš nerozrůstaly, zachovávaly schopnost k vzájemné shodě a k družnému působení a tím vypracovaly jakýsi politický takt, tuto mravní sílu, projevující se v náladě společnosti a v souladném vzájemném vztahu společenských tříd, v humánních a dobře vychovaných mravech, které pozorovali cizozemští pozorovatelé u obyvatelů Pskova. Kdežto v Novgorodě se tato síla soustřeďovala v jedné třídě, v duchovenstvu, a působila slavnostními průvody na volchovský most, smířlivými zásahy do novgorodských bitek. Různost politických pořádků v tom i v onom městě nejjasněji byla vyjadřována v poměru bojarstva k sněmu v obou městech. Podle pskovské Soudní listiny vydává sněm nové zákony podle návrhu předsedů, jako zástupců bojarské rady pánů, kteří napřed posuzovali projekty zákonů. V Novgorodě za ‚novgorodské slovo', za zákon se uznávalo nařízení, uskutečněné na sněmu v přítomnosti a za souhlasu městských úřadů, vládního panstva, v jehož čele stála právě taková bojarská rada pánů; jinak se rozhodnutí sněmu jevilo nezákonným, buřičským aktem, činem nerozumné luzy, jak se vyjádřila rada pánů v jednom dokumentu. Ale za stálého antagonismu mezi sněmovní prostonárodní massou a vládním panstvem nenaskytovalo se prostému lidu usilovati o souhlas s vládou, ale naopak bojarům úskoky poutati na svou stranu část prostého lidu, aby dodali rozhodnutí vzhledu národní vůle. Tak v Pskově rada pánů

s bojarstvem v pozadí byla jedním z orgánů zákonodárné moci, kdežto v Novgorodě bojarstvo s radou pánů v čele bylo politickou stranou, ničím jiným. Proto pskovský politický pořádek možno nazvati zmírněnou, mírnou aristokracií, kdežto novgorodský zfalšovanou, fiktivní demokracií.

Nesmiřitelné rozpory politického života Novgorodu se staly osudnou příčinou vnitřního rozrušení jeho volnosti. V žádném jiném kraji staré Rusi se nesetkáváme s takovým šťastným nashromážděním podmínek, příznivých širokému rozvoji politického života. Novgorod se záhy osvobodil od tlaku knížecí moci a stál stranou knížecích svárů a poloveckých loupežných výprav, nezakoušel bezprostředního útisku a hrůz tatarských, neviděl tváří v tvář baskaka z hordy, (výběrčího daní), byl hospodářským a politickým středem ohromné oblasti provozující živnosti, záhy vstoupil v horlivé obchodní styky a mohl vstoupit v těsné kulturní svazky s evropským západem, byl po několik staletí obchodním prostředníkem mezi tímto západem a asijským východem. Duch svobody a podnikavosti, politické vědomí ‚mužů volných', povznášené ideou mohutné obce ‚pana Velikého Novgorodu' — nikde jinde v staré Rusi nespojovalo tolik materiálních a duchovních prostředků, aby vychovaly ve společnosti tyto vlastnosti, nevyhnutelné pro zřízení pevného a spravedlivého společenského pořádku. Ale Veliký Novgorod tak využíval naskytnuvších se mu darů historického osudu, že vnější i vnitřní podmínky, které v původní své spojitosti utvořily politickou volnost města, během doby byly přivedeny v novou kombinaci, která připravovala její záhubu. Ještě jednou letmo pohlédneme na

zkoumaný námi osud Novgorodu v krátkém přehledu nedostatků, které se zakořenily v jeho politickém životě.

Příroda novgorodské země, která záhy podnítila oživený a různostranný obchodně-živnostenský obrat, otvírala obyvatelstvu hojné zdroje obohacení. Ale bohatství se rozdělovala s krajní nerovnoměrností, která, upevněna politickou nerovností, roztříštila společnost na drobné části a utvořila *sociální rozdíl*, hluboký antagonism mezi majícími a nemajícími, mezi vládnoucími a pracujícími třídami. Vzpoury, jimiž tento rozdíl naplňoval život Novgorodu po staletí, navykaly vážnou nebo lhostejnou část společnosti neváženi si tak draze zaplacené volnosti města a se sevřeným srdcem nebo vypočítavě se obraceti ke knížeti, od něho očekávati zavedení pořádku a správy na svévolný sněmovní dav a ziskuchtivé panstvo.

Politická svoboda pomohla Novgorodu, že mohl široce rozvinouti své společenské síly, obzvláště na obchodně živnostenském kolbišti. Počátek autonomie ulehl v základ politického bytu místních obcí, z nichž se utvořila novgorodská země. Ale za neumělého nebo ziskuchtivého chování centra k místním obcím tato společnost politického základu se stala příčinou *zemského rozdílu* v novgorodské oblasti. Nepořádky a zneužívání, které se z Novgorodu šířily na předměstí a do obvodů, podněcovaly je usilovati o osamostatnění, a místní autonomie skýtala možnost toho, a Novgorod neprojevoval ani chuť, ani umění připoutávati je k sobě pevnými vládními pouty, nebo pevnými zemskými zájmy. Letopis, líče novgorodské přehmaty, trpce poznamenává, že nebylo tehdy v Novgorodě pravdy ani spra-

vedlivého soudu, byly po celé oblasti různice a spory časté, křik a nářek, ‚a všichni lidé proklínali naše starší a naše město'. Veliké oblasti novgorodské země odedávna usilovaly odtrhnouti se od svého centra: Pskov už v XIV. stol. dosáhl úplné politické nezávislosti; vzdálená novgorodská kolonie Vjatka hned v prvních dobách svého života byla v nezávislém vztahu k metropoli; dvinská země také ne jednou se pokoušela odtrhnouti od Novgorodu. Ve chvíli posledního rozhodného zápasu Novgorodu za volnost nejen Pskov a Vjatka, ale ani dvinská země neprokázaly mu žádnou podporu, nebo dokonce poslali své pluky proti němu na pomoc Moskvě.

Viděli jsme, jak mnoho napomáhalo úspěchům novgorodské volnosti politické oddělení Novgorodu od knížecí Rusi. Ale zůstávala *hospodářská závislost* na dolních zemích, na ústředním knížecím Velkorusku. Novgorod vždy potřeboval přiváženého obilí z nížiny. To ho nutilo udržovati trvale dobré styky k nížinné Rusi. Suzdalští knížata, znepřátelení s Novgorodem, snadno si u něho vynucovali pokornost, zadržujíce v Toržce povozy s obilím, jedoucí do Novgorodu. Proto Novgoroďané nemohli dlouho žíti v nepřátelství s nížinnými knížaty: podle výrazu letopiscova tehdy ‚ani žito k nám nešlo odnikud'. V Novgorodě se počínala drahota, nastával hlad; prostý lid se bouřil proti bojarům a nutil je, aby šli s knížetem sjednati mír. R. 1471 přerušení dovozu obilí Ivanem III. a povstání prostého lidu v Novgorodě dovršily vítězoslávu Moskvy, načatou vítězstvím na Šeloni. Novgorod však nedovedl a nemohl si získati upřímné a spolehlivé přátele ani prostřed knížat, ani v nížinné Rusi. Cizí pro knížata, přesněji řečeno nižší, ale bohatý

Novgorod byl pro ně mlsným kouskem, který vzbuzoval jejich chuť, ale novgorodské zřízení bylo pro ně mrzutou překážkou, která bránila využíti tohoto kousku. Rozmanité příčiny záhy vštípily i v obyvatelstvo knížecí Rusi velmi nepřátelský vztah k Novgorodu. Tyto příčiny byly: svérázný politický byt Novgorodu, častá tažení novgorodských ‚molodců', kteří pustošili města nížinné Rusi podél Volhy a jejích přítoků, jak se jim v cestě naskytla, časné a těsné obchodní a kulturní styky Novgorodu s německým katolickým západem, konečně a ze všeho nejvíce spolek s litevským králem-papežencem. Tím se vysvětluje radost, s jakou nížinná Rus přivítala záhubu Novgorodu za Ivana III. Zde uvykli dívati se na Novgorodce jako na buřiče a odpadlíky od víry, kteří hrdostí se povznesli. V očích nížinného letopisce byli Novgoroďané horší než pohani. ‚Pohané, podle jeho slov, od pradávna neznají Boha; tito Novgoroďané pak dlouho byli v křesťanství, ale na konec začali přestupovati k latinstvu; veliký kníže Ivan táhl na ně ne jako na křesťany, ale jako na lidi jiného plemene a odpadlíky od víry.' V době, kdy Ivanovy pluky drtily Novgoroďany v nížinných oblastech, sám národ dobrovolně se shromažďoval ve velikých zástupech a táhl do novgorodské země pro kořist, takže podle poznámky letopiscovy celý kraj byl zpustošen až po samo moře.

Konečně podstatným nedostatkem novgorodského zřízení byla *slabost vojenských sil*. Novgorod záhy, obzvláště od XIII. stol., musil vésti na mnoho stran vnější zápas se Švédy, livonskými Němci, s Litvou a s ruskými knížaty, kteří pro Novgorod soupeřili. Potom Novgorod sám nerozumně komplikoval své vnější obtíže hádka-

mi se svým bývalým předměstím Pskovem. V tomto zápase si Novgorod vypracoval vojenské zřízení s tisícníkem v čele. Hlavní sílu tvořila domobrana, *polk*, který byl na dobu války odváděn podle *razrubu*, rozvrstvení, z obyvatel hlavního města, předměstí a selských obvodů. Vnější zápas ulehčovali Novgorodu knížata se svými družinami, které k sobě zval, a Pskov, jehož údělem byla pro jeho pohraniční položení největší tíže zápasu. Od poloviny XIV. stol. nastalo ve vnějších vztazích Novgorodu zátiší, zřídka přerušované srážkami na západních hranicích. Ale nevyužil stoletého klidu, aby obnovil a zesílil své staré vojenské zřízení, naopak, zřejmě dopustil, aby upadlo, navykle doufaje, že si mezi soupeřícími knížaty najde spojence. Ale k polovině XV. stol. nebylo už na Rusi soupeřů, kteří by zápolili o Novgorod: potýkali se o něj jen Moskva a Litva. Novgorod, nepřipraviv své síly, dostatečné k obraně, do času kolísal mezi oběma soupeři, vykupuje se tu u jednoho, tu u druhého. Moskva hrozila Novgorodu zničením volnosti. Aby volnost byla zachráněna, zbývalo hledati spásu u Litvy; ale spolek s Litvou se zdál býti zradou rodné víře i zemi v očích nejen ostatní Rusi, ale i značné části samé novgorodské společnosti. V posledních letech nezávislosti Novgoroďané bolestně pocítili své nedopatření. V tažení r. 1456 200 Moskvanů na hlavu porazilo u Rusy 5000 novgorodských jízdních válečníků, kteří se docela nedovedli bíti v jízdním šiku. R. 1471 Novgorod, zahájiv rozhodný boj s Moskvou a pozbyv už dvou pěších armád, na rychlo posadil na koně a do pole vyslal asi 40 tisíc všelijaké sebranky, hrnčířů, tesařů a jiných řemeslníků, kteří podle výrazu letopisu, od narození

ani na koni nebyli. Na Šeloni 4½ tisíce moskevských vojáků stačilo, aby na hlavu porazili tento zástup, pobivše 12 tisíc na místě.

Takové byly nedostatky novgorodského státního zřízení a bytu. Nemyslete si, že jsem je vyložil, abych vysvětlil úpadek Novgorodu. Tyto nedostatky jsou pro nás důležité ne jako příčiny jeho úpadku, ale jako následky rozporů jeho politického složení, jako důkaz, že v průběhu historických dějů je vlastní logika, určitá zákonnost. Asi v polovině XV. stol. myslící lidé Novgorodu, tuše jeho pád, nakloněni byli viděti příčinu blížícího se neštěstí v městských rozporech. Novgorodský arcibiskup Iona, přemlouvaje Vasilije Temného nedlouho před jeho smrtí, aby netáhl na Novgorod, slíbil velikému knížeti, že vyprosí u Boha jeho synu svobodu od hordy za zachování svobody Novgorodu a přitom, pojednou zaplakav, pravil: ‚kdo může roztrpčiti takové veliké množství mých lidí, pokořiti vznešenost mého města? Jen sváry je smetou, nesvár je svrhne.' Ale v osudu Novgorodu sváry, jakož i jinými nedostatky jeho bytu bylo možno vysvětliti jen lehkost jeho pokoření Moskvou. Novgorod by byl padl, i kdyby jich neměl: úděl volného města byl rozhodnut ne místními podmínkami, ale spíše všeobecnou příčinou, širším a tísnivějším historickým procesem. Ukazoval jsem na tento proces, dokončuje dějiny moskevského knížetství v údělných staletích. K polovině XV. stol. se už utvoření velikoruské národnosti dovršilo; chyběla jí jen politická jednota. Tato národnost se musila potýkati za své bytí na východě, na jihu a na západě. Hledala politický střed, kolem něhož by mohla shromážditi své síly pro tento těžký a nebezpečný zápas. Viděli jsme, jak

se takovým středem stala Moskva, jak údělné dynastické snahy moskevských knížat se setkaly s politickými potřebami všeho velikoruského obyvatelstva. Toto setkání rozhodlo osud nejen Novgorodu Velikého, ale i jiných samostatných politických obcí, které ještě zbývaly na Rusi k polovině XV. stol. Zničení oddělenosti zemských částí nezávisle na jejich politické formě bylo obětí, kterou požadovalo všeobecné blaho země, která se nyní stala přísně centralisovaným a jednotvárně zařízeným státem, a moskevský panovník se stal vykonavatelem tohoto požadavku. A Novgorod, základy svého národního bytu organická část Velkoruska, žil od něho odděleným životem a chtěl dále tak žíti, nestaraje se o jeho zájmy a obtíže: r. 1477 Novgoroďané, smlouvajíce se s Ivanem III. kladli podmínku, aby je ‚do nížinné země ku břehu' na službu neposílali — hájiti jižní okrajiny moskevského státu proti Tatarům. Novgorod při lepším politickém zřízení by mohl vésti úpornější zápas s Moskvou, ale výsledek tohoto zápasu by byl stále týž: volné město by nevyhnutelně padlo pod údery Moskvy.

Když se hroutí silný fysický organismus, projevuje se jeho hroucení těžkými vzdechy a stenу; když hyne společenský svazek, který žil dlouhým a silným životem, jeho zkáza obyčejně bývá předcházena nebo doprovázena legendou, do níž se odlévá úsilovná duševní práce vrstevníků o tom, co očekávali nebo co se s nimi stalo. V našich dějinách není mnoho takových katastrof, které by byly obklopeny takovým rojem pověstí, jako pád Novgorodu, z nichž některé nejsou zbaveny faktického podkladu. Očekávání blízkého neštěstí uvedlo už na počátku vlády Ivana III. novgorodské mysli a nervy v napjatý

stav; toto napětí se projevovalo v proroctvích o blízkém osudu města. V novgorodském klášteře na předměstí Klopsku sloužil Bohu v čtyřicátých letech XV. stol. blažený Michajil, známý v našich církevních kalendářích pod jménem Klopského. R. 1440 ho navštívil místní arcibiskup Jevfimij. Blažený řekl arcibiskupovi: ‚a dnes je radost veliká v Moskvě'. — ‚Jaká, otče, radost?' — ‚Velikému knížeti moskevskému se narodil syn, jemuž dali jméno Ivan; zničí obyčeje novgorodské země a přinese zkázu našemu městu.' Krátce před pádem Novgoroda s dalekého ostrova Bílého moře přišel do Novgorodu zakladatel soloveckého kláštera důst. Zosima, aby se přimluvil u úřadů za potřeby svého kláštera. Šel také k bojaryně Marfě Borecké, vdově po předsedovi, která se těšila veliké vážnosti v novgorodské společnosti; ale nepřijala starce a poručila cholopům, aby ho vyhnali. Zosima, odcházeje ze dvora povýšené bojaryně, pokýval hlavou a řekl doprovázejícím ho: ‚přijdou dni, kdy žijící v tomto dvoře nebudou choditi po něm nohami svými, kdy se zavrou tato vrata a neotevrou již, a spustne tento dvůr', což se také stalo, připojuje životopisec důst. Zosimy. Marfa se později rozmyslila, když se dověděla, jak dobromyslně novgorodští bojarové přijímají poustevníka jí uraženého. Horlivě prosila Zosimu, aby k ní přišel a požehnal jí. Zosima svolil. Marfa pro něho uspořádala oběd se vznešenými hostmi, prvními novgorodskými hodnostáři, vůdci litevské strany, jejíž duší byla Marfa. Prostřed oběda se Zosima podíval na hosty a pojednou s údivem mlčky sklopil oči k zemi. Pohlédnuv po druhé, učinil zase totéž; podíval se po třetí — a znovu se nakloniv, pokýval hlavou a zaslzel. Od té chvíle se nedotkl

jídla přes hostitelčiny prosby. Po odchodu z domu se Zosimy otázal jeho učedník, co znamenalo jeho chování u stolu. Zosima odpověděl: ‚podíval jsem se na bojary a vidím — někteří z nich bez hlav sedí.' To byli ti novgorodští bojarové, kterým Ivan III. dal r. 1471 po šelonské bitvě utíti hlavy jako svým hlavním odpůrcům. Novgoroďané, zamýšlejíce odevzdati se litevskému králi, vyprosili si u něho za náměstka jeho pomocníka, knížete Michajila Olelkoviče. Chystal se boj s Moskvou. Předseda Němir, který náležel litevské straně, přijel do klopského kláštera k zmíněnému blaženému Michajilovi. Michajil se předsedy otázal, odkud přichází. »Byl jsem, otče, u své pratchýně (matka tchýně).« — »Co to máš, synku, za myšlenku, o čem se stále jezdíš radit s ženami?« — »Proslýchá se,« pravil předseda, »že v létě se chystá táhnouti na nás kníže moskevský, ale my máme svého knížete Michajila.« — »To, synku, není kníže, ale bláto,« namítl blahoslavený: »pošlete honem posly do Moskvy, bijte se čelem o zemi před moskevským knížetem za svou vinu, nebo přitáhne na Novgorod se všemi silami svými, vytáhnete proti němu, a nebude s vámi Boží pomoci, i pobije mnohé s vás, a ještě více toho do Moskvy odveze, a kníže Michajil od vás na Litvu odjede a v ničem vám nepomůže.« Všechno se stalo tak, jak předpověděl blahoslavený.

HLAVA DVACÁTÁ PÁTÁ.

Hlavní zjevy III. období ruských dějin. — Položení ruské země v polovině XV. stol. stol. — Hranice moskevského knížetství. — Změna v dalším průběhu shromažďování Rusi Moskvou. — Územní zisky Ivana III. a jeho nástupce. — Politické sjednocení Velkoruska — základní fakt III. období. — Nejbližší následky tohoto faktu. — Změna ve vnějším položení moskevského knížetství i v zahraniční politice jeho velikých knížat. — Myšlenka o národním ruském státu a její výraz v zahraniční politice Ivana III.

Obraťme se k zkoumání třetího období našich dějin. Počíná se od poloviny XV. stol., správněji řečeno, od vstupu Ivana III. na velkoknížecí stolec r. 1462 a pokračuje do počátku XVII. stol. (1613), kdy na moskevském trůnu se objevuje nová dynastie. Nazval jsem toto období dobou moskevské Rusi nebo velkoruského státu.

Severní Rus, dosud roztříštěná na samostatné místní světy, spojuje se pod jednou státní mocí, jejímž nositelem je moskevský panovník; ale vládl za spoluúčasti nové třídy, která se kolem něho utvořila, bojarstva. Základem národního hospodářství v tomto státě zůstává jako dříve zemědělská práce volného sedláka, který pracoval na státní nebo na soukromé půdě, ale státní půda víc a více přecházela do rukou nové vojenské třídy, utvářené státem, a zároveň s tím víc a více se omezuje svoboda selské práce, nahrazována hospodářskou závislostí rolníkovou na sloužícím zemědělci. Takové jsou hlavní zjevy, které nám v tomto období nastává prozkoumati.

Především se pokusíme objasniti si základní, abych tak řekl, ústřední fakt, od něhož vycházely nebo k němuž se sbíhaly všechny tyto zjevy. Co nám skýtá právo položiti mez nového obdo-

bí na polovinu XV. stol.? Od této doby se dějí vážné změny v ruské zemi a všechny tyto změny pocházejí od moskevského státu a od moskevského panovníka, který tento stát řídil. To jsou hlavní jednající síly, které po dobu půldruhého sta let tohoto období staví ruskou zemi v nové položení. Ale když Ivan III. následoval na moskevském stolci svého otce, nebylo v ruské zemi ještě ani moskevského státu v oněch hranicích, které měl na konci XVI. stol., ani moskevského panovníka s oním politickým významem, s jakým se objevuje po 100 letech. Oba tito činitelé nebyli hotovi r. 1462, oba se jeví výsledky zdlouhavého a těžkého procesu, který se v témž období vyvinoval. Abychom lépe pochopili objevení těchto činitelů, je třeba si představiti politické položení ruské země kolem poloviny XV. stol.

Téměř celý sever naší roviny s jeho severozápadním koutem k Finskému zálivu tvořil oblast volného Novgorodu Velikého, k níž na jihozápadě, se strany Livonie, se přimykala malá oblast druhého volného města, Pskova. Celá západní Rus, t. j. Bělorusko zároveň s částí Velkoruska, s oblastí smolenskou, a Rus Malá se sousedními kraji nynějších velkoruských gubernií kurské, orlovké, dokonce s částmi tulské a kalužské, vcházely v složení litevsko-polské říše. Za Tulou a rjazanskou zemí počínalo se rozsáhlé stepní prostranství, táhnoucí se k břehům moře Černého, Azovského a Kaspického, na němž se usedlému obyvatelstvu Rusi nedařilo pevně zakotviti a kde vládli Tataři, sídlící na Krymu a na dolní Volze. Na východě za střední a horní Volhou vládli Tataři kazanské říše, oddělivší se od Zlaté hordy v první polovině XV.

stol., potom Vjatčané, kteří málo poslouchali moskevského knížete, třebaže Vjatka byla počítána mezi jeho državy, a různí původní obyvatelé permské země. Ústřední prostranství roviny představovalo vlastně skupinu velikých a malých knížetství, mezi nimiž nacházíme také knížetství moskevské. Ve všeobecných rysech naznačíme jeho hranice.

Severní část nynější moskevské gubernie, a to klinský újezd, náležela ještě tverskému knížetství. Dále na sever a severovýchod za Volhou se moskevské državy dotýkaly nebo střídaly s državami novgorodskými, rostovskými, jaroslavskými, táhnouce se do stoku Suchony a Jugu. Na jihozápadní straně se hranice s Litvou táhly podél Ugry, v kalužské gubernii; Kaluga se nacházela na jihozápadní okrajině moskevského knížetství, a byla všeho všudy vzdálena od Moskvy asi 170 verst. Středním tokem Oky mezi Kalugou a Kolomnou hraničilo moskevské knížetství s velikým knížetstvím rjazanským, a dolní tok Oky od ústí Cny a tok Volhy od dolního k ústí Sury a Vetlugy je oddělovaly od Mordvy a Čeremisy, které byly pod mocí kazanských Tatarů. Tento stísněný jihozápadní kout území byl také hlavní částí knížetství, jeho přední záštitou, která ukazovala, na které strany byly obráceny jeho válečné síly: zde bylo jejich středisko. Město Moskva leželo v polovině XV. stol. nedaleko tří okrajin knížetství: na severu ve vzdálenosti asi 80 verst se počínalo knížetství tverské, nejnepřátelštější Moskvě z ruských knížetství; na jihu ve vzdálenosti asi 100 verst podél břehu střední Oky se táhla strážní linie proti nejneklidnějšímu nepříteli, proti Tatarům; na západě ve vzdálenosti něco přes 100 verst za

Možajskem v smolenské oblasti stála Litva, nejnebezpečnější z nepřátel Moskvy. Se severní, západní a jižní strany stačilo nepřátelským plukům několik přechodů, aby došly do Moskvy. Chystajíce se zkoumati dějiny Moskvy od poloviny XV. stol., zapamatujme si dobře tuto nevhodnost jejího vnějšího položení v této době.

A tak se ruská země rozpadávala na množství drobných i velikých politických světů, navzájem nezávislých, a prostřed těchto světů moskevské knížetství naprosto nebylo největší: litevské knížetství, většinou obyvatelstva se skládající z Rusi, a oblast Novgorodu Velikého byly mnohem obšírnější. Ruská země, uvnitř roztříštěná, rozpadávala se na dvě poloviny podle svého vnějšího politického položení: jihozápadní polovina byla pod mocí spojených Polska a Litvy, severovýchodní platila daň chánu Zlaté hordy. To znamená, že položení ruské země v polovině XV. stol. bylo možno určiti dvěma rysy: politické podmanění zevně a politické roztříštění uvnitř. Na celé prostranství naší roviny, kde jen obývala Rus, kromě Vjatky, nebylo vsi, která by nebyla pod cizím, cizozemským jhem.

Za takových okolností pokračoval Ivan III. v díle svých předchůdců, velikých knížat moskevských. Už před ním po dobu půldruhého století jsme pozorovali v dějinách severní Rusi dva souběžné procesy: shromažďování země a soustředění moci, postupné územní rozšíření državy moskevských knížat na účet jiných knížetství a postupné materiální zesílení velikého knížete moskevského na účet údělných. Jakkoli veliké byly úspěchy, dosažené Moskvou, ani jeden ani druhý z těchto procesů daleko ještě nebyl ukončen, když Ivan III. vstoupil na stolec

otcův a dědův. Územní shromažďování Rusi Moskvou nepokročilo ještě tolik, aby zabralo všechny samostatné místní světy, které byly v střední a severní Rusi. Tyto světy, které čekaly, až na ně dojde, aby byly pohlceny Moskvou, možno podle jejich politického zřízení rozděliti na dva oddíly: byla to volná města (Novgorod, Pskov, Vjatka), nebo knížetství. Tato náležela dvěma knížecím liniím — starého Svjatoslava černigovského a Vsevoloda III. suzdalského — a tvořila 4 skupiny údělných knížetství se zvláštním velikým knížetem v čele každé: byla to knížetství rjazanské, rostovské, jaroslavské a tverské. Na druhé straně ani Ivan III., ani jeho nejstarší syn Vasilij nebyli jedinými pány moskevského knížetství, dělili se o vládu nad ním s nejbližšími příbuznými, údělnými moskevskými knížaty, a moc velikého knížete nevzrostla ještě tak, aby proměnila tyto údělné vládce v prosté poddané moskevského panovníka. Veliký kníže vynikal zatím nad údělné ne rozsahem moci, ale jen množstvím síly, prostranstvím držav a souhrnem důchodů. Ivan III. měl 4 údělné bratry a nevlastního údělného strýce Michajila verejského; Vasilij III. měl také 4 bratry. Vztahy mezi nimi určovány byly jako dříve smlouvami, a zde se setkáváme se všemi dřívějšími definicemi, opakují se známé nám formule knížecích vztahů, které už dávno neodpovídaly skutečnosti. Smlouvající se strany se dále přetvařují, jako by nepozorovaly nastalých změn, jako by mezi nimi všechno zůstávalo po starém, ačkoliv Ivan III. z nicotného důvodu pohrozil vězením synovi Michajila verejského a odňal starému strýci úděl pro útěk jeho syna do Litvy.

Ivan III. pokračoval v starém díle územního

shromažďování Rusi, ale už ne podle starého způsobu. V údělných dobách územní zisky moskevských knížat měly buď povahu úchvatů, nebo soukromých hospodářských ujednání se sousedními knížaty. Místní společnosti ještě se znatelně neúčastnily činně tohoto územního sjednocování Rusi, třebaže občas se i projevovalo jejich mravní tíhnutí k Moskvě. Od polovice XV. stol. začíná býti znatelným přímé mísení těchto místních společností do věci. Je možno pozorovati, že ne všude jedny a tytéž třídy místních společností projevují zjevnou touhu po Moskvě. V Novgorodě moskevská strana se skládala hlavně z prostého lidu s několika bojary, kteří mu stáli v čele; tato strana hledá spravedlnost proti svévolnému novgorodskému panstvu u moskevského velikého knížete. V knížecí Rusi naopak vyšší sloužící třídy společnosti tíhnou k Moskvě, sváděny výhodami služby u bohatého a mocného knížete. Tak v Tveři už dávno před posledním úderem, zasazeným jí Moskvou, místní bojarové i řadoví sloužící lidé počali přecházeti do moskevských služeb. Když Ivan III. se teprve chystal k tažení proti Tveři pro její spolek s Litvou, mnozí tverští bojarové a bojarské děti počali opouštět svého knížete a v zástupech přecházeli do Moskvy; dokonce dva údělní tverští knížata přešli tehdy do moskevských služeb. Když Ivan III. přitáhl k Tveři (r. 1485), nový zástup tverských knížat a bojarů se přestěhoval do moskevského tábora a prosila Ivana, aby je přijal do služby. Tverský letopisec nazývá tyto přeběhlíky buřiči a pokládá je za hlavní vinníky pádu tverského knížetství. Podle poznámky druhého letopisce, dobyl Ivan Tveři bojarskou zradou. Týž zjev se opakoval i v druhém velikém knížetství

— rjazanském. Toto knížetství bylo připojeno k Moskvě za Ivanova nástupce r. 1517. Ale dávno před tím tam měl moskevský panovník oporu v hlavním rjazanském bojarovi Korobjinovi, který připravil svržení svého knížete. Dále spolek knížat, který se utvořil pod záštitou moskevského panovníka z jeho blízkých i vzdálených příbuzných už v údělných staletích, nyní se rozšířil a ztužil novými zájmy, které zesílily autoritu moskevského panovníka. Dříve v tomto spolku, utvořeném z vůle chánovy, bylo pozorovati působení hlavně materiální síly nebo náhodných, dočasných vztahů: spolkoví knížata ponejvíce se stavěli pod záštitu moskevského panovníka, ustupujíce jeho materiálnímu tlaku a jeho vlivu v hordě nebo vedeni patriotickými pohnutkami, podle nichž se někteří spojili s Dimitrijem Donským proti Tveři a Mamaji. Nyní se tento spolek rozšířil působením nového pouta, které vešlo do jeho složení, a to zájmu náboženského. Působení tohoto zájmu se projevuje prostřed pravoslavných knížat, podrobených Litvě. Opustili jsme jihozápadní Rus ve chvíli jejího zpustošení Tatary r. 1240. Od poloviny XIII. stol. v sousedství této Rusi se počíná povznášeti knížetství litevské. V XIII. a XIV. stol. počínají si litevští knížata postupně podmaňovati rozdělená a zpustošená knížetství západní Rusi. Tato Rus se svými knížaty neprojevila obzvláště tvrdošíjného odporu proti Litvě, která je osvobozovala od tatarského otroctví. Od těch dob se počíná mohutný kulturní a politický vliv západní Rusi na Litvu. Už na konci XIV. stol. Litva i složením obyvatelstva i svým životem byla spíše ruským než litevským knížetstvím. Ale r. 1386 litevský veliký kníže Jagello (Jakub), vychova-

ný v pravoslaví svou matkou, rozenou kněžnou tverskou Julianou, oženil se s dědičkou polského království Jadwigou a přijal katolictví. Tento dynastický svazek Litvy a Polska zavázal náboženssko-politický uzel osudný pro spojenou říši. Od těch dob se počala za spolupůsobení polsko-litevské vlády katolická propaganda v západní Rusi. Tato propaganda se obzvláště zesílila v druhé polovině XV. stol., když Litvě vládl syn Jagellův Kazimir IV. Pravoslavná ruská společnost vytrvale odporovala katolickým misionářům. V západní Rusi se počalo silné jitření mezi katolíky a pravoslavnými. ‚Všechno naše pravoslavné křesťanstvo chtějí pokřtíti,' psali odtud, ‚za to se naše Rus velmi s Litvou nemá ráda.' Unášeni tímto náboženským hnutím i pravoslavní knížata západní Rusi, kteří ještě nepozbyli dřívější samostatnosti ve svých državách pod lehkou mocí velikého knížete litevského, počali se jeden po druhém připojovati k Moskvě jako k svému náboženskému středisku. Ti z nich, kteří se mohli připojiti k Moskvě se svými državami pro jejich blízkost k moskevským hranicím, přijímali podmínky závislosti, jaké byly vypracovány v Moskvě pro údělné knížata dobrovolně se poddavší: stávali se stálými a podrobenými spojenci moskevského panovníka, zavazovali se sloužiti mu, ale podrželi si dvory, družiny, a nejen zůstali nebo se stávali dědičnými pány svých držav, ale užívali v nich administrativních práv, měli svou zvláštní správu. V takovém položení byli Moskvě se oddavší vládcové drobných knížetství podél horní Oky, potomci sv. Michajila černigovského, knížata Bělevští. Novosilští, Vorotynští, Odojevští a jiní. Jejich příkladu následovali potomci Vsevoloda III.,

knížata černigovský a novgorod-séverský, syn Ivana Andrejeviče možajského a vnuk Šemjakův. Jejich otcové, když jejich věc v zápase s Vasilijem Temným byla prohrána, uprchli do Litvy a tam dostali rozsáhlé državy podél Děsny, Semy, Sože a Dněpru s městy Černigovem a Novgorodem Séverským. Otec jednoho a děd druhého byli nejhoršími nepřáteli Vasilije Temného, svého bratrance, a syn i vnuk, stojíce za pravoslaví, zapomněli na dědičné nepřátelství a stali se podrobenými spojenci Vasilijova syna. Tak moskevský spolek knížat, rozšiřuje se, proměňoval se ve vojenskou hegemonii Moskvy nad spojeneckými knížaty.

Takové jsou nové zjevy, které lze pozorovati v územním shromažďování Rusi Moskvou od poloviny XV. stol. Samy místní společnosti počínají se zjevně obraceti k Moskvě, strhujíce za sebou i své vlády nebo strhovány jimi. Tímto tíhnutím moskevské shromažďování Rusi nabylo jiného charakteru a uspíšeného průběhu. Nyní přestalo býti věcí uchvácení nebo soukromé dohody, a stalo se národně náboženským hnutím. Stačí krátký výpočet územních zisků, učiněných Moskvou za Ivana III. a jeho syna Vasilije, abychom viděli, jak se uspíšilo toto politické sjednocení Rusi. Od poloviny XI. stol. i volná města se svými oblastmi, a knížetství rychle vcházejí v složení moskevského území. R. 1463 všichni knížata jaroslavští, veliký s údělnými pokorně prosili Ivana III., aby je přijal do moskevských služeb a zřekli se své samostanosti. V letech 1470 byl pokořen Novgorod Veliký se svou rozsáhlou oblastí v severní Rusi. R. 1472 uvedena byla pod moc moskevského panovníka permská země, v jejíž části (podél řeky Vyčegdy) byl základ

ruské kolonisace položen už v XIV. stol., za dob sv. Štěfana Permského. R. 1474 prodali rostovští knížata Moskvě zbylou jim polovinu rostovského knížetství; druhá polovina byla už dříve získána Moskvou. Tato dohoda byla provázena vstupem rostovských knížat v složení moskevského bojarstva. R. 1455 bez boje přisahala Ivanovi III. oblehnutá jím Tver. R. 1489 definitivně byla pokořena Vjatka. V letech 1490 knížata Vjazemští a celá řada drobných knížat černigovské linie, Odojevští, Novosilští, Vorotynští, Mezečtí, a také právě zmínění synové moskevských uprchlíků, knížata černigovský a severský všichni se svými državami, zaujímajícími východní pruh smolenské země a větší díl země černigovské a severské uznali nad sebou, jak jsem se už zmínil, svrchovanou moc moskevského panovníka. Za vlády Ivanova nástupce připojeny byly k Moskvě r. 1510 Pskov se svou oblastí, r. 1514 smolenské knížetství, uchvácené Litvou na počátku XV. stol., r. 1517 knížetství rjazanské; konečně r. 1517—1523 knížetství černigovské a severské zařazeny byly mezi bezprostřední državy Moskvy, když severský Šemjačič vyhnal svého černigovského souseda a druha po vypuzení z jeho držav, a potom sám se dostal do moskevského vězení. Nebudeme vypočítávati územní zisky, učiněné Moskvou za vlády Ivana IV. za hranicemi tehdejšího Velkoruska, podél střední a dolní Volhy a v stepích podél Donu a jeho přítoků. Stačí to, co bylo získáno otcem a dědem carovým, aby bylo vidět, jak se rozšířilo území moskevského knížetství. Nepočítáme-li neupevněné zaurálské državy v Jugře a v zemi Voguličů, vládla Moskva od Pečory a hor severního Urálu k ústí Něvy a Narovy a od Vasilsurska

na Volze do Ljubeče na Dněpru. Když vstoupil Ivan III. na velkoknížecí stolec, mělo moskevské území stěží více než 15.000 čtverečních mil. Zisky Ivana III. a jeho syna zvětšily toto území nejméně na 40 tisíc čtverečních mil.

Taková je změna, která nastala v položení moskevského knížetství. Územní rozšíření samo sebou je úspěch čistě vnější, zeměpisný; projevilo však mohutný vliv na politické položení moskevského knížetství a jeho knížete. Důležité bylo ne množství nových prostorů. V Moskvě pocítili, že se dovršuje veliká dávná věc, hluboce se dotýkající vnitřního zřízení zemského života. Tento cit vyjádřily tehdejší orgány moskevské publicistiky, — letopis a bláznivý. Letopis nazývá velikého knížete Vasilije III. posledním shromažďovatelem Rusi. Právě zmíněný Šemjačič severský byl poslední rodem moskevský kníže ne z rodiny Temného, který se nacházel v položení údělného. Když ho uvěznili, na moskevských ulicích se objevil bláznivý s koštětem v rukou. Na otázku, proč má koště, odpověděl: ‚stát není ještě docela čistý; je čas vymésti poslední smetí.' Představíte-li si nové hranice moskevského knížetství, utvořené uvedenými územními zisky, uvidíte, že toto knížetství vstřebalo v sebe celou národnost. Víme, jak v údělných staletích kolonisací v střední a severní Rusi se utvořilo nové plémě v složení ruského obyvatelstva, utvořila se nová národnost — *velkoruská*. Ale do poloviny XV. stol. zůstávala tato národnost jen faktem etnografickým, bez politického významu: byla roztříštěna na několik samostatných a rozmanitě zařízených politických částí; jednota národní se nevyjadřovala v jednotě státní. Nyní se celá tato národnost spojuje pod jednou státní

mocí, celé se dostává jedné politické formy. To dodává moskevskému knížetství nového charakteru. Dosud bylo jedním z několika velikých knížetství severní Rusi; nyní je zde jediné a proto se stává národním: jeho hranice se shodují s obvodem velikoruské národnosti. Dřívější národní sympatie, přitahující velikou Rus k Moskvě, změnily se nyní v politické svazky. To je onen základní fakt, z něhož vznikly ostatní zjevy, naplňující naše dějiny XV. a XVI. stol. Je možno takto vyjádřiti tento fakt: *dovršení územního shromažďování severovýchod. Rusi Moskvou změnilo moskevské knížetstvi v národní velkoruský stát* a takovým způsobem dodalo velikému knížeti moskevskému významu národního velikoruského panovníka. Vzpomenete-li si na hlavní zjevy našich dějin XV. a XVI. stol., uvidíte, že vnější a vnitřní položení moskevského státu v této době se skládá z následků tohoto základního faktu.

Tím se především změnilo *vnější položeni* moskevského knížetství. Dosud bylo téměř se všech stran zakryto před vnějšími nepřáteli jinými také ruskými knížetstvími nebo zeměmi volných městských obcí; od severu knížetstvím tverským, od severovýchodu a východu jaroslavským, rostovským a do konce XV. stol. nižegorodským, a od jihu rjazanským a drobnými knížetstvím podél horní Oky, od západu smolenským (do jeho obsazení Vitovtem r. 1404), od severozápadu zeměmi Novgorodu a Pskova. Od poloviny XV. stol. všechna tato vnější krytí mizí, a moskevské knížetství je postaveno tváří v tvář cizím státům, které nenáleží k rodině ruských knížetství. Ve spojitosti s touto změnou ve vnějším položení knížetství změnila se i *zahraniční*

politika moskevských knížat. Nyní, působíce na širší scéně, osvojují si nové úkoly, jakých neměli moskevští knížata údělných staletí. Dosud se vnější vztahy moskevských knížat obmezovaly na těsný kruh svých lidí, druhých ruských knížat, velikých i údělných, a na Tatary. Od Ivana III. se dostává moskevská politika na širší cestu: moskevský stát navazuje složité diplomatické styky s cizozemskými západoevropskými státy, s Polskem a s Litvou, Švédskem, s řády teutonským a livonským, s císařem německým a j.

Zároveň s rozšířením diplomatické scény mění se i program zahraniční politiky. Tato změna je těsně spojena s jednou ideou, která se probouzela v moskevské společnosti kolem této doby, s ideou národního státu. Tato idea vyžaduje tím větší pozornosti s naší strany, čím řídčeji se nám naskytá zaznamenati přímou účast idejí v utvoření faktů našich starých dějin. Vědomí, nebo spíše cit národní jednoty ruské země není nový fakt XV.—XVI. stol.: to je dílo kijevské Rusi XI.—XII. stol. a dokončuje studium politického zřízení ruské země v oněch staletích, ukazoval jsem na tento cit, dokonce jsem se pokoušel zaznamenati některé jeho zvláštnosti. Pravil jsem, že tehdy se vyjadřoval ne tak u vědomí charakteru a historického určení národa, jako s myšlenkou na ruskou zemi jako *společnou vlast* (hlava XII.). Je těžko říci, jak působily na tuto myšlenku nepokoje údělných staletí. Ale nepochybně tlela v národě, živena církevními a jinými styky. Rozštěpení ruské národnosti na dvě poloviny, jihozápadní a severovýchodní, údělné tříštění této, cizozemské jho — tyto nepříznivé podmínky stěží mohly napomáhat vyjasnění my-

šlenky o národní jednotě, byly však schopny probuditi nebo udržeti její jasnou potřebu, a víme už, jakou velikou úlohu měla tato potřeba v průběhu úspěchů moskevského knížetství. Mluvím ne o této potřebě, ale o ideji *národního* státu, o snaze po politické jednotě na národním základě. Tato idea vzniká a horlivě je pěstována především v moskevském vládním prostředí tou měrou, jak se Velkorusko spojovalo pod moskevskou mocí. Zajímavo je stopovati, v jaké podobě a s jakým stupněm chápání věci se projevovala tato idea, která nemohla nemíti vliv na průběh života moskevského knížetství. Je především viděti, že se vypracovává pod tlakem změnivších se vnějších styků moskevského velikého knížete. Proto první její hlasatelkou je moskevská diplomacie dob Ivanových a už odtud, z panovníkova paláce a kremlevské kanceláře, proniká do moskevské společnosti. Dříve srážky moskevských velikých knížat s jejich ruskými sousedy se dotýkaly jen místních zájmů a citu obyvatelů Moskvy, Tveři, Rjazaně, navzájem je rozdělujíce. Potýkala se Moskva s Tveří, Rjazaní; nyní se potýká Rus s Polskem, se Švédskem, s Němci. Dřívější války Moskvy byly sváry ruských knížat; nyní je zápas národů. Zahraniční vztahy Moskvy k cizím sousedům nabývají stejného všeobecného určení pro celý velikoruský národ: nerozdělovaly, ale sbližovaly jeho místní části u vědomí společných zájmů a nebezpečí, a vštěpovaly myšlenku, že Moskva je společná strážní hlídka, odkud dávají pozor na tyto zájmy a nebezpečí, stejně blízké i pro obyvatele Moskvy i Tveři, pro každého Rusa. Zahraniční věci Moskvy úsilovně podněcovaly myšlenku o národnosti, o národním státu. Tato myšlenka musila

vtisknouti svou pečeť i na společenské vědomí moskevských knížat. Vedli své věci ve jménu svého rodinného zájmu. Ale lhostejnost nebo mlčelivá sympatie, s jakou místní společnosti se chovaly k moskevské sklizni jejich údělných knížat, zjevná spolupráce vyššího duchovenstva, úsilí Moskvy v zápase s podmaniteli národa — všechno to dodávalo egoistické práci moskevských shromažďovatelů země charakter národní věci, patriotického činu, a shoda jejich získávání zemí s hranicemi Velkoruska volky nevolky je nutila spojiti svůj dynastický zájem s národním blahem, vystoupiti jako borci za víru a národnost. Moskevský panovník, shromáždiv do své údělné državy celé Velkorusko a přinucen jednati ve jménu národního zájmu, začal prohlašovati požadavek, že všechny části ruské země musí vejíti včleněny do jeho državy. Sjednocujícím se Velkoruskem byla zrozena idea národního státu, ale nekladlo mu mezí, které v každé dané chvíli byly náhodností, rozšiřujíce se s úspěchy moskevských zbraní a s kolonisačním hnutím velikoruského národa.

A právě tato idea naléhavěji a naléhavěji se počíná projevovati v moskevských diplomatických listinách od dob Ivana III. Uvedu z nich několik, možná, že ne nejvýraznějších rysů. Ivan III. dvakrát bojoval se svým litevským sousedem velikým knížetem Aleksandrem, synem Kazimira IV. Obě války byly způsobeny stejným důvodem: přechodem drobných knížat černigovské země do moskevských služeb. První válka se počala ihned po smrti Kazimira r. 1492 a přerušena byla r. 1494. Aleksandrova svatba s dcerou Ivanovou nezabránila druhé válce (1500—1503), kdy přechod sloužících lidí z Litvy se obnovil

zesílenou měrou. Prostředníkem mezi nepřátelskými stranami byl přijevší do Moskvy posel od papeže a uherského krále Vladislava, staršího bratra Aleksandrova. V téže době (1501) byl zvolen po smrti druhého bratra Jana Albrechta také na polský trůn. Posel si stěžoval v Moskvě na to, že moskevský panovník uchvacuje Litvě državy, na které nemá žádného práva. Moskevská vláda namítala na tuto stížnost: ‚králové uherský a litevský prohlašují, že chtějí obhájiti proti nám svou državu? Snad ne ona města a okresy, s nimiž ruští knížata přišli k nám sloužiti nebo které naši lidé Litvě pobrali? Papežovi, trváme, je dobře známo, že králové Vladislav a Aleksandr jsou držitelé polského království a litevské země po svých předcích, kdežto ruská země po našich předcích od pradávna je naší državou. Papež by měl uvážiti, dobře-li králové činí, že ne za svou državu s námi válčiti chtějí.' Po této diplomatické dialektice celá ruská země, a nejen její velkoruská polovina prohlášena byla za državu moskevského panovníka. Totéž prohlášení opakováno bylo Moskvou i po uzavření příměří s Aleksandrem r. 1503, kdy litevský veliký kníže si počal stěžovati na moskevského za to, že ten nevrací zemí uchvácených Litvě, pravě, že jemu, Aleksandrovi, je líto své državy. ‚A mně,' namítal Ivan, ‚což není líto mé državy, ruské země, kterou má Litva, Kijeva, Smolenska a jiných měst?' Za mírového vyjednávání r. 1503 moskevští bojarové jménem Ivana III. umíněně tvrdili polsko-litevským poslům: ‚A nejen to jedno je naší državou, která města a okresy nám nyní náleží: ale celá ruská země od pradávna po našich prarodičích je naší državou.' V téže době Ivan III. prohlašoval na Krymu, že Moskva ne-

může míti s Litvou pevného míru, pokud moskevský kníže neobdrží zpět svou državu, celou ruskou zemi, kterou má Litva, že zápas bude přerušován jen příměřími pro obnovu sil, aby si oddechli. Tato myšlenka o státní jednotě ruské země z historické vzpomínky se nyní proměňuje v politický požadavek, který Moskva také spěchala prohlašovati na všech stranách jako své nezadatelné právo.

Takové byly dva nejbližší následky, které vyplynuly z uvedeného základního faktu. Nové územní zisky moskevských knížat způsobily: 1. změnilo se vnější položení moskevského knížetství, 2. komplikovaly se úkoly zahraniční moskevské politiky, která nyní, když veliká Rus utvořila jediný politický celek, položila na řadu otázku politického sjednocení celé ruské země, z této otázky vznikl dlouhý zápas dvou sousedních slovanských států, Rusi a Polska. Prostý výpočet válek Moskvy s Polskem-Litvou za Ivana III. a jeho dvou nejbližších nástupců ukazuje, kolik těžké historické předtuchy bylo v jeho krymském prohlášení: dvě války za něho samého, dvě za jeho syna Vasilije, jedna válka za vlády Vasilijovy vdovy Jeleny, za Ivana IV. válka s Livonií, provázená dlouhou válkou, přesněji řečeno, dvěma válkami s Polskem, které pohltily asi 20 let jeho vlády. Z 90 let (1492—1582) ne méně než 40 bylo utraceno na zápas s Litvou-Polskem.

HLAVA DVACÁTÁ ŠESTÁ.

Vnitřní následky základního faktu III. období. — Vzrůst politického sebevědomí moskevského panovníka. — Sofja Palaeologová a její význam v Moskvě. — Nové tituly. — Nová genealogie a pověsti o korunovaci Vladimira Monomacha. — Idea božského původu velkoknížecí moci. — Dědičná država a stát. — Kolísání mezi oběma formami vlády. — Pořádek následnictví trůnu. — Rozšíření moci velikého knížete. — Zastaralost a škodlivost údělného vládnutí. — Nerozhodný poměr Ivana III. a jeho nástupců k němu. — Složení svrchované moci moskevského panovníka. — Změna v názoru moskevské společnosti na panovníka. — Závěr.

Ukázal jsem na nejbližší vnější následky, které vznikly ze základního faktu zkoumaného období. Ale tento fakt působil i na skrytější sféry moskevského státního života, na politické pojmy a vnitřní státní vztahy, a toto působení vyžaduje zvláštní pozornosti. Uvedený fakt se znatelně projevil na politickém sebevědomí moskevského panovníka a velikoruské společnosti. Nemůžeme ovšem očekávat, že by nové položení, v jakém se ocel moskevský panovník, nechť jakkoli silně by se pocítilo, ihned vzbudilo v moskevských vládních myslích příslušnou řadu nových a jasných politických pojmů. Ani v jedné tehdejší památce nenajdeme přímého a uceleného výrazu pojmů, ukládajících se v myslích pod vlivem změněného položení. Tehdejší političtí odborníci neuvykli ve své činnosti ani vycházeti z odtažitých teorií, ani rychle přecházeti od nových faktů k novým ideám. Nová idea se vyvíjela těžce, dlouho zůstávajíc ve fázi nejasného nápadu nebo vrátké nálady. Abychom pochopili lidi v tomto stavu, je třeba hledati prostší, původní projevy lidské duše, dívati se na vnější podrobnosti jejich života: na kroj, podle něhož

přizpůsobují svou chůzi, na obklopující je prostředí, podle něhož se přiměřeně důstojně chovají: tyto příznaky prozrazují jejich myšlenky a pocity, ještě ne jasné jim samým, ale uzrálé pro pochopitelnější výraz. Moskevská státní moc, pocítivši se v novém položení, ale neuvědomujíc si ještě jasně svůj nový význam, po hmatu hledala doma i za hranicemi formy, které by odpovídaly tomuto položení, a když se už zahalila do těchto forem, snažila se s jejich pomocí objasniti si svůj nový význam. Po této stránce nabývají nikoli nepatrného historického významu některé diplomatické formálnosti a nové obřady u dvora, objevující se za vlády Ivana III.

Ivan byl ženat dvakrát. Jeho první žena byla sestra jeho souseda, velikého knížete tverského, Marja Borisovna. Po její smrti (r. 1467) počal hledati Ivan druhou ženu, vzdálenější a trochu vyššího rodu. Tehdy žila v Římě osiřelá neteř posledního byzantského císaře Sofja Fominična Pelaeologová. Přes to, že Řekové od dob florentské unie silně poklesli v ruských pravoslavných očích, přes to, že Sofja žila tak blízko nenáviděného papeže, v takové podezřelé církevní společnosti, Ivan III., zdolav v sobě náboženskou štítivost, napsal princezně do Italie, aby přijela a oženil se s ní r. 1472. Tato princezna, známá tehdy v Evropě svou vzácnou tloušťkou, přivezla do Moskvy velmi jemný rozum a dosáhla zde velmi důležitého významu. Bojarové XVI. stol. připisovali jí všechna nová opatření jim nepříjemná, která se od té doby objevila u moskevského dvora. Bedlivý pozorovatel moskevského života, baron Herberstein, který dvakrát přijel do Moskvy jako vyslanec německého císaře za Ivanova nástupce, vyslechnuv bojarské řeči, po-

znamenává o Sofjě ve svých zápiskách, že to byla žena neobyčejně chytrá, mající veliký vliv na velikého knížete, který mnoho věcí dělal podle jejího podnětu. Jejímu vlivu připisovali dokonce rozhodnost Ivana III. svrhnouti se sebe tatarské jho. V bojarských vypravováních a soudech o princezně není snadno odděliti pozorování od podezření nebo zveličení, vedeného závistí. Sofja mohla vnuknouti jen to, čeho si sama vážila a co chápala a cenila v Moskvě. Mohla sem zavésti podání a obyčeje byzantského dvora, hrdost nad svým původem, zlost, že se provdává za tatarského poplatníka. V Moskvě se jí stěží líbila prostota poměrů a bezobřadnost styků u dvora, kde sám Ivan III. musil vyslechnouti, podle výrazu jeho vnuka, ‚mnohá pomlouvačná a vyčítavá slova' od vzdorovitých bojarů. Ale v Moskvě i bez ní nejen Ivan III. měl touhu změniti všechny tyto staré pořádky, tak neodpovídající novému položení moskevského panovníka, a Sofja s přivezenými jí Řeky, kteří vídali i byzantské i římské způsoby, mohla poskytnouti cenné údaje, jak a podle jakých vzorů zavésti toužebné změny. Nelze jí popříti vliv na dekorativní zařízení a zákulisní život moskevského dvora, na dvorní intriky a osobní vztahy: ale na věci politické mohla působiti jen vnuknutími, odpovídajícími tajným nebo neurčitým myšlenkám samého Ivana. Obzvláště chápavě mohla být přijata myšlenka, že ona, princezna, svým moskevským provdáním činí moskevské panovníky nástupci byzantských císařů se všemi zájmy pravoslavného východu, jak se jich přidržovali za těchto císařů. Proto Sofja byla ceněna v Moskvě a sama se cenila ne tak jako veliká kněžna moskevská, ale jako princezna byzantská. V Troji-

ckém Sergijevském kláštеře chována je hedvábná rouška, vyšívaná rukama této veliké kněžny, která vyšila na ni i své jméno. Rouška tato byla vyšita r. 1498. Za 26 let svého manželského života mohla by snad Sofja už zapomenouti na své panenství a na dřívější byzantskou hodnost; ale v podpisu na roušce stále se ještě nazývá ‚princeznou cargradskou', a ne velikou kněžnou moskevskou. A to nebylo jen tak: Sofja jako princezna měla v Moskvě právo přijímati cizí poselstva. Takovým způsobem manželství Ivana a Sofji nabylo významu politické demonstrace, kterou oznámili celému světu, že princezna, jako následnice padlého byzantského rodu, přenesla jeho panovnická práva do Moskvy, jako do nového Cařihradu, kde se o ně také sdílí se svým manželem.

Ivan, pocítiv se v novém položení ještě vedle takové proslulé ženy, dědičky byzantských císařů, shledal, že dřívější kremlevské poměry jsou těsné a nehezké, jak v nich žili jeho nenároční předkové. Hned po princezně bylo do Italie psáno pro mistry, kteří vybudovali Ivanovi nový Uspenský chrám, Granovitý palác a nový kamenný palác na místě dřívějších dřevěných galerií. V téže době zaváděl se v Kremlu u dvora onen složitý a přísný ceremoniel, který dodal dvornímu moskevskému životu takové škrobenosti a upjatosti. Právě tak jako doma v Kremlu, prostřed svých dvorních služebníků, počal Ivan vystupovati slavnostněji i ve vnějších stycích, obzvláště od těch dob, kdy samo sebou, bez boje, za tatarského spolupůsobení, svalilo se s beder jho hordy, které tížilo severovýchodní Rus 2½ století (1238—1480). V moskevských vládních, obzvláště diplomatických listinách objevuje se

od oné doby slavnostnější jazyk, vytváří se pyšná terminologie, neznámá moskevským písařům údělných staletí. Mezi jiným pro sotva přijaté politické pojmy a tendence neváhali hledati vhodnější výraz v nových titulech, které se objevují v aktech při jméně moskevského panovníka. Je to celý politický program, charakterisující ne tak skutečné, jako vyhledávané položení. V jeho základ jsou položeny tytéž dvě představy, které moskevské vládní mysli vytěžily z uskutečněných událostí, a obě tyto představy jsou politické nároky: je to myšlenka o moskevském panovníkovi jako o národním vládci *celé* ruské země, a myšlenka o něm jako o politickém a církevním nástupci byzantských císařů. Mnoho Rusi zůstalo Litvě a Polsku, a přece ve stycích se západními dvory, nevyjímajíc ani litevského, Ivan III. po prvé se odvážil ukázati evropskému politickému světu náročný titul *panovníka celé Rusi*, užívaný dříve jen v domácím styku, v aktech vnitřní správy, a ve smlouvě r. 1494 donutil dokonce litevskou vládu formálně přiznati tento titul. Poté, kdy se Moskva zbavila tatarského jha, ve stycích s nevážnými cizími vládci, na příklad s livonským magistrem, tituluje se Ivan III. *carem* celé Rusi. Tento termín, jak známo, je zkrácená jihoslovanská a ruská forma latinského slova *caesar* nebo podle starého způsobu psaní *cjsar*, jako z téhož slova podle jiné výslovnosti *kesar* vzniklo německé Kaiser. Titul cara v aktech vnitřní správy za Ivana III. někdy, za Ivana IV. obyčejně byl spojován s titulem *samovládce*, shodným podle významu: je to slovanský překlad byzantského císařského titulu αὐτοκράτορ. Oba termíny znamenaly v staré Rusi ne to, co počaly znamenati potom, vyjadřovaly po-

jem ne o panovníkovi s neobmezenou vnitřní mocí, ale o vládci, který není závislý na žádné cizí zahraniční moci, nikomu neplatí daní. V tehdejším politickém jazyku oba tyto termíny byly protikladem toho, čemu rozumíme slovem *vasal*. Památky ruského písemnictví před tatarským jhem někdy i ruské knížata nazývají cary, dávajíce jim tento titul na znamení úcty, ne ve smyslu politického názvu. Cary hlavně dřevní Rus do poloviny XV. stol. zvala byzantské císaře a chány Zlaté hordy, nejznámější jí nezávislé vládce, a Ivan III. mohl přijmouti tento titul, jakmile přestal býti chánovým poplatníkem. Svržení jha odstraňovalo politické překážky toho, a sňatek se Sofjou skýtal k tomu historické ospravedlnění: Ivan III. mohl se nyní pokládati za jediného pravoslavného a nezávislého panovníka na světě, jakými bývali byzantští císařové, i svrchovaným vládcem Rusi, která byla pod mocí chánů hordy. Když si Ivan osvojil tyto hrdé tituly, shledal, že se pro něho nyní nehodí, aby se nazýval ve vládních aktech prostě po rusku Ivanem, panovníkem velikým knížetem a začal psáti v církevní knižní formě: ‚Ioann, z Boží milosti panovník celé Rusi.' K tomuto titulu jako jeho historické ospravedlnění se přivěšuje dlouhá řada zeměpisných přívlastků, označujících nové hranice moskevské říše: ‚Panovník vší Rusi a veliký kníže vladimirský a moskevský a novgorodský a pskovský a tverský a permský a jugorský a bulharský a j.', t. j. zemí. Moskevský panovník, pocítiv se podle politické mohutnosti, i podle pravoslavného křesťanství, konečně i podle manželské příbuznosti nástupcem padlého rodu byzantských císařů, našel i názorný výraz svého dynastického spojení s nimi: od konce XV.

stol. se na jeho pečetech objevuje byzantský erb, dvouhlavý orel.

Tehdy myslili ne ideami, ale obrazy, symboly, obřady, legendami, t. j. ideje se rozvíjely ne v logické spojitosti, ale v symbolické skutky nebo v domnělé fakty, pro něž hledali ospravedlnění v dějinách. K minulosti se obraceli ne pro vysvětlení zjevů přítomnosti, ale pro ospravedlnění běžných zájmů, vyhledávali příklady pro vlastní nároky. Moskevským politikům počátku XVI. stol. nestačila manželská příbuznost s Byzantií: rádi by se zpříbuzněli i krví, přitom se samým kořenem nebo světovým vzorem svrchované moci — se samým Římem. V moskevském letopise tohoto století se objevuje nová genealogie ruských knížat, která odvozuje jejich rod přímo od císaře římského. Patrně na počátku XVI. stol. vznikla legenda, jako by Augustus, caesar římský, pán celého světa, když počal chřadnout, rozdělil svět mezi bratry a příbuzné své a svého bratra Prusa usadil na březích Vislyřeky na řeku, zvanou Něman, kteréžto území dosud se podle jeho jména nazývá pruskou zemí, ‚a od Prusa čtrnácté koleno je veliký panovník Rjurik.' Moskevská diplomacie této legendy prakticky užila: r. 1563 bojarové cara Ivana, ospravedlňujíce jeho carský titul ve vyjednávání s polskými posly, uváděli slovy letopisu tutéž genealogii moskevských Rjurikovičů. Chtěli to osvětliti dějinami a ideou byzantského dědictví. Vladimir Monomach byl synem dcery byzantského císaře Konstantina Monomacha, který zemřel asi 50 let před vstupem svého vnuka na kijevský stolec. V moskevském letopise pak, sestaveném za Hrozného, se vypravuje, že Vladimir Monomach, zasednuv v Kijevě na knížecí

stolec, poslal vévody své na Cařihrad, bojovati proti témuž caru řeckému Konstantinu Monomachovi, který, chtěje válku ukončiti, vypravil do Kijeva s řeckým mitropolitem kříž z životodárného dřeva a carskou korunu se své hlavy, t. j. Monomachovu čepici, s karneolovou číší, z níž Augustus, císař římský, popíjel, a se zlatým řetězem. Mitropolit jménem svého cara prosil knížete kijevského o mír a lásku, aby všechno pravoslaví v pokoji přebývalo ‚pod společnou mocí našeho carství a tvého velikého samovladařství Veliké Rusi.' Vladimir byl korunován touto korunou a počal se zváti Monomachem, Bohem korunovaným carem Veliké Rusi. ‚Od té doby — tak se končí vypravování — onou carskou korunou jsou korunováni všichni velicí knížata vladimirští.' Legenda byla podnícena korunováním Ivana IV. na carství r. 1547, kdy byly slavnostně přijaty a uvedeny jak do vnějších styků, tak do vnitřní správy tituly cara a samovládce, objevující se za Ivana III. jakoby v podobě zkoušky jen v některých, hlavně diplomatických aktech. Základní myšlenka legendy: význam moskevských panovníků jako církevně politických dědiců byzantských císařů, založen byl na společném vládnutí řeckých a ruských carů-samovládců všemu pravoslavnému světu, jak ustanoveno bylo za Vladimira Monomacha. Proto Ivan IV. shledal nutným upevniti přijetí carského titulu církevním písemným požehnáním řeckých biskupů se světovým patriarchou cařihradským v čele: moskevskému aktu r. 1547 v Kremlu dodávali významu všeobecného církevního díla. Je zajímavo, že i do tohoto aktu východních hierarchů byla vnesena moskevská legenda o carské korunovaci Vladimira Mono-

macha. Jsou byzantské zprávy z XIV. stol., že ruský veliký kníže byl nositelem hodnosti stolníka (τὸ τοῦ ἐπὶ τραπέζης ὀφφίκιον) u dvora řeckého cara, vladyky všeobecného (ὁ τῆς οἰκουμένης κύριος καὶ ἄρχων) jak učila o něm byzantská hierarchie, a Vasilij Temný v jednom poslání k byzantskému císaři nazývá sebe ‚starosvatem svatého carstva jeho.' Nyní podle moskevské teorie XV.—XVI. stol. tento stolník a starosvat všeobecného cara se proměnil v jeho druha, a později nástupce. Tyto ideje, na nichž po dobu tří staletí zkoušela své síly moskevská politická mysl, pronikaly i v myslící ruskou společnost. Mnich jednoho z pskovských klášterů Filofej stěží vyslovoval jen své osobní myšlenky, když psal otci Hrozného, že všechna křesťanská carstva se sešla v jednom jeho carství, že na celém světě je on jediný pravoslavný panovník, že Moskva je třetí a poslední Řím.

Ne všechny vyložené podrobnosti jsou stejně důležité samy sebou, nejsou všechny zajímavé, jako svého druhu symboly politického myšlení, jako výraz horlivé práce politické myšlenky, která se počala v moskevských státnických myslích za nových podmínek položení. V nových titulech a obřadech, jimiž se ozdobovala nebo obklopovala moc, obzvláště v genealogických a archeologických legendách, jimiž se snažila osvětliti svou minulost, projevovaly se úspěchy jejího politického sebevědomí. V Moskvě cítili, že značně vyrostli, a hledali historické a dokonce bohoslovné měřítko pro určení svého růstu. Všechno to vedlo k pokusu vniknouti v podstatu svrchované moci, v její základ, původ a určení. Moskevský panovník, spatřiv se v novém položení, shledal nedostatečným dřívější pramen své

moci, jakými byly *otčina* a *dědina*, t. j. dědictví po otci a dědovi. Chtěl nyní postaviti svou moc na vznešenější základ, osvoboditi ji od všeho pozemského právního pramene. Idea božského původu svrchované moci nebyla cizí ani předkům Ivana III.; ale nikdo z nich nevyjadřoval tuto ideu tak pevně jako on, když se k tomu naskytla příležitost. R. 1486 nějaký německý rytíř Poppel, putuje po vzdálených krajích, v Evropě málo známých, dostal se jakýmsi způsobem do Moskvy. Vzhled sídelního města moskevské říše ho překvapil jako politický a zeměpisný objev. Na katolickém západě znali hlavně Rus polsko-litevskou, a mnozí dokonce neměli ani tušení o jsoucnosti Rusi moskevské. Když se Poppel vrátil domů, vypravoval německému císaři Friedrichu III., že za polsko-litevskou Rusí je ještě druhá Rus, moskevská, nezávislá ani na Polsku ani na Tatarech, jejíž panovník je asi bohatší a mocnější než sám král polský. Císař, udiven takovou neočekávanou zprávou, poslal Poppla do Moskvy, aby požádal Ivana o ruku jedné z jeho dcer pro svého synovce a v odměnu za to nabídl moskevskému knížeti královský titul. Ivan děkoval za laskavou nabídku, ale poručil, aby poslu na ni odpověděli: ‚a co jsi nám říkal o království, tu my z Boží milosti jsme páni na své zemi od počátku, od prvních svých prarodičů, a postavení máme od Boha jako naši prarodiče, tak i my. Prosíme Boha, aby nám i dětem našim po věky dal tak být, jak my jsme nyní pány na své zemi, a jako jsme dříve postavení od nikoho nechtěli, tak i nyní nechceme.' Jako děd car Ivan v rozmluvě s polsko-litevskými posly, stěžuje si na to, že král Zigmund August neuznává jeho titulů a práv, jimi vyjadřovaných, pravil,

že tato práva mu byla dána Bohem a žádného uznávání nepotřebují.

Takové byly úspěchy, dosažené moskevským politickým sebevědomím tak rozmanitým úsilím. Sjednocení Velkorusů vedlo k myšlence o sjednocení celé Rusi pod jednou mocí a k snaze dodati této moci ne tak všeruský, jako všesvětový význam. Ale ve jménu čeho sjednocovali Velkorusko a chtěli sjednotit celou Rus? Ivan III. naléhavě prohlašoval a jeho nástupci opakovali, že celá ruská země je jejich *otčina*. To znamená, že nový svaz, tvořený sjednocujícím se Velkoruskem, byl přiveden pod starou politickou formu: z ničeho není viděti, že by Ivan III. chápal otčinu nějak jinak, ne tak, jak chápali tuto formu jeho údělní předkové. Ale společenské svazy mají svou vlastnost, vyžadující příslušných jí politických forem. V údělné državě, kde svobodní obyvatelé byli ke knížeti v dočasných smluvních vztazích, které co chvíle mohly býti přerušeny, byl kníže jen majetníkem území, pozemkového prostranství s hospodářským příslušenstvím. Země, obydlená celým národem, pro který se stala vlastí, spojivši se pod jednou mocí, nemohla zůstati dědičným majetkem nositelů této moci. V Moskvě prohlásili nárok na celou ruskou zemi jako na ucelený národ, ve jménu státní zásady, ale zachovávati ji chtěli jako dědičnou državu, podle soukromého údělného práva. V tom záležel vnitřní rozpor onoho sjednocovacího díla, jež s takovým viditelným úspěchem dovršili Ivan III. a jeho nástupce. Ivan III. první z moskevských knížat, zjevně prohlašující celou ruskou zemi za svou državu, zdá se, cítil tento rozpor a hledal z něho východisko, snaže se uvésti v souhlas svou moc zděděné državy

s požadavky změněného položení. Když viděl, že je panovníkem celého pravoslavného národa, uvědomoval si, třebaže nejasně, ony nové povinnosti, které na něho ulehaly jako na ochránce národního blaha shora postaveného. Myšlenka o tom se mihla při jednom případě, o němž se ostatně dovídáme naprosto ne z prvního pramene. R. 1491 poručil Ivan podle smlouvy svým údělným bratřím, aby poslali své pluky na pomoc svému krymskému spojenci chánu Mengli-Girejovi. Údělný kníže Andrej ulický neposlechl, neposlal svých pluků. V Moskvě s počátku mlčeli a když kníže Andrej přijel do sídelního města, přijali ho laskavě, ale potom neočekávaně ho jali a uvěznili. Mitropolit v povinnosti své hodnosti přimlouval se u velikého knížete za zatčeného; ale Ivan odmítl dáti mu svobodu pravě, že tento kníže i dříve několikrát zle proti němu smýšlel. ‚Ale to by ještě nevadilo, dodal Ivan: ale až zemru, bude vyhledávati vládu velikého knížete za mého vnuka, a když i nedosáhne vlády, tu pobouří děti mé, i budou navzájem bojovat, a Tataři budou bíti ruskou zemi, pálit a plenit a daně zase uloží, a krev křesťanská poteče jako dříve, a všechna má práce bude marná, a budete jako dříve otroky Tatarů.' Tak vypravuje Tatiščev ve své letopisné sbírce neukazuje, kde čerpal slova velikého knížete. Za každých okolností od té doby, jak zabezpečen byl úspěch moskevského shromažďování Rusi, v Ivanu III., v jeho nejstarším synu a vnukovi se počínají potýkati majetník državy a panovník, samovládný pán a nositel svrchované státní moci. Toto kolísání mezi dvěma zásadami nebo pořádky se projevovalo v řešení nejvážnějších otázek, daných samým tímto shromažďováním,

šlenky o národní jednotě, byly však schopny probuditi nebo udržeti její jasnou potřebu, a víme už, jakou velikou úlohu měla tato potřeba v průběhu úspěchů moskevského knížetství. Mluvím ne o této potřebě, ale o ideji *národního* státu, o snaze po politické jednotě na národním základě. Tato idea vzniká a horlivě je pěstována především v moskevském vládním prostředí tou měrou, jak se Velkorusko spojovalo pod moskevskou mocí. Zajímavo je stopovati, v jaké podobě a s jakým stupněm chápání věci se projevovala tato idea, která nemohla nemíti vliv na průběh života moskevského knížetství. Je především viděti, že se vypracovává pod tlakem změnivších se vnějších styků moskevského velikého knížete. Proto první její hlasatelkou je moskevská diplomacie dob Ivanových a už odtud, z panovníkova paláce a kremlevské kanceláře, proniká do moskevské společnosti. Dříve srážky moskevských velikých knížat s jejich ruskými sousedy se dotýkaly jen místních zájmů a citu obyvatelů Moskvy, Tveři, Rjazaně, navzájem je rozdělujíce. Potýkala se Moskva s Tveří, Rjazaní; nyní se potýká Rus s Polskem, se Švédskem, s Němci. Dřívější války Moskvy byly sváry ruských knížat; nyní je zápas národů. Zahraniční vztahy Moskvy k cizím sousedům nabývají stejného všeobecného určení pro celý velikoruský národ: nerozdělovaly, ale sbližovaly jeho místní části u vědomí společných zájmů a nebezpečí, a vštěpovaly myšlenku, že Moskva je společná strážní hlídka, odkud dávají pozor na tyto zájmy a nebezpečí, stejně blízké i pro obyvatele Moskvy i Tveři, pro každého Rusa. Zahraniční věci Moskvy úsilovně podněcovaly myšlenku o národnosti, o národním státu. Tato myšlenka musila

vtisknouti svou pečeť i na společenské vědomí moskevských knížat. Vedli své věci ve jménu svého rodinného zájmu. Ale lhostejnost nebo mlčelivá sympatie, s jakou místní společnosti se chovaly k moskevské sklizni jejich údělných knížat, zjevná spolupráce vyššího duchovenstva, úsilí Moskvy v zápase s podmaniteli národa — všechno to dodávalo egoistické práci moskevských shromažďovatelů země charakter národní věci, patriotického činu, a shoda jejich získávání zemí s hranicemi Velkoruska volky nevolky je nutila spojiti svůj dynastický zájem s národním blahem, vystoupiti jako borci za víru a národnost. Moskevský panovník, shromáždiv do své údělné državy celé Velkorusko a přinucen jednati ve jménu národního zájmu, začal prohlašovati požadavek, že všechny části ruské země musí vejíti včleněny do jeho državy. Sjednocujícím se Velkoruskem byla zrozena idea národního státu, ale nekladlo mu mezí, které v každé dané chvíli byly náhodností, rozšiřujíce se s úspěchy moskevských zbraní a s kolonisačním hnutím velikoruského národa.

A právě tato idea naléhavěji a naléhavěji se počíná projevovati v moskevských diplomatických listinách od dob Ivana III. Uvedu z nich několik, možná, že ne nejvýraznějších rysů. Ivan III. dvakrát bojoval se svým litevským sousedem velikým knížetem Aleksandrem, synem Kazimira IV. Obě války byly způsobeny stejným důvodem: přechodem drobných knížat černigovské země do moskevských služeb. První válka se počala ihned po smrti Kazimira r. 1492 a přerušena byla r. 1494. Aleksandrova svatba s dcerou Ivanovou nezabránila druhé válce (1500—1503), kdy přechod sloužících lidí z Litvy se obnovil

zesílenou měrou. Prostředníkem mezi nepřátelskými stranami byl přijevší do Moskvy posel od papeže a uherského krále Vladislava, staršího bratra Aleksandrova. V téže době (1501) byl zvolen po smrti druhého bratra Jana Albrechta také na polský trůn. Posel si stěžoval v Moskvě na to, že moskevský panovník uchvacuje Litvě državy, na které nemá žádného práva. Moskevská vláda namítala na tuto stížnost: ‚králové uherský a litevský prohlašují, že chtějí obhájiti proti nám svou državu? Snad ne ona města a okresy, s nimiž ruští knížata přišli k nám sloužiti nebo které naši lidé Litvě pobrali? Papežovi, trváme, je dobře známo, že králové Vladislav a Aleksandr jsou držitelé polského království a litevské země po svých předcích, kdežto ruská země po našich předcích od pradávna je naší državou. Papež by měl uvážiti, dobře-li králové činí, že ne za svou državu s námi válčiti chtějí.' Po této diplomatické dialektice celá ruská země, a nejen její velkoruská polovina prohlášena byla za državu moskevského panovníka. Totéž prohlášení opakováno bylo Moskvou i po uzavření příměří s Aleksandrem r. 1503, kdy litevský veliký kníže si počal stěžovati na moskevského za to, že ten nevrací zemí uchvácených Litvě, pravě, že jemu, Aleksandrovi, je líto své državy. ‚A mně,' namítal Ivan, ‚což není líto mé državy, ruské země, kterou má Litva, Kijeva, Smolenska a jiných měst?' Za mírového vyjednávání r. 1503 moskevští bojarové jménem Ivana III. umíněně tvrdili polsko-litevským poslům: ‚A nejen to jedno je naší državou, která města a okresy nám nyní náleží: ale celá ruská země od pradávna po našich prarodičích je naší državou.' V téže době Ivan III. prohlašoval na Krymu, že Moskva ne-

může míti s Litvou pevného míru, pokud moskevský kníže neobdrží zpět svou državu, celou ruskou zemi, kterou má Litva, že zápas bude přerušován jen příměřími pro obnovu sil, aby si oddechli. Tato myšlenka o státní jednotě ruské země z historické vzpomínky se nyní proměňuje v politický požadavek, který Moskva také spěchala prohlašovati na všech stranách jako své nezadatelné právo.

Takové byly dva nejbližší následky, které vyplynuly z uvedeného základního faktu. Nové územní zisky moskevských knížat způsobily: 1. změnilo se vnější položení moskevského knížetství, 2. komplikovaly se úkoly zahraniční moskevské politiky, která nyní, když veliká Rus utvořila jediný politický celek, položila na řadu otázku politického sjednocení celé ruské země, z této otázky vznikl dlouhý zápas dvou sousedních slovanských států, Rusi a Polska. Prostý výpočet válek Moskvy s Polskem-Litvou za Ivana III. a jeho dvou nejbližších nástupců ukazuje, kolik těžké historické předtuchy bylo v jeho krymském prohlášení: dvě války za něho samého, dvě za jeho syna Vasilije, jedna válka za vlády Vasilijovy vdovy Jeleny, za Ivana IV. válka s Livonií, provázená dlouhou válkou, přesněji řečeno, dvěma válkami s Polskem, které pohltily asi 20 let jeho vlády. Z 90 let (1492—1582) ne méně než 40 bylo utraceno na zápas s Litvou-Polskem.

HLAVA DVACÁTÁ ŠESTÁ.

Vnitřní následky základního faktu III. období. — Vzrůst politického sebevědomí moskevského panovníka. — Sofja Palaeologová a její význam v Moskvě. — Nové tituly. — Nová genealogie a pověsti o korunovaci Vladimira Monomacha. — Idea božského původu velkoknížecí moci. — Dědičná država a stát. — Kolísání mezi oběma formami vlády. — Pořádek následnictví trůnu. — Rozšíření moci velikého knížete. — Zastaralost a škodlivost údělného vládnutí. — Nerozhodný poměr Ivana III. a jeho nástupců k němu. — Složení svrchované moci moskevského panovníka. — Změna v názoru moskevské společnosti na panovníka. — Závěr.

Ukázal jsem na nejbližší vnější následky, které vznikly ze základního faktu zkoumaného období. Ale tento fakt působil i na skrytější sféry moskevského státního života, na politické pojmy a vnitřní státní vztahy, a toto působení vyžaduje zvláštní pozornosti. Uvedený fakt se znatelně projevil na politickém sebevědomí moskevského panovníka a velikoruské společnosti. Nemůžeme ovšem očekávat, že by nové položení, v jakém se ocitl moskevský panovník, nechť jakkoli silně by se pocítilo, ihned vzbudilo v moskevských vládních myslích příslušnou řadu nových a jasných politických pojmů. Ani v jedné tehdejší památce nenajdeme přímého a uceleného výrazu pojmů, ukládajících se v myslích pod vlivem změněného položení. Tehdejší političtí odborníci neuvykli ve své činnosti ani vycházeti z odtažitých teorií, ani rychle přecházeti od nových faktů k novým ideám. Nová idea se vyvíjela těžce, dlouho zůstávajíc ve fázi nejasného nápadu nebo vrátké nálady. Abychom pochopili lidi v tomto stavu, je třeba hledati prostší, původní projevy lidské duše, dívati se na vnější podrobnosti jejich života: na kroj, podle něhož

přizpůsobují svou chůzi, na obklopující je prostředí, podle něhož se přiměřeně důstojně chovají: tyto příznaky prozrazují jejich myšlenky a pocity, ještě ne jasné jim samým, ale uzrálé pro pochopitelnější výraz. Moskevská státní moc, pocítivši se v novém položení, ale neuvědomujíc si ještě jasně svůj nový význam, po hmatu hledala doma i za hranicemi formy, které by odpovídaly tomuto položení, a když se už zahalila do těchto forem, snažila se s jejich pomocí objasniti si svůj nový význam. Po této stránce nabývají nikoli nepatrného historického významu některé diplomatické formálnosti a nové obřady u dvora, objevující se za vlády Ivana III.

Ivan byl ženat dvakrát. Jeho první žena byla sestra jeho souseda, velikého knížete tverského, Marja Borisovna. Po její smrti (r. 1467) počal hledati Ivan druhou ženu, vzdálenější a trochu vyššího rodu. Tehdy žila v Římě osiřelá neteř posledního byzantského císaře Sofja Fominična Pelaeologová. Přes to, že Řekové od dob florentské unie silně poklesli v ruských pravoslavných očích, přes to, že Sofja žila tak blízko nenáviděného papeže, v takové podezřelé církevní společnosti, Ivan III., zdolav v sobě náboženskou štítivost, napsal princezně do Italie, aby přijela a oženil se s ní r. 1472. Tato princezna, známá tehdy v Evropě svou vzácnou tlouštkou, přivezla do Moskvy velmi jemný rozum a dosáhla zde velmi důležitého významu. Bojarové XVI. stol. připisovali jí všechna nová opatření jim nepříjemná, která se od té doby objevila u moskevského dvora. Bedlivý pozorovatel moskevského života, baron Herberstein, který dvakrát přijel do Moskvy jako vyslanec německého císaře za Ivanova nástupce, vyslechnuv bojarské řeči, po-

znamenává o Sofjě ve svých zápiskách, že to byla žena neobyčejně chytrá, mající veliký vliv na velikého knížete, který mnoho věcí dělal podle jejího podnětu. Jejímu vlivu připisovali dokonce rozhodnost Ivana III. svrhnouti se sebe tatarské jho. V bojarských vypravováních a soudech o princezně není snadno odděliti pozorování od podezření nebo zveličení, vedeného závistí. Sofja mohla vnuknouti jen to, čeho si sama vážila a co chápala a cenila v Moskvě. Mohla sem zavésti podání a obyčeje byzantského dvora, hrdost nad svým původem, zlost, že se provdává za tatarského poplatníka. V Moskvě se jí stěží líbila prostota poměrů a bezobřadnost styků u dvora, kde sám Ivan III. musil vyslechnouti, podle výrazu jeho vnuka, ‚mnohá pomlouvačná a vyčítavá slova' od vzdorovitých bojarů. Ale v Moskvě i bez ní nejen Ivan III. měl touhu změniti všechny tyto staré pořádky, tak neodpovídající novému položení moskevského panovníka, a Sofja s přivezenými jí Řeky, kteří vídali i byzantské i římské způsoby, mohla poskytnouti cenné údaje, jak a podle jakých vzorů zavésti toužebné změny. Nelze jí popříti vliv na dekorativní zařízení a zákulisní život moskevského dvora, na dvorní intriky a osobní vztahy: ale na věci politické mohla působiti jen vnuknutími, odpovídajícími tajným nebo neurčitým myšlenkám samého Ivana. Obzvláště chápavě mohla být přijata myšlenka, že ona, princezna, svým moskevským provdáním činí moskevské panovníky nástupci byzantských císařů se všemi zájmy pravoslavného východu, jak se jich přidržovali za těchto císařů. Proto Sofja byla ceněna v Moskvě a sama se cenila ne tak jako veliká kněžna moskevská, ale jako princezna byzantská. V Troji-

ckém Sergijevském kláštеře chována je hedvábná rouška, vyšívaná rukama této veliké kněžny, která vyšila na ni i své jméno. Rouška tato byla vyšita r. 1498. Za 26 let svého manželského života mohla by snad Sofja už zapomenouti na své panenství a na dřívější byzantskou hodnost; ale v podpisu na roušce stále se ještě nazývá ‚princeznou cargradskou', a ne velikou kněžnou moskevskou. A to nebylo jen tak: Sofja jako princezna měla v Moskvě právo přijímati cizí poselstva. Takovým způsobem manželství Ivana a Sofji nabylo významu politické demonstrace, kterou oznámili celému světu, že princezna, jako následnice padlého byzantského rodu, přenesla jeho panovnická práva do Moskvy, jako do nového Cařihradu, kde se o ně také sdílí se svým manželem.

Ivan, pocítiv se v novém položení ještě vedle takové proslulé ženy, dědičky byzantských císařů, shledal, že dřívější kremlevské poměry jsou těsné a nehezké, jak v nich žili jeho nenároční předkové. Hned po princezně bylo do Italie psáno pro mistry, kteří vybudovali Ivanovi nový Uspenský chrám, Granovitý palác a nový kamenný palác na místě dřívějších dřevěných galerií. V téže době zaváděl se v Kremlu u dvora onen složitý a přísný ceremoniel, který dodal dvornímu moskevskému životu takové škrobenosti a upjatosti. Právě tak jako doma v Kremlu, prostřed svých dvorních služebníků, počal Ivan vystupovati slavnostněji i ve vnějších stycích, obzvláště od těch dob, kdy samo sebou, bez boje, za tatarského spolupůsobení, svalilo se s beder jho hordy, které tížilo severovýchodní Rus 2½ století (1238—1480). V moskevských vládních, obzvláště diplomatických listinách objevuje se

od oné doby slavnostnější jazyk, vytváří se pyšná terminologie, neznámá moskevským písařům údělných staletí. Mezi jiným pro sotva přijaté politické pojmy a tendence neváhali hledati vhodnější výraz v nových titulech, které se objevují v aktech při jméně moskevského panovníka. Je to celý politický program, charakterisující ne tak skutečné, jako vyhledávané položení. V jeho základ jsou položeny tytéž dvě představy, které moskevské vládní mysli vytěžily z uskutečněných událostí, a obě tyto představy jsou politické nároky: je to myšlenka o moskevském panovníkovi jako o národním vládci *celé* ruské země, a myšlenka o něm jako o politickém a církevním nástupci byzantských císařů. Mnoho Rusí zůstalo Litvě a Polsku, a přece ve stycích se západními dvory, nevyjímajíc ani litevského, Ivan III. po prvé se odvážil ukázati evropskému politickému světu náročný titul *panovníka celé Rusi*, užívaný dříve jen v domácím styku, v aktech vnitřní správy, a ve smlouvě r. 1494 donutil dokonce litevskou vládu formálně přiznati tento titul. Poté, kdy se Moskva zbavila tatarského jha, ve stycích s nevážnými cizími vládci, na příklad s livonským magistrem, tituluje se Ivan III. *carem* celé Rusi. Tento termín, jak známo, je zkrácená jihoslovanská a ruská forma latinského slova *caesar* nebo podle starého způsobu psaní *cjsar*, jako z téhož slova podle jiné výslovnosti *kesar* vzniklo německé Kaiser. Titul cara v aktech vnitřní správy za Ivana III. někdy, za Ivana IV. obyčejně byl spojován s titulem *samovládce*, shodným podle významu: je to slovanský překlad byzantského císařského titulu αὐτοκράτορ. Oba termíny znamenaly v staré Rusi ne to, co počaly znamenati potom, vyjadřovaly po-

jem ne o panovníkovi s neobmezenou vnitřní mocí, ale o vládci, který není závislý na žádné cizí zahraniční moci, nikomu neplatí daní. V tehdejším politickém jazyku oba tyto termíny byly protikladem toho, čemu rozumíme slovem *vasal*. Památky ruského písemnictví před tatarským jhem někdy i ruské knížata nazývají cary, dávajíce jim tento titul na znamení úcty, ne ve smyslu politického názvu. Cary hlavně dřevní Rus do poloviny XV. stol. zvala byzantské císaře a chány Zlaté hordy, nejznámější jí nezávislé vládce, a Ivan III. mohl přijmouti tento titul, jakmile přestal býti chánovým poplatníkem. Svržení jha odstraňovalo politické překážky toho, a sňatek se Sofjou skýtal k tomu historické ospravedlnění: Ivan III. mohl se nyní pokládati za jediného pravoslavného a nezávislého panovníka na světě, jakými bývali byzantští císařové, i svrchovaným vládcem Rusi, která byla pod mocí chánů hordy. Když si Ivan osvojil tyto hrdé tituly, shledal, že se pro něho nyní nehodí, aby se nazýval ve vládních aktech prostě po rusku Ivanem, panovníkem velikým knížetem a začal psáti v církevní knižní formě: ‚Ioann, z Boží milosti panovník celé Rusi.' K tomuto titulu jako jeho historické ospravedlnění se přivěšuje dlouhá řada zeměpisných přívlastků, označujících nové hranice moskevské říše: ‚Panovník vší Rusi a veliký kníže vladimirský a moskevský a novgorodský a pskovský a tverský a permský a jugorský a bulharský a j.', t. j. zemí. Moskevský panovník, pocítiv se podle politické mohutnosti, i podle pravoslavného křesťanství, konečně i podle manželské příbuznosti nástupcem padlého rodu byzantských císařů, našel i názorný výraz svého dynastického spojení s nimi: od konce XV.

stol. se na jeho pečetech objevuje byzantský erb, dvouhlavý orel.

Tehdy myslili ne ideami, ale obrazy, symboly, obřady, legendami, t. j. ideje se rozvíjely ne v logické spojitosti, ale v symbolické skutky nebo v domnělé fakty, pro něž hledali ospravedlnění v dějinách. K minulosti se obraceli ne pro vysvětlení zjevů přítomnosti, ale pro ospravedlnění běžných zájmů, vyhledávali příklady pro vlastní nároky. Moskevským politikům počátku XVI. stol. nestačila manželská příbuznost s Byzantií: rádi by se zpříbuzněli i krví, přitom se samým kořenem nebo světovým vzorem svrchované moci — se samým Římem. V moskevském letopise tohoto století se objevuje nová genealogie ruských knížat, která odvozuje jejich rod přímo od císaře římského. Patrně na počátku XVI. stol. vznikla legenda, jako by Augustus, caesar římský, pán celého světa, když počal chřadnout, rozdělil svět mezi bratry a příbuzné své a svého bratra Prusa usadil na březích Vislyřeky na řeku, zvanou Něman, kteréžto území dosud se podle jeho jména nazývá pruskou zemí, ‚a od Prusa čtrnácté koleno je veliký panovník Rjurik.' Moskevská diplomacie této legendy prakticky užila: r. 1563 bojarové cara Ivana, ospravedlňujíce jeho carský titul ve vyjednávání s polskými posly, uváděli slovy letopisu tutéž genealogii moskevských Rjurikovičů. Chtěli to osvětliti dějinami a ideou byzantského dědictví. Vladimir Monomach byl synem dcery byzantského císaře Konstantina Monomacha, který zemřel asi 50 let před vstupem svého vnuka na kijevský stolec. V moskevském letopise pak, sestaveném za Hrozného, se vypravuje, že Vladimir Monomach, zasednuv v Kijevě na knížecí

stolec, poslal vévody své na Cařihrad, bojovati proti témuž caru řeckému Konstantinu Monomachovi, který, chtěje válku ukončiti, vypravil do Kijeva s řeckým mitropolitem kříž z životodárného dřeva a carskou korunu se své hlavy, t. j. Monomachovu čepici, s karneolovou číší, z níž Augustus, císař římský, popíjel, a se zlatým řetězem. Mitropolit jménem svého cara prosil knížete kijevského o mír a lásku, aby všechno pravoslaví v pokoji přebývalo ‚pod společnou mocí našeho carství a tvého velikého samovladařství Veliké Rusi.' Vladimir byl korunován touto korunou a počal se zváti Monomachem, Bohem korunovaným carem Veliké Rusi. ‚Od té doby — tak se končí vypravování — onou carskou korunou jsou korunováni všichni velicí knížata vladimirští.' Legenda byla podnícena korunováním Ivana IV. na carství r. 1547, kdy byly slavnostně přijaty a uvedeny jak do vnějších styků, tak do vnitřní správy tituly cara a samovládce, objevující se za Ivana III. jakoby v podobě zkoušky jen v některých, hlavně diplomatických aktech. Základní myšlenka legendy: význam moskevských panovníků jako církevně politických dědiců byzantských císařů, založen byl na společném vládnutí řeckých a ruských carů-samovládců všemu pravoslavnému světu, jak ustanoveno bylo za Vladimira Monomacha. Proto Ivan IV. shledal nutným upevniti přijetí carského titulu církevním písemným požehnáním řeckých biskupů se světovým patriarchou cařihradským v čele: moskevskému aktu r. 1547 v Kremlu dodávali významu všeobecného církevního díla. Je zajímavo, že i do tohoto aktu východních hierarchů byla vnesena moskevská legenda o carské korunovaci Vladimira Mono-

macha. Jsou byzantské zprávy z XIV. stol., že ruský veliký kníže byl nositelem hodnosti stolníka (τὸ τοῦ ἐπὶ τραπέζης ὀφφίκιον) u dvora řeckého cara, vladyky všeobecného (ὁ τῆς οἰκουμένης κύριος καὶ ἄρχων) jak učila o něm byzantská hierarchie, a Vasilij Temný v jednom poslání k byzantskému císaři nazývá sebe ‚starosvatem svatého carstva jeho.' Nyní podle moskevské teorie XV.—XVI. stol. tento stolník a starosvat všeobecného cara se proměnil v jeho druha, a později nástupce. Tyto ideje, na nichž po dobu tří staletí zkoušela své síly moskevská politická mysl, pronikaly i v myslící ruskou společnost. Mnich jednoho z pskovských klášterů Filofej stěží vyslovoval jen své osobní myšlenky, když psal otci Hrozného, že všechna křesťanská carstva se sešla v jednom jeho carství, že na celém světě je on jediný pravoslavný panovník, že Moskva je třetí a poslední Řím.

Ne všechny vyložené podrobnosti jsou stejně důležité samy sebou, nejsou všechny zajímavé, jako svého druhu symboly politického myšlení, jako výraz horlivé práce politické myšlenky, která se počala v moskevských státnických myslích za nových podmínek položení. V nových titulech a obřadech, jimiž se ozdobovala nebo obklopovala moc, obzvláště v genealogických a archeologických legendách, jimiž se snažila osvětliti svou minulost, projevovaly se úspěchy jejího politického sebevědomí. V Moskvě cítili, že značně vyrostli, a hledali historické a dokonce bohoslovné měřítko pro určení svého růstu. Všechno to vedlo k pokusu vniknouti v podstatu svrchované moci, v její základ, původ a určení. Moskevský panovník, spatřiv se v novém položení, shledal nedostatečným dřívější pramen své

moci, jakými byly *otčina* a *dědina*, t. j. dědictví po otci a dědovi. Chtěl nyní postaviti svou moc na vznešenější základ, osvoboditi ji od všeho pozemského právního pramene. Idea božského původu svrchované moci nebyla cizí ani předkům Ivana III.; ale nikdo z nich nevyjadřoval tuto ideu tak pevně jako on, když se k tomu naskytla příležitost. R. 1486 nějaký německý rytíř Poppel, putuje po vzdálených krajích, v Evropě málo známých, dostal se jakýmsi způsobem do Moskvy. Vzhled sídelního města moskevské říše ho překvapil jako politický a zeměpisný objev. Na katolickém západě znali hlavně Rus polsko-litevskou, a mnozí dokonce neměli ani tušení o jsoucnosti Rusi moskevské. Když se Poppel vrátil domů, vypravoval německému císaři Friedrichu III., že za polsko-litevskou Rusí je ještě druhá Rus, moskevská, nezávislá ani na Polsku ani na Tatarech, jejíž panovník je asi bohatší a mocnější než sám král polský. Císař, udiven takovou neočekávanou zprávou, poslal Poppla do Moskvy, aby požádal Ivana o ruku jedné z jeho dcer pro svého synovce a v odměnu za to nabídl moskevskému knížeti královský titul. Ivan děkoval za laskavou nabídku, ale poručil, aby poslu na ni odpověděli: ‚a co jsi nám říkal o království, tu my z Boží milosti jsme páni na své zemi od počátku, od prvních svých prarodičů, a postavení máme od Boha jako naši prarodiče, tak i my. Prosíme Boha, aby nám i dětem našim po věky dal tak být, jak my jsme nyní pány na své zemi, a jako jsme dříve postavení od nikoho nechtěli, tak i nyní nechceme.' Jako děd car Ivan v rozmluvě s polsko-litevskými posly, stěžuje si na to, že král Zigmund August neuznává jeho titulů a práv, jimi vyjadřovaných, pravil,

že tato práva mu byla dána Bohem a žádného uznávání nepotřebují.

Takové byly úspěchy, dosažené moskevským politickým sebevědomím tak rozmanitým úsilím. Sjednocení Velkorusů vedlo k myšlence o sjednocení celé Rusi pod jednou mocí a k snaze dodati této moci ne tak všeruský, jako všesvětový význam. Ale ve jménu čeho sjednocovali Velkorusko a chtěli sjednotit celou Rus? Ivan III. naléhavě prohlašoval a jeho nástupci opakovali, že celá ruská země je jejich *otčina*. To znamená, že nový svaz, tvořený sjednocujícím se Velkoruskem, byl přiveden pod starou politickou formu: z ničeho není viděti, že by Ivan III. chápal otčinu nějak jinak, ne tak, jak chápali tuto formu jeho údělní předkové. Ale společenské svazy mají svou vlastnost, vyžadující příslušných jí politických forem. V údělné državě, kde svobodní obyvatelé byli ke knížeti v dočasných smluvních vztazích, které co chvíle mohly býti přerušeny, byl kníže jen majetníkem území, pozemkového prostranství s hospodářským příslušenstvím. Země, obydlená celým národem, pro který se stala vlastí, spojivši se pod jednou mocí, nemohla zůstati dědičným majetkem nositelů této moci. V Moskvě prohlásili nárok na celou ruskou zemi jako na ucelený národ, ve jménu státní zásady, ale zachovávati ji chtěli jako dědičnou državu, podle soukromého údělného práva. V tom záležel vnitřní rozpor onoho sjednocovacího díla, jež s takovým viditelným úspěchem dovršili Ivan III. a jeho nástupce. Ivan III. první z moskevských knížat, zjevně prohlašující celou ruskou zemi za svou državu, zdá se, cítil tento rozpor a hledal z něho východisko, snaže se uvésti v souhlas svou moc zděděné državy

s požadavky změněného položení. Když viděl, že je panovníkem celého pravoslavného národa, uvědomoval si, třebaže nejasně, ony nové povinnosti, které na něho ulehaly jako na ochránce národního blaha shora postaveného. Myšlenka o tom se mihla při jednom případě, o němž se ostatně dovídáme naprosto ne z prvního pramene. R. 1491 poručil Ivan podle smlouvy svým údělným bratřím, aby poslali své pluky na pomoc svému krymskému spojenci chánu Mengli-Girejovi. Údělný kníže Andrej ulický neposlechl, neposlal svých pluků. V Moskvě s počátku mlčeli a když kníže Andrej přijel do sídelního města, přijali ho laskavě, ale potom neočekávaně ho jali a uvěznili. Mitropolit v povinnosti své hodnosti přimlouval se u velikého knížete za zatčeného; ale Ivan odmítl dáti mu svobodu pravě, že tento kníže i dříve několikrát zle proti němu smýšlel. ‚Ale to by ještě nevadilo, dodal Ivan: ale až zemru, bude vyhledávati vládu velikého knížete za mého vnuka, a když i nedosáhne vlády, tu pobouří děti mé, i budou navzájem bojovat, a Tataři budou bíti ruskou zemi, pálit a plenit a daně zase uloží, a krev křesťanská poteče jako dříve, a všechna má práce bude marná, a budete jako dříve otroky Tatarů.' Tak vypravuje Tatiščev ve své letopisné sbírce neukazuje, kde čerpal slova velikého knížete. Za každých okolností od té doby, jak zabezpečen byl úspěch moskevského shromažďování Rusi, v Ivanu III., v jeho nejstarším synu a vnukovi se počínají potýkati majetník državy a panovník, samovládný pán a nositel svrchované státní moci. Toto kolísání mezi dvěma zásadami nebo pořádky se projevovalo v řešení nejvážnějších otázek, daných samým tímto shromažďováním,

pořádku dědění moci, jejího rozsahu a formy. Průběh politického života sjednoceného Velkoruska více než na století byl pokažen tímto váháním, které přivedlo říši k hlubokým otřesům, a dynastii shromažďovatelů ke zkáze.

Víme už, jak ještě před Ivanem III. faktickou, ne právní cestou, se upevňoval v moskevském knížecím rodě pořádek dědění velkoknížecí moci v přímé sestupné linii. Všechno záviselo na okolnostech a na chánovi: ale okolnosti a chánova vůle utvářely se obyčejně ve prospěch tohoto pořádku a tvořily obyčej, jímž veliké knížetství už od Dimitrije Donského se stalo nejen moskevskou dědičnou državou, ale právě dědičnou državou nejstaršího syna moskevského velikého knížete. Vasilij Temný, který tolik vytrpěl v boji za tento pořádek, vymyslil prostředek, jak jej upevniti, už za svého života určiv svého nejstaršího syna Ivana za velikého knížete-spoluvládce. Ivan chtěl následovati příkladu svého otce a nejstaršího syna svého po prvé ženě Ivana právě tak určil za svého spoluvládce. Ale spoluvládce zemřel, zanechal syna Dmitrije, když Sofjě dorůstal syn Vasilij. Ivan III. měl dvě sestupné a stejně silné linie: zástupce starší (vnuk) byl o jednu generaci mladší než zástupce mladší (syn). Bojarové z nelásky k Sofjě byli pro vnuka. Sofja se synem zapředla temnou dvorní intriku, která vyšla najevo, a rozzlobený Ivan se rozhodl určiti za spoluvládce a následníka vnuka. Nespokojil se však prostým prohlášením své vůle: nedávný obyčej určiti následníka, když byl napřed prohlášen za spoluvládce, chtěl ozářiti slavnostní církevní korunovací vyvolence na velikého knížete. Z byzantských korunovačních obřadních knih vybrali hodící se

obřady, doplnili je podrobnostmi, hodícími se k případu a sestavili ‚ceremonii' uvedení Dimitrije Ivanoviče za vládce velikého knížetství, která se nám zachovala v současném rukopise. Korunovace se konala v Uspenském chrámu r. 1498. Veliký kníže děd vložil na velikého knížete-vnuka *čapku*, korunu a *barmy*, oplečje, široký přeložený límec. Za korunovace mitropolit, obraceje se k dědu, nazýval ho ‚přeslavným carem samovládcem'. Slavnostní chvíle vzbudila v moskevském knížeti potřebu ohlédnouti se a přivolati staré doby, dějiny, na ospravedlněnou nového pořádku dědění trůnu — v přímé sestupné linii. Ivan, obraceje se k mitropolitovi, pravil: ‚Otče mitropolite! Podle vůle Boží od našich prarodičů, velikých knížat, dědictví naše od oněch dob po naše časy: otcové naši, velicí knížata, synům svým nejstarším dávali veliká knížetství: i já jsem syna svého prvního Ivana za svého života požehnal za velikého knížete; ale z Boží vůle syn můj Ivan zemřel; po něm zůstal syn první Dimitrij, i žehnám mu nyní za svého života i po něm za velikého knížete vladimirského, moskevského a novgorodského, i ty ho, otče, požehnej za velikého knížete.' Podle přímého smyslu těchto slov Ivan rozhodl při jmenování nástupce držeti se přímé sestupné linie v nejpřísnějším smyslu slova. Slavnostní církevní obřad, posvěcující takový pořádek následnictví trůnu, dodával ustanovení povahy základního zákona v tehdejším vědomí. Takové zákony a především zákon o následnictví trůnu byly obzvláště nutné v okamžiku proměny nepoměrně se rozšířivší državy Danilovičů v moskevskou říši: říše se tím také odlišuje od državy, že v ní vůle držitele ustupuje státnímu zákonu. Ale

Ivan sám porušil své ustanovení tak slavnostní. Sofjě se podařilo zlepšiti své věci: korunovaný vnuk byl zbaven hodnosti a uvězněn pod stráží, a syn byl obdařen hodností velikého knížete ‚samovládce' — ‚Což nemohu volně nakládati se svým vnukem a se svými dětmi? Komu chci, tomu odevzdám vládu,' pravil jednou Ivan při jiné příležitosti; zde v něm promlouval svéhlavý pán majetník državy, a ne panovník, který vydal první *Sbírku zákonů*. Táž myšlenka o libovolné volbě nástupce mezi sestupujícími vyjádřena je i ve smlouvě, uzavřené mezi Vasilijem a Jurijem, nejstaršími syny Ivana III., ještě za jeho života a podle jeho vůle; otec žehná za velikého knížete syna, kterého chce bez ohledu na staršinstvo. Nástupcům Ivana III. byl dán příklad, kterého následovali se smutnou tvrdošíjností — jednou rukou budovat, ale druhou bořit svou budovu, dokud nezničili říši jimi stvořenou.

Právě takové váhání lze pozorovati také v určení rozsahu a formy svrchované moci. Horlivá práce politického smýšlení vedla nejen k nakupení nových ozdob kolem velikého knížete a jeho titulu: po této práci zbyly také některé praktické usazeniny. Nový význam svrchované moci, postupně se ujasňuje, odrážel se nejen v dvorních obřadech, ale i v státním právu. Víme, jak velicí knížata moskevští už od první poloviny XIV. stol. postupně zesilovali převládání državy svého nejstaršího nástupce nad mladšími knížaty údělnými. Ivan III. ve své závěti dovedl toto zesílení do nebývalých rozměrů: svému nejstaršímu synu a dědici vlády nad velikým knížetstvím jedinému odkázal více než 60 oblastí, měst s újezdy nebo celých zemí s městy a před-

městími, a jeho čtyřem údělným bratrům všem dohromady nebylo dáno více než 30 měst, přitom ponejvíce málo významných. Nyní byl veliký kníže moskevský mnohem bohatší a silnější než všichni jeho údělní příbuzní dohromady vzatí. To byl praktický prostředek, k němuž se utíkali i předchůdci Ivana III. pro zabezpečení politického převládání staršího následníka. Ivan III. i zde zavedl vážnou novotu, v níž se projevilo působení státních idejí, úsilovně pronikajících do vědomí moskevského panovníka. Zesiluje materiální převahu nejstaršího syna, velikého knížete, dal mu ve své závěti i podstatné politické přednosti proti mladším údělným bratřím. V tomto směru je závěť Ivana III. první akt svého druhu v dějinách našeho státního práva: vidíme v něm pokus určiti složení svrchované moci. Uvedu tyto politické přednosti, dané velikému knížeti proti údělným. 1. Dosud všichni knížata-spoludědici po částech nebo obvodech vládli městu Moskvě, vybírali od ní přímé i nepřímé daně; v závěti Ivana III. nejdůležitější obory finanční správy sídelního města, obchodní poplatky a daně z obchodních místností ponechány byly jen velikému knížeti, který jen vydával z nich po 100 rublů (ne méně než 10 tisíc rublů našich peněz) ročně každému ze svých údělných bratří. 2. Dosud všichni knížata údělní tvořili soud a trestání ve všech věcech každý v svém obvodu sídelního města a v náležejících mu předměstských osadách moskevských; podle závěti Ivana III. soud ve vážnějších trestních věcech v celé Moskvě i v předměstských okresech, které se dostaly údělem bratřím, náležel výhradně velikému knížeti. 3. Dosud každý veliký kníže vládnoucí, jako úděl-

ní, razil nebo mohl raziti své peníze, a v našich numismatických kabinetech najdete mnoho exemplářů údělných mincí XIV. a XV. stol.; podle závěti Ivana III. bylo právo raziti peníze ponecháno jen velikému knížeti moskevskému. 4. Dosud shodně s údělným pořádkem vládnutí mohli údělní knížata nakládati svými državami v závětech podle osobního náhledu. Dmitrij Donský po prvé zavedl některá obmezení do tohoto práva, ustanoviv ve své závěti, že údělný kníže, umíraje bez synů, nemohl nikomu odkazovati svůj úděl, který po smrti majetníka bez synů dělil se mezi zbylé bratry podle náhledu matčina. V závěti Ivana III. toto obmezení obráceno výhradně ve prospěch velikého knížete: úděl bezdětného bez rozdělování přecházel na velikého knížete. Část údělu, která byla oddělena kněžně-vdově ‚na obživu', zůstala v jejím užívání jen do její smrti, ‚do života', a potom také připadla velikému knížeti.

Vidíme, že závěť Ivana III. určuje svrchovanou moc velikého knížete jen s jedné strany, vzhledem ke knížatům údělným. Veliký kníže, který dříve vynikal nad své údělné příbuzné jen rozměry svých držav, množstvím materiálních prostředků, soustředil nyní ve své osobě také největší množství politických práv. Nástupce Ivana III. vstoupil na velkoknížecí stolec více jako panovník než sám Ivan. Údělní bratří, v první polovině Ivanovy vlády schopní působiti mnoho starostí velikému knížeti, objevují se později před ním jako bezmocní a bezprávní majetníci. Chudli a upadali víc a více, loupežnicky hospodařili ve svých údělech a přece měli nouzi, nebyli s to, aby nesli výdaje na Tatary, vypůjčovali si peníze, od koho jen a kolik mohli, ně-

kdy dva ruble na sůl a neplatili procenta, umírali ve velkých dluzích, ukládajíce jejich zaplacení velikému knížeti, jemuž odkázali své úděly. V takových rysech se jeví jejich hospodářské položení v jejich závětech. Ještě smutnější bylo položení údělných bratří velikého knížete Vasilije. Někdy pomýšleli na útěk do Litvy, ale když úmysl vyšel najevo, poníženě se snažili o odpuštění skrze mitropolitu, mnichy, moskevské bojary, nazývali sebe cholopy velikého knížete, svého ‚pána'. S nimi také nedělali okolky v Moskvě ani za Ivana, ani za Vasilije: věděli, že za neposlušnost a za buřičství na pouhé udání, dokonce jen na podezření, je očekává moskevské vězení. Ale údělné právo formálně uznávali oba tito velicí knížata, uzavírali s údělnými smlouvy za starých podmínek, jako s nezávislými vládci, jen je zavazujíce, aby se pevně drželi velikých knížat, ‚nikdy k nikomu s ničím nechodili', s nikým neuzavírali smlouvy, vůbec nestýkali se bez vědomí velikých knížat a svým dětem, svým synovcům, velikých knížetství nevyhledávali: jako dříve působí osobní závazky místo zákona. Ne nebezpeční však sami sebou, pro svou politickou i mravní slabost, ba neschopní své úděly zařídit, natož, aby spravovali carství, jak se vyjádřil o svých údělných bratřích veliký kníže Vasilij, nepřestávali býti škodlivými za tehdejšího průběhu věcí a při složení společnosti oné doby. Údělná podání byla ještě příliš svěží a opájela slabé údělné hlavy při každé vhodné příležitosti. Údělný kníže byl buřič když ne povahou, tak položením: zachycovala se ho každá intrika, která se zapletla v sebraném dvorním zástupu. V moskevském Kremlu od něho co chvíle očekávali nepokoje; ze všeho nejvíce se báli jeho útěku za

hranice, do Litvy, ačkoliv toto nebezpečí bylo možná nejlepším prostředkem osvoboditi říši od těchto, k ničemu se nehodících zbytků zmatené minulosti, jako tento prostředek zbavil Vasilije Temného jeho nejhorších nepřátel, knížat Možajského a Šemjačiče. Formální, t. j. strojené přiznání údělného práva, neodpovídající skutečným vztahům, vnášejíc faleš do státního života, bránilo moskevským panovníkům, aby si ujasnili a provedli jednu ze základních zásad státního pořádku, jednotu, ucelenost svrchované moci. Smutná zkušenost otcova i jeho vlastní donutila Ivana III. neklidně se zamýšleti nad ideou takové moci. Moskevský vyslanec pravil jeho jménem ve Vilně jeho dceři, veliké kněžně litevské: ‚slyšel jsem, jaký byl nelad v litevské zemi, když bylo pánů mnoho, a také v naší zemi, jak jsi slyšela, jaký byl nelad za mého otce, a po otcově smrti jaké jsem měl věci s bratry, doufám, také jsi slyšela, a něco i sama pamatuješ.' Ale moskevští panovníci, vnímaví k idei samovlády, velmi těžce si osvojovali myšlenku o samovládě. Brzo uvidíme, jak Ivan IV., který slavnostně přijal stálý titul cara a samovládce, v polemice s knížetem Kurbským jal se úsilovně pracovati o novém názoru na samovládu, jehož stará Rus neznala; ale ani on se nemohl zbaviti údělných zvyků. V závěti r. 1572, určiv za svého nástupce nejstaršího syna Ivana, odkázal mu celé carství ruské, ale přitom oddělil i druhému synovi Fedorovi úděl, sebraný z měst v různých částech říše (Suzdal, Kostroma, Volokolamsk, Kozelsk, Mcensk a j.). Ovšem, tento úděl se nestal zvláštním samostatným knížetstvím; jeho majetníkovi se nedostalo významu autonomního panovníka, jako byli údělní knížata dřívějších

dob, a ve všem byl podřízen caru, a sám úděl jeho zůstával pod svrchovanou mocí staršího bratra jako jediného panovníka, tvoře neoddělitelnou část jediného nedílného ruského carství; ‚a úděl syna mého Fedora, pravila závěť, také jemu (nejstaršímu synu, caru Ivanovi), k veliké říši.' V mysli odkazatelově byla zřejmě myšlenka o nedílnosti svrchované moci a státního území. V téže závěti po prvé v dějinách našeho státního práva rozhodně byl vypádřen pojem o údělném knížeti jako o prostém služebníku panovníkově. V nejdůraznějších výrazech vštěpuje otec mladšímu synovi naprostou a nepodmíněnou poslušnost před starším, přikazuje v ničem mu neodporovati, ve všem žíti podle jeho slov, ve všem býti v jeho vůli v životě i v smrti, i když by ho starší bratr urazil, boj nezačínat ani sám se nebránit, ale pokorně ho prosit, aby ráčil hněv svůj umírnit. Slovem, údělný kníže je vladařský poddaný panovníkův a nic jiného. Ale šlo o hodnost údělného knížete, a ne o stupeň jeho podřízení panovníkovi podle oteckého poučování v závětech, které nemělo žádného praktického významu. Když nejstarší syn Hrozného zahynul, druhý nastoupil na jeho místo následníka, a careviči Dimitrijovi, který se narodil nedlouho před smrtí otcovou, určen byl malý úděl Uglič. Ale otec ještě nezavřel oči, a u kolébky tohoto údělného knížete vznikl spor, který dlouho tlel a konečně se rozhořel v takové neštěstí, které div nezničilo všechno ovoce třistaleté trpělivé práce moskevských Danilovičů. Tak do konce dynastie nemohli se v Kremlu odtrhnouti od myšlenky, že každý člen vládnoucího rodu musí míti úděl, třebas malý a třebas s domnělou mocí, ale přece svůj úděl; i takový smělý myslitel

a reformátor, jako Ivan Hrozný, zůstal věrný rodinné moskevské logice a politice, — logice polomyšlenek a politice poloopatření.

Shrneme všechno řečené, abychom viděli, jak se utvořila svrchovaná moc v moskevské říši na konci zkoumaného období.

Jednomu z malých údělů oksko-volžského meziříčí šťastná spojitost rozličných podmínek pomohla rozšířiti se na celou oblasť tehdejšího rozdělení velkoruského plemene. Tak úspěšné rozšíření podněcovalo majetníky tohoto údělu, aby postupně rozšiřovali i svůj názor na sebe, na svou moc, aby ji přizpůsobili položení stále se zlepšujícímu. Různých pomůcek bylo užito při této práci moskevského politického myšlení: všeobecně křesťanské názory i byzantská podání, tuzemské historické vzpomínky a úkoly, vnesené ze zažitých událostí, dokonce naděje budoucnosti. Z takového materiálu se vypracoval dosti složitý, ale nedostatečně určený obraz svrchované moci, v němž s jakousi jasností byly vyznačeny tři rysy: božský původ, ekumenické zastupitelství pravoslaví na základě církevně historického svazku s padlou Byzantií a národní všeruský význam na základě přímého nástupnictví po velikém knížeti Vladimiru Monomachovi. Ale tyto rysy byly uvedeny v složení moci, a nevyvíjely se z jejího historicky utvořeného obsahu. Tento obsah záležel v právu dědičné državy moskevského panovníka na ruskou zemi, jako náležející nebo mající mu náležeti v budoucnu. V tomto právu možno rozeznati tři ustanovení: dědičná samovláda nezávislá na postranní síle, vyjádřená ve vypůjčených titulech: cara a samovládce; následnictví podle závěti v přímé sestupné linii s volbou následníka ze se-

stupujících podle náhledu odkazatelova; nedílnost *carstvi* jako moci i jako oblasti se zachováním údělného vládnutí podřízeného carovi. Tato ustanovení, vycházejíce čistě ze základů dědičné državy, při náležitém zákonodárném zpracování a očištění od příměsi dědičné državy mohla se státi základy státního pořádku; z nich dvě poslední byla tím vyvolána, že se dědičná država rozšiřovala do rozměrů, v nichž nemohla zůstati dědičnou državou a měnila se ve stát.

Dosud jsme uváděli následky základního faktu, projevující se, na jedné straně, v zahraničním položení a v zahraniční politice moskevské říše, na druhé — v politickém vědomí moskevského panovníka a v složení jeho svrchované moci. Ale tento fakt se odrazil i na vztahu moskevské společnosti k jejímu panovníkovi. Do konce XV. stol. vyznamenával se tento vztah prostotou údělné doby a nebylo ještě pozorovati stopy onoho uctívání, svého druhu kultu, kterým později byl obklopen moskevský panovník. R. 1480, v době tažení chána Achmata, Ivan III., postáv s pluky na Oce, opustil armádu a vrátil se do Moskvy. Sídelní město bylo plno zmatku; měšťané snášeli do Kremlu své svršky, očekávajíce tatarské obléhání. Když uviděli vracejícího se velikého knížete, přistoupili k němu se stížnostmi a pravili mu podle svědectví letopisu: ‚když nám, pane, vládneš v mírné době, tehdy nás mnoho zbytečně zatěžuješ daněmi, ale nyní sám, rozzlobiv chána, nezaplativ mu východ, nás vydáváš Tatarům.' Stařičký rostovský arcibiskup Vassian uvítal velikého knížete ještě ostřejšími výčitkami, začal ‚mu zle hovořiti', nazývaje ho ‚uprchlíkem', zbabělcem, a hroze, že bude odpovídati z krve křesťanské, která bude

prolita Tatary. Uvedeme ještě episodu z vlády Ivanova nástupce. Ani v této době nezmizel ještě dřívější prostý vztah poddaných k panovníkovi. Tehdy v Moskvě podle udání podezírali ze zlého úmyslu panovníkova bratra údělného dmitrijovského knížete Jurije a rozhodli se vyčkati jeho příjezd do sídelního města, aby ho zatkli. Když se o tom Jurij dověděl, obrátil se k volokolamskému převorovi důst. Iosifovi, stěžuje si mu, že v Moskvě poslouchají našeptavače, a prose převora, aby zajel do Moskvy a přimluvil se za něho u velikého knížete. Iosif přemlouval údělného knížete, aby se neprotivil velikému: ‚skloň hlavu svou před pomazaným Páně a pokoř se mu.' Jurij na to odpověděl: ‚buď mně místo otce rodného; podle tvého poučení nebudu proti panovníkovi, jsem hotov všechno od něho snášeti, dokonce samu smrt, jen zajeď k němu.' Iosif poslal k velikému knížeti dva starce svého kláštera. Vasilij, nezachovávaje obvyklá pravidla zdvořilosti, nepozdraviv je a nezeptav se na zdraví převorovo, uvítal vyslance zlostnými slovy: ‚proč jste přišli, co ode mne chcete?' Tehdy jeden ze starců začal poučně kárati velikého knížete, že panovníkovi se nesluší tak se rozčilovat, neví-li napřed, oč jde, ale sluší se pěkně se vyptat a s mírností a pokorou vyslechnout. Velikého knížete se zmocnily rozpaky, vstal a usmívaje se pravil: ‚nu, odpusťte, starci, zažertoval jsem.' Potom, smeknuv čapku, poklonil se starcům a otázal se na zdraví převorovo. Tehdy teprve se počalo mluviti o věci, a veliký kníže vyhověl přímluvě Iosifově a smířil se s bratrem. To bylo před r. 1515, kdy zemřel Iosif. Tak ještě na počátku XVI. stol. projevovaly se občas prosté údělné vztahy poddaných k jejich panovní-

kovi; ale tyto vztahy mizely rychle zároveň s posledními úděly. Už za Ivana III., ještě více za Vasilije, svrchovaná moc se obklopovala onou svatozáří, která tak ostře oddělila moskevského panovníka od vší ostatní společnosti. Vyslanec německého císaře Herberstein, pozorující Moskvu za Vasilije, poznamenává, že tento veliký kníže dokončil to, co začal jeho otec, a svou mocí nad poddanými vyniká div ne nad všechny monarchy světa. Dodává, co v Moskvě říkají o velikém knížeti: vůle panovníkova je vůle Boží, panovník je vykonavatelem vůle Boží. Když se Moskvanů ptají na nějakou neznámou jim nebo pochybnou věc, odpovídají naučenými výrazy: to nevíme, to ví jen Bůh a veliký panovník. Podle slov Herbersteinových nazývali dokonce svého panovníka klíčníkem a nadložným Božím, užívajíce jazyka moskevského dvora ke vztahům tak vznešeným. Tak už k době Vasilijova nástupce Ivana IV. byl v Moskvě připraven onen kodex politických pojmů, jímž tak dlouho žila potom moskevská Rus.

Připomínajíce zjevy právě námi prozkoumané, nemůžeme říci, že by půldruhého století po smrti Vasilije Temného uplynulo marně pro politické vědomí a moc moskevského panovníka. Idea státního sjednocení celé ruské země, národního významu moskevského panovníka, shora na něho vložené plné moci zachovávati národní blaho, — tyto ideje zároveň s prvními pokusy určiti složení svrchované moci, jediné a nedílné, je třeba uznati za značné úspěchy pro moskevské mysly oné doby. Ostatně význam těchto úspěchů by byl obmezen dějinami pojmů, kdyby nebyly provázeny vlastním hnutím společenského a státního pořádku, k jehož prozkoumání se obracíme.

HLAVA DVACÁTÁ SEDMÁ.

Moskevské bojarstvo. — Změna v jeho složení od poloviny XV. stol. — Podmínky a pravidla genealogického pořádku bojarských rodin. — Politická nálada bojarstva v jeho novém složení. — Určení moskevského bojarstva jako třídy. — Právo na místo. — Otčina podle práva na místo. — Kdy se složilo v systém. — Jeho význam jako politické záruky pro bojarstvo. — Jeho nedostatky v tomto směru.

Zkoumaje politické následky základního faktu období, proměny moskevského knížetství ve velkoruskou říši, ukázal jsem působení tohoto faktu na politické vědomí moskevského panovníka a velkoruské společnosti. Tento fakt utvrdil v mysli moskevského panovníka nový názor na jeho moc, právě jako v myslích velkoruského národa nový názor na jejího panovníka. Moskevský panovník, pocítiv se na výši národního vládce, velmi vyrostl ve svých vlastních očích, právě jako v očích svého národa. Ale týž fakt, zapustiv v myslích nové politické *pojmy*, podnítil i nové politické *vztahy*. Politické sjednocení Velkoruska hluboce změnilo položení a vzájemné vztahy tříd sjednocené ruské společnosti a především složení a náladu její vrchní vrstvy, bojarstva, a změna v složení a v náladě této třídy změnila její vztah k panovníkovi a změnila ne v onom směru, v jakém se změnil vztah ostatní společnosti k němu.

Abychom pochopili tuto změnu, musíme si připomenouti položení moskevského bojarstva v údělných staletích. Už tehdy připoutala k sobě Moskva nesčetné a skvělé bojarstvo, jaké nebylo na žádném jiném knížecím dvoře severní Rusi. Od konce XIII. stol. proudili na břehy řeky Moskvy se všech stran vynikající služebníci i ze

sousedních severních knížetství, i s dalekého ruského jihu, z Černigova, Kijeva, dokonce z Volyně, i z ciziny, s německého západu i tatarského jihovýchodu, z Krymu a dokonce ze Zlaté hordy. Tento příliv způsobil, že už k polovině XV. stol. moskevský veliký kníže byl obklopen pevnou stěnou vynikajících bojarských rodin. Podle starých genealogických knih moskevského bojarstva bylo takových rodin možno napočítat na čtyřicet. Nejvíce z nich vynikali Koškinové, Morozovové, Buturlinové a Čeljadninové, Veljaminové a Voroncovové, Chovrinové a Golovinové, Saburovové a j. Ve svých vztazích k velikému knížeti toto bojarstvo zachovávalo týž charakter náhodných, volných rádců a spolubojovníků podle smlouvy, jací byli bojarové za knížat XII. stol. Od polovice XV. stol. složení moskevského bojarstva se hluboce mění. Genealogické bojarské seznamy z XVI. stol. odhalují tuto změnu. Ke konci XVI. stol. možno podle těchto knih napočítati v moskevských službách na 200 urozených rodin. Vyloučíme-li z tohoto počtu rodiny, které se usadily v Moskvě už za Ivana III., shledáme, že více než 150 rodin vešlo v složení moskevského bojarstva od polovice XV. stol. Podle svého původu bylo toto bojarstvo velmi pestré. Staré genealogické knihy jeho působí dojmem katalogu ruského národopisného musea. Celá ruská rovina se svými pohraničními kraji byla zastoupena tímto bojarstvem ve vší plnosti a pestrotě svého různoplemenného složení, se všemi svými ruskými, německými, litevskými, dokonce tatarskými a finskými prvky. Ze všeho nejdůležitější je to, že naprostá většina v tomto novém složení bojarstva náležela titulovaným knížecím rodinám. Horlivé shromažďování Rusi Moskvou od Ivana III.

provázeno bylo vstupem množství knížat do moskevských služeb; byli to knížata, kteří opouštěli uprázdněné velkoknížecí a údělné stolce. Od těch dob ve všech odvětvích moskevské správy, v státní dumě jako radové, ve vyšších úřadech jako soudcové, t. j. ministři, v oblastech jako náměstci, v plucích jako vévodové se objevují vesměs knížata. Sloužící knížata nepotlačili-li, tak zakryli starou vrstvu moskevského netitulovaného bojarstva. Tito knížata s nemnohými výjimkami byli naši Rjurikovičí nebo litevští Gediminovičí. Hned po knížetech následovali v Moskvě jejich rostovští, jaroslavští, rjazanští bojarové.

Tak pestré, se všech stran sehnané etnografické a sociální živly nemohly brzo splynouti v pevnou a jednolitou massu. Nové moskevské bojarstvo utvořilo dlouhou hierarchickou stupnici, na níž se bojarské rodiny umisťovaly už ne podle smlouvy, ale podle své služební hodnosti. Tato hodnost byla určována různými podmínkami. V Moskvě vítězila myšlenka, že kníže, jen proto, že je kníže, musí státi výše než prostý bojar, třebas byl jen včerejším sluhou moskevského panovníka, a bojar měl dlouhou řadu předků, kteří sloužili v Moskvě. Tak stáří služby bylo obětováno urozenosti původu. Taková byla první podmínka. Ale ani knížata všichni se neseřadili v jednu linii v moskevských službách: potomci dřívějších velikých knížat stáli výše, potomci bývalých údělných — níže. Knížata Pěnkovovi vždy zaujímali vyšší služební místa než jejich nejbližší příbuzní knížat Kurbských nebo Prozorovských, protože Pěnkovovi pocházeli od velikých knížat jaroslavských, kdežto Kurbští a Prozorovští od údělných knížat jaroslavských. A tak

služební položení titulovaného služebníka v Moskvě bylo určováno jeho významem ve chvíli přechodu do moskevských služeb. Taková byla druhá podmínka. Důsledné užití této druhé podmínky vedlo k jedné výjimce z první, t. j. někteří knížata stáli níže než prostí bojarové. Mnozí údělní knížata pozbývali svých údělů ještě před přechodem do moskevských služeb. Přicházeli do Moskvy už ze služeb na některém jiném dvoře, velkoknížecím nebo údělném. Jako služebníci mladších knížat stáli v Moskvě níže než zdejší staří bojarové, kteří sloužili nejstaršímu ze všech knížat, za jakého byl pokládán veliký kníže moskevský, jako vládce nejstarší vladimirské oblasti. Z toho plynula třetí podmínka: moskevské položení knížat, kteří přestali býti vládnoucími před přechodem do moskevských služeb, stejně jako položení prostých bojarů, kteří přešli do Moskvy z druhých knížetství, určováno bylo poměrným významem knížecích dvorů, u nichž ti i oni sloužili před přechodem do moskevských služeb. Na těchto podmínkách se zakládala pravidla genealogického pořádku titulovaných a prostých služebníků v Moskvě. Položení v moskevských službách určováno bylo pro bývalé vládnoucí knížata významem *stolců*, na nichž seděli, pro prosté bojary a sloužící knížata významem *dvorů*, u nichž sloužili. Tedy: 1. potomek velikých knížat stál výše než potomek údělných, 2. vladařský potomek údělného knížete výše než prostý bojar, 3. moskevský velkoknížecí bojar výše než sloužící kníže a údělný bojar. Takovým uspořádáním se moskevské bojarstvo ve svém novém složení rozpadlo na několik hierarchických vrstev. Vrchní vrstvu tvořili potomci bývalých velikých knížat ruských a litev-

ských. Zde se setkáváme s knížaty Pěnkovovými jaroslavskými, s knížaty Šujskými, suzdalskými, s nejstaršími knížaty Rostovskými, s litevskými knížaty Bělskými. Mstislavskými a Patrikejevovými, z nichž pocházeli knížata Golicynové a Kurakinové. Ze starodávného netitulovaného bojarstva Moskvy se v této vrstvě udrželi jen Zachajinové, větev starého moskevského bojarstva rodu Koškinových. Druhá vrstva se tvořila z potomků významných údělných knížat, Mikulinských z tverských, Kurbských z jaroslavských, Vorotynských, Odojevských a Bělevských z černigovských, Pronských z rjazanských. K nim přimkly i proslulejší rody starého moskevského bojarstva: Věljaminové, Davydovové, Buturlinové, Čeljadninové a j. Druhořadé moskevské bojarstvo a potomstvo drobných údělných knížat zároveň s bojary z knížetství tverského, rostovského a jiných utvořili třetí a další vrstvy. Ostatně ihned uvidíme, že podle vztahů, které se utvořily ve vyšším moskevském sloužícím prostředí, snáze bylo určiti poměrnou služební váhu jednotlivých osob a rodů, než vésti přesné dělící čáry mezi celými vrstvami.

Ve svém novém složení počalo býti moskevské bojarstvo pronikáno také novou politickou *náladou*. Nejvyšší šlechta, která byla v čele tohoto bojarstva, pocházela od bývalých velikých i údělných knížat. Nemyslete si, že se zmizením velikých a údělných knížetství ihned beze stopy mizel i údělný pořádek, jaký byl v severní Rusi. Nikoliv, tento pořádek dlouho ještě působil i pod samovládnou rukou moskevského panovníka. Politické sjednocení severní Rusi vyjadřovalo se v prvních dobách jen v jednotě moskevské svrchované moci, ale nebylo provázeno okamžitým

základním přebudováním místní správy, kde ještě dosti tvrdošíjně se zachovávaly zbytky údělného pořádku. Moc moskevského panovníka nenastoupila na místo údělných mocí, ale nad ně, a nový státní pořádek ulehal nad pořádek, který vládl dříve, neniče ho, ale tvoře novou, vyšší řadu institucí a vztahů. Dokonce vyšší místní správy v Tveři, Rostově, Nižném Novgorodě a jinde nebyly zrušeny, ale jen přeneseny do Moskvy a zde působily dále odděleně, nesplývajíce s ústředními moskevskými úřady. Právě tak i údělní knížata, přestávajíce býti samostatnými vládci svých údělů, zůstávali v nich obyčejně jako prostí dědiční statkáři, někdy velmi velicí, a často dokonce užívali nadále části své dřívější vládní moci, soudili a spravovali podle starých místních obyčejů a zákonů, podržovali své údělné pluky, někteří dokonce oficielně se nazývali *údělnými*, a ne sloužícími knížaty. Ještě za Hrozného před zavedením tělesné stráže se vyskytovali statkáři z vyšší šlechty, kteří ve svých rozsáhlých dědičných državách vládli a soudili samostatně, neodpovídajíce se dokonce ani carovi. Tím přechod knížete do moskevských služeb s údělného, ba i velkoknížecího stolce nebyl pro něho příkrým převratem, ztrátou všeho, co měl dříve. U dvora moskevského panovníka, v Kremlu, viděl se v novém okolí, jakému neuvykli jeho vládnoucí předkové: ale doma, prostřed svých dvorských služebníků, v kruhu svého hospodářství dědičné državy, nepřestával se tento kníže cítiti uzlem dřívějších vztahů, podporoval dřívější pojmy a zvyky. Na druhé straně, titulované bojarstvo obsadilo všechny vyšší hodnosti v moskevské správě, velelo moskevským plukům, spravovalo oblasti moskevské

říše. Jsou známy případy, kdy bývalý vládnoucí kníže spravoval dále své knížetství jako náměstek moskevského panovníka. To všechno pomohlo novým titulovaným moskevským bojarům, potomkům velikých i údělných knížat, osvojiti si názor na sebe, jaký neměli staří netitulovaní moskevští bojarové. Tito byli volnými a přechodnými služebníky knížete *podle smlouvy;* první počali v sobě viděti mocné vládce země, říše *podle původu.* Potomci velikých i údělných knížat, řídíce všechno v sjednocené severní Rusi i nadále pohlíželi na sebe v Moskvě jako na pány ruské země, právě takové, jakými byli jejich vládnoucí předkové; jen předkové, rozptýlení po údělech, spravovali ruskou zemi po částech a odděleně, a potomci, shromáždivše se v Moskvě, počali spravovati ruskou zemi celou a všichni společně. Prostřed titulovaného bojarstva XVI. stol. utvrzuje se názor na vlastní vládní význam ne jako na propůjčení moskevského panovníka, ale jako na vlastní dědičné právo, jehož se jim dostalo od předků nezávisle na tomto panovníkovi, které se ustanovilo samo sebou, průběhem událostí. Sami moskevští panovníci podporovali mezi nimi tento názor, nedotýkajíce se jejich údělných pořádků a podání, a dokonce otec Hrozného, který neměl tuze rád urozené bojarstvo, uznal jeho dědičné vladařské právo, nazvav své rádce v předsmrtném poslání k nim ‚odvěkými bojary' svého domu. Nové titulované bojarstvo, spatřivši sebe shromážděno kolem moskevského Kremlu, pohlédlo na sebe jako na shromáždění dědičných a obvyklých, t. j. všeobecně uznaných vládců ruské země, a na Moskvu jako na shromaždiště, odkud jako dříve budou vládnouti ruské zemi, jenže ne po částech

a ne odděleně, jak vládli předkové, ale společně a dohromady, — budou vládnouti všichni společně a celé zemi dohromady. To znamená, v novém moskevském bojarstvu podání moci, táhnoucí se z údělných staletí, nebylo přerušeno, ale jen se přetvořilo. Nyní, když potomci dřívějších vládnoucích knížat se shromažďovali v Moskvě, jejich dřívější moc, zděděná po otcích, z osamělé, osobní a místní se proměnila v hromadnou, vrstevní a všezemskou. Tak moskevská bojarská šlechta ve svém novém složení si osvojila i nový názor na svůj politický význam, neznámý bojarstvu údělných staletí, a podle tohoto názoru se naladila politicky.

A tak obrátivše se k zkoumání toho, jak byla složena společnost v moskevském státu XV.—XVI. stol., setkáváme se ještě s jedním následkem základního faktu tohoto období. Utvoření národní velkoruské říše se odrazilo v bojarském vědomí svého druhu teorií aristokratické vlády. Základní položení této teorie možno vyjádřiti takto: moskevský panovník pro správu ruské země spojené pod jeho mocí povolává urozené spolupracovníky, jejichž předkové kdysi vládli částem této země. Sjednocení Velkoruska, dodavši velikému knížeti moskevskému významu všezemského, národního panovníka, i místním vládcům, shromážděným kolem něho, vštípilo ideu všezemské vládní třídy. Takový názor bojarstva na vlastní význam nezůstal jen politickým nárokem, ale zahalil se v celý systém služebních vztahů, známý v našich dějinách pod jménem *práva na místo*. Dříve než se obrátíme k jeho prozkoumání, vysvětlím, co rozumím moskevským bojarstvem.

Užívám tohoto slova ne v onom významu, jaký

mělo v oficielním moskevském jazyku XII. stol. Tehdy jím označovali ne společenskou třídu, ale vyšší služební hodnost bojara: *říci* někomu *bojarstvo* znamenalo oficielně oznámiti osobě, že byla povýšena mezi bojary. Mluvím o bojarstvu v podmíněném smyslu vrchní vrstvy četné vojenské služební třídy v moskevské říši v době, kterou zkoumáme. Abychom určili složení této vrstvy, můžeme přijmouti za základ oficielní genealogickou knihu, která obsahuje jmenné seznamy nejdůležitějších sloužících rodů v pořádku pokolení. Tento *Gosudarev Rodoslovec*, jak se nazýval, sestaven byl za Hrozného, a o něj se opírali při rozboru genealogických sporů moskevských sloužících lidí. Rody, umístěné v tomto rodoslovci, nazývali se *rodoslovnými*. Tuto genealogickou šlechtu nazýváme také moskevským bojarstvem. Je možno zaznamenati dvě podmínky nebo příznaky příslušenství k této šlechtě. Rod vcházel do genealogického kruhu, jestliže přibližně do počátku XVI. stol., kdy tento kruh se utvářel, měl ve svých generačních řadách osoby, které sloužily v Moskvě jako bojarové, vysocí úředníci a v jiných vyšších hodnostech. Proto, aby rod nevypadl z tohoto kruhu, musili se jeho členové držeti ve službě v sídelním městě, zaujímajíce vyšší hodnosti v ústřední, oblastní a vojenské správě.

Vyložím hlavní základy práva na místo. Těmito slovy ve vlastním smyslu dlužno nazývati onen pořádek služebních vztahů, jaký se utvořil mezi genealogickými rody v moskevské říši XV. a XVI. stol.

Abychom pochopili takový složitý a spletitý zjev, jako je staré *moskevské* právo na místo, musíme se zbaviti některých nynějších pojmů

o státní službě, nebo lépe řečeno, postaviti proti sobě tehdejší a nynější podmínky, provázející jmenování na vládní hodnosti. Nyní při jmenování osob do služeb jednoho odboru je staví v poměr rovnosti nebo podřízení jedné druhé podle jejich poměrné služební hodnosti, a tato hodnost se určuje schopnostmi, stupněm školní a služební přípravy, zásluhami, t. j. délkou a úspěšností dřívější služby, a vůbec *osobními* vlastnostmi; aspoň jiné úvahy jsou pokládány za postranní a za neveřejné. Za každých okolností služební vztah mezi jmenovanými osobami je určován při samém jejich jmenování na hodnosti a ustanovuje se na základě poměrného ocenění osobních vlastností nutných pro službu, prováděného představenými. V Moskvě XVI. stol. při obsazování vyšších hodností sloužícími lidmi neřídili se osobními vlastnostmi jmenovaných, ale odtažitým služebním významem rodu, k němuž náleželi, a genealogickým položením každého z nich ve vlastním rodu. Knížata Odojevští ve službě jednoho odboru stavěni byli výše než Buturlinové; takový byl vzájemný hierarchický vztah obou těchto rodů. Ale starší Buturlinové se mohli přibližovati k mladším knížatům Odojevským a dokonce se rovnati s nimi, a podle toho se měnil jejich vzájemný služební vztah. To znamená, že každý rodoslovný rod a každá jednotlivá osoba takového rodu zaujímaly určité a stálé položení prostřed druhých rodů i jednotlivých osob, jemuž se musilo přizpůsobiti jejich hodnostní určení a které tedy nezávisely na těchto jmenováních. Hierarchický vztah mezi kolegy nebyl ustanoven při jejich jmenování na hodnosti podle náhledu moci je jmenující, ale napřed se projevoval mimo ně rodovým polože-

ním jmenovaných. Tento rodový význam osoby vzhledem k druhým osobám jak svého vlastního, tak cizích rodů nazýval se její *otčinou*. Tento význam byl získán předky a stával se dědičným majetkem všech členů rodu.

A tak, opakuji, otčina práva na místo, to je po předcích zděděný služební vztah sloužící osoby a celého sloužícího rodu k druhým sloužícím osobám a rodům. Byl vypracován zvláštní způsob určiti otčinu s matematickou přesností. Otčina každého se vypočítávala. Pravidla tohoto vypočítávání, to je celý systém, který možno nazvati aritmetikou práva na místo. Podle dvojího určení otčiny, udávající vztah osoby k jejím příbuzným i k cizincům, i počítání práva na místo bylo dvojí: prosté — podle *rodoslovné knihy*, nebo podle *rodoslovné stupnice*, i dvojité — podle rodoslovné knihy a podle *razrjadu* společně. Rodoslovnou knihu už známe. Razrjady se nazývaly seznamy jmenování na nejvyšší dvorské hodnosti v ústřední i oblastní správě, náčelníky vyšších úřadů, t. j. ministerstev, náměstky a vévody měst, také veliteli armád na pochodech a pod. Tyto seznamy byly vedeny v *razrjadném* úřadě, odpovídajícím nynějšímu ministerstvu války nebo přesněji řečeno hlavnímu štábu, a byly pojímány do ročních razrjadných knih. R. 1556, jak je to vysvětleno Miljukovem, sestaven byl *Gosudarev razrjad*, oficielní razrjadná kniha za 80 let, počínajíc r. 1475. Počítání podle rodoslovce určovalo genealogický vztah osoby k jejím příbuzným; toto počítání bylo prováděno podle vztahů mezi členy starého ruského rodu, t. j. rodiny, skládající se z otce s ženatými syny nebo rodných bratří s rodinami žijícími společně. Členové takové složité rodiny přísně střehli vztahy

staršinstva, vyjádřené mezi jiným jejich rozsazením u obědního stolu. Vezměme rodinu skládající se z rodných bratří s dětmi. První místo náleželo nejstaršímu bratrovi, domácímu pánu, hospodáři, dvě místa za ním následující — dvěma jeho mladším bratrům, čtvrté místo jeho nejstaršímu synu. Měl-li hospodář třetího bratra, nemohl usednouti ani výše, ani níže než nejstarší synovec, byl mu roveň (rovesnik). Tato rovnost se pravděpodobně řídila obvyklým pořadem narození; čtvrtý bratr se obyčejně narodil asi v té době, kdy spatřil světlo světa první syn nejstaršího bratra a proto byl už počítán k druhému pokolení — dětí, zatím co tři starší bratří tvořili první pokolení — *otců*. Takovým uspořádáním míst se vysvětlují základní pravidla aritmetiky práva na místo. Podle této aritmetiky nejstarší syn měl po svém otci čtvrté místo, t. j. mezi oním a druhým musila zůstati dvě volná místa pro druhého a třetího otcova bratra. Každý následující bratr je o místo níže než předcházející starší: to znamená, že rodní bratří sedají vedle sebe v pořádku staršinstva. Z těchto dvou pravidel vyplývalo třetí: čtvrtý z bratří nebo třetí strýc byli rovni nejstaršímu synovci. Toto pravidlo bylo vyjádřeno formulí: ‚prvního bratra syn čtvrtému (včetně otce) strýci se rovná, t. j. je *sverstnik*, vrstevník, (*versta* — míra, porovnání). Neseděli tedy vedle, ale musili si sednouti po různu nebo proti sobě. Všeobecný základ těchto pravidel: otčina každého z příbuzných se určovala jeho poměrnou vzdáleností od společného předka. Tato vzdálenost se vyměřovala zvláštními jednotkami práva na místo, *místy*. Odtud i samo pojmenování *práva na místo*. Podle spojitosti rodosloví se službou i *místo* mělo dvojí

význam, rodoslovný a služební. V rodoslovném smyslu je to stupeň, zaujímaný každým členem rodiny na rodinné stupnici staršinstva podle jeho vzdálenosti od hlavy rodu, vyměřované množstvím narození předcházejících mu v přímé vzestupné linii. Původní pojem o místě ve smyslu služebním se zřejmě utvořil mezi bojary u knížecího stolu, kde se usazovali, v pořádku služebně rodoslovného staršinstva; ale potom byl tento pojem přenesen i na všechny služební vztahy, na vládní hodnosti. Odtud užívaný námi výraz *hledati místo*. Rodoslovná vzdálenost mezi osobami jedné a téže nebo různých rodin, určenými na určité hodnosti v jednom oboru, musila odpovídati hierarchické vzdálenosti mezi těmito hodnostmi. Proto každá sféra služebných vztahů, každý vládní obor, místa v panovníkově řadě, hodnosti správní, městská místodržitelství, právě jako hodnosti armádních vévodů, byly rovněž rozloženy v určitém pořádku staršinstva, tvořily hierarchickou stupnici. Tak na příklad v jakém pořádku následovaly po sobě jedna po druhé hodnosti armádních vévodů. Moskevská armáda, veliká nebo malá, vydávala se na pochod obyčejně v pěti *plucích* nebo oddílech. Byl to *veliký pluk, pravá ruka, přední a strážní pluk,* t. j. přední voj a zadní voj, a *levá ruka*. Každý pluk měl jednoho nebo několik vévodů, podle početního stavu pluku, podle počtu *setnin*, rot v něm. Tito vévodové se nazývali *velikými* nebo *prvními, druhými, třetími* atd. Hodnosti těchto vévodů podle staršinstva následovaly v tomto pořádku: první místo náleželo prvnímu vévodovi velikého pluku, druhé prvnímu vévodovi pravé ruky, třetí prvním vévodům předního a strážního pluku, kteří si byli rovni, čtvrté prvnímu vévodovi levé

ruky, páté druhému vévodovi velikého pluku, šesté druhému vévodovi pravé ruky atd. Jestliže ze dvou příbuzných, jmenovaných vévody v jedné armádě, starší podle rodosloví, podle otčiny, byl o dvě místa výše než mladší, tu při jmenování staršího prvním vévodou velikého pluku, bylo třeba mladšího jmenovati prvním vévodou strážního nebo předního pluku, ne výše a ne níže. Jmenovali-li ho o místo výše, velikým vévodou pravé ruky, starší příbuzný si stěžoval, že takové povýšení mladšího příbuzného hrozí jemu, stěžovateli, ‚ztrátou' cti, otčiny, že všichni, jeho i cizí, pokládající se mu za rovné, počnou ho ‚utahovat', ponižovat, pokládati sebe za vyšší než on na jedno místo, protože on, stoje vedle, o jedno místo je výše než člověk, který je nižší o dvě místa. Jestliže mladšího jmenovali níže, velikým vévodou levé ruky, stěžoval si na potupu pravě, že jemu tak sloužit se svým příbuzným ‚se nesluší', že ‚ztrácí', kdežto příbuzný ‚najde' před ním, získává jedno místo. Uvádím tento schematický příklad, abych ukázal, jak v stupnicovitém počítání musilo rodosloví osob odpovídati hierarchii míst.

Složitější byl počet, určující vztah práva na místo mezi cizinci. Jestliže členové dvou různých rodin jmenováni byli na službu, kde musili působiti společně jeden druhému podrobený, vypočítávali, aby se přesvědčili o správnosti jmenování, jaká je mezi nimi vzdálenost, podle služební otčiny, berouce obyčejně za základ službu svých ‚rodičů', t. j. příbuzných podle vzestupné linie, jak přímých, tak i pobočných. Proto brali razrjady a hledali v nich *případ*, precedens, takového jmenování z dřívějších let, kde by jejich předkové také byli určeni, aby sloužili spo-

lečně. Když takový případ našli, vypočítávali hodnostní vzdálenost, jaká byla mezi hodnostmi, jichž se dostalo jejich rodičům. Tato vzdálenost byla pokládána za základ pro vypočítání služebního vztahu obou rodů, jejich poměrné otčiny, rodinné cti. Oba jmenovaní ‚konkurenti', určivše tento vztah rodů podle razrjadů, brali své rodoslovné knihy a podle nich vypočítávali svou genealogickou vzdálenost každý od svého předka, který se setkal ve službě v nalezeném případě s předkem druhého konkurenta. Jestliže tato vzdálenost byla stejná u obou konkurentů, mohli býti jmenováni na hodnosti právě takové, t. j. s právě takovou hierarchickou vzdáleností, jaká byla mezi hodnostmi jejich předků. Jestliže však jeden z konkurentů byl vzdálenější od svého předka, než jeho soupeř od svého, musil sestoupiti níže než soupeř na příslušné číslo míst. Jestliže v nalezeném případě předkové konkurentů, kníže Odojevskij a Buturlin, sloužili první jako veliký vévoda velikého pluku, druhý také jako veliký vévoda levé ruky, znamenalo to, kníže Odojevskij podle rodinné cti se choval k Buturlinovi jako otec k synovi, ‚byl mu jako otec', t. j. byl od něho oddělen dvěma místy, protože veliký vévoda levé ruky je čtvrté místo, jako starší syn od otce. Když podle razrjadů byl ustanoven služební vztah obou rodů, nastávalo ještě určiti podle rodoslovné knihy soukromé genealogické položení osob, každé ve svém rodě. Jestliže potomek knížete Odojevského byl od svého předka vzdálen o šest míst, kdežto potomek Buturlinův od svého o pět, tu potomek Buturlinův nemohl sloužiti jako vévoda levé ruky, byl-li potomek knížete Odojevského jmenován prvním vévodou velikého pluku: Buturlin musil

postoupiti o místo výše. V stálý vztah práva na místo rodů podle razrjadů zaváděl se proměnlivý koeficient pokolení, který určoval rodoslovné položení každé jednotlivé osoby v jejím rodě. A tak rodoslovcem byl určován vzájemný služební vztah osob jednoho a téhož rodu, razrjady vztah různých rodů, rodoslovcem a razrjady společně vztah osob různých rodů.

Vyložené schéma počítání práva na místo, trvám, stačí, abychom pochopili, jak právo na místo komplikovalo hodnostní jmenování. Obzvláště při obsazování míst plukovních vévodů bylo djakům razrjadného prikazu těžko sestaviti výbor osob, který by předvídal rozmanité rodopisné a razrjadní vztahy, vyrovnával všechny možné rodové nároky. Málokterý plukovní seznam se obešel bez sporů, bez stížností na počítání míst, bez stesků na ‚újmu v otčině'. Zmatek byl zvyšován ještě tím, že vynikající mladí šlechtici usilovali o právo na místo s plukovními vévody, k nimž je přidělili do štábu nebo pro zvláštní rozkazy. Těmito obtížemi byla podněcována zákonodárná obmezení práva na místo. Tak byly výnosem panovníka a bojarské dumy r. 1550 dokonce za účasti mitropolita některé hodnosti plukovních vévodů vyňaty z počítání práva na místo, byly prohlášeny ‚bez míst'. Bylo na příklad rozhodnuto, že velikému vévodovi pravé ruky, který byl o tři místa výše než druhý vévoda velikého pluku, po tomto vévodovi nic není ani s ním nepočítá, kdežto první vévodové předního a strážního pluku nejsou menší než vévodové pravé ruky. Právě tak i služba vznešených šlechticů pod velením méně vznešeného vévody nebyla jim započítávána při dalších jmenováních, když se sami stávali vévody. Někdy

všechna jmenování plukovních vévodů nebo při nějaké dvorní slavnosti byla prohlašována bez míst.

Z téhož počítání práva na místo vyplývá i idea práva na místo, přísně konservativní a aristokratická. Pozdější pokolení rodoslovných lidí musilo býti umisťováno ve službě i u stolu panovníkova, jako bylo umisťováno první pokolení. Vztahy mezi rody, jednou ustálené, nesměly se měniti. Jak kdysi byli ve službě otcové a dědové, tak musili býti děti a všichni další potomci. A tak právo na místo zavádělo ne rodovou dědičnost služebních hodností, jako to bylo za feudálního pořádku, ale dědičnost služebních vztahů mezi rody. Tím se vysvětluje význam vládních hodností v právu na místo. Hodnost sama sebou zde nic neznamenala: byla týmž vzhledem k otčině, čím slouží aritmetické číslo vzhledem k algebraickému výrazu, t. j. konkrétní náhodnosti. Kníže Odojevskij byl hotov zaujmouti nějakou hodnost, jen kdyby Buturlin byl s ním v hodnosti ještě níže, a bývaly případy, kdy jedna a táž osoba na pochodech po sobě zaujímala plukovní vévodské hodnosti všechny po pořádku sestupném: to nebylo ponížení osoby ve službě, ale záviselo to na jejím vztahu práva na místo ke kolegům, vévodům druhých pluků. Všechno záleželo ne v hodnosti, ale ve vzájemném vztahu osob podle hodností. Tedy hodnosti v právu na místo měly význam, docela opačný tomu, jaký mají nyní. Nyní vládní význam osoby je určován její hodností, t. j. stupněm moci a odpovědnosti, s ní spojené; v právu na místo se rodoslovným položením osob projevovala hodnost, jaké nabývala. Nyní podle známého přísloví místo zdobí člověka; tehdy myslili, že člověk musí zdobiti své místo.

Knížata Odojevští stáli výše než Buturlinové a mnozí jiní ze starých rodů moskevského bojarstva pro jedno z uvedených mnou pravidel moskevského rodoslovného uspořádání, protože na konci XV. stol. tito knížata přišli do Moskvy přímo ze svého údělu. Moskevské právo na místo bylo praktickým užitím těchto pravidel u služebních vztahů moskevských sloužících lidí. Proto možno přibližně určiti dobu, kdy se utvořilo. S prvky práva na místo se setkáváme už v údělných staletích u moskevského, stejně jako u jiných knížecích dvorů, zpozorujeme, že zde byla myšlenka služebního staršinstva, najdeme pokyny o rozmístění bojarů u stolu i v hodnostech podle tohoto staršinstva, na jejich žádost, aby je rozsazovali u knížecího stolu, jako sedávali jejich otcové, o uznání *případů* závaznými precendenty. Ale za údělné potulnosti volných sloužících lidí byl jejich služební pořádek zbaven stálosti. Jejich položení u knížecích dvorů bylo určováno dočasnými osobními smlouvami s knížetem. Jakmile se bojarové usadí, zařídí se místy i službou, nový urozený přistěhovalec dohodne se s knížetem, posadí se výše než mnozí staří služebníci a poplete ustálený pořádek míst. R. 1408 přijel do Moskvy do služby vnuk Gedimina litevského kníže Patrikej. Jeho syn Jurij, který se stal v Moskvě náčelníkem rodu Golicynů a Kurakinových, ‚předhonil', posazen byl výše než mnozí moskevští bojarové, protože veliký kníže moskevský, provdávaje za něho svou sestru, ‚místo mu vyprosil' u svých bojarů. Jurij měl staršího bratra knížete Fedora Chovanského. Na Jurijově svatbě sedl si výše než on starý moskevský bojar Fedor Sabur, jehož prapraděd vstoupil do moskevských služeb za Kality. Kníže Cho-

vanskij při tom pravil Saburovi: ‚jen si sedni výše než můj bratr menší kníže Jurij.' — ‚Tvůj bratr má Boha v ženském čepci, ale já nemám Boha v ženském čepci,' namítl Sabur, a posadil se výše než Chovanskij. Možnost dosáhnouti vysokého místa ženiným čepcem, tato vypínavost přestala v Moskvě, když z hromadného přílivu sloužících knížat tam, který zaměnil dřívější ojedinělé zájezdy, bylo nutno nahraditi osobní dohodu knížete s novým přibylým služebníkem ‚uložením', všeobecným způsobem ocenění služební hodnosti sloužících lidí. Jen v Moskvě se utvořily prvky práva na místo v celý systém, a jeho složení dlužno zařaditi do období, kdy nastal tento příliv, t. j. do doby vlády Ivana III. a jeho syna Vasilije. K této době byly hotovy dva základy práva na místo: osobní smlouva byla nahrazena nařízením; utvořil se celek rodů, mezi nimiž působily vztahy práva na místo. Od té doby bojarské rody, které se shromáždily v Moskvě, stály v pevných řadách. Proto linie předků, na jejichž služební vztahy se potomci ve sporech o právu na místo v XVI. a XVII. stol. odvolávali ospravedlňujíce své rodoslovné a razrjadné nároky, obyčejně nevystoupily před vládou Ivana III. Většina známějších moskevských rodů, které byly hlavními články řetězu práva na místo, před Ivanem III. nebyla ještě zaznamenána v moskevském rodoslovci.

Nyní si můžeme objasniti politický význam práva na místo pro moskevské bojarstvo. Učinilo služební vztahy bojarů závislými na službě jejich předků, t. j. činilo politický význam osoby nebo rodu nezávislým i na osobním náhledu panovníkově, i na osobních zásluhách nebo úspěchu sloužících lidí. Jak stáli předkové, tak věčně

musí státi i potomci, a ani panovníkova milost, ani státnické zásluhy, ba ani osobní talenty nesměly měniti toto osudné dědičné pořadí. Služební soupeření bylo nemožné: hodnostní postavení každého bylo napřed určeno, nedobývalo se, nezasluhovalo, ale dědilo. Služební kariéra osoby nebyla její osobní věcí, jejím soukromým zájmem. Její služební dráhu pozoroval celý rod, protože každý její služební zisk, každý *nález* práva na místo povyšoval všechny její příbuzné, jako každá služební *ztráta* je ponižovala. Každý rod vystupoval v služebních srážkách jako jediný celek; rodový svazek upevňoval mezi příbuznými i služební solidárnost, vzájemnou odpovědnost, vzájemné ručení za rodovou čest, pod jejímž tlakem osobní vztahy se podřizovaly rodovým, mravní pohnutky obětovány byly zájmům rodu. Roku 1598 zaujímal kníže Rěpnin-Obolenskij podle seznamu na pochodu nižší místo než kníže Iv. Sickij, což neměl činit podle služebního postavení svého rodu, a nestěžoval si caru na Sického, že mu bylo ublíženo, protože byli se Sickým ‚švagři a velicí přátelé'. Tehdy se urazili všichni jeho příbuzní, a kníže Nogotkov-Obolenskij ‚v zastoupení všech Obolenských knížat stěžoval si caru, že kníže Rěpnin to učinil, přátelé se s knížetem Ivanem, aby tímto svým zlodějským nestěžováním újmu a hanbu způsobil celému jejich rodu Obolenských knížat před všemi cizími rody. Car rozebral věc a rozhodl, že kníže Rěpnin byl ve službě s knížetem Iv. Sickým z přátelství a proto je jeden ‚vinen' knížeti Ivanovi, t. j. sebe samého ponížil před Sickým a jeho příbuznými, ale jeho rodu všem knížatům Obolenským nebyla tím způsobena újma v otčině. Takovým způso-

bem právo na místo mělo obranný charakter. Jím se sloužící šlechta bránila jak libovůli shora, se strany panovníka, tak náhodnostem a intrikám zdola, se strany jednotlivých ctižádostivých osob, které se snažily povznésti nad svou otčinu, zděděné položení. Proto si bojarové tak vážili práva na místo: za místa, říkali v XVII. stol., naši otcové umírali. Bojara bylo možno zbíti, vyhnati ze služby, zbaviti majetku, ale nebylo možno donutit ho, aby zaujal hodnost ve správě nebo aby si sedl u panovníkova stolu níže, než mu podle otčiny náleželo. Právo na místo tedy, obmezujíc sféru svého působení rodoslovnými lidmi, oddělovalo z vojenské sloužící massy třídu, z níž svrchovaná moc volky nevolky musila hlavně vybírati osoby pro obsazování vládních hodností, a takovým způsobem vytvořilo této třídě politické právo, nebo přesněji řečeno privilej na účast ve správě, t. j. v činnosti svrchované moci. Tím právo na místo dodávalo bojarstvu povahy vládnoucí třídy nebo třídní aristokracie. Sama moc podporovala takový názor na právo na místo, uznávala tedy bojarstvo za takovou aristokracii. Tu je jeden z mnohých případů, kde byl vyjádřen názor na právo na místo, jako na oporu nebo záruku politického položení bojarstva. R. 1616 kníže Volkonskij, člověk nenáležející vysoké šlechtě, nemnoho sloužící, stěžoval si panovníkovi, že se pro něho nesluší, aby ve své službě byl méně než bojar Golovin. Golovin odpověděl stěžovateli odporující žalobou, že kníže Volkonskij jeho i příbuzné jeho zneuctil a pohanil, a prosil panovníka, aby ‚mu poskytl ochranu'. Podle ukazu panovníkova bojarové rozebrali věc v radě a usoudili, že má býti kníže uvězněn, pravivše mu, že je člověk

nerodoslovný, a podle panovníkova ukazu nerodoslovní lidé s rodoslovnými se souditi ani v otčině počítati nemohou; pokud se týká služby Volkonského, tu ‚za službu odměňuje panovník statky i penězi, a ne otčinou'. A tak panovník může svého služebníka učiniti bohatým, ale nemůže ho učiniti urozeným, protože urozenost se táhne od předků, a nebožtíky předky nelze už učiniti ani více, ani méně urozenými, než byli za života. Tak, když se moskevské bojarstvo počalo vytvářeti z pestrých, sehnaných živlů v ucelenou vládní třídu, bylo jeho složení svérázně aristokratické.

Osobitého rázu dodávaly aristokratickému významu bojarstva dva nedostatky, jimiž trpělo právo na místo. Zavádějíc do státní služby census rodu, obmezovalo svrchovanou moc v její nejchoulostivější výsadě, v právu vybírati vhodné průvodce a vykonavatele své vůle; hledala schopné a poslušné služebníky, ale právo na místo jí skýtalo urozené a často neschopné neposluchy. Oceňovati služební hodnost původem nebo službou předků znamenalo podrobovati státní službu obyčeji, který kořenil v mravech a pojmech soukromého bytu, kdežto ve sféře veřejného práva se stával svou podstatou protistátním. Takovým obyčejem bylo také právo na místo, a státní moc je mohla trpět, pokud buď sama nechápala své pravé úkoly, nebo nenacházela v nerodoslovných třídách vhodné lidi pro službu. Petr Veliký se díval na právo na místo přísně státnickým pohledem, nazvav je ‚tuze krutým a škodlivým obyčejem, který ctili jako zákon.' Tak právo na místo udržovalo stálou mlčelivou zlobu moskevského panovníka na jeho bojarstvo. Ale připravujíc nepřátelství, nezvětšo-

valo, ale spíše oslabovalo síly třídy, pro niž bylo hlavní, ne-li jedinou politickou oporou. Spojujíc příbuzné v příslušné rodinné korporace, znesvařovalo samy rodiny malicherným soupeřením o místa, vnášelo do jejich středu soupeření, závist a nepřízeň, citem úzce chápané rodové cti otupovalo cítění všeobecného, dokonce třídního zájmu a takovým způsobem rozrušovalo vrstvu mravně i politicky. To znamená, že právo na místo bylo škodlivé i státu, i samému bojarstvu, které si ho tak vážilo.

Nastává nám nyní shlédnouti, jak politická nálada moskevského bojarstva, která si našla takovou nespolehlivou oporu, vyjádřila se ve vztazích, které se vytvářely mezi bojarstvem a panovníkem od konce XV. stol.

HLAVA DVACÁTÁ TŘETÍ.

Poměr bojarstva v novém jeho sestavení k panovníkovi. — Poměr moskevských bojarů k velikému knížeti v údělných staletích. — Změna v těchto vztazích od Ivana III. —Srážka. — Nejasná příčina rozporu. — Rozmluvy Berseňovy s Maksimem Grekem. — Bojarský směr. — Korespondence cara Ivana s knížetem Kurbským. — Soud knížete Kurbského. — Charakter korespondence. — Dynastický původ rozporu.

Viděli jsme, jak politickým sjednocením Velkoruska se změnilo i složení i nálada moskevského bojarstva. Tato proměna nevyhnutelně musila změniti i dobré vztahy, které byly mezi moskevským panovníkem a jeho bojarstvem v údělných staletích.

Tato změna vztahů byla nevyhnutelným následkem téhož procesu, jímž byla stvořena moc moskevského panovníka a jeho nové bojarstvo. V údělných staletích odjel bojar do služby do Moskvy, hledaje zde služební výhody. Tyto výhody rostly pro sloužícího člověka zároveň s úspěchy jeho pána. To upevňovalo jednotu zájmů mezi oběma stranami. Proto tedy moskevští bojarové po celé XIV. stol. družně pomáhali svému panovníkovi v jeho zahraničních věcech a horlivě mu pomáhali ve vnitřní správě. Těsný svazek, upřímnost vztahů mezi oběma stranami jasným rysem se táhne památkami onoho věku. Veliký kníže Semjon Hrdý píše, obraceje se v závěti ke svým mladším bratřím s poučováním před smrtí: ‚kdybyste poslouchali ve všem otce našeho biskupa Alekséje a starých bojarů, kteří chtěli otci našemu i nám dobra.' Ještě upřímněji vystupují tyto vztahy v životopise velikého knížete Dimitrije Donského, vrstevníkem napsaném; Dimitrij Donský byl i za velkoknížecí sto-

lec zavázán svým bojarům; obraceje se k svým dětem, pravil: ‚bojary své milujte, vzdávejte jim hodnou čest za jejich službu, bez jejich vůle nic nečiňte.' Obrátiv se potom k bojarům samým, v sympatických slovech jim připomněl, jak pracoval společně s nimi ve věcech vnitřních i zahraničních, jak bojarové posilovali vládu, jak byli strašní pro nepřátele ruské země. Mezi jiným pravil Dimitrij svým spolupracovníkům: ‚všechny jsem vás miloval a ve cti měl, veselil jsem se s vámi, s vámi jsem hořekoval, a byli jste u mne zváni ne bojary, ale knížaty země mé.'

Tyto dobré vztahy se počaly rozlaďovati od konce XV. stol. Noví titulovaní bojarové odcházeli do Moskvy ne za novými služebními výhodami, ale ponejvíce s trpkým pocitem lítosti nad ztracenými výhodami údělné samostatnosti. Nyní jen bída a otroctví vábily nové bojarstvo k Moskvě, i nemohlo milovati toto nové místo svého sloužení. Obě strany, rozešedše se v zájmech, ještě více se rozešly v politických citech, třebaže tyto city vycházely z jednoho pramene. Jedny a tytéž okolnosti postavily na jedné straně moskevského velikého knížete na výši národního panovníka s širokou mocí, na druhé straně mu vnutily vládní třídu s náročnými politickými vkusy a snahami a s třídní organisací, která svrchovanou moc tísnila. Titulovaní bojarové, pocítivše se v kruhu moskevského Kremlu, počali na sebe hledět, jak se neodvážili hledět moskevští bojarové údělné doby. Veliký kníže moskevský, pocítiv se panovníkem sjednocené Veliké Rusi, stěží snášel i dřívější své vztahy k bojarům, jako k volným služebníkům podle smlouvy, a naprosto se nemohl spřáteliti s no-

vými jejich nároky na rozdělení moci. Jedna a táž příčina — sjednocení Velkoruska — učinila moskevskou svrchovanou moc méně trpělivou a ústupnou, kdežto moskevské bojarstvo náročnějším a chlubnějším. Takovým způsobem jedny a tytéž historické okolnosti rozrušily jednotu zájmů mezi oběma politickými silami, a rozloučení zájmů rozladilo harmonii jejich vzájemných vztahů. Z toho vznikla řada srážek mezi moskevským panovníkem a jeho bojary. Tyto srážky vnášejí dramatické oživení do jednotvárného a obřadného života moskevského dvora oné doby a působí dojmem politického zápasu moskevského panovníka s jeho neposlušným bojarstvem. Ostatně to byl dosti svérázný zápas jak způsoby borců, tak i pohnutkami je vedoucími. Bojarové, hájíce svých nároků, nevystupovali zjevně proti svému panovníkovi, nechápali se zbraní, dokonce neprováděli proti němu družnou politickou opposici. Srážky byly obyčejně rozřešeny dvorními intrikami a vyhnanstvími, nemilostmi, jejichž původ lze někdy těžko rozpoznati. Je to spíše dvorní nepřátelství, někdy dosti mlčelivé, než zjevný politický zápas, spíše pantomima než drama.

Tyto srážky s obzvláštní silou propukly dvakrát a po každé ze stejného důvodu, pro otázku následnictví trůnu. Ivan III., jak víme, jmenoval zprvu svým následníkem vnuka Dimitrije a korunoval ho na velikého knížete, ale potom ho zbavil koruny, jmenovav nástupcem svého syna od druhé ženy Vasilije. V této rodinné srážce bylo bojarstvo pro vnuka a pracovalo proti synovi z nelásky k jeho matce i k přineseným jí byzantským pojmům a vnuknutím, zatím co na straně Vasilijově byli všichni malí, chudí slou-

žící lidé. Srážka nabývala silného podráždění na obou stranách, vzbudila hlučné hádky na dvoře, ostré skutky se strany bojarů, zdá se, že dokonce cosi spiknutí se podobajícího. Aspoň syn Vasilijův, car Ivan, stěžoval si později, že bojarové proti jeho otci zároveň se synovcem tohoto Dimitrijem ‚mnohé záhubné smrti obmýšleli', dokonce samému panovníku dědovi ‚mnohá hanebná a vyčítavá slova říkali'. Ale jaký měla věc průběh, oč vlastně bojarové usilovali, to zůstává v podrobnostech ne docela jasným; teprve za rok po korunovaci Dimitrijově (1499) trpěli za činnost proti Vasilijovi vznešenější moskevští bojarové: knížeti Semjonu Rjapolovskému-Starodubskému uťali hlavu, a jeho přívrženci kníže I. J. Patrikijev se synem Vasilijem, proslulým později starcem Vassianem Šilhavým, násilně byli oblečeni do mnišských šatů. Totéž hluché dvorní nepřátelství, provázené vyhnanstvími, pokračovalo i za vlády Vasilijovy. Tento veliký kníže s pochopitelnou nedůvěrou se choval k bojarům, jako panovník, kterého nechtěli viděti na trůně a stěží na něm trpěli. Mezi jiným pro něho uvěznili prvořadého bojara knížete V. D. Cholmského, který se oženil se sestrou velikého knížete a jehož otec byl ještě údělným tverským vládcem, kdežto druhořadému hrdému člověku Berseni Beklemiševovi uťali hlavu pro nepřístojné řeči o velikém knížeti a jeho matce. Ale obzvláště silně se rozhořelo nepřátelství za Hrozného a znovu z téhož důvodu, pro otázku o následnictví trůnu. Zanedlouho po dobytí carství kazanského, na konci r. 1552 nebo na počátku 1553, car Ivan se nebezpečně roznemohl a poručil bojarům, aby přisahali novorozenému synu jeho careviči Dimitri-

jovi. Mnozí prvořadí bojarové odepřeli přísahu nebo přisahali neochotně říkajíce, že nechtějí sloužiti ‚mladému přes starého', t. j. chtějí sloužiti carovu bratranci, údělnému knížeti Vladimiru Andrejevičovi starickému, kterého zamýšleli posaditi na trůn, kdyby car zemřel.

Carovo roztrpčení, podnícené touto srážkou, proti bojarům, vedlo za několik let k úplné roztržce mezi oběma stranami, provázené krutými vyhnanstvími a popravami, jimž bylo podrobeno bojarstvo.

Ve všech těchto srážkách, propukávajících po dobu tří pokolení, možno rozeznati příčiny, které je podnítily, ale pohnutky, které vedly hádající se strany, vzájemně znepřátelené, neprojevují se dosti zřetelně ani tou ani onou stranou. Ivan III. tlumeně si stěžoval na neústupnost, vzpurnost svých bojarů. Vypravuje do Polska posly zanedlouho po historii s následníkem, Ivan mezi jiným je takto poučoval: ‚hleďte, aby ve všem i mezi vámi hladko bylo, abyste pili opatrně, nezpíjeli se, a ve všem sebe střehli, a abyste si nepočínali tak, jako kníže Semjon Rjapolovskij *vysoce rozumoval* s knížetem Vasilijem, synem Ivana Jurjeviče (Patrikejeva).' Poněkud zřejměji vystupují city a snahy opoziční bojarské šlechty za vlády Vasilijovy. Z této doby se nám zachovala památka, odhalující politickou náladu bojarské strany: je to úryvek vyšetřujícího aktu o právě zmíněném hrdém člověku Ivanu Nikolajeviči Berseni Beklišiměvovi (1525). Berseň, který naprosto nenáležel prvořadé šlechtě, byl člověk umíněný, neústupný. V oné době žil v Moskvě učený mnich Maksim Grek, povolaný s Athosu, aby přeložil z řečtiny Žaltář s vysvětlivkami. Byl to člověk zkušený, vzdělaný, zna-

jící se s katolickým západem a jeho vědou, studující v Paříži, Florencii a v Benátkách. Připoutal v sobě zvídavé lidi z moskevské šlechty, kteří přicházeli k němu pobesedovat a hádati se ‚o knihách a cařihradských obyčejích', takže Maksimova cela v předměstském Simonově kláštеře se počala podobati učenému klubu. Je zajímavo, že nejobvyklejšími hostmi Maksimovými byli všichni lidé z opoziční šlechty: mezi nimi se setkáváme také s knížetem Andrejem Cholmským, nevlastním synovcem zmíněného v nemilosti se nacházejícího bojara, a V. M. Tučkovem, synem bojara Tučkova, který nejvíce spílal Ivanu III., podle svědectví Hrozného. Ale nejbližším hostem a společníkem Maksimovým byl Ivan Nikitič Berseň, s nímž často a dlouho sedával tváří v tvář. Berseň byl tehdy v nemilosti a vzdálen od dvora: Ivan Nikitič, ospravedlňuje svou pichlavou přezdívku (*berseň* — srstka), jednou v radě cosi ostře namítal panovníkovi při posuzování otázky o Smolensku. Veliký kníže se rozzlobil a vyhnal ho z rady praviv: ‚táhni, smerde, nepotřebuji tebe'. V rozhovorech s Maksimem si tedy Berseň vyléval své roztrpčené city, v nichž bylo možno viděti odraz politických myšlenek tehdejšího bojarstva. Uvedu jejich rozhovory, jak byly zapsány při výslechu. Je to velmi vzácný případ, kdy můžeme poslouchati intimní politický rozhovor v Moskvě XVI. stol.

Rada v nemilosti byl ovšem velmi podrážděn. Ničím nebyl spokojen v moskevské říši, ani lidmi, ani pořádky. ‚O zdejších lidech jsem mluvil, že nyní není v lidech pravdy.' Ze všeho nejvíce byl nespokojen svým panovníkem a nechce před cizincem skrývati svou nespokojenost.

»Tak,« pravil Berseň starci Maksimovi, »u vás v Cařihradě máte teď cary pohanské, pronásledovatele; nastaly pro vás zlé časy, a jak se s nimi vypořádáte?«

»Pravda,« odpověděl Maksim, »cary máme bezbožné, avšak do církevních věcí se nepletou.«

»Nu,« namítl Berseň, »třebaže máte cary bezbožné, ale když si tak počínají, to tedy máte ještě Boha.«

A jako na ospravedlnění polknuté myšlenky, že v Moskvě už není Boha, rada v nemilosti si postěžoval Maksimovi na moskevského mitropolitu, který, aby se panovníkovi zalíbil, nepřimlouvá se podle povinnosti své hodnosti, za upadlé v nemilost, a pojednou Berseň, dávaje průchod vzrušenému pesimismu, vrhl se i na svého společníka.

»A tuhle i tebe, pane Maksime, jsme vzali se sv. Hory, a jaký prospěch z toho máme?«

»Já jsem sirota,« odpověděl Maksim uraženě, »čímpak mohu prospět?«

»Nikoliv,« namítl Berseň, »jsi člověk rozumný a mohl bys nám prospět, a hodilo by se nám otázati se tebe, jak má panovník svou zemi zařídit, jak lidi odměňovat a jak se má mitropolit chovat.«

»Máte knihy a pravidla,« pravil Maksim, »můžete se sami zařídit.«

Berseň chtěl říci, že panovník v zařízení své země se netázal ani neposlouchal rozumných rad a proto ji budoval neuspokojivě. Toto ‚neradění', ‚vysoké myšlení', zdálo se, ze všeho nejvíce Berseně roztrpčovalo ve způsobu jednání velikého knížete Vasilije. Shovívavě se ještě choval k Vasilejovu otci: Ivan III. podle jeho slov byl dobrý a k lidem laskavý, a proto mu také Bůh

pomáhal ve všem; měl rád ‚utkání', námitky proti sobě. »Ale nynější panovník,« stěžoval si Berseň, »není takový: lidí málo lituje, je umíněný, utkání proti sobě nemá rád a rozčiluje se na ty, kdo mu odporují.«

A tak byl Berseň velmi nespokojen s panovníkem; ale tato nespokojenost byla naprosto konservativní povahy: od nedávné doby se staré moskevské pořádky počaly hroutit a toto hroucení zaviňoval sám panovník, na to si obzvláště Berseň stěžoval. Přitom vykládal celou filosofii politického konservatismu.

»Sám víš.« pravil Maksimovi, »a také jsme to slýchali od rozumných lidí, že která země mění své obyčeje, ta země nedlouho stojí, a zde u nás staré obyčeje nynější veliký kníže změnil: tak copak dobrého lze od nás čekati?«

Maksim namítl, že Bůh trestá národy za porušení Jeho přikázání, ale že obyčeje carské i zemské jsou měněny panovníky podle uvážení okolností a státních zájmů.

»Budiž,« namítl Berseň, »ale přece je lépe přidržovati se starých obyčejů, lidem přát a starce ctít; ale nyní panovník náš, zavře se sám ve třech u postele, koná veliké dílo.«

Touto změnou obyčejů vysvětluje Berseň zahraniční obtíže i vnitřní zmatky, které tehdy prožívala ruská země. Za první vinnici tohoto odpadlictví od starých obyčejů, rozsévačkou této zrady rodnému dávnověku pokládá Berseň matku velikého knížete.

»Jak sem přišli Řekové,« pravil Maksimovi, »tak se naše země popletla, ale do té doby naše země ruská v míru a klidu žila. Jak sem přišla matka velikého knížete, veliká kněžna Sofja s vašimi Řeky, tak nastaly u nás zmatky veliké,

jako i u vás v Cařihradě za vašich carů.«

Maksim Grek pokládal za povinnost zastati se krajanky a namítl:

»Veliká kněžna Sofja s obou stran byla rodu velikého — po otci carského rodu cařihradského, a po matce velikého vévody ferrarského země italské.«

»Pane! Ať si je jaká je, ale k našim zmatkům přišla,« tak uzavřel Berseň svůj rozhovor.

Jestliže tedy Berseň správně vyjádřil názory současného opositního bojarstva, bylo nespokojeno porušením vládních pořádků ustálených obyčejem, nedůvěrou panovníka k jeho bojarům a tím, že vedle bojarské rady zavedl zvláštní intimní kabinet z nemnohých důvěrných osob, s nimiž předběžně posuzoval a dokonce napřed rozhodoval státní otázky, které měly býti předloženy bojarské radě. Berseň nežádá žádných nových práv pro bojarstvo, ale jen hájí starých obyčejů, porušovaných panovníkem: je opositní konservativec, odpůrce panovníkův, protože stojí proti změnám, zaváděným panovníkem.

Po smrti Vasilijově, za nezletilosti jeho syna, vyžadující dlouho trvajícího opatrovnictví, dostala se moc nadlouho do rukou bojarů. Nyní mohli nakládati říši po svém, uskutečniti své politické ideály a podle nich přebudovati státní pořádek. Ale nepokoušeli se budovati žádný nový státní pořádek. Bojarové, rozdělivše se na strany knížat Šujských a Bělských, začali se roztrpčeně svářiti navzájem z osobních nebo rodinných počtů, a ne pro nějaký státní pořádek. Po deset let od smrti vládkyně Jeleny (1538) se tak svářili, a toto desetiletí uplynulo nejen neplodně pro politické položení bojarstva, ale poškodilo jeho politickou autoritu v očích

ruské společnosti. Všichni spatřili, jaká anarchická síla je toto bojarstvo, není-li zadržováno silnou rukou: ale příčina jeho rozporu s panovníkem se ani tentokráte nevysvětlila.

Za vlády Hrozného, když se srážka obnovila, obě svářící se strany měly příležitost vysloviti jasněji své politické názory a objasniti příčiny vzájemné nelásky. R. 1564 bojar kníže A. M. Kurbskij, vrstevník a miláček cara Ivana, hrdina kazanské a livonské války, vele moskevským plukům v Livonii, prohrál tam jednu bitvu a boje se carského hněvu za tento nezdar, nebo za spolek s padlým Silvestrem a Adaševem, prchl k polskému králi, opustiv v Děrptu, kde byl vévodou, svou ženu s nezletilým synem. Činně se zúčastnil polské války proti svému caru a otčině. Ale uprchlý bojar se nechtěl mlčky rozloučiti se svým opuštěným panovníkem: z ciziny, z Litvy napsal ostré vyčítavé, ‚nepříjemné' poslání Ivanovi, vyčítaje mu kruté zacházení s bojary. Car Ivan, sám ‚slovesné moudrosti rétor', jak ho zvali vrstevníci, nechtěl zůstati dlužen uprchlíkovi a odpověděl mu dlouhým ospravedlňujícím posláním, ‚mnohomluvným a hlučným velmi', jak je nazval kníže Kurbskij, který na ně také odpovídal. Korespondence s dlouhými přestávkami se táhla od r. 1564—1579. Kníže Kurbskij napsal všeho všudy čtyři psaní, car Ivan dvě; ale jeho první psaní tvoří objemem více než polovinu celé korespondence (62 ze 100 podle vydání Ustrjalova). Kromě toho napsal Kurbskij v Litvě obviňující *Historii knížete velikého moskevského,* t. j. cara Ivana, kde také vyjadřoval politické názory svých bojarských druhů. Tak obě strany jako by se sobě navzájem zpovídaly, a bylo by možno očekávat, že plně a

upřímně vyslovily své politické názory, t. j. odhalily příčiny vzájemné nepřízně. Ale i v této polemice, vedené oběma stranami s velikým žárem a talentem, nenacházíme přímé a jasné odpovědi na otázku o těchto příčinách, a nevyvádí čtenáře z pochybností. Psaní knížete Kurbského jsou naplněna hlavně osobními nebo třídními výčitkami a politickými žalobami; v *Historii* vyslovuje i několik všeobecných politických a historických soudů.

Svou Historii cara Ivana počíná ‚teskným uvažováním'. Mnohokrát na mne dotírali otázkou: jak se to všechno přihodilo od tak dobrého a znamenitého cara, který pro vlast opovrhoval svým zdravím, který snesl těžké námahy a neštěstí v zápase s nepřáteli kříže Kristova a od všech požíval dobré pověsti? A mnohokrát se vzdechem a se slzami jsem mlčel na tuto otázku, — nechtělo se mi odpovídat; konečně jsem byl přinucen říci aspoň něco o těchto událostech a tak jsem odpověděl na častěji a častěji opakované otázky: kdybych měl vypravovati od počátku a po pořádku, mnoho bych musil napsati o tom, jak do předobrého rodu ruských knížat ďábel zasel zlé mravy, obzvláště jejich zlými ženami čarodějkami, jak tomu bylo u israelských králů, nejvíc pak těmi, které byly vzaty z cizinců.' To znamená, že v názoru na nejbližší moskevskou minulost i kníže Kurbskij stojí na stanovisku Berseňově, kořen zla vidí v carevně Sofjě, po níž následovala právě taková cizinka Jelena Glinská, matka carova. Ostatně i bez toho rod ruských knížat, kdysi tak předobrý přerodil se v moskevský, ‚tento náš odedávna krvežíznivý rod', jak se vyjádřil Kurbskij v psaní carovi. ‚Obyčej moskevských knížat ode-

dávna je,' píše v Historii, ‚žádati krve svých příbuzných a hubiti je ubohé pro prokleté državy, pro svou nenasytnost.' Vyskytují se u Kurbského i politické soudy, podobající se zásadám, teorii. Pokládá za normální jen takový státní pořádek, který je založen ne na osobním náhledu samovlády, ale na účasti ‚sinklita', bojarské rady ve správě; panovník, aby vedl státní věci úspěšně a důstojně, musí se raditi s bojary. Carovi přísluší býti hlavou, a moudré své vládce milovat ‚jako své údy': tak vyjadřuje Kurbskij pravidelné, důstojné vztahy carovy k bojarům. Celá jeho historie je založena na jedné myšlence— o blahodárném působení bojarské rady: car vládl moudře a slavně, pokud byl obklopen pravdivými rádci z dobrého rodu. Ostatně panovník se musí sdíleti o své carské myšlenky nejen s pravdivými rádci z dobrého rodu: kníže Kurbskij dopouští i národní účast ve správě, hájí prospěchu a nutnosti zemského sněmu. Ve své Historii vyslovuje takovou politickou tési: ‚je-li car poctěn carstvím, nebylo-li mu však Bohem dáno nadání nějaké, musí hledati dobrou a užitečnou radu nejen u svých rádců, ale u všenárodních lidí, protože dar ducha je skýtán ne podle vnějšího bohatství, a ne podle mohutnosti moci, ale podle duševní oprávněnosti.' Těmito *všenárodními lidmi* mohl Kurbskij rozuměti jen shromáždění lidí povolaných na radu z různých vrstev, z celé země: sotva si přál osamělých porad s jednotlivými osobami. To jsou téměř všechny politické názory Kurbského. Kníže je pro vládní význam bojarské rady a pro účast zemského sněmu ve správě. Ale blouzní o včerejšku, opozdil se svými sny. Ani vládní význam bojarské rady, ani účast zemského sněmu

ve správě nebyly už tehdy ideály, nemohly býti politickými sny. Bojarská rada a zemský sněm byly už tehdy politickými fakty, první faktem velmi starým, kdežto druhý zjevem ještě nedávným, a oba fakty, dobře známými našemu publicistovi. Odedávna panovníci ruští a moskevští myslili na všelijaké věci, vydávali zákony se všemi bojary. R. 1550 svolán byl po prvé zemský sněm, a kníže Kurbskij asi dobře se pamatoval na tuto událost, kdy car se obrátil o radu k ‚všenárodním lidem', k prostým zemským lidem. Hájí tedy kníže Kurbskij existujících fakt; jeho politický program nejde za hranice působícího státního pořádku: nežádá ani nových práv pro bojary, ani nových zabezpečení pro jejich stará práva, vůbec nežádá přebudování přítomného státu. V tomto vztahu snad jen nemnoho kráčí dále než jeho předchůdce I. N. Berseň Beklemišev, a ostře odsuzuje moskevskou minulost, nedovede vymysliti nic lepšího než je tato minulost.

Nyní si poslechněme druhou stranu. Car Ivan píše méně klidně a souvisle. Podráždění tísní jeho mysl množstvím citů, obrazů a nápadů, kterých nedovede vtěsnati do rámce důsledného a klidného výkladu. Nová fráze, příhodně se mu naskytnuvší, nutí ho otočiti řeč na druhou stranu a přitom zapomíná na hlavní myšlenku, nedohovořívaje načatou. Proto není snadno zachytiti jeho základní myšlenku a tendence v této pěně nervosní dialektiky. Jeho řeč rozhořívajíc se stává se ohnivou. ‚Tvé psaní bylo přijato, píše car, a pozorně pročteno. Zmijí jed máš pod jazykem, a psaní tvé je naplněno medem slov, ale je v něm hořkost pelyňku. Tak-li jsi přivykl, křesťane, sloužiti křesťanskému panovníkovi?

Píšeš na počátku, aby rozuměl ten, kdo je protivníkem pravoslaví a má malomocné svědomí. Jako běsové od mládí mého jste otřásali zbožností a Bohem mi danou vládní moc pro sebe jste uloupili.' Tato námitka je základní motiv v psaních carových. Myšlenka o uchvácení carské moci bojary Ivana ze všeho nejvíce pobuřuje. Nenamítá nic proti jednotlivým výrazům knížete Kurbského, ale proti celému způsobu myšlenek bojarstva, jako obhájce kterého vystoupil Kurbskij. ‚Vždyť ty, píše mu car, ve svém ďáblem vnuknutém psaní tvrdíš stále jedno a totéž, převraceje ‚různými slovy', i tak, i onak milou ti myšlenku, aby otroci mimo pány měli moc,' — ačkoliv v psaní Kurbského nic takového nestálo. ‚To-li je, pokračuje car, malomocné svědomí, abych carství své v svých rukou držel, a otrokům svým nedával vládnouti? To-li se protiví rozumu — nechci-li býti ovládán svými otroky? To-li je pravoslaví přesvětlé — býti pod mocí otroků?' stále *otroci* a *otroci* a nikdo jiný než otroci. Kurbskij vykládá carovi o moudrých radech, o sinklitu, ale car neuznává žádných moudrých radů, pro něho neexistuje žádný sinklit, ale jsou jen lidé, sloužící při jeho dvoře, dvorští cholopi. Zná jedno, že ‚země je řízena Božím milosrdenstvím a rodičů našich požehnáním, a potom námi, svými panovníky, a ne soudci a vévody, ne.' Všechno politické myšlení carovo směřuje k jedné ideji, k myšlence na samovládnou moc. Samovláda je pro Ivana nejen normální, shora ustanovený státní pořádek, ale i pravěký fakt našich dějin, pocházející z hlubiny věků. ‚Počátek naší samovlády je od svatého Vladimira; narodili jsme se a vyrostli v carstvu, svému vládneme, a neuchvátili jsme

cizí; ruští samovládci od počátku sami vládnou svými carstvími, a ne bojarové a velmožové.' Car Ivan byl první, který vyslovil na Rusi takový názor na samovládu: stará Rus neznala takového názoru, nespojovala s ideou samovlády vnitřní politické vztahy, pokládajíc za samovládce jen pána, nezávisle na vnější síle. Car Ivan první obrátil pozornost k této vnitřní straně svrchované moci a byl hluboce proniknut svým novým názorem: v celém svém předlouhém prvním poslání vede tuto ideu, obraceje jedno slovo, podle svého vlastního doznání, ‚semotamo'. Všechny jeho politické ideje směřují k jednomu tomuto ideálu, k obrazu samovládného cara, nevedeného ani ‚popy', ani ‚otroky'. Jakpak by se mohl nazývati samovládcem, kdyby sám nebudoval?' Mnohovláda je šílenství. Této samovládné moci skýtá Ivan božský původ a ukazuje jí nejen politické, ale i vznešené náboženské určení: ‚Horlivě se snažím lidi k pravdě a ke světlu vésti, nechť poznají jediného opravdového Boha, v Trojici slaveného, a od Boha jim daného panovníka, a svárlivého spílání a vzpurného žití zanechají, jimiž se carství hubí; neboť když se podřízení nepodrobí caru, tu nikdy svárlivé spílání neustane.' Tak vznešenému určení moci musily odpovídati různotvárné vlastnosti, požadované od samovládce. Musil býti prozíravý, nemíti zvířecí zběsilosti, ani mlčelivé pokory, měl trestati zloděje a lupiče, býti i milostivý, i krutý, milostivý k dobrým a krutý k zlým; nebyl-li takový, nebyl ani carem. ‚Car je postrachem ne dobrých, ale zlých skutků; chceš-li se nebáti moci — čiň dobro, ale konáš-li zlo, boj se, neboť car nenosí jen tak meč, ale pro trestání zlých a pro povzbuzení dobrých.'

Nikdy u nás před Petrem Velikým svrchovaná moc v odtažitém sebevědomí nedosahovala takového jasného, aspoň tak energického výrazu svých úkolů. Když však došlo k praktickému sebeurčení, tento vzlet politické mysli se končil pádem. Celá filosofie samovlády dospěla u cara Ivana k jednomu prostému závěru: ‚je nám volno prokazovati milost svým cholopům i trestati je nám volno.' Pro podobnou formuli vůbec nebylo třeba takového napětí mysli. Údělní knížata dospívali k témuž závěru bez pomoci vznešených teorií samovlády a vyjadřovali se dokonce týmiž slovy: ‚mně, knížeti tomu a tomu, je volno, komu milost prokazuji, koho trestám.' Zde i v caru Ivanovi, jako kdysi v jeho dědovi, dědičný držitel vítězil nad panovníkem.

Takový byl politický program cara Ivana. Tak ostře a svérázně vyjádřená idea samovládné moci nevyvíjí se však u něho v určitý, vypracovaný politický pořádek; nevyplývají z něho praktické následky. Car nikde neříká, shoduje-li se jeho politický ideál se jsoucím státním zřízením, nebo žádá nový, může-li na příklad jeho samovládná moc působiti ruku v ruce s tehdejším bojarstvem, jen po změně jeho politických mravů a zvyků, nebo má vytvořiti docela jiné nástroje správy. Je možno jen pocítiti, že cara tíží jeho bojarstvo. Ale proti samovládě, jak jí tehdy rozuměli v Moskvě, samovládě, trvající od sv. Vladimira, nepovstávalo přímo ani bojarstvo. Bojarové uznávali samovládnou moc moskevského panovníka, jak ji vytvořily dějiny. Naléhali jen na nutnost a prospěch toho, aby se správy účastnila druhá politická síla, vytvořená týmiž dějinami, — bojarstvo, a dokonce povolávali na pomoc oběma těmto silám třetí —

zemské zastupitelství. Nespravedlivo bylo se strany carovy obviňovati bojary také z neobmezenosti ‚popa nevědomce' Silvestra a ‚psa' Adaševa. Ivan mohl žalovati za to jen na sebe samého, protože sám dal nepříslušnou moc těmto lidem, kteří nenáleželi bojarstvu, učinil je milci. Proč tedy vznikl spor? Obě strany hájily toho, co bylo. Lze cítiti, že jako by ne plně si navzájem rozuměli, že jakési nedorozumění rozdělovalo obě svářící se strany. Toto nedorozumění záleželo v tom, že v jejich korespondenci se srazily ne dva politické způsoby myšlenek, ale dvě politické nálady; nepolemisují tak navzájem, jako se navzájem zpovídají. Kurbskij tak přímo nazval carské poslání zpovědí, — posměšně poznamenav, že nejsa knězem, nepokládá se za hodného a krajem ucha poslouchá carskou zpověď. Každý z nich tvrdí své a špatně poslouchá protivníka. — »Zač nás biješ, své věrné sluhy?« táže se kníže Kurbskij. »Ne,« odpovídá mu car Ivan, »ruští samovládci od počátku vládnou svými carstvy, a ne bojarové a ne velmožové.« V takové nejprostší formě možno vyjádřiti podstatu proslulé korespondence. Ale špatně si navzájem rozumějíce i svému přítomnému položení, oba protivníci dospěli v hádce k tušení budoucna, k proroctví a — předpověděli si navzájem oboustrannou záhubu. V poslání r. 1579 Kurbskij, připomenuv carovi záhubu Saula s jeho královským rodem, pokračuje: ‚nehub sebe ani rodu svého... zalití krví křesťanskou zmizí brzo s celým rodem.' Kurbskij představoval svůj urozený stav jako jakési urozené plémě, na němž spočine obzvláštní požehnání, a předhazoval carovi obtíž, jakou si sám utvořil, pobiv a rozehnav ‚silné v Israeli', Bohem mu dané vé-

vody své, a zůstav s ‚vévodky' chudého rodu, kteří se děsí nejen objevení nepřítele, ale i šelestu listí, pohybujícího se větrem. Na tyto výčitky odpověděl car historickou vyhrůžkou: ‚kdybyste byli dětmi Abrahamovými, tu byste konali i Abrahamova díla; ale Bůh může také z kamene stvořiti dítě Abrahamovi.' Tato slova byla napsána r. 1564, v téže době, kdy car zamýšlel smělou věc, přípravu nové vládnoucí třídy, která měla vystřídati nenáviděné bojarstvo.

A tak obě svářící se strany byly nespokojeny navzájem sebou i státním pořádkem, v němž působily, kterým se dokonce řídily. Ani tato, ani ona strana nemohla vymysliti jiný pořádek, který by odpovídal jejím přáním, protože všechno, čeho si přáli oni, bylo už praktikováno, nebo bylo vyzkoušeno. Jestliže se však hádali a byli navzájem nepřátelští, mělo to původ v tom, že skutečnou příčinou rozporu nebyla otázka státního pořádku. Politické soudy a výčitky byly vyslovovány jen na ospravedlnění oboustranné nespokojenosti, která vyplývala z jiného pramene. Víme už, že rozpor s obzvláštní silou se projevil dvakrát a ze stejného důvodu, pro otázku následníka trůnu: panovník jmenoval jednoho, bojarové chtěli druhého. Tak rozpor obou stran měl vlastně ne politický, ale dynastický pramen. Šlo ne o to, jak spravovati říši, ale o to, kdo ji bude spravovati. A zde na obou stranách se projevovaly zvyky údělných dob, průběhem věcí zlomené. Tehdy si bojar vybíral knížete, jezdě od jednoho knížecího dvora k druhému. Nyní, když odjeti z Moskvy nebylo kam, nebo se to nehodilo, chtěli bojarové voliti mezi následníky trůnu, když se naskytla příležitost. Svůj nárok mohli ospravedlňovati tím, že

nebylo zákona o následnictví trůnu. Zde jim pomohl sám moskevský panovník. Uznav sebe za národního panovníka celé Rusi, polovinou svého sebevědomí zůstal údělným dědičným držitelem a nechtěl nikomu postoupiti svého práva nakládati před smrtí dědičnou državou, ani zákonem obmeziti svou osobní vůli: ‚komu chci, tomu i dám knížetství'. Postranní vmísení do této osobní vůle panovníkovy dotýkalo se ho více, než se ho mohla dotknouti nějaká všeobecná myšlenka na státní pořádek. Z toho vyvěrala oboustranná nedůvěra a podráždění. Ale když se naskytlo vyjádřiti tyto city ústně nebo písemně, byly dotčeny i všeobecné otázky, a tehdy vycházelo najevo, že působící státní pořádek trpěl rozpory, dílem odpovídal opačným zákonům, nikoho plně neuspokojuje. Tyto rozpory se také odhalily v opričnině, v níž car Ivan hledal východisko z nepříjemného položení.

HLAVA DVACÁTÁ DEVÁTÁ.

Okolnosti, které připravovaly zřízení opričniny. — Neobyčejný odjezd carův z Moskvy a jeho poslání do sídelního města. — Carův návrat. — Ukaz o opričnině. — Carův život v Aleksandrovské slobodě. — Poměr opričniny k zemščině. — Určení opričniny. — Rozpor ve složení moskevské říše. — Myšlenka nahraditi bojarstvo šlechtou. — Bezúčelnost opričniny. — Soud vrstevníků o ní.

Napřed vyložím okolnosti, za nichž se objevila tato nešťastná *opričnina.*

Car Ivan, když sotva vyrostl z nezletilosti, nemaje ještě 20 let, s energií neobyčejnou na jeho věk, ujal se věcí vládních. Tehdy podle pokynů moudrých vůdců carových, mitropolita Makarije a kněze Silvestra z bojarstva, roztříštěného na nepřátelské kroužky, do popředí vystoupilo a stálo kolem trůnu několik zdatných, dobře smýšlejících a nadaných rádců, ‚vybraná rada', jak nazývá kníže Kurbkij tuto radu, která zřejmě nabyla faktického panství v bojarské dumě, vůbec v centrální správě. S těmito důvěrníky počal také car spravovati říši. V této vládní činnosti, která se projevovala od r. 1550, smělé vnější podniky šly vedle širokých a dobře promyšlených plánů vnitřních reforem. R. 1550 byl svolán první zemský sněm, na němž uvažovali, jak vytvořiti místní správu, a rozhodli se přehlédnouti a opraviti starý Suděbnik Ivana III. a vypracovati nový, lepší pořádek soudního řízení. R. 1551 byl svolán veliký církevní sněm, jemuž car předložil rozsáhlý projekt církevních reforem, mající za cíl uvésti v pořádek náboženssko-mravní život národa. R. 1552 bylo dobyto carství kazanského, a ihned poté počali pracovati o složitém plánu místních zemských

institucí, jimiž bylo určeno nahraditi korunní oblastní správce, ‚kormlenščiky': zaváděna byla zemská samospráva. R. 1558 začata byla livonská válka s cílem prodrati se k Baltickému moři a navázati bezprostřední styky se západní Evropou, využíti její bohaté kultury. Ve všech těchto vážných podnicích, opakuji, pomáhali Ivanovi spolupracovníci, kteří se soustřeďovali kolem dvou osob, obzvláště blízkých carovi, kněze Silvestra a Alekseje Adaševa, přednosty Čelobitného prikazu, podle našeho státního tajemníka pro přijímání proseb na nejvyšší jméno. Různé příčiny, dílem domácí neshody, dílem nesouhlas v politických názorech ochladily cara k jeho vyvoleným rádcům. Jejich vznícené nepřátelství k příbuzným carevniným Zacharjinovým vedlo k tomu, že Adašev a Silvestr byli od dvora odstraněni, a smrt Anastasije, za takových okolností nastalou připisoval car roztrpčení, které způsobeno bylo nebožce těmito palácovými nesváry. ‚Proč jste mne rozloučili s mou ženou?' bolestně se tázal Ivan Kurbského v psaní k němu 18 let po tomto rodinném neštěstí: ‚jen kdyby mi neodňali mladou ženu mou, korunních obětí (bojarských poprav) by nebylo.' Konečně útěk knížete Kurbského, nejbližšího a nejnadanějšího spolupracovníka, způsobil úplnou roztržku. Nervosní a osamělý Ivan pozbyl mravní rovnováhy, která je vždy vrátká u nervosních lidí, když osamějí.

Za takové carovy nálady stala se v moskevském Kremlu podivná, nebývalá událost. Jednou na konci r. 1564 se tam objevilo množství saní. Car, nic nikomu neříkaje, vydal se s celou svou rodinou a s některými dvořany kamsi na dalekou cestu, vzal s sebou nářadí, ikony a kříže, šatstvo a celou svou pokladnu a odjel ze sí-

delního města. Bylo viděti, že to není obvyklá pout, ne zábavná cesta, ale celé přestěhování. Moskva ustrnula údivem nevědouc, co panovník si usmyslil. Car, pobyv u Trojice, se všemi zavazadly se usídlil v Aleksandrovské slobodě: nyní je to Aleksandrov, újezdní město vladimirské gubernie. Odtud za měsíc po odjezdu poslal car do Moskvy dvě listiny. V jedné, vylíčiv nezákonnosti bojarské vlády za své nezletilosti, vylil svůj panovnický hněv na všechno duchovenstvo a bojary, na všechny sloužící a úřadující lidi, šmahem je obviňuje z toho, že o panovníka, říši a o všechno pravoslavné křesťanstvo se nestarali, od nepřátel jich nehájili, naopak, sami utiskovali křesťany, loupili pokladnu i země panovníkovy, a duchovenstvo krylo vinníky, chránilo je, přimlouvajíc se za ně u panovníka. A tu car, pravil list, ‚z veliké lítosti srdce', nesnesl všechny tyto zrady, opustil své carství a šel se usídliti někde, kde mu Bůh ukáže. Bylo to jako zřeknutí trůnu s cílem, vyzkoušeti moc v národě. Moskevskému prostému lidu, kupcům a všem robotným lidem poslal car druhý list, který jim přečtli veřejně na náměstí. Zde car psal, aby nebyli na pochybách, že carská nemilost a hněv na ně nepadly. Všechno ustrnulo, sídelní město okamžitě přerušilo svá obvyklá zaměstnání: krámy se zavřely, úřady pustly, písně umlkly. Ve zmatku a v hrůze město zaúpělo, prosíc mitropolitu, biskupy a bojary, aby jeli do slobody, snažně prositi panovníka, aby neopouštěl říši. Přitom prostí lidé volali, aby se panovník vrátil hájiti jich proti vlkům a loupeživým lidem, neboť za panovníkovými zrádci a potměšilci nestojí a sami je vyhubí.

Do slobody se vypravila deputace z vyššího

duchovenstva, bojarů a úředníků s novgorodským arcibiskupem Pimenem v čele, provázená mnohými kupci a jinými lidmi, kteří šli snažně prositi panovníka a stěžovati si, aby panovník vládl, jak je mu libo, z celé své panovnické vůle. Car přijal prosbu země, uvolil se vrátit k carství, ‚ještě jednou vzíti svou vládu', ale s podmínkami, které slíbil oznámiti později. Po nějaké době, v únoru 1565, car slavnostně se vrátil do sídelního města a svolal státní radu skládající se z bojarů a z vyššího duchovenstva. Nepoznali ho zde: neveliké šedé pronikavé oči pohasly, vždy oživená a přívětivá tvář zdurela a vypadala nevlídně, na hlavě a na bradě z dřívějších vlasů a vousů se zachovaly jen zbytky. Bylo zřejmo, že dva měsíce nepřítomnosti ztrávil car v strašném duševním stavu nevěda, čím se skončí jeho výmysl. V radě předložil podmínky, za nichž se znovu ujímal vlády jím opuštěné. Podmínky tyto záležely v tom, že zrádce své a neposluchy mohl uvrhnouti v nemilost, a některé i popravit, jejich jmění vzíti do své pokladny, aby duchovenstvo, bojarové a úřadující lidé svěřili všechno to jeho, panovníkově vůli, jemu v tom nepřekáželi. Car jako by si vyžádal u státní rady policejní diktaturu: svérázná forma dohody panovníka s národem!

Pro vypořádání se zrádci a neposluchy navrhl car zřídit *opričninu*. Byl to zvláštní dvůr, který si utvořil car, se zvláštními bojary, se zvláštním dvoreckým, pokladníky a jinými správci, písaři, všelikými úředníky a dvorskými lidmi, s celým dvorským služebnictvem. Letopisec horlivě zdůrazňuje tento výraz ‚zvláštní dvůr', to, že car řekl všechno na tomto dvoře ‚učiniti sobě zvláště.' Ze sloužících lidí vzal do opričniny 1000

lidí, jimž v sídelním městě na předměstí za zdmi Bílého města, za linií nynějších bulvárů, určeny byly ulice (Prečistěnka, Sivcev vražek, Arbat a strana Nikitská levá od města) s několika slobodami k Novoděvičímu klášteru: dřívější obyvatelé těchto ulic a slobod ze sloužících a úřadujících lidí byli vystěhováni ze svých domů do jiných ulic moskevského předměstí. Na udržování tohoto dvoru, ‚na své domácí potřeby', a svých dětí, carevičů Ivana a Feodora, vydělil ze své říše na 20 měst s újezdy a několik oddělených obvodů, v nichž země byla rozdána opričníkům, kdežto dřívější statkáři vyvedeni byli ze svých dědičných držav a statků a dostali půdu v újezdech, v nichž nebyli opričnici. Na 12.000 těchto vystěhovalců v zimě s rodinami šlo pěšky ze statků jim odňatých na vzdálené statky, jim určené. Tato opričná část, vydělená z říše, nebyla ucelenou oblastí, celistvým územím, utvořena byla ze vsí, obvodů a měst, dokonce jen částí některých měst, rozptýlených tu a tam, hlavně v ústředních a severních újezdech (Vjazma, Kozelsk, Suzdal, Galič, Vologda, Stará Russa, Kargopol a jiné; později byla pro opričninu zabrána Obchodní strana Novgorodu). ‚Říši svou pak moskevskou,' t. j. celou ostatní zemi, podrobenou moskevskému panovníkovi, s jejím vojskem, soudem a správou přikázal car spravovati a všeliké zemské věci konati bojarům, kterým velel býti ‚v zemských', a tato polovina říše byla nazvána *zemščinou*. Všechny ústřední vládní instituce, které zůstaly v zemščině, *prikazy*, musily působiti jako dříve, ‚správu konat jako za stara', a ve všech důležitých zemských věcech se obraceti do dumy zemských bojarů, která spravovala zemščinu, podávajíce panovníkovi

zprávu jen o vojenských a důležitějších zemských věcech. Tak celá říše byla rozdělena na dvě části, na zemščinu a opričninu; v čele první zůstala bojarská duma, v čele druhé stál bezprostředně sám car, nezříkaje se ani nejvyššího řízení dumy zemských bojarů. ‚Na své cestovní výlohy pak,' t. j. na uhrazení výdajů spojených s odjezdem ze sídelního města, požadoval car od zemščiny, jakoby za služební cestu v jejích věcech, cestovní peníze — 100.000 rublů (asi 5,000.000 rublů v našich penězích). Tak vyložil starý letopis, který se nám nezachoval, ‚ukaz o opričnině', pravděpodobně napřed připravený už v Aleksandrovské slobodě a přečtený na zasedání říšské rady v Moskvě. Car spěchal: neváhaje, hned nazítří po tomto zasedání, využívaje plné moci mu dané, počal své zrádce vypovídat, a některé popravovati, počav nejbližšími stranníky uprchlého knížete Kurbského: za jediný tento den šestero z bojarské šlechty bylo zbaveno hlav, a sedmý byl posazen na kůl.

Počalo se zařizování opričniny. Především sám car jako první opričník spěchal uniknouti z obřadného, tichého pořádku panovnického života, ustanoveného jeho otcem a dědem, opustil svůj zděděný kremlevský palác, přestěhoval se na nový opevněný dvůr, který si dal vystavěti kdesi prostřed své opričniny mezi Arbatem a Nikitskou, zároveň přikázal svým opričným bojarům a šlechticům, aby si stavěli v Aleksandrovské slobodě dvory, kde jim nastávalo žít, a také budovy vládních úřadů, určených pro správu opričniny. Zanedlouho se tam také sám usídlil, a do Moskvy počal přijížděti ‚ne na dlouhou dobu'. Tak vznikla prostřed hlubokých lesů nová residence, sídelní město opričniny s palácem, ob-

klopeným příkopem a náspem, se strážnými branami na cestách. V tomto brlohu uspořádal car divnou parodii kláštera, sebral tři sta nejvyhlášenějších opričníků, kteří utvořili *bratrstvo,* sám přijal hodnost opata, a knížete Af. Vjazemského zahalil v hodnost správce kláštera, pokryl tyto státní lupiče mnišskými čepičkami, černými řízami, sepsal jim nařízení pro každodenní život, sám s careviči lezl každého jitra na zvonici zvonit k jitřní mši, v kostele předčítával a zpíval na kůru a tak se k zemi ukláněl, že s jeho čela se neztrácely krevní podlitiny. Po obědě v jídelně, když veselé bratrstvo se obžíralo a zpíjelo, car u analoje čítal poučení církevních otců o postě a zdrželivosti, potom sám o samotě obědval, po obědě rád hovoříval o zákoně, dřímal nebo šel do mučírny, aby se zúčastnil mučení podezřelých.

Opričnina při prvním pohledu na ni, obzvláště při takovém chování carově, jeví se institucí, zbavenou každého politického smyslu. Ve skutečnosti car, prohlásiv ve svém listě všechny bojary za zrádce a uchvatitele půdy, ponechal správu zemí v rukou těchto zrádců a uchvatitelů. Ale i opričnina měla svůj smysl, třebaže dosti smutný. Je v ní třeba rozeznati území a cíl. Slovo *opričnina* bylo už v XVI. stol. zastaralým názvem, který tehdejší moskevský letopis přeložil výrazem *oddělený dvůr.* Car Ivan si nevymyslil toto slovo, vypůjčené ze starého údělného jazyka. V údělných dobách se tak nazývaly zvláštní vydělené državy, hlavně ty, které byly dávány v plné vlastnictví kněžnám-vdovám, na rozdíl od daných v doživotní užívání, od *prožitků.* Opričnina cara Ivana byla palácovou hospodářsko-administrativní institucí, spravující země, určené

na udržování carského dvora. Podobná instituce vznikla u nás později, na konci XVIII. stol., když císař Pavel zákonem z 5. dubna 1797 o carské rodině vydědil ‚ze státních držav zvláštní nemovitostí', v množství přes 460 tisíc duší selských mužského pohlaví, které byly vedeny ‚v říšském rozpočtu pod jménem palácových obvodů a vsí' a jimž se dostalo názvu *údělných*. Rozdíl byl jen v tom, že opričnina s dalšími připojeními zaujala div ne polovinu celé říše, zatím co údělné správě císaře Pavla podléhala jen $^{1}/_{33}$ tehdejšího obyvatelstva říše. Sám car Ivan se díval na zřízenou jím opričninu jako na svou soukromou državu, na zvláštní dvůr nebo úděl, který vydělil ze složení říše: odkázal po sobě zemščinu svému nejstaršímu synovi jako carovi, kdežto opričninu mladšímu, jako údělnému knížeti. Je zpráva, že v čele zemščiny byl postaven pokřtěný Tatar, zajatý kazanský car Jediger-Simeon. Později, r. 1574, korunoval car Ivan na carství druhého Tatara, kasimského chána Sain-Bulata, pokřtěného na Simeona Bekbulatoviče, dal mu titul panovníka velikého knížete *celé Rusi*. Přeložíme-li tento titul na náš jazyk, můžeme říci, že Ivan jmenoval toho i onoho Simeona předsedy dumy zemských bojarů. Simeon Bekbulatovič vládl carství dvě léta; potom ho vypověděli do Tveru. Všechny vládní ukazy byly psány jménem tohoto Simeona jako skutečného všeruského cara, kdežto sám Ivan se spokojoval titulem panovníka knížete, dokonce ne velikého, ale prostě knížete *moskevského*, ne celé Rusi, jezdíval k Simeonu klaněti se jako prostý bojar, a ve svých prosbách k Simeonu se nazýval knížetem moskevským Ivancem-Vasiljevem, který se klaní ‚se svými dětmi', s careviči.

Je možno pomysliti si, že zde není všechno politická maškaráda. Car Ivan stavěl sebe jako moskevského údělného knížete k panovníkovi celé Rusi, stojícímu v čele zemščiny; Ivan, stavě se jako zvláštní, opričný kníže moskevský, jako by uznával, že celá ostatní ruská země tvořila správu rady, skládající se z potomků jejích bývalých majetníků, knížat velikých i údělných, z nichž se skládalo vyšší moskevské bojarstvo, zasedající v zemské dumě. Později Ivan přejmenoval opričninu na *dvůr*, bojary a sloužící lidi opričné na bojary a sloužící lidi *dvorské*. Car měl v opričnině svou dumu, ‚své bojary'; opričnou oblast spravovaly zvláštní úřady, sourodé se starými zemskými. Věci všeříšské, abych tak řekl, věci imperia, vedla zemská duma s povinností podávati zprávu carovi. Ale některé otázky nařizoval panovník předkládati k posouzení všem bojarům, zemským i opričným, a ‚bojarové oboji' vydávali společné rozhodnutí.

Ale naskytá se otázka, proč bylo třeba této restaurace nebo této parodie údělu? Instituci s takovou zvetšelou formou a s takovým archaickým názvem přikázal car dosud nebývalý úkol: opričnina nabyla významu politického útočiště, kam se chtěl car ukrýti před svým buřičským bojarstvem. Myšlenka, že musí prchnouti před svým bojarstvem, postupně se zmocnila jeho rozumu, stala se jeho neodbytnou ideou. Ve své závěti, napsané kolem r. 1572, car velmi vážně líčí sebe jako vyhnance, člověka bez domova. Zde píše: ‚pro množství nezákonností mých rozprostřel se nade mnou hněv Boží, vypuzen jsem byl bojary pro jejich nevázanost ze své hodnosti a potuluji se po zemích'. Připisovali mu vážný úmysl prchnouti do Anglie. A tak se opričnina

jevila institucí, která měla chrániti osobní bezpečnosti carovy. Byl jí ukázán politický cíl, pro nějž nebylo zvláštní instituce v dosavadní moskevské říšské organisaci. Tento cíl záležel v tom, aby vyhubeno bylo buřičství, hnízdící v ruské zemi hlavně v prostředí bojarském. Opričnina nabyla významu vyšší policie ve věcech státní zrady. Oddíl skládající se z tisíce mužů, započtený do opričniny a později zvětšený na 6 tisíc, byl sborem dozorců nad vnitřním buřičstvím. Maljuta Skuratov, t. j. Grigorij Jakovlevič Pleščejev-Bělskij, příbuzný sv. mitropolity Aleksije, byl jakoby šéfem tohoto sboru, kdežto car si vyprosil u duchovenstva, bojarů a celé země policejní diktaturu pro boj s tímto buřičstvím. Opričnina jako zvláštní policejní oddíl, dostala zvláštní uniformu; opričník měl k sedlu přivázánu psí hlavu a metlu; to byla znamení jeho hodnosti, skládající se z toho, aby slídil, vyčenichával a vymetával zradu a hryzl státní ničemy-buřiče. Opričník jezdil všecek černě oblečen od hlavy po paty, na vraném koni také v černém postroji; proto vrstevníci nazvali opričninu ‚tmou tmoucí', říkali o ní: ‚jako noc temná'. Byl to jakýsi řád poustevníků, jako mniši země se zřeknuvší a se zemí se potýkající, jako se mniši potýkají s pokušeními světa. Samo přijetí do opričné družiny spojeno bylo se slavností, která byla poloklášterní, polokonspirativní. Kníže Kurbskij ve své *Historii* cara Ivana píše, že car Ivan z celé ruské země sebral ‚lidi ničemné a všelikými zlostmi naplněné' a zavázal je strašnými přísahami, aby se neznali nejen s přáteli a bratry, ale ani s rodiči, a sloužili jediné jemu, a při tom je nutil líbati kříž. Vzpomeňme si při tom, co jsem řekl o klášterním

způsobu života, jaký ustanovil Ivan v slobodě pro své vybrané opričné *bratrstvo.*

Takový byl původ a určení opričniny. Vyložíme-li však její původ a význam, přece dosti těžko pochopíme její politický smysl. Je na bíle dni, jak a proč vznikla, ale těžko je vysvětliti si, jak mohla vzniknout, jak mohla cara napadnouti sama myšlenka na takovou instituci. Vždyť opričnina neodpovídala na politickou otázku, která byla tehdy na řadě, neodstraňovala obtíže, jimiž byla vyvolána. Obtíže vznikaly srážkami mezi panovníkem a bojarstvem. Pramenem těchto srážek byly ne odporující si politické snahy obou státních sil, ale jeden rozpor v samém politickém zřízení moskevské říše. Panovník a bojarstvo nerozcházeli se navzájem nesmiřitelně ve svých politických ideálech, v plánech státního pořádku, ale narazili jen na jednu neslučitelnost v ustanoveném už státním pořádku, s níž si nevěděli rady. Čím ve skutečnosti byla moskevská říše v XVI. stol.? Byla to absolutní monarchie, ale s aristokratickou správou, t. j. vládním personálem. Nebylo politického zákonodárství, které by určovalo hranice svrchované moci, ale byla vládní třída s aristokratickou organisací, kterou uznávala sama vláda. Tato moc rostla zároveň, pospolu a dokonce ruku v ruce s druhou politickou silou, ji obmezující. Takovým způsobem povaha této moci neodpovídala vlastnosti vládních nástrojů, skrze něž měla působit. Bojarové se pokládali za mocné rádce panovníka celé Rusi v téže době, kdy tento panovník, zůstávaje věren názoru údělného držitele, podle starorusského práva udělil jim jako svým dvorním sluhům hodnost panovníkových cholopů. Obě strany se octly v takovém nepřirozeném vzájemném

vztahu, kterého asi nepozorovaly, pokud se utvářel, a s nímž si nevěděly rady, když jej zpozorovaly. Tehdy obě strany se pocítily v nepříjemném položení a nevěděly, jak se z něho dostati. Ani bojarstvo nedovedlo se zaříditi a zaříditi státní pořádek bez panovníkovy moci, které uvyklo, ani panovník nevěděl, jak bez bojarské součinnosti bude spravovat své carství v jeho nových hranicích. Obě strany si na sebe nemohly ani zvyknout, ani se bez sebe obejít. Protože se nedovedly ani snésti ani rozloučiti, pokoušely se rozděliti, žíti vedle sebe, ale ne pospolu. Takovým východiskem z obtíží byla právě opričnina.

Ale takové východisko neodstraňovalo samých obtíží. Záleželo v nevhodném pro panovníka politickém položení bojarstva, které ho jako vládnoucí třída obmezovalo. Dostati se z obtíží bylo možno dvěma cestami: bylo třeba buď *odstraniti* bojarstvo jako vládnoucí třídu, a nahraditi je jinými, pružnějšími a poslušnějšími nástroji správy, nebo je *rozštěpiti,* připoutati k trůnu nejspolehlivější lidi z bojarstva a s nimi vládnout, jako vládl také Ivan na počátku své vlády. První nemohl vykonati brzo, druhé nedovedl nebo chtěl udělat. V rozhovorech s blízkými cizinci se car neopatrně přiznával k úmyslu změniti celou správu země a dokonce vyhubiti velmože. Ale myšlenka přetvořiti správu obmezila se na rozdělení říše na zemščinu a opričninu, a naprosté vyhubení bojarstva zůstalo nechutným snem vznícené představy: těžko bylo vydělíti ze společnosti a vyhubiti celou třídu, která rozmanitými životními nitmi byla propletena s vrstvami, pod ní ležícími. Právě tak nemohl car brzo utvořiti druhou vládní třídu místo bojarstva. Takové

změny vyžadují času, návyku: je třeba, aby vládnoucí třída uvykla moci a aby společnost uvykla vládnoucí třídě. Ale není pochyby o tom, že car obmýšlel takovou změnu a ve své opričnině viděl přípravu k ní. Tuto myšlenku si odnesl z dětství, ze zmatku bojarské vlády: ona ho také podnítila přiblížiti k sobě také A. Adaševa, když ho vzal podle carova výrazu ‚od hnojiště' a učinil ho rovným velmožům v naději, že mu bude poctivě sloužit. Tak se Adašev stal pravzorem opričníka. Se způsobem myšlenek, vládnoucím potom v opričnině, měl Ivan příležitost seznámiti se na samém počátku své vlády. R. 1537 nebo asi v té době vyjel z Litvy do Moskvy jakýsi Iv. Peresvětov, říkající o sobě, že náleží rodu hrdiny-mnicha Peresvěta, který bojoval na Kulikově poli. Tento vystěhovalec byl dobrodruh, condottiere, který sloužil v nájemném polském oddílu třem králům, polskému, uherskému a českému. V Moskvě mu ublížili velcí páni, pozbyl jmění, nabytého službou, a r. 1548 nebo 1549 podal carovi obšírnou prosbu. Je to ostrý politický pamflet, namířený proti bojarům na prospěch ‚vojínů', t. j. řadového bojarstva, sloužícího na vojně, k němuž náležel sám žadatel. Autor varuje cara Ivana před vábením se strany blízkých lidí, bez nichž nemůže ‚ani hodinu být'; druhého takového cara na celé zeměkouli nebude, jen kdyby ho Bůh uchoval před ‚vábením velmožů'. Velmožové carovi jsou chudí, kříž líbají, ale zrazují; car občanskou válku ‚na své carství pouští', když je jmenuje správci měst a obvodů, a oni z krve a slz křesťanských bohatnou a lenoší. Kdo přistupuje k carovi s velmožstvím, a ne s vojenskou zásluhou nebo nějakou jinou moudrostí, ten je čaro-

děj a kacíř, carovi štěstí a moudrost odnímá, toho upálit třeba. Autor pokládá za vzorný pořádek, zavedený carem Machmet-saltanem, který vysoko povýší vládnoucího, ‚ale také mu dá do zátylku až spadne dolů', říkaje přitom: nedovedl jsi v dobré slávě žít a věrně sloužit panovníkovi. Panovníkovi se sluší z celého carství důchody sbírat do své pokladny, z pokladny srdce vojínů obveselovat, k sobě je připouštět blízko a ve všem jim věřit. Prosba jako by byla psána hlavně na ospravedlnění opričniny: tak byly její ideje na ruku ‚tělesným strážcům chudého rodu', ani sám car nemohl nesympatisovati se směrem Peresvětovových myšlenek. Psal jednomu z opričníků, Vasjukovi Grjaznému: ‚Pro hříchy naše se stalo a jak nám to utajit, že otce našeho i naši bojarové učili zpronevěřovati se nám a my vás, *trpitele*, přiblížili, očekávajíce od vás službu a pravdu'. Tito oprični trpitelé, lidé chudého rodu z řadové šlechty, musili také sloužiti jako ony Abrahamovy dítky z kamene, o nichž psal car knížeti Kurbskému. Tak podle myšlenky cara Ivana měla šlechta nahraditi bojarstvo jako vládnoucí třída, v podobě opričnika. Na konci XVII. stol. se tato změna, jak uvidíme, také stala, jenže v jiné formě, ne tak nenáviděné.

Za každých okolností, při volbě toho neb onoho východiska, nastávalo působiti proti politickému položení celé třídy, a ne proti jednotlivým osobám. Car si počínal přímo naopak: pojav celé bojarstvo v podezření ze zrady, vrhl se na podezřelé, vytrhávaje z nich jednotlivé, ale ponechal třídu v čele zemské správy; nemaje možnosti povaliti nepohodlné mu vládní zřízení, počal hubiti jednotlivé podezřelé nebo nenávi-

děné jím osoby. Opričnici byli stavěni ne na místo bojarů, ale proti bojarům; mohli býti už svým určením ne vládci, ale katy země. V tom záležela politická bezúčelnost opričniny: podnícena srážkou, jejíž příčinou byl pořádek, a ne osoby, byla namířena proti osobám, a ne proti pořádku. V tomto smyslu je možno také říci, že opričnina neodpovídala na otázku, která byla na řadě. Mohla býti caru vštípena jen nesprávným chápáním položení bojarstva, stejně jako jeho vlastním položením. Byla značnou měrou plodem příliš bázlivé carovy obrazotvornosti. Ivan ji obrátil proti strašnému buřičství, jakoby hnízdícímu v bojarském prostředí a hrozícímu vyhubením celé carské rodině. Ale bylo-li nebezpečí opravdu tak strašné? Politická síla bojarstva i kromě opričniny byla podervána podmínkami, přímo i nepřímo utvořenými moskevským shromažďováním Rusi. Možnost dovoleného, zákonného odjezdu, hlavní opory služební svobody bojarstva, k době cara Ivana už zmizela: kromě Litvy nebylo kam odjeti; jediný zachovaný údělný kníže Vladimir starický smlouvami se zavázal nepřijímati ani knížat, ani bojarů a žádných lidí, kteří odjeli od cara. Svobodná služba bojarů se stala závaznou, nesvobodnou. Právo na místo zbavovalo třídu schopnosti družného společného působení. Územní přeskupení nejvážnějších sloužících knížat, provedené za cara Ivana III. a jeho vnuka výměnou starých knížecích držav za nové, přemístilo knížata Odojevské, Vorotynské, Mězecké z nebezpečných pohraničních míst, odkud mohli navázati styky se zahraničními nepřáteli Moskvy, někam na Kljazmu nebo horní Volhu, do prostředí jim cizího, s nímž neměli žádných svazků. Urozenější bojarové

spravovali oblasti, ale tak, že svou správou získávali jen nenávist národa. Tak bojarstvo nemělo pod sebou pevnou půdu ani ve správě, ani v národě, ba ani ve své třídní organisaci, a car to asi věděl lépe než sami bojarové. Vážné nebezpečí hrozilo při opakování případu z r. 1553, kdy mnozí bojarové nechtěli přisahat dítěti, synovi nebezpečně nemocného cara, zamýšlejíce uvésti na trůn údělného Vladimira, carevičova strýce. Stěží se přemáhající car přímo řekl odpřisáhnuvším bojarům, že v případě své smrti tuší osud své rodiny za cara-strýce. Je to osud, který obyčejně postihuje prince-soupeře ve východních despotiích. Vlastní předkové cara Ivana, knížata moskevští, právě tak nakládali se svými příbuznými, kteří se jim postavili do cesty; právě tak naložil i sám car Ivan se svým bratrancem Vladimirem starickým. Nebezpečí r. 1553 se neopakovalo. Ale opričnina nepředcházela tomuto nebezpečí, ale spíše je zesilovala. R. 1553 mnozí bojarové stáli na straně carevičově, a dynastická katastrofa se mohla neuskutečniti. R. 1568, kdyby car zemřel, stěží by se ukázalo dosti stranníků pro jeho přímého následníka: opričnina semkla bojarstvo instinktivně — citem sebezáchrany.

Bez takového nebezpečí nepřekročilo bojarské buřičství hranic úmyslů a pokusů prchnouti do Litvy: vrstevníci nemluví ani o spiknutích, ani o útocích se strany bojarů. Ale kdyby i bylo opravdu nepokojné bojarské buřičství, carovi se slušelo jednati jinak: měl obrátiti své údery výhradně proti bojarstvu, kdežto on bil nejen bojary a ani ne bojary hlavně. Kníže Kurbskij ve své *Historii*, vypočítávaje oběti Ivanovy krutosti, napočítává jich přes 400. Vrstevníci cizinci

napočítali dokonce přes 10 tisíc. Car Ivan, vykonávaje popravy, ze zbožnosti zapisoval jména popravených do seznamů zemřelých, které rozesílal po klášterech, aby vzpomínali duší zemřelých, připojuje peníze na tyto vzpomínky. Tyto seznamy zemřelých jsou velmi zajímavé památky; v některých z nich počet obětí dorůstá 4 tisíc. Ale bojarských jmen je v těchto martylogiích nemnoho; zato sem byli zapisováni v massách pobití a v bojarském buřičství naprosto nevinní dvorští lidé, písaři, psáři, mniši i jeptišky — ‚zesnulí křesťané muži, ženy i děti, jejichž jména Ty Sám, Bože, víš,' jak žalostivě odříkává synodik po každé skupině v massách pobíjených. Konečně došlo i k tmě tmoucí: zahynuli nejbližší oprični oblíbenci carovi, kníže Vjazemskij a Basmanovovi, otec se synem. Hluboce poníženým, zdrželivě rozhorleným tónem vypravují vrstevníci o zmatku, jaký vnesla opričnina do myslí, neuvyklým takovým vnitřním otřesům. Líčí opričninu jako sociální svár. Pozdvihl car, píší vrstevníci, vzpouru jedněch proti druhým, v jednom a témž městě jedny lidi proti druhým poštval, jedny opričnými nazval, svými vlastními je učinil, ale ostatní zemščinou pojmenoval a nařizoval své části, aby druhou část lidí znásilňovala, smrti odevzdávala a domy jejich loupila. I byla nevole a nenávist proti carovi ve světě, a krveprolití a popravy byly vykonány mnohé. Jeden všímavý vrstevník líčí opričninu jako jakousi nepochopitelnou politickou hru carovu: celý svůj stát jako sekerou v polovici rozsekl a tím všechny pobouřil, tak si Božími lidmi pohrávaje, stav se spiklencem sám proti sobě. Car zachtěl býti v zemščině panovníkem, kdežto v opričnině zůstati dědičným držitelem,

údělným knížetem. Vrstevníci si nemohli vysvětliti tuto politickou dvojí tvářnost; ale pochopili, že opričnina, vypuzujíc buřičství, zaváděla anarchii, ochraňujíc cara, podrývala samy základy státu. Namířena proti domnělému buřičství, připravovala skutečné. Pozorovatel, jehož slova jsem právě uvedl, vidí přímou souvislost mezi dobou zmatků, a opričninou, kterou pamatoval: ‚veliký rozkol vší země vytvořil car, a toto rozdělení, trvám, bylo pravzorem nynějšího všezemského rozštěpení. ‚Takový způsob carova jednání mohl býti následkem ne politické rozvahy, ale znetvořeného politického chápání. Car, utkav se s bojary, pozbyv k nim každé důvěry po nemoci r. 1553 a obzvláště po útěku knížete Kurbského, zveličil nebezpečí, polekal se: ‚za sebe jsem stál'. Tehdy otázka státního pořádku se mu proměnila v otázku osobního bezpečí, a car, jako člověk nepřiměřeně se polekavší, zavřel oči, začal býti napravo i nalevo, nerozeznávaje přátel a nepřátel. Na směru, jaký dal car politické srážce, je mnoho vinen jeho osobní charakter, který proto také nabývá jakéhosi významu v našich státních dějinách.

HLAVA TŘICÁTÁ.

Charakteristika cara Ivana Hrozného.

Car Ivan se narodil r. 1530. Od přírody se mu dostalo rozumu smělého a pružného, hloubavého i trochu posměšného, pravého velkoruského, moskevského rozumu. Ale okolnosti, za nichž uplynulo dětství Ivanovo, záhy zkazily tento rozum, poskytly mu nepřirozený, chorobný rozvoj. Ivan záhy osiřel, když mu byla čtyři léta, pozbyl otce, a v osmém roce ztratil matku. Od dětství se viděl prostřed cizích lidí. Do jeho duše záhy a hluboko se zařízl a po celý život uchovával pocit opuštěnosti, zanedbanosti, osamělosti, což tvrdil při každé příležitosti: ‚mí příbuzní se o mne nestarali'. Odtud jeho plachost, která se stala základním rysem jeho povahy. Jako všichni lidé, kteří vyrostli mezi cizími, bez otcovského dozoru a mateřské něžnosti, osvojil si Ivan záhy zvyk chodit ohlížeje se a naslouchaje. To v něm vyvinulo podezíravost, která s léty se proměnila v hlubokou nedůvěru k lidem. V dětství se mu často naskýtalo zakoušeti lhostejnost nebo opovržení se strany lidí ho obklopujících. Sám vzpomínal později v psaní knížeti Kurbskému, jak ho s mladším bratrem Jurijem v dětství ve všem obmezovali, drželi je jako ubohé lidi, špatně je živili a oblékali, v ničem jim svobody nedávali, všechno je nutili dělat násilně a ne přiměřeně věku. Za slavnostních, obřadných příležitostí, při audiencích nebo přijímání vyslanců, obklopili ho carskou nádherou, stáli kolem něho s otrockou pokoru, ale za všedních dnů titíž lidé s ním nedělali okolků, chvílemi ho hýčkali, chvílemi dráždili. Hrávali si s bratrem Jurijem v ložnici nebožtíka otce, a nejpřednější

bojar kníže I. V. Šujskij rozvalil se před nimi na lavici, opřel se loktem o postel nebožtíka panovníka, jejich otce, i nohu na ni položil, nijak si nevšímaje dětí, ani jako otec, ani jako vládce. Trpkost, s jakou Ivan na to po 25 letech vzpomínal, dává tušiti, jak často a silně ho v dětství zlobili. Laskali ho jako panovníka, a uráželi jako dítě. Ale v ovzduší, v jakém plynulo jeho dětství, nemohl vždy ihned a přímo projeviti cit hněvu nebo zlosti, ulehčiti srdci. Tato nutnost zdržovati se, potají se zlobit, polykati slzy, živila v něm podrážděnost a utajené, mlčelivé roztrpčení proti lidem, zlost se stisknutými zuby. Mimo to byl polekán v dětství. R. 1542, když vládla strana knížat Bělských, přívrženci knížete I. Šujského v noci neočekávaně přepadli mitropolitu Ioasafa, který byl na straně protivníků. Hodnostář se ukryl v paláci velikého knížete. Buřiči rozbili okna u mitropolity, vrhli se za ním do paláce a na úsvitu s hlukem se vřítili do ložnice malého panovníka, probudili ho a poděsili.

Hnusné scény bojarské svévole a násilí, prostřed nichž Ivan rostl, byly jeho prvními politickými dojmy. Proměnily jeho plachost v nervosní bázlivost, z níž se lety vyvinula náklonnost zveličovati nebezpečí, utvořilo se to, co se nazývá strachem s velikýma očima. Ivan, věčně neklidný a podezíravý, záhy uvykl myšlence, že je obklopen jen nepřáteli, vypěstoval v sobě smutnou náklonnost pátrati, jak se kolem něho splétá nekonečná síť pletich, kterou, jak se mu zdálo, se snaží oplésti ho se všech stran. To ho nutilo býti stále na stráži; myšlenka, že už-už z kouta se na něho vrhne nepřítel, stala se jeho obvyklým, stálým očekáváním. Ze všeho nejsil-

něji v něm pracoval pud sebezáchrany. Všechna úsilí jeho smělého rozumu byla promarněna na vypěstování tohoto hrubého citu.

Jako všichni lidé, kteří záhy počali boj o existenci, Ivan rychle rostl a předčasně vyrostl. V sedmnácti, dvaceti letech, na odchodu z dětství, překvapoval už své okolí nepoměrným množstvím zažitých dojmů a promyšlených myšlenek, jichž se jeho předkové nedomyslili ani v zralém věku. R. 1546, když mu bylo šestnáct let, prostřed dětských her, znenadání podle vypravování letopisu zahovořil s bojary o ženitbě, a zahovořil tak promyšleně, s takovými obezřelými politickými úvahami, že se bojarové rozplakali pohnutím, že car tak mlád, a už tak mnoho uvážil, s nikým se neporadiv, přede všemi to zatajiv. Tento časný zvyk neklidného, osamělého uvažování v duchu, potají, natrhl mysl Ivanovu, rozvil v něm chorobnou vnímavost a vzrušenost. Ivan záhy pozbyl rovnováhy svých duchovních sil, umění říditi je, když je třeba, rozdělovati jejich práci nebo zdržovati jednu opačným působením druhé, záhy uvykl přiváděti v činnost rozumu účast citu. Nechť o čemkoli uvažoval, pobízel, podněcoval svou mysl vášní. Za pomoci takového sebevnuknutí byl s to, aby roznítil svou hlavu k odvážným a vznešeným nápadům, rozžhavil svou řeč do skvělé výmluvnosti, a tehdy s jeho jazyka nebo zpod jeho pera, jako od horkého železa pod kovářovým kladivem, sršely jiskry vtipů, pichlavé posměšky, bystré výroky, neočekávané obraty. Ivan byl jedním z nejlepších moskevských řečníků a spisovatelů XVI. stol., protože byl nejpodrážděnější Moskvan oné doby. Ve spisech, napsaných za diktátu vášně a podráždění, spíše ‚uchvacuje

než přesvědčuje, překvapuje žárem řeči, pružností mysli, mrštností dialektiky, jasem mysli; ale to je fosforový lesk, zbavený teploty; to není vnuknutí, ale horečka hlavy, nervová prudkost, následek umělého vzrušení. Čteme-li carova psaní knížeti Kurbskému, jsme překvapeni rychlým střídáním nejrozmanitějších citů v autorovi: záchvaty velkomyslnosti a lítosti, záblesky hluboké upřímnosti se střídají s hrubým žertem, krutým roztrpčením, chladným opovržením k lidem; chvíle úsilovné práce mysli i citu se střídaly s naprostým úpadkem unavených duševních sil, a tehdy z celé jeho duchaplnosti nezbyl ani prostý zdravý smysl. V těchto chvílích rozumové zemdlenosti a mravní skleslosti byl schopen výstředních kousků, zbavených všeliké chápavosti. Takoví lidé, rychle uhasínajíce, časem, když v nich slábne vzrušenost, pomáhají si obyčejně obvyklým prostředkem, vínem, a Ivan v letech opričniny, zdá se, nezříkal se tohoto prostředku. Takovou mravní nerovností, střídáním vysokých povznesení ducha s nejhanebnějšími úpadky vysvětluje se také panovnická činnost Ivanova. Car vykonal nebo zamýšlel mnoho dobrého, rozumného, dokonce velikého, a vedle toho nadělal ještě více skutků, které ho učinily předmětem hrůzy a odporu pro vrstevníky i následující pokolení. Zpustošení Novgorodu na pouhé podezření zrady, moskevské popravy, zavraždění syna i mitropolity Filippa, nenáležitosti s opričníky v Moskvě i v Aleksandrovské slobodě — čteme-li o všem tom, pomyslíme si, že to byla šelma od přirozenosti.

Ale nebyl takový. Podle přirozenosti nebo podle výchovy byl zbaven trvalé mravní rovnováhy a při nejmenší životní obtíži ochotněji se klonil

na špatnou stranu. Od něho co chvíle bylo možno očekávati hrubý výstřední kousek; nedovedl se vypořádati s nejmenším nepříjemným případem. R. 1577 na ulici v dobytém livonském městě Kokenhusenu dobromyslně rozmlouval s pastorem o svých oblíbených bohoslovských předmětech, ale div ho nedal popravit, když pastor neopatrně přirovnal Luthera s apoštolem Pavlem, udeřil pastora bičíkem po hlavě a odcválal se slovy: ‚táhni k čertu se svým Lutherem'. Jindy dal rozsekati slona, kterého mu poslali z Persie, protože nechtěl před ním pokleknouti. Nedostávalo se vnitřní přirozené ušlechtilosti; byl vnímavější k špatným než k dobrým dojmům; náležel mezi ony nedobré lidi, kteří spíše a ochotněji pozorují u druhých slabosti a nedostatky, než nadání a dobré vlastnosti. V každém, koho potkal, především viděl nepřítele. Ze všeho nejtěžší bylo získati jeho nedůvěru. Aby se získala, je nutno takovým lidem co chvíle dávati cítit, že je milují a váží si jich, že jsou jim cele oddáni, a komu se podařilo přesvědčiti o tom cara Ivana, ten užíval jeho důvěry až nadbytečně. Tehdy se v něm objevovala vlastnost, ulehčující takovým lidem břímě neustále napjaté zlé nálady: byla to příchylnost. Svou první ženu měl rád jakousi obzvláště citlivou láskou, ne podle pravidel. Právě tak bezdůvodně přilnul k Silvestrovi a Adaševovi, a později i k Maljutu Skuratovovi. Toto spojení příchylnosti a nedůvěřivosti výrazně se projevilo v Ivanově závěti, kde děti poučuje, ‚jak lidi milovat a milost jim prokazovat, a jak se jich *střící*'. Tato dvojakost povahy ho také zbavovala vytrvalosti. Každodenní vztahy více ho znepokojovaly a roztrpčovaly, než nutily k úvahám. Ale

ve chvílích mravního uklidnění, když se osvobodil od vnějších dráždících dojmů a zůstal o samotě sám se sebou, se svými oddanými dušemi, zmocňoval se ho smutek, jakého jsou schopni jen lidé, kteří zakusili mnoho mravních ztrát a životních zklamání. Zdá se, že nic nemohlo býti formálnějšího a neživotnějšího než závěť dřevního moskevského velikého knížete s jejím malicherným rozdělením movitého i nemovitého jmění mezi dědice. Car Ivan i v tomto stereotypním aktu uhájil svou lyrickou povahu. Tuto závěť zahajuje povznesenými bohoslovskými úvahami a pokračuje těmito upřímnými slovy: ‚Tělo zeslábło, churaví duch, rány duševní a tělesné se rozmnožily, a není lékaře, který by mne vyléčil, čekal jsem, kdo by se mnou si posteskl, ale nikdo nepřišel, utěšujících jsem nenašel, zaplatili mi zlým za dobré, nenávistí za lásku.' Ubohý trpitel, carský mučedník, pomyslí si ten, kdo čte tyto žalostně smutné řádky, a tento trpitel před dvěma lety, nic nevyšetřiv, na pouhé podezření, jen tak, nelidsky a bezbožně zpustošil veliké staré město s celou oblastí, jak nikdy nezpustošili žádné ruské město Tataři. V nejhorších chvílích dovedl se pozdvihnouti k této umělé upřímnosti, ke krokodilímu pláči. Když nejvíce bylo popravováno, vchází do moskevského Uspenského chrámu. Mitropolita Filipp ho vítá, připraven z povinnosti hodnosti *orodovati*, přimlouvati se za nešťastníky k smrti odsouzené. ‚Jen mlč, pravil car, stěží tlumě hněv; jedno ti povídám — mlč, otče svatý, mlč a žehnej nám.' — ‚Naše mlčení, odpověděl Filipp, hřích na tvou duši ukládá a smrt přináší.' — ‚Bližní mí, smutně namítl car, povstali proti mně, hledají mi zla; co ti je po našich carských předurčeních!'

Vylíčené vlastnosti cara Ivana samy sebou by mohly posloužiti jen jako zajímavý materiál pro psychologa — spíše pro psychiatra, řeknou někteří: vždyť je tak lehko mravní zpustlost, obzvláště na historickou vzdálenost, uznati za duševní nemoc a pod touto záminkou osvoboditi památku domněle nemocných od historické odpovědnosti. Žel, jedna okolnost dodávala vylíčeným vlastnostem mnohem vážnějšího významu, než jaký obyčejně mívají psychologické zvláštnosti, které se objevují v lidském životě, obzvláště tak bohatém všelijakými duševními zvláštnostmi, jako je ruský; Ivan byl *car*. Rysy jeho osobní povahy daly zvláštní směr jeho politickému způsobu myšlení, a jeho politický způsob myšlenek projevil silný, přitom škodlivý vliv na jeho politický způsob jednání, pokazil jej.

Ivan záhy a mnoho, dříve a více, než by se slušelo, začal uvažovati svou neklidnou myslí o tom, že je panovníkem moskevské a celé Rusi. Skandály bojarské vlády neustále v něm udržovaly tuto myšlenku, dodávaly jí neklidného, ostrého charakteru. Zlobili a uráželi ho, vypuzovali z paláce a hrozili zabíti lidi, k nimž přilnul, opovrhujíce jeho dětskými prosbami a slzami, před jeho očima projevovali neúctu k památce jeho otce, možná, že se špatně vyjadřovali o nebožtíkovi v přítomnosti synově. Ale tohoto syna všichni pokládali za zákonného panovníka; od nikoho neslyšel ani narážky na to, že by se jeho carské právo mohlo podrobiti pochybnosti, sporu. Každý z okolních, obraceje se k Ivanovi, nazýval ho velikým panovníkem; každý případ, který ho zneklidnil nebo podráždil, nutil ho vzpomínati na totéž a s láskou se obraceti k myšlence na vlastní carskou důstojnost, jako k po-

litickému prostředku sebeobrany. Ivana učili číst a psát pravděpodobně právě tak jako učili jeho předky, jako vůbec učili číst a psát v staré Rusi, nutili opakovat mešní knihu a žaltář s nekonečným opakováním probrané látky. Výroky z těchto knih utkvívaly mechanicky, na celý život se vřezávaly do paměti. Zdá se, že dětská mysl Ivanova záhy počala vnikati do tohoto mechanického dření mešní knihy a žaltáře. Zde se setkával s řádky o carovi a carství, o pomazaném Páně, o nepoctivých rádcích, o blahoslaveném muži, který nechodí na jejich radu, a pod. Od těch dob, kdy počal Ivan chápati své položeni osiřelého a mysliti na své vztahy k okolí, tyto řádky asi živě se dotkly jeho pozornosti. Chápal tyto biblické aforismy po svém, přirovnávaje je k sobě, k svému položení. Skýtaly mu přímé a toužené odpovědi na otázky, které se v jeho hlavě probouzely životními srážkami, napovídaly mravní ospravedlnění onomu pocitu zlosti, který v něm budily tyto srážky. Snadno lze pochopiti, jaké rychlé úspěchy musil učiniti Ivan ve studiu sv. písma, užívaje k své exegetice takové nervosní, subjektivní metody, studuje a vykládaje slovo Boží pod diktátem podrážděného, vrtošivého citu. Od těch dob se asi knihy staly oblíbeným předmětem jeho zaměstnání. Od žaltáře přešel k druhým částem písma, přečtl mnoho, co mohl dostati z tehdejší knižní zásoby, kolující v ruské čtoucí společnosti. Byl to nejsčetlejší Moskvan XVI. století. Nadarmo ho vrstevníci nenazývali ‚slovesné moudrostisti rétorem'. O bohoslovných předmětech rád rozmlouval, obzvláště u obědního stolu, a měl podle slov letopisu obzvláštní duchaplnost a paměť od svatého písma. Jednou r. 1570 uspořá-

dal ve svých komnatách slavnostní rozhovor o víře s pastorem polského vyslanectví, s Čechem evangelíkem Rokytou, v přítomnosti vyslanectví, bojarů a duchovenstva. V obšírné řeči vyložil protestantskému bohoslovci usvědčující body proti jeho učení a velel mu, aby se bránil ‚volně a směle', bez jakýchkoli obav, pozorně a trpělivě vyslechl obrannou řeč pastorovu a později napsal proti ní obšírné námitky, které se nám dochovaly.

Tato carova odpověď se místy vyznamenává živostí a obrazností. Mysl nekráčí vždy přímou logickou cestou, narazivši na obtížný předmět, kalí se nebo zabíhá stranou, ale chvílemi projevuje velikou dialektickou pružnost. Teksty písma nejsou vždy uváděny vhodně; ale zřejmá je rozsáhlá sčetlost autorova nejen v písmě a výtvorech svatých otců, ale i v přeložených řeckých chronografech, tehdejších ruských učebnicích všeobecných dějin. Hlavní, co četl obzvláště pozorně, bylo duchovního obsahu; všude nacházel a zaznamenával jedny a tytéž myšlenky a obrazy, které odpovídaly jeho náladě, doprovázely jeho vlastní dumy. Četl a znovu četl oblíbená místa, a tato se mu nezahladitelně vrývala do paměti. Ne méně než někteří nynější vášniví učenci Ivan rád zpestřoval své spisy vhodnými i nevhodnými citáty. V prvním listě knížeti Kurbskému na každém kroku vkládá jednotlivé řádky z písma, někdy vypisuje za sebou celé hlavy ze starozákonných proroků nebo apoštolských epištol a velmi často bez jakékoli potřeby znetvořuje biblický tekst; to se dělo ne z nedbalosti při opisování, ale proto, že Ivan zřejmě psal citáty z paměti.

Tak záhy se v Ivanově hlavě zrodilo politické

uvažování, zaměstnání, jehož neznali jeho moskevští předkové ani prostřed dětských her, ani ve vážných starostech zralého věku. Zdá se, že toto zaměstnání se dálo potají, aby nic nevědělo okolí, které se dlouho nedohadovalo, na kterou stranu je nakloněna zneklidněná mysl mladého panovníka, a pravděpodobně by neschválilo jeho vytrvalé pozornosti ke knihám, kdyby se dovtípilo. Proto se tak podivili, když r. 1546 šestnáctiletý Ivan pojednou s nimi zahovořil o tom, že si usmyslil oženiti se, ale že před ženitbou by rád prozkoumal zvyky prarodičů, jak jeho prarodiče, carové a velicí knížata a jeho příbuzný Vladimir Vsevolodič Monomach na carstvo, na velkoknížecí stolec uváděli. Bojarové, překvapení neočekávaností panovníkových myšlenek, připojuje letopisec, podivili se, že panovník tak mlád, ale už zkoumal obyčeje prarodičů. První myšlenkou Ivanovou, když byl propuštěn z vládního opatrovnictví bojarů, bylo, přijmouti titul *cara* a korunovati se na carství slavnostním církevním obřadem. Politické myšlenky carovy se vypracovávaly potají, jako se potají utvářel jeho složitý charakter. Ostatně podle jeho spisů možno s jakousi přesností obnoviti průběh jeho politické sebevýchovy. Jeho psaní knížeti Kurbskému jsou napolo politické traktáty o carské moci a napolo polemické pamflety proti bojarstvu a jeho nárokům. Zkuste zběžně přelistovat jeho první předlouhý list: překvapí vás zřejmou pestrotou a nesouvislostí svého obsahu, rozmanitostí knižního materiálu, pečlivě sebraného autorem a štědrou rukou rozsypaného po těchto nekonečných stránkách. Co tu všechno není, jaká jména, teksty a příklady! Dlouhé a krátké výpisky ze sv. písma i z církevních otců, řádky

i celé hlavy ze starozákonních proroků, Mojžíše, Davida, Ozeáše, z novozákonních církevních učitelů, Basilia Velikého, Řehoře Nazianského, Jana Zlatoústého, obrazy z klasické mytologie i eposu. Zeus, Apollo, Antenor, Aeneas, vedle biblických jmen Josua, Gideon, Abimelech, Jefte, nesouvislé episody z židovských, římských a byzantských dějin a dokonce z dějin západoevropských národů se středověkými jmény ‚Zinziricha' vandalského, Gotů, Sarmatů, Francouzů, vyčtenými z chronografů, a konečně někdy nenadále vržená črta z ruského letopisu — a všechno to, propleteno, přeplněno anachronismy, s kaleidoskopickou pestrostí, bez viditelné logické důslednosti vzplývá a mizí před čtenářem, podrobujíc se rozmarným obratům mysli a představy autorovy, a celá tato, odpusťte mi výraz, učená kaše omaštěna byla bohoslovskými nebo politickými aforismy, vytrvale předkládanými, a někdy posolena jemnou ironií nebo drsným, někdy bystrým sarkasmem. Jaká chaotická paměť, nabitá snůškou všelijaké směsice, — pomyslíme si, když jsme přelistovali tento list. Nadarmo kníže Kurbskij nenazval Ivanovo psaní babským žvaněním, kde teksty písma jsou spleteny s řečmi o ženských kazajkách a o postelích. Ale vnikněte pozorněji do tohoto pěnivého potoku tekstů, úvah, vzpomínek, lyrických úchylek, a bez obtíží zachytíte základní myšlenku, která jako červená nit se táhne po všech těchto, zřejmě tak neuhlazených stránkách. Od dětství autorem zapamatované oblíbené biblické teksty a historické příklady všechny odpovídají na jedno téma, všechny hovoří o carské moci, o jejím božském původu, o státním pořádku, o vztazích k rádcům i k poddaným, o zhoubných násled-

cích vlády různých a bezvládí. *Není moci, jestliže není od Boha. Každá duše úřadům nechť se podrobuje. Běda městu, když mu mnozí vládnou* a pod. Ivan, tvrdošíjně se včítávaje do oblíbených tekstů a nekonečně o nich uvažuje, postupně a nepozorovaně si z nich stvořil ideální svět, do něhož odcházel jako Mojžíš na svou horu, odpočíval po každodenních hrůzách a roztrpčeních. S láskou pozoroval tyto vznešené obrazy starozákonných vyvolenců a pomazaných Páně, Mojžíše, Saula, Davida, Šalomouna. Ale v těchto obrazech jako v zrcadle se snažil rozeznati sebe samého, svou vlastní carskou postavu, zachytiti v nich odraz svého jasu nebo přenésti na sebe samého odlesk jejich světla a vznešenosti. Je pochopitelno, že našel zalíbení v sobě, že jeho vlastní osoba v podobném odrazu se mu představovala ozářenou jasem a vznešeností, jakých na sobě ani necítili jeho předkové, prostí moskevští knížata-hospodáři. Ivan IV. byl první z moskevských panovníků, který uzřel a živě v sobě pocítil cara ve skutečném biblickém smyslu pomazaného Páně. Bylo to pro něho politickým zjevením, a od té doby jeho carské *já* se mu stalo předmětem zbožné úcty: sám sobě se stal svatyní a ve svých myšlenkách stvořil celé bohosloví politického sebezbožňování v podobě učené teorie své carské moci. Tónem vnuknutého shora a zároveň s obvyklou jemnou ironií psal v době vyjednávání o mír svému nepříteli Štěpánu Báthorymu, předhazuje mu jeho volenou moc: ‚My, pokorný Ioann, car a veliký kníže celé Rusi *z Božího svolení, a ne podle tuze zmateného lidského chtění.*'

Avšak ze všech těchto úsilí mysli a představy odnesl si car jen prostou, holou ideu carské moci

bez praktických závěrů, jakých vyžaduje každá idea; teorie zůstávala nezpracovanou v státní pořádek, v politický program. Unesen nepřátelstvím a utkvělými strachy, pustil se zřetele praktické úkoly a potřeby státního života a nedovedl přizpůsobiti svou odtažitou teorii k místní historické skutečnosti. Bez tohoto praktického zpracování jeho povýšená teorie o svrchované moci změnila se ve vrtoch osobní samovlády, znetvořila se v nástroj osobní zlosti, neodpovědné libovůle. Proto praktické otázky státního pořádku, které byly na řadě, zůstaly nerozřešeny. V mládí, jak jsme viděli, car, začav spravovati říši, prováděl se svými vyvolenými rádci smělou zahraniční i vnitřní politiku, jejímž cílem bylo na jedné straně dosáhnouti břehu Baltického moře a vejíti v bezprostřední obchodní i kulturní styky se západní Evropou, a na druhé — uspořádati zákonodárství a zříditi oblastní správu, utvořiti místní zemské světy a povolati je k účasti nejen v místních soudně administrativních věcech, ale i k činnosti ústřední moci. Zemský sněm, po prvé svolaný r. 1550, rozvíjeje se a vcházeje jako obvyklý orgán do složení správy, musil upevniti v myslích ideu zemského cara místo údělného dědičného držitele. Ale car se nepohodl se svými rádci. Při podezíravém a chorobně vzrušeném pocitu moci pokládal dobrou přímou radu za zasahování do svých svrchovaných práv, nesouhlas se svými plány za znamení buřičství, spiknutí a zrady. Odstraniv od sebe dobré rádce, oddal se jednostrannému směru své pochybné politické mysli, všude podezírající pletichy a buřičství. a neopatrně podnítil starou otázku o poměru panovníkově k bojarstvu, — otázku, které nemohl rozřešiti a kterou

proto neměl podnítit. Věc záležela v historicky utvořeném rozporu, v nesouladu vládního položení a politické nálady bojarstva s povahou moci a politickým sebevědomím moskevského panovníka. Tato otázka byla nerozřešitelná pro moskevské lidi XVI. stol. Proto bylo třeba zatím ji potlačiti, mírniti rozpory jí vyvolané prostředky rozumné politiky, kdežto Ivan chtěl otázku rázem roztíti, zostřiv sám rozpor, žena ji svou jednostrannou teorií do krajnosti, jako ženou these na učených disputech, zásadně, ale neprakticky. Osvojiv si neobyčejně výsadní a netrpělivou, čistě odtažitou ideu svrchované moci, rozhodl, že nemůže spravovati říši, jako ji spravovali jeho otec a děd, za spolupráce bojarů; ale jak jinak měl vládnouti, to si ani sám nemohl ujasniti. Proměniv politickou otázku o pořádku v roztrpčené nepřátelství s osobami, v bezúčelné a nesmyslné jatky, vnesl svou opričninou do společnosti strašný zmatek, a zavražděním syna připravil záhubu své dynastie. Zatím úspěšně zahájené zahraniční podniky a vnitřní reformy se zhatily, byly ponechány nedokončeny vinou neopatrně zostřeného vnitřního nepřátelství. Odtud je pochopitelno, proč se tento car dvojil v představě vrstevníků, kteří přežili jeho vládu. Tak jeden z nich, vylíčiv slavné skutky carovy do smrti carevny Anastasije, pokračuje: ‚a potom jako strašná bouře, přivalivší se strany vzbouřila pokoj jeho dobrého srdce, a nevím, jak proměnila jeho velemoudrý rozum v mrav sveřepý, i stal se buřičem ve vlastním státě.' Druhý vrstevník, charakterisuje hrozného cara, píše, že to byl ‚muž podivuhodného rozvažování, v knižní učenosti dosti zběhlý a výmluvný, tuze k zemské obraně přísný a za svou vlast

stojící, k otrokům, Bohem mu daným, krutý, chtivý prolití krve a neúprosný, množství lidí malých i velkých za carství svého zahubil, mnohá svá města poplenil a mnoho jiného spáchal na otrocích svých; ale týž car Ivan také mnoho dobrého vykonal, vojsko své velice měl rád a na jeho potřeby z pokladny své bohatě dával.'

Takovým způsobem kladný význam cara Ivana v dějinách našeho státu není naprosto tak veliký, jak by bylo možno myslíti, kdyby se soudilo podle jeho úmyslů a počinů, podle hluku, který provázel jeho činnost. Hrozný car se spíše zamýšlel, než vykonal, silněji působil na představu a nervy svých vrstevníků, než na soudobý mu státní pořádek. Život moskevské říše i bez Ivana by se zařídil právě tak, jak se zařizoval před ním a po něm; ale bez něho toto zařízení by se stalo snáze a klidněji, než se stalo za něho a po něm, nejvážnější politické otázky by byly rozřešeny bez oněch otřesů, které byly jím připraveny Důležitější je záporný význam jeho vlády. Car Ivan byl pozoruhodný spisovatel, třebas dokonce smělý politický myslitel; ale nebyl státníkem. Jednostranný, sobecký a podezíravý směr jeho politické myšlenky při jeho nervosní vzrušenosti zbavil ho praktického taktu, politického měřítka, cítění skutečnosti, a úspěšně podniknuv dovršení státního pořádku, založeného jeho předky, nepozorovaně pro sebe samého končil tím, že rozvrátil samy základy tohoto pořádku. Karamzin trochu tuze zveličil, postaviv vládu Ivanovu, — jednu z nejkrásnějších s počátku, — podle jejích konečných výsledků na roveň s mongolským jhem a s bědami

údělné doby. Nenávisti a libovůli obětoval panovník i sebe, i svou dynastii, i státní blaho. Je možno přirovnati ho k onomu starozákonnému slepému hrdinovi, který, aby zahubil své nepřátele, na sebe samého svalil budovu, na jejíž střeše seděli jeho nepřátelé.

HLAVA TŘICÁTÁ PRVNÍ.

Složení údělné společnosti. — Složení moskevské sloužící třídy. — Prvky sloužící. — Prvky nesloužící: měšťané, statkáři, úředníci, sloužící podle přibírání. — Cizinci. — Kvantitativní vztah jednotlivých prvků podle plemenného původu. — Stupnice hodností. — Početnost vojenské sloužící třídy. — Zahraniční položení říše. — Války na severozápadě. — Zápas s Krymem a s Nogajci. — Obrana severovýchodních hranic. — Pobřežní služba — Linie obranných opevnění. — Strážní a staniční služba. — Břímě zápasu. — Otázka hospodářské a vojenské organisace sloužící třídy a poměstný systém.

Studovali jsme položení, které zaujalo moskevské bojarstvo při svém novém složení ve vztahu k panovníkovi i ve státní správě. Ale politický význam bojarstva nebyl obmezen jeho vládní činností. Bojar byl nejen vyšší hodnostář, vládní rádce a spolupracovník, ale také spolubojovník svého panovníka. Podle tohoto vojenského významu bylo bojarstvo nejen vrchní vrstvou početné vojenské sloužící třídy, která se formovala v moskevské říši po dobu XV. a XVI. stol. Jako vrstva vládní vydělilo se bojarstvo z této třídy; ale vcházelo v její složení jako vrstva v armádě sloužící, tvořic její štáb a vyšší velení. Nyní prozkoumáme složení a položení této vojenské sloužící vrstvy, míníce tím i bojarstvo jako jeho součást.

Stav vojenské sloužící třídy v moskevské říši byl velmi složitý. Abychom pochopili prvky, které ji tvořily, musíme si připomenout složení společnosti v údělném knížetství. Idea poddanství, jak jsme viděli, v údělném knížetství nebyla: převládaly smluvné vztahy svobodných obyvatelů údělu k jeho knížeti, založené na oboustranných výhodách. Společnost se dělila na třídy podle druhu úsluh, které prokazovaly oso-

by údělnému knížeti: jedni mu sloužili vojenskou službou a nazývali se *bojary* a *volnými sluhy;* druzí sloužili při palácovém hospodářství knížete, byli jeho dvorskými lidmi a nazývali se *dvornimi sluhy;* konečně třetí najímali od knížete jeho půdu, městskou nebo selskou, a za to mu platili daň, ťaglo, a měli název *lidí ťaglých, zemských* nebo *černých.* Takové jsou tři základní třídy, z nichž se skládala svobodná občanská společnost v údělném knížetství: sluhové volní s bojary v čele, sluhové dvorští a lidé černí, městští a selští. Cholopi, jako lidé nesvobodní, netvořili společenskou třídu v právním smyslu slova. Zvláštní položení zaujímaly různé oddíly osob, jsoucí při církvi, s duchovenstvem v čele; to nebyla zvláštní třída, ale celá společnost *církevních lidí,* souběžná světské, se svou správou a soudem, s výhradními privilejemi; do jejího složení vcházely třídy stejnorodé se světskými, církevní bojarové a sluhové, sedláci na církevních pozemcích a pod.

Všechny vrstvy údělné společnosti buď úplně vešly, nebo vnesly své vklady v složení sloužící třídy v moskevské říši. Její jádro tvořili bojarové a sluhové volní, kteří sloužili u moskevského knížecího dvora v údělných staletích; jen smluvné vztahy se nyní zaměnily státními povinnostmi podle zákona. Od poloviny XV. stol. složení tohoto původního moskevského dvora, t. j. vojenské sloužící třídy bylo rozšířeno novými vojenskými prvky, které se do něho dostaly se strany. Byli to: 1. potomci knížat velikých i údělných, kteří byli odstraněni nebo sestoupili se svých stolců a vešli v složení moskevského dvora: 2. bojarové a volní sluhové bývalých velikých a údělných knížat, kteří zároveň se svými

pány přešli do moskevských služeb. Oba tyto prvky úplně vešly v složení třídy, třebaže nějakou dobu zachovávaly své místní oddělení a dokonce v aktech XVI. stol. se psali: *knižata rostovšti, knižata starodubšti, dvůr tverský* atd.

Kromě těchto vojenských nebo volných sluhů, vešly v složení třídy ještě prvky nevojenské a nevolné původem. Byli to: 1. bývalí dvorští, ponejvíce dokonce nesvobodní sluhové velikých i údělných knížat, různí úředníci a řemeslníci, kteří sloužili u knížecích dvorů pro hospodářské potřeby, klíčníci, pokladníci, soudci, písaři s podpísaři, štolbové, psáři, zahradníci atd. Asi od poloviny XV. stol. tito dvorští lidé počali dostávati od moskevského panovníka pozemky jako lidé sloužící v armádě a vešli v jeden oddíl s nimi, konajíce za pozemky vojenskou službu.

2. Dřívější údělní bojarové a šlechtici měli své ozbrojené dvorské sluhy, cholopy, s nimiž páni táhli do pole. Moskevská vláda brala někdy tyto bojarské sluhy uvyklé zbraním, *poslužilce* (bývalé sluhy) do státních služeb, udělujíc jim pozemky a nutíc je za půdu nésti válečnou povinnost zároveň s ostatními sloužícími lidmi. Tak po pokoření Novgorodu Velikého v Moskvě s knížecích a bojarských dvorů bylo sebráno 47 rodin takových sluhů, kteří byli umístěni ve votské pjatině a jeví se později v složení místní šlechty.

3. I nesloužící zdaněná společnost zemských nebo černých lidí zároveň s duchovenstvem také vnesla svůj vklad do složení vojenské sloužící třídy. Zdanění lidé zároveň se syny popů různými cestami vnikali do této třídy. a) Od poloviny XV. stol. se ustanovuje pravidlo, že všichni sou-

kromí statkáři musí podle půdy konati vojenskou povinnost. Moskevská vláda, obsazujíc volná města, Novgorod, Pskov, Vjatku, nacházela tam měšťany, vládnoucí půdou, bojary, patricije, zemce, a jako statkáře je zařazovala do služby, jedny ponechávajíc na místě, kdežto druhé převádějíc do ústředních újezdů moskevské říše, kde je podělovali dědičnými državami nebo statky v náhradu za opuštěnou půdu. Svého času jsem už mluvil o massovém přestěhování Novgoroďanů do moskevských hranic. R. 1488 bylo sem převedeno více než sedm tisíc patricijů. S mnohými z nich bylo pravděpodobně naloženo právě tak jako s bojary, patriciji a kupci novgorodskými, přestěhovanými do moskevských krajů v příštím roce v počtu větším než tisíc hlav, podle výrazu letopisu: všem jim byly dány statky v moskevském, vladimirském, muromském, rostovském a v jiných ústředních újezdech. Na jejich místo byli také posláni do novgorodské země oni bojarští poslužilci, o nichž jsem právě mluvil. Právě takové přesídlení dálo se z Pskova a Vjatky po jejich podmanění. Tak značné množství statkářů-měšťanů z volných měst se octlo v složení statkářské šlechty podél střední Oky, v Aleksině, Vorovsku, Muromu atd.
b) Tím, že úřednická správa a písemná kancelářská expedice se rozmnožila, vzrostla také třída písařů a podpísařů. Byli vybíráni hlavně ze vzdělaných lidí, kteří náleželi k duchovní vrstvě nebo k městskému prostému lidu. Ještě kníže Kurbskij s bojarskou zlostí psal, že většina moskevských písařů jeho doby, nejoddanějších sluhů moskevského panovníka, vyšla z „rodin popovských a z prostého lidu". Tito písaři s podpísaři dostávali svou úřednickou službu, nebo

sami nabývali dědičných držav a statků a podle všeobecného pravidla musili jako statkáři konati vojenskou službu, dostavujíce za sebe nájemné nebo nevolnické válečníky. Jejich děti už často neseděly v kancelářích, ale se svých dědičných držav nebo statků konaly osobní vojenskou službu jako ostatní patricijové. c) Kromě stálých sloužících lidí, kteří byli povinni vojenskou službou *podle otčiny*, jako zděděnou třídní povinností, moskevská vláda, potřebujíc vojáků pro vnější obranu, odváděla je na dobu války také ze zdaněných tříd, městských i selských. Církevní i světští statkáři, kteří nekonali osobně vojenskou službu, arcibiskupské katedry, kláštery, bojarové, zaměstnaní u dvora, vdovy posílali se své půdy do pole příslušný počet ozbrojených sluhů, jestliže nenajímali na čas dobrovolníky. Z městských a selských obyvatelů, zdaněných i nezdaněných, odváděli někdy vojáky po muži z určitého počtu dvorů, ‚od otců děti, od bratrů bratry a od strýců synovce.' Po jižních městech, která hraničila se stepí, obzvláště podél řeky Donu, žili kozáci, jež vláda také určovala k vojenské službě. Všechny tyto oddíly lidí představovaly hojnou reservu válečných sil, z níž vláda podle potřeby *přibírala* vojáky, doplňujíc těmito lidmi *podle přibírání* řady stálých sloužících lidí podle otčiny. Tak r. 1585 v jepifanském újezdě 289 donských kozáků najednou bylo zařazeno do hodnosti *dětí bojarských*, které tvořily nižší hodnost venkovské šlechty, a dostaly tam statky. Konečně úředník z polovice XVII. stol., Kotošichin ve svém vylíčení moskevské říše vzpomíná, že v letech dávno minulých, kdy říše mívala války se sousedy, moskevská vláda odváděla vojáky z lidí nižších hodností, dokon-

ce z cholopů a sedláků, z nichž mnozí za svou vojenskou službu i za ‚utrpení v zajetí' vycházeli z cholopství a selství, dostávali od vlády drobné pozemkové díly v poměstné nebo dědičné držení a takovou cestou se dostávali mezi bojarské děti. Takové byly rozmanité tuzemské proudy, které vnášely do složení moskevských sloužících lidí vojenské síly z různých tříd společnosti.

. Ale jako v údělných staletích, tak i nyní neustával příliv branných sluhů z ciziny, z tatarských hord, z Polska, obzvláště z Litvy. Moskevská vláda někdy v celých massách přijímala tyto vystěhovalé sluhy. Za Vasilije, otce Hrozného, vystěhoval se z Litvy s knížetem Glinským celý zástup Západorusů, kteří celým hnízdem byli umístěni v muromském újezdu a nazývali se ‚lidmi Glinského' nebo prostě ‚Litvou'. Právě tak r. 1535, za vlády Jeleny, vystěhovalo se do služeb moskevského panovníka 300 rodin Litvy s ženami i dětmi. Podle seznamů venkovských šlechticů, které se zachovaly z doby Hrozného, setkáváme se mezi statkáři kolomenského a jiných újezdů s ‚Litvaky nově přicestovalými'. Ještě hojnější byl příliv s tatarské strany. Hned za Vasilijem Temným, když unikl z kazanského zajetí, přijel mu sloužit s oddílem Tatarů kazanských carevič Kasim. Asi v polovici XV. stol. byl těmto Tatarům odevzdán Meščerskij Gorodĕc na Oce s újezdem, kde prostřed jinověrců Miščerů a Mordvinů na 200 verst kolem města byla umístěna Kasimova družina; od těch dob i samo město se počalo nazývati jménem carevičovým. Právě tak za Hrozného byli umístěni mnozí tatarští murzové kolem města Romanova na Volze, jehož důchody byly

vydávány na vydržování těchto osadníků. Mnozí Tataři, stávající se ruskými statkáři, dávali se pokřtít a splývali s ruskými sloužícími lidmi. V týchž venkovských seznamech s počátku XVII. stol. se setkáváme v újezdech moskevském, borovském, kalužském a s nimi hraničících se sty novokřtěnců tatarského původu: s Ivanem Saltanovem synem Turčaninova nebo s Fedorem Děvletkozinem synem Rězanova a pod., jejichž otcovská jména ukazují, že jejich otcové, stavše se tam statkáři a dědičnými držiteli, ještě v XVI. stol. zůstávali mohamedány. Zachovala se jedna prosba, vrhající jakési světlo na cesty tohoto přelivu tatarských sil v složení ruských sloužících lidí. R. 1589 nově přicestovalý Tatar novokřtěnec Kirejka prosil panovníka, že odjel z Krymu na Don ke kozákům a sloužil tam panovníkovi s kozáky 15 let, krymské lidi potíral a proti krymským lidem s kozáky do boje chodíval, a s Donu přišel do Putivle a zde se oženil 5 let je tomu; tak aby se panovník smiloval, aby poručil dvůr jeho v Putivle ‚obílit', od daní osvobodit, a aby mohl konati carskou službu zároveň s putilevskými majetníky bílých dvorců.

Tak různorodé byly živly, z nichž se skládala moskevská vojenská třída. Dosti těžko je určiti početný poměr mezi těmito živly. Zachovala se nám oficielní rodoslovná kniha, sestavená za vlády carevny Sofji po zrušení práva na místo. na základě starého moskevského rodoslovce a seznamů pokolení, podaných do razjadného úřadu sloužícími lidmi různých rodů. V této tak řečené *Sametové knize* je vypočítáno na 930 sloužících rodů, které tvořily, abych tak řekl, základní sbor moskevské sloužící třídy, onu

vrstvu, kterou později počali nazývati *urozenou* šlechtou. Kniha neskýtá dostatečných údajů, podle nichž by bylo možno určiti početný poměr mezi rody podle sociálního původu jejich předků; ale udává nepochybně fakta neúplná a ne vždy přesná, která dovolují sestaviti aspoň přibližně pojem o složení třídy podle plemenného původu jejích rodů. Podle toho je ruských, t. j. velkoruských rodin, 33%, původu polsko-litevského t. j. značnou měrou západoruského, 24%, původu německého, západoevropského 25%, původu tatrského a vůbec východního 17% a 1% zůstává neurčité.

Rozmanitost částí, sociálních i etnografických, musila skýtati sloužící moskevské třídě XV. a XVI. stol. neobyčejnou pestrost. Zároveň tyto tak rozmanité živly pomocí stejných práv a povinností splynou v jeden stav, a stavovská práva i povinnosti za spolupůsobení stejné výchovy, stejných pojmů, mravů a zájmů semknou tento stav v ucelenou, stejnorodou vrstvu obyvatelstva, která pod jménem šlechty na dlouho zůstane v čele ruské společnosti a zanechá v něm hluboké stopy svého vlivu. Ale v XVI. stol. nebylo nic podobného: mluvíme-li o tehdejších lidech vojenskou službou povinných, nelze mluviti o jednorodé ucelené vrstvě. Pestrota částí třídy se odrazila i na její služební organisaci. Její různé vrstvy na konci XVI. století utvořily služební hierarchii, na jejíchž stupních se sloužící lidé umístili ‚podle otčiny a podle služby', podle rodoslovné urozenosti a podle válečné zdatnosti, tvoříce několik oddílů nebo *hodnosti*. Tyto stupně tvořily tři skupiny hodností, které vodorovně ležely jedna na druhé. Zde je jejich výpočet, počínajíc shora: 1. hodnosti du-

my, *bojarové, okolničí* a *bojarové dumy;* 2. hodnosti sloužící moskevské, t. j. sídelní — *stolnici, strjapčí, šlechtici moskevšti, žilci;* 3. hodnosti městské nebo újezdní, venkovské *šlechtici volení, děti bojarské dvorské* a *děti bojarské městské.* Šlechtici volení byli nejzámožnější a svědomití ve službě, vybraní z újezdních dětí bojarských, jaké nebývaly v každém újezdě; po řadě byli na určitou dobu povoláváni do Moskvy, aby zde vykonávali příkazy sídelního města, sloužili jako mladší důstojníci ve svých újezdních oddílech, zároveň s moskevskými hodnostmi náleželi carskému pluku, když panovník sám táhl do pole, vůbec tvořili přechodní stupeň od městských hodností k sídelním. Stupnice vyjmenovaných sloužících hodností XVI. stol. velmi se podobá pozdějšímu statutu o hodnostech, liší se však od něho tím, že služební hodnosti naší doby jsou získávány ovšem v zákonném pořádku, služební přípravou, podle vzdělanostního censu a potom osobní službou, kdežto v moskevské říši je udělovali ne tak za osobní službu, jako ‚podle otčiny', podle služby otců a dědů, která tvořila census rodoslovný; tehdejší hodnosti byly tedy značnou měrou dědičné. Člověk urozeného bojarského rodu začínal obyčejně službu v hodnosti šlechtice moskevského, štábního důstojníka, nebo dokonce stolnika, plukovníka, a postupně vystupoval výše. Neurozený městský syn bojarský mohl se dosloužiti hodnosti žilce nebo šlechtice moskevského, ale velmi zřídka vystupoval výše. To znamená, že urozený člověk začínal tím, čím někdy a velmi zřídka končil neurozený.

Je těžko určiti početnost celé vojenské sloužící třídy moskevské na konci XVI. stol., kdy se

dovršilo její najímaní. Anglický vyslanec Fletcher, který byl v Moskvě v letech 1588—1589, vypočítává na 100.000 bojovníků, kteří dostávali roční plat a byli v trvalé službě; ale neudává počet nesčetných městských dětí bojarských, které mobilisovali jen pro určitá tažení a potom propouštěli domů. Fletcher nemluví ani o sloužících cizincích, kazanských Tatarech, Čeremisech a Mordvinech, jichž Margeret o trochu později než Fletcher napočítává na 28.000. Podle razrjadné knihy polockého tažení r. 1563 v armádě, kterou s sebou vedl car k tomuto městu, bylo více než 300.000 bojovníků. Ale kniha nepočítala ozbrojené dvorské lidi, s nimiž táhli do boje sloužící statkáři a majetníci dědičných statků, a proto razrjadnou číslici armády, která dobyla Polocku, je třeba zdvojnásobit, ne-li ztrojnásobit; vrstevníci zřejmě přeháněli, když uváděli její sílu na 280, dokonce na 400 tisíc. Roku 1581, když Bathory obsadil Pskov s posádkou ne méně než 30.000 lidí, a v Novgorodě stál kníže Golicyn se 40 tisíci, u Staricy měl car podle letopisu shromážděno 30.000. K těmto massám je třeba připojiti ještě mnohé tisíce, které hájily nedlouho před tím Bathorym dobytého Polocku, Sokolu, Velikých Luk a jiných měst a jichž většina zahynula při dobytí těchto měst. Týž francouzský kapitán Margeret, vypočítávaje rozmanité části moskevského vojska, praví, že v souhrnu dosahují pravdě nepodobného čísla (un nombre incroyable).

Odvádění tak četné vojenské sloužící třídy bylo provázeno hlubokými proměnami v společenském složení moskevské říše. Toto odvádění se všemi svými následky bylo těsně spojeno s týmž základním faktem, z něhož vznikly zkou-

mané už námi zjevy oněch staletí, t. j. s územním rozšířením moskevské říše. Nové hranice státu postavily jej v bezprostřední sousedství se zahraničními jinoplemennými nepřáteli Rusi, se Švédy, Litevci, Poláky, Tatary. Toto sousedství uvádělo stát v položení, které jej činilo podobným ozbrojenému táboru, se tří stran obklíčenému nepřáteli. Musil zápasiti na dvě roztažené a prohnuté fronty, severozápadní evropskou a jihovýchodní asijskou, obrácenou k Asii. Na severozápadě byl boj zřídka přerušován krátkodobými příměřími; na jihovýchodě v oněch staletích nebyl boj přerušen ani na chvíli. Takový stav nepřetržitého boje byl už normální pro státy v XVI. stol. Herberstein, který pozoroval Moskevsko za otce Hrozného, měl takový dojem, že pro ně byl mír náhodou, a ne válka.

Na evropské frontě zuřil boj se Švédskem a s Livonskem o východní břehy Baltického moře, s Litvou, Polskem o západní Rus. V letech 1492—1595 byly tři války se Švédskem a 7 válek s Litvou—Polskem spolu s Livonskem. Tyto války pohltily nejméně 50 let; na západě jsme tedy za tato 103 léta, okrouhle počítáno, rok válčili a rok odpočívali.

Zato na asijské straně byl únavný nepřetržitý zápas. Zde nebylo ani míru, ani příměří, ani pravidelných válek, ale byly jen věčné oboustranné úskoky. Fletcher, nám už známý, píše, že válka s Tatary krymskými, Nogajci a jinými východními cizími národy je Moskvou sváděna každý rok. Zlatá horda v XV. stol. se už rozpadávala a definitivně se zhroutila na počátku XVI. stol. Z jejích rozvalin se tvořila nová tatarská hnízda, carství kazanské a astrachanské, chánství krymské a hordy nogajské za Volhou a podél

břehů moře Azovského a Černého, mezi Kubaní a Dněprem. Po dobytí Kazaně a Astrachaně nejvíce neklidu působil Moskvě Krym spojením s Turky, kteří ho dobyli r. 1475 a učinili zde konec panství Janovanů, kteří vládli Kaffou-Feodosijí, Sudakem, Surožem a jinými koloniemi na březích Krymu. Krym, přikrytý širokými pustými stepmi, odříznutý od pevniny hlubokým příkopem, širokým šest verst, přetínajícím úzkou převlaku, s vysokým opevněným náspem, tvořil loupežnické doupě se souše nepřístupné. Litevec Michalon, který psal o Tatarech, Litevcích a Moskvanech v polovině XVI. stol., vypočítává na Krymu ne více než 30 tisíc bojovníků na koni; ale k nim vždy byly ochotny připojiti se tatarské tábory, kočující po rozsáhlých stepích podél Černého a Kaspického moře od Urálu k dolnímu Dunaji. R. 1571 a 1572 krymský chán dvakrát napadl Moskvu s vojskem, čítajícím na 120.000 lidí. Krymské chánstvo bylo ohromnou tlupou loupežníků, dobře přizpůsobenou pro útoky na Polsko, Litvu a moskevskou říši. Tyto útoky byly její hlavní obživou. Týž Fletcher píše, že krymští Tatarové obyčejně útočí proti hranicím moskevské říše jednou nebo dvakrát ročně, nejčastěji za žní, kdy lehko bylo chytati lidi, rozptýlené po polích. Ale ani zimní útoky nebyly vzácné, když mráz usnadňoval přepravu přes řeky a bažiny. Na počátku XVI. stol. jižní step, ležící mezi moskevskou říší a Krymem, počínala se brzo za Starou Rjazaní na Oce a za Jelcem na bystré Sosně, přítoku Donu. Tataři, jakž takž ozbrojeni luky, křivými šavlemi a noži, zřídka pikami, na svých malých, ale silných a vytrvalých koních, bez obozu, živíce se nevelikou zásobou sušeného prosa nebo sýra a koňským ma-

sem, lehce se přenášeli přes tuto nesmírnou step, probíhajíce div ne tisíc verst pusté cesty. Častými útoky znamenitě poznali tuto step, přizpůsobili se jejím zvláštnostem, vyhlíželi nejpohodlnější cesty, *šakmy* nebo *šljachy*, a vypracovali znamenitou taktiku stepních útoků; vyhýbajíce se říčním přechodům, volili cesty podél vodních předělů; jednou z hlavních jejích cest k Moskvě byla *Muravská* cesta, táhnoucí se od Perekopu k Tule mezi prameny řek dvou úvodí, Dněpru a Severního Donce. Tataři, skrývajíce svůj pohyb před moskevskými stepními hlídkami, plížili se úvozy a roklinami, v noci nerozdělávali ohně a na všechny strany rozesílali obratné zvědy. Tak se jim dařívalo nepozorovaně se přiblížiti k ruským hranicím a strašně tam pustošiti. Když hustou massou pronikli v obydlenou zemi asi na sto verst, vraceli se a rozhrnuvše od hlavního vojska široká křídla, smetali všechno na cestě, doprovázejíce svůj pohyb loupežemi a požáry, odvádějíce lidi, dobytek, odnášejíce všeliký cenný a snadno přenosný majetek. To byly obvyklé každoroční útoky, kdy Tataři se přihnali na Rus neočekávaně, jednotlivými stády o několika stech nebo tisících lidí, kroužíce kolem hranic jako divoké husy, podle výrazu Fletcherova, vrhajíce se tam, kde bylo cítiti kořist. Hlavní jejich kořistí, kterou vyhledávali, byli zajatci, obzvláště chlapci a dívky. Za tím účelem brali s sebou řemenné provázky, aby svazovali zajatce, a dokonce veliké koše, do nichž dávali zajaté děti. Zajatce prodávali do Turecka a jiných zemí, Kafa byla hlavním otrokářským trhem, kde vždy bylo možno najíti desítky tisíců zajatců z Polska, Litvy a moskevské říše. Zde je nakládali na koráby a rozváželi do Cařihradu,

Anatolie a do jiných krajů evropských, asijských a afrických. V XVI. stol. v městech podél břehů Černého a Středozemního moře bylo možno setkati se s četnými otrokyněmi, které ukolébávaly panské děti polskou nebo ruskou ukolébavkou. Na celém Krymu nebylo jiného služebnictva kromě zajatců. Moskevští zajatci pro své umění prchati byli na krymských trzích méně ceněni než polští a litevští; prodavači, přiváděje živé zboží na trh husím pochodem, v celých desítkách, za šíje spoutané, hlasitě křičeli, že to jsou nejčerstvější otroci, prostí, nepotměšilí, a ne moskevští, právě přivedení z národa královského, polského, a ne moskevského. Příliv zajatců na Krym byl tak veliký, že jeden židsměnárník, podle vypravování Michalonova, sedě u jediné brány převlaky, která vedla na Krym, a vida nekonečné řetězy zajatců, přiváděných tam z Polska, Litvy a Moskevské říše, tázal se Michalona, jsou-li ještě lidé v oněch zemích, nebo tam už nezbyl nikdo.

Vzájemné účty a nedorozumění, rozdělující Polsko, Litvu a Moskvu, krátkozrakost jejich vlád a nedbalost k zájmům svých národů bránily oběma státům zorganisovati společný zápas se stepními loupežníky. Moskevský stát sám napínal všechny síly a vynalézal rozmanité způsoby pro ochranu svých jižních hranic. Prvním z nich byla *pobřežní služba;* každoročně na jaře byly mobilisovány značné síly na břeh Oky. Razrjadné knihy XVI. stol. jasně kreslí neklidný život na jižních hranicích státu a úsilí vlády pro jejich obranu. Časně na jaře vzkypěla v razrjadném úřadě živá práce. Písaři s podpísaři rozesílali vyhlášky do ústředních i pohraničních újezdů s příkazem shromážditi bojovníky, měst-

ské šlechtice i bojarské děti, určujíce jim shromaždiště i dobu shromáždění, obyčejně 25. března, v den zvěstování Panny Marie. Když poslové všechny bojovníky podle seznamu úplně shromáždili, jeli s nimi do panovníkovy služby; ty, kdo se ukryli, vyhledali a bili knutem. Městští šlechtici a bojarské děti táhli do pole ‚konny, ljudny a oružny', s určeným počtem koní, ozbrojených dvorských lidí a v určené výzbroji. Vévodové, vyslaní z Moskvy, přehlédnuvše je na shromaždištích, spojovali bojovníky, docházely-li neklidné zprávy ze stepi, v pět oddílů, *pluků:* veliký pluk se postavil u Serpuchova, pravá ruka u Kalugy, levá u Kaširy, přední pluk u Kolomny, strážní u Aleksiny. Kromě toho vytáhl kupředu šestý pluk, létající *ertoul,* pro výzvědné hlídky. Při dalších neklidných zprávách pohnuly se tyto pluky s Oky a vydaly se k stepním hranicím. Takovým způsobem každoročně bylo pohotově na 65 tisíc vojáků. Nepřicházely-li ze stepi neklidné zprávy, stály pluky na svých místech dlouho do podzimu, dokud období rozblácených cest je nevystřídalo v střežení moskevské říše proti vnějším nepřátelům.

Druhým prostředkem obrany bylo zbudování opevněných linií na nebezpečných hranicích, které by Tatarům nedovolovaly dostati se do vnitrozemí před shromážděním pluků. Takové linie, *čerty,* jak se tehdy nazývaly, skládaly se z řetězu měst, malých i velikých srubů, obehnaných srubovými stěnami nebo kolovou ohradou, stojícími nahoře zašpičatělými koly, s příkopy, náspy, lesními *zásekami,* překážkami z poražených stromů v hájených lesích — všechno to proto, aby byl stížen pohyb stepních jízdních hord. Na jihovýchodní straně nejstarší taková

linie a Moskvě nejbližší se táhla podél Oky od Nižného Novgorodu k Serpuchovu, odtud se zahýbala na jih k Tule a pokračovala ke Kozelsku. Před touto linií se táhl na 400 verst od Oky u Rjazaně mimo Veněv, Tulu, Odojev, Lichvič k Žizdře u Kozelska řetěz zásek s příkopy a náspy na bezlesých místech, s malými sruby a opevněnými branami. Druhá linie, zbudovaná za vlády Hrozného, táhla se od města Alatyru na řece Suře, zabírajíc do svého řetězu Těmnikov, Šack, Rjažsk, Dankov, Novosil, Orel, pokračovala k jihozápadu na Novgorod Sěverskij a odtud se ostře zahýbala k Rylsku a Putivli, také majíc napřed, kde bylo možno, záseky, příkopy, sruby. Za cara Fedora na sklonku XVI. stol. vznikla třetí linie, neobyčejně lomená, přesněji, představující tři řady měst, ponenáhlu zarůstající do stepi: Kromy, Livny a Jelec, Kursk, Oskol a Voroněž, Bělgorod a Valujky — dvě poslední v jižních částech nynějších gubernií kurské a voroněžské. Zbudováním města Borisova r. 1600 řetěz opevněných ukrajinských měst přistoupil k proudu Severního Donce, za nějakých 15 let se prosunula k jihu od horní Oky a Tiché Sosny na 500—600 verst k čáře, za níž nedaleko se už počínala tatarská kočoviště. Původní, usedlé obyvatelstvo těchto měst a srubů se skládalo z vojenského lidu, kozáků, střelců, bojarských dětí, různých sloužících lidí; ale k nim se připojili i prostí obyvatelé z blízkých měst. Stará legenda o divotvorné kurské ikoně Boží matky skýtá několik údajů o stavbě a osídlení těchto pohraničních měst. Kursk zároveň s Livnami a Voroněžem byl v třetí obranné linii, v řetězu měst, která se nazývala ‚polská' nebo ‚na poli', se stepní strany. Vznikl na místě sta-

rého města, které neslo totéž jméno a bylo známo už v XI. stol. Za Batuova nájezdu byl zpustošen do základů, a od těch dob celý tento kraj zpustl, na dlouhou dobu, pokryl se velikými lesy, v nichž hojně se rozmohla zvěř a lesní včely, vábící k sobě lovce a včelaře z Rylska a jiných okolních měst. Ale tatarské nájezdy znemožňovaly pevné usídlení přes to, že nedaleko kurského hradiště se v XV. stol. objevila divotvorná ikona, shromažďující k sobě mnoho poutníků. Konečně pověst o zázracích ikony, stojící v malé chatrči prostřed pouště, došla k caru Fedorovi, i nařídil r. 1597, aby na hradišti 3½ století pustnoucím bylo zbudováno město. Když se proslýchalo, že tento kraj oplývá všelikým dostatkem, obilím a zvěří i medem, mnoho lidí přicházelo z Mščenska, Orla a jiných okolních měst a usadilo se v Kursku a v jeho újezdu.

Zároveň s opevněnými liniemi zřízena byla *strážní a staniční služba*, která byla třetím a velmi důležitým obranným prostředkem. Vylíčím ji, jak byla konána kolem r. 1571, kdy pro její uspořádání byla utvořena zvláštní komise pod předsednictvím bojara knížete M. I. Vorotynského, která sestavila ustav té i oné služby. Z předních měst druhé a dílem třetí obranné linie vysunuty byly v různých směrech na určité pozorovací body *stráže a stanice* po dvou, čtyřech i více jezdcích, bojarských dětí a kozácích, pozorovati pohyby nogajských a krymských Tatarů v stepi, ‚aby vojenští lidé nepozorovaně do panovníkových hranic s nepřátelským úmyslem nevpadali'. Pozorovací body byly od měst vzdáleny na čtyři nebo na pět dní cesty. Před r. 1571 bylo takových stráží 73, a tvořily 12 řetězů, které jako síť se táhly od řeky Sury k řece Sej-

mě a odtud se zahýbaly k řekám Vorsklě a Severnímu Donci. Strážné body byly navzájem vzdáleny na den, častěji na půl dne cesty, aby byl možný stálý styk mezi nimi. Stráže byly *blízké* a *daleké*, nazývaly se podle měst, z nichž vycházely. Blíže k Ice, v zadní řadě, byly stráže dědilovské, jedna jepifanská, mščenské a novosilské, nalevo od nich meščerské, šacké a rjažské, napravo orlovské a karačevské, jižněji, dále do stepi sosenské (podél řeky Bystré Sosny), od Jelca a Liven, donské, rylské, putivelské a konečně doněcké, nejvzdálenější. Strážci musili státi na svých místech nehybně, ‚s koní nesestupujíce', střehouce hlavně říční brody, *perelazy*, kde Tataři přecházeli řeky při svých nájezdech. V téže době staničnici, po dvou, objížděli svá *uročiště*, prostranství, svěřená jejich střežení po šesti, po deseti a po patnácti verstách napravo i nalevo od pozorovacího bodu. Když staničnici zpozorovali pohyb Tatarů, ihned o tom podávali zprávu do blízkých měst, a sami, propustivše Tatary, *rozjeli se*, rekognoskovali cesty, jimiž přešel nepřítel, aby určili jeho početnost podle hloubky koňských stop. Byl vypracován celý systém zpravodajství strážců a staničníků. Kapitán Margeret praví, že strážci stáli obyčejně u velikých osamělých stepních stromů; jeden z nich pozoroval s vrcholku stromu, druzí krmili osedlané koně. Když strážce zpozoroval prach na stepní cestě, vsedl na připraveného koně a cválal k druhému strážnímu stromu, jehož strážce, spatřiv cválajícího, cválal k třetímu atd. Takovým způsobem zpráva o nepříteli dosti rychle se dostala k pohraničním městům a do samé Moskvy.

Tak krok za krokem dobývali stepi na step-

ních lupičích. Po celé XVI. stol. rok od roku tisíce pohraničního obyvatelstva byly ztraceny pro zemi, a desetitisíce nejlepších lidí země táhly na jižní hranice, aby chránily od zajetí a spustošení obyvatele ústředních oblastí. Představíme-li si, kolik času a sil materiálních i duchovních hynulo v tomto jednotvárném a hrubém, trapném pronásledování stepních lupičů, sotva se kdo zeptá, co dělali lidé východní Evropy, když západní Evropa dosahovala svých úspěchů v průmyslu i obchodu, v společenském životě, ve vědách i uměních.

Hospodářská i vojenská organisace sloužící třídy byla přizpůsobena jak podmínkám vnějšího zápasu, tak i přítomným hospodářským prostředkům státu. Trvalá vnější nebezpečí způsobila, že moskevská vláda musila míti četné ozbrojené síly. Tou měrou, jak tyto síly vzrůstaly, vznikala a naléhavěji a naléhavěji žádala rozřešení otázka, jak tuto ozbrojenou massu vydržovat. V údělných staletích vydržování nečetných sloužících lidí u knížecích dvorů bylo zajišťováno třemi hlavními prameny. Byly to: 1. *peněžní služné*, 2. *dědičné statky*, k jichž získání sloužícími lidmi napomáhali knížata, 3. *kormlenija*, důchody z určitých vládních hodností, pro něž byli určováni sloužící lidé. V XV. a XVI. stol. tyto údělné prameny už nestačily pro hospodářské zabezpečení stále rostoucí sloužící třídy. Vznikla skutečná nouze o nové hospodářské potřeby. Ale moskevské sjednocení severní Rusi neposkytlo takových prostředků, nebylo provázeno znatelným zvýšením národního blahobytu; obchod a průmysl neučinily značných úspěchů. Přírodní hospodaření vládlo dále. Úspěšným shromažďováním Rusi moskevský pa-

novník-hospodář nabyl jednoho nového kapitálu: byla to rozsáhlá prostranství zemi pusté nebo obydlené sedláky. Jen tohoto kapitálu mohl užíti k zabezpečení svých sloužících lidí. S druhé strany, vlastnosti nepřátel, s nimiž se musila potýkati moskevská říše, obzvláště Tatarů, vyžadovaly rychlé mobilisace, neustálé pohotovosti utkati se s nepřítelem na hranicích. Z toho ovšem vznikala myšlenka rozptýliti sloužící lidi po vnitřních, obzvláště po pohraničních oblastech s větší nebo menší hustotou, podle stupně jejich potřeby při obraně, učiniti ze statkářů živou hráz proti stepním nájezdům. K tomu se také hodila rozsáhlá pozemková prostranství, získaná moskevskou říší... Takovým způsobem se stala půda v rukou moskevské vlády prostředkem hospodářského zabezpečení vojenské služby; sloužící statkářstvo se stalo základem systému národní obrany. Z tohoto spojení národní obrany se statkářstvem vznikl *poměstný systém.* Tento systém se objevuje v dějinách ruského společenského zřízení od poloviny XV. stol. jako druhý základní fakt, který vyplynul z územního rozšíření moskevské říše, pokládáme-li za první fakt zesílení četné sloužící třídy. V našich dějinách je nemnoho faktů, které mají takový význam v utvoření státního pořádku a společenského bytu, jaký měl tento poměstný systém. K jeho prozkoumání se také obrátíme.

HLAVA TŘICÁTÁ DRUHA.

Poměstné statkářství. — Mínění o původu poměstného práva. — Původ poměstného statkářství. — Poměstný systém. — Jeho pravidla — Poměstné a peněžní platy. — Poměstné rovnání. — Prožitky.

Poměstným systémem nazýváme pořádek sloužícího, t. j. vojenskou službou povinného statkářstva, jak se ustanovil v moskevské říši v XV. a v XVI. stol. V základě tohoto pořádku bylo *poměsťje*. Poměstím nazýval se v moskevské Rusi díl státní nebo církevní země, daný panovníkem nebo církevní institucí v osobní držení člověku s podmínkou služby, t. j. jako odměna za službu a zároveň jako prostředek pro službu. Podobně jako sama služba bylo toto držení dočasné, obyčejně doživotní. Svou podmíněnou, osobní a dočasnou povahou lišilo se poměstné držení od *dědičné državy*, která byla úplným a dědičným pozemkovým majetkem svého majetníka.

Původ a rozvoj poměstného statkářstva, to je otázka jedna z nejobtížnějších pro zkoumání a nejdůležitějších významem v dějinách ruského práva a státní organisace. Je pochopitelno, že naši historikové-právníci se mnoho zabývali touto otázkou. Z mínění jimi vyslovených uvedu dvě nejzávažnější. Něvolin ve svých *Dějinách ruských občanských zákonů* připouští jsoucnost takového podmíněného statkářství a dokonce pravidel pro ně do poloviny XV. stol., do vlády Ivana III. Ale základy poměstného práva, podle jeho mínění, objevují se teprve od doby tohoto velikého knížete, kdy se také začíná užívati i samého slova *poměsťje*, a Něvolin pokládá za možné, že na rozvoj poměstného systému z těch-

to základů působil řecký vliv, byzantské státní právo, jehož prostředníkem do moskevského státního života byl sňatek Ivana III. s řeckou carevnou. „Aspoň, praví Něvolin, slovo *poměstje* je sestaveno podle příkladu řeckého τοπίον: tak se nazývaly v byzantské imperii pozemkové díly, které byly dávány osobám vládou s podmínkou vojenské služby a přecházely za týchž podmínek od otce k dětem. Ale přídavné jméno od slova *poměstje* objevuje se v staroruském jazyku před příchodem carevny Sofije na Rus: v oběžníku mitropolita Iony r. 1454 nazývají se *poměstnými* údělní knížata na rozdíl od velikých. Proto stěží název a pojem ruského poměstí byl napodobením slova a zřízení byzantského státního práva. Druhý historik Gradovskij řeší otázku složitěji. Poměstné držení předpokládá nejvyššího majetníka, jemuž země náleží jako nezcizitelný majetek. Ruský státní život v prvním období našich dějin by přece nemohl vypracovati ideu takového nejvyššího majetníka půdy: ruský kníže oné doby byl pokládán za panovníka, ale ne za vládce země. Pojem o knížeti jako o nejvyšším majetníku půdy, vznikl teprve v mongolské periodě. Ruští knížata jako zástupci chánovy moci, užívali ve svých údělech práv, jaké měl chán na celém prostranství mu podrobeném. Později ruští knížata zdědili po chánovi tato státní práva ve svůj úplný majetek, a toto dědictví zakolísalo základem soukromého vlastnictví. Ale Gradovskij stejně jako Něvolin, vysvětluje původ poměstného systému, mluví vlastně o původu *poměstného práva*, o ideji poměstného, podmíněného držení země. Ale právo a založený na něm systém společenských vztahů, to jsou dva naprosto odlišné historické mo-

menty. Nerozbíraje spornou otázku o původu práva, obrátím vaši pozornost jen k faktům, která vysvětlují rozvoj systému.

Jako všechno v moskevské říši, vzniklo poměstné držení půdy ještě v údělných dobách: mělo svůj původní pramen v pozemkovém hospodaření moskevského knížete. Abychom objasnili původ takového držení půdy, je třeba znovu si připomenouti složení společnosti v údělném knížetství. Viděli jsme, že u dvora údělného knížete byly dva druhy služebníků: 1. služebníci *volní*, vojenští, 2. služebníci *dvorští*, palácoví, nazývaní ještě ‚slugami pod dvorskim'. Služebníci volní tvořili válečnou družinu knížete a sloužili mu podle smlouvy. Povinnosti, které na sebe brali, nevztahovaly se na jejich dědičné državy: služební vztahy volných služebníků byly naprosto odděleny od vztahů pozemkových. Volný služebník mohl opustiti knížete, jemuž sloužil, a přejíti do služeb druhého knížete, nepozbývaje svých vlastnických práv na dědičnou državu, která se nacházela v opuštěném knížetství. Toto rozdělení služebných a pozemkových vztahů volných služebníků bylo velmi přesně a důrazně provedeno ve smluvních listinách knížat údělné doby. Tak ve smlouvě synů Kalitových r. 1341 mladší bratří praví staršímu Semjonovi: ‚a bojarové a sluhové volní mají volnost; kdo pojede od nás k tobě nebo od tebe k nám, neupadne v nemilost ani nebude držán.' To znamená, že opustí-li volný služebník službu u dvora jednoho bratra a přejde k druhému, opuštěný bratr se nesmí za to mstíti služebníkovi, který ho opustil. A tak volná služba nebyla spojena s držením půdy. Služebníci dvorští tvořili hospodářské služebnictvo knížete. Tato služba naopak

byla obyčejně podmíněna držením půdy. Služebníci dvorští byli klíčníky, soudci, různými palácovými úředníky, psáři, štolby, zahradníky, včelaři a jinými řemeslníky a pracujícími lidmi. Ostře se lišili od služebníků volných, vojenských, a knížata ve smlouvách se zavazovali nepřijímati je, právě jako černé lidi, t. j. sedláky, do vojenské služby. Jedni z těchto dvorských služebníků byli svobodní lidé, druzí náleželi k cholopům knížete. Těm i oněm údělný kníže za jejich službu nebo pro zabezpečení správného jejího vykonávání dával v užívání díly země. Poměr takových služebníků ke knížeti na základě půdy vylíčen je v závěti údělného knížete serpuchovského Vladimira Andrejeviče r. 1410. Kníže odkazatel mluví zde o svých dvorských lidech, jimž byly rozdány pozemky v užívání, že kdo z oněch včelařů, zahradníků, psářů nebude chtít žíti na této půdě, ‚ten je země zbaven, nechť odejde, ti, kdo nemají plnou listinu, synu knížeti Ivanovi nejsou potřebni, a země jejich připadne synu knížeti Ivanovi'. Lidé, kteří neměli plnou listinu, to byli služebníci osobně svobodní, ne *úplni* cholopi. Listina knížete Vladimira chce říci, že pro ty i ony dvorské služebníky, jak svobodné, tak i cholopy, je užívání knížecí země nerozlučně spojeno se službou u knížecího hospodářství. Dokonce osobní svobodní služebníci podle svých dvorských povinností byli neplnoprávní, nemohli na příklad nabývati půdy v plné vlastnictví na základě práva dědičné državy, podle něhož drželi zemi služebníci volní. V téže závěti knížete Vladimira serpuchovského čteme podmínku: ‚a pokud se týká mých nekoupených klíčníků, když koupili vesnice v mých službách, když samých klíčníků

mé děti nebudou potřebovat, tu vesnice jejich mým dětem připadnou, v kterém které bude údělu.' To znamená, že tito klíčníci byli osobně svobodní lidé; sloužíce knížeti, kupovali vesnice v jeho knížetství, t. j. nabývali jich ve vlastnictví; ale toto vlastnictví nebylo uznáváno za plné: jakmile nabyvatelé opouštěli službu u knížete, přes svou osobní svobodu byli zbavováni vesnic, které koupili. Staroruská právní norma ‚podle selského klíče cholop', nezbavujíc je osobní svobody, obmezovala jejich právo držeti půdu. Takovým způsobem různé druhy služby u dvora údělného knížete byly odměňovány různými způsoby. To bylo jedním ze znaků, jimiž se lišila služba volná od dvorské. Svobodní služebníci dostávali od knížete za svou službu *kormy* a *dovody*, t. j. důchodné správní a soudní hodnosti: podle smluvních listin knížat onen služebník byl uznáván za volného, ‚kdo byl v kormlení a v dovodě'. Naopak služebníci dvorští nebývali jmenováni na takové důchodné hodnosti: jejich služba byla odměňována venkovskými domy, jen s podmínkou služby, nebo právem nabývati půdu koupí s touž podmínkou. Od poloviny XV. stol., od moskevského sjednocení severní Rusi, nastaly vážné změny v organisaci sloužící třídy. Především, služba služebníků volných, zůstávajíc vojenskou, přestává býti volnou, stává se povinnou: jsou zbaveni práva opouštěti službu u velikého knížete moskevského a stěhovati se do údělů, a tím spíše za ruské hranice. Zároveň s tím služebníkům vojenským, kteří přestali býti volnými, moskevský panovník dává za jejich službu zemi se zvláštním právem, lišícím se od práva na dědičnou državu. V prvních dobách se takové země ještě nenazývaly

poměstími; ale držení jich se odlišovalo už podmíněnou povahou. Taková povaha se obzvláště jasně projevovala v jedné poznámce závěti velikého knížete Vasilije Temného r. 1462. Jedním z nejhorlivějších válečných služebníků tohoto knížete v zápase se Šemjakou byl jakýsi Fedor Basjonok. Matka velikého knížete Sofja Vitovtovna dala tomuto Basjonkovi dvě své dědiny v kolomenském újezdu, ponechavši svému synu, aby po její smrti naložil s těmito dědinami podle svého. Syn ve své závěti také píše o Basjonkových dědinách, že po Basjonkově smrti mají se tyto dědiny dostati jeho veliké kněžně. To znamená, že vsi, darované volnému služebníkovi, byly mu dány jen do doživotního držení: to je jeden z příznaků a příznak podstatný poměstného držení. Konečně za třetí, dvorská služba, v údělných staletích tak ostře se lišící od volné, vojenské, od pol. XV. st. se počala mísiti s poslední, spojovati se se službou vojenskou. Služebníci dvorští, stejně jako bývalí služebníci volní, počali se stejně nazývati sloužícími lidmi moskevského panovníka a zároveň s nimi táhli do pole. Těm i oněm služebníkům rozdávala vláda erární země v užívání docela s týmž právem, s jakým je dostávali dvorští služebníci XIV. stol., jen s podmínkou vojenské služby kterou dříve poslední nevykonávali. Jakmile nastaly tyto změny v služebních vztazích a v statkářství sloužících, nabylo toto statkářství povahy poměstné.Pozemkové dary, podmíněné dvorskou a vojenskou službou bývalých dvorských a volných služebníků, dostaly také v XV. a XVI. stol. název *poměsti.*

A tak, opakuji, poměstné držení se vyvinulo ze statkářství dvorských služebníků u údělných

knížat a odlišovalo se od tohoto statkářství tím, že bylo podmíněno nejen dvorskou, ale i vojenskou službou. Tato odlišnost se stává znatelnou od poloviny XV. stol.: před touto dobou poměstje nenabývá významu prostředku zabezpečení jak dvorské, tak vojenské služby; ostatně, tehdy oba tyto druhy služby splývají, pozbývají právní odlišnosti. Od této doby vzniká právní idea poměstí, jako pozemkového dílu, který zabezpečuje státní službu sloužícího člověka, vojenskou nebo dvorskou, to bylo jedno. Od téže doby, t. j. od druhé poloviny XV. stol. poměstné statkářství se utváří v ladný a složitý systém, vypracovávají se přesná pravidla ispoměščení, rozdání země v poměstné držení. Tato pravidla byla nutná, když vláda, utvořivši horlivým odváděním četnou ozbrojenou massu, začala zařizovati její udržování pozemkovými dary. Stopy horlivého a systematického rozdávání státních zemí v poměstné držení objevují se už v druhé polovině XV. stol. Zachoval se nám soupis voťské pjatiny novgorodské země, sestavený roku 1500. Ve dvou újezdech této pjatiny, ladožském a oreškovském, setkáváme se podle tohoto seznamu už se 106 moskevskými statkáři, na jejichž pozemcích se nacházely asi 3 tisíce dvorů se 4 tisíci sedláků a dvorských lidí v nich žijícími. Tyto číslice ukazují, jak rychle pokračovalo ispoměščenije sloužících lidí, a jakého rozvoje dosáhlo moskevské poměstné statkářství na severozápadních hranicích státu, v novgorodské zemi, nějakých dvacet let po dobytí Novgorodu. Ve vyjmenovaných újezdech voťské pjatiny podle uvedeného soupisu div ne větší polovina vší orné půdy byla už v držení statkářů, přestěhovaných z ústřední moskevské Rusi. Se stopami

právě takového horlivého rozvoje poměstného statkářství se setkáváme i v ústředních újezdech státu. Od prvních let XVI. stol. se zachovalo několik hraničních listin, rozdělujících moskevský a jemu nejbližší újezdy jeden od druhého. Podle hranic těchto újezdů ukazují tyto listiny vedle dědičných držitelů množství drobných statkářů; byli to písaři s podpísaři, psáři, štolbové, — zkrátka titíž palácoví služebníci, jimž v XIV. stol. dávali knížata zemi v užívání za službu. V XVI. stol. bývali někdy sloužící lidé v celých massách podělováni poměstími. Nejznámější případ takového podělování poměstími se vztahuje k r. 1550. Pro různé služby u dvora vybrala tehdy vláda z různých újezdů 1000 nejdokonalejších sloužících lidí z městských šlechticů a bojarských dětí. Sloužící lidé, které služba poutala k sídelnímu městu, potřebovali k hospodářskému zabezpečení dědičných statků nebo poměstí u Moskvy. Tomuto tisíci sloužících lidí, vybraných po újezdech pro službu v sídelním městě, rozdala také vláda poměstí v moskevském a v nejbližších újezdech, připojivši k této masse několik lidí vyšších hodností, bojarů a okolničích, kteří neměli statků u Moskvy. Rozměry poměstných dílů nebyly stejné a odpovídaly hodnostem statkářů; bojarové a okolničí dostávali po 200 čtvrtí orné půdy v poli (300 děsjatin v 3 polích); šlechtici a bojarské děti i městské, rozdělení na několik částí nebo oddílů, dostávali po 200, 150 a po 100 čtvrtích v každém poli. Takovým způsobem 1078 sloužícím lidem různých hodností bylo onoho roku rozdáno najednou 176.775 děsjatin orné půdy ve 3 polích. Brzo po dobytí Kazaně uspořádala vláda poměstné statkářství i pozemkovou službu, sestavila seznam

sloužících lidí, rozdělujíc je na části podle rozměrů poměstného statkářství i podle platu v penězích, který od téže doby byl uveden v pravidelný poměr s rozměrem vojenské služby. Zachovaly se nám úryvky těchto seznamů, sestavených kolem r. 1556. Zde u jména každé sloužící osoby je vyznačeno, kolik má dědičného statku a poměstí, s jakým počtem čeledi se má dostaviti do služby a v jaké výzbroji a jak veliký je jí určen plat v penězích. Od té doby poměstné držení se jeví ladným a složitým systémem, založeným na přesně určených a stálých pravidlech. Vyložím v schématické podobě základy tohoto systému, jak se ustálily k počátku XVII. stol.

Pozemkovou organisaci a všechny pozemkové vztahy spravovala zvláštní ústřední instituce. *Poměstný* úřad, jako úřad *razrjadný* spravoval jejich vojenské služební vztahy, pokud tyto i ony vztahy byly tehdy rozděleny. Sloužící lidé drželi zemi *po místě* služby, právě jako sloužili *po místě*, kde drželi zemi: tak možno rozuměti slovu *poměstje*, nechť by původ tohoto názvu byl jakýkoliv, a zdá se, že právě tak mu rozuměli u nás také za starých dob. Služba poutala sloužící lidi k sídelnímu městu, nebo k určité oblasti. Proto i sloužící lidé se dělili na dva oddíly: k prvnímu náležely vyšší hodnosti, sloužící ‚od Moskvy', a také *vybor* z měst, o němž jsme se už zmínili. Druhý oddíl tvořily nižší hodnosti, sloužící ‚z měst', městští nebo újezdní šlechtici a bojarské děti. Moskevské hodnosti kromě poměstí a dědičných držav ve vzdálených újezdech musily míti podle zákona venkovské domy u Moskvy. Městští šlechtici a bojarské děti dostávali poměstí především tam, kde sloužili, t. j.

kde musili hájiti říše, tvoříce místní statkářskou milici. Služební hodnosti sloužícího člověka vztahovaly se nejen na jeho poměsťje, ale i na dědičnou državu; služba byla tedy ne poměstná, ale podle pozemků. V polovině XVI. stol. byla přesně určena sama míra služby podle země, t. j. břímě vojenské povinnosti, vztahující se na sloužícího člověka podle jeho země. Podle zákona z 20. září 1555 z každých 100 čtvrtí dobré, vhodné orné půdy v poli, t. j. ze 150 děsjatin dobré orné půdy se musil dostaviti k tažení jeden voják ‚na koni a v plné výzbroji', a na daleké tažení se dvěma koni. Statkáři, kteří měli více než 100 čtvrtí orné půdy v poměstích i dědičných državách, přiváděli s sebou na tažení nebo posílali, nešli-li sami, orné půdě přiměřené množství ozbrojené čeledi. Poměstné platy nebo příděly určovány byly ‚podle otčiny a podle služby', podle urozenosti sloužící osoby a podle vlastnosti jeho služby, a proto byly velmi rozmanité. Přitom *nováčkovi*, začínajícímu službu, obyčejně dávali ne celý plat najednou, ale jen část jeho, přidávajíce potom podle služby. Proto *platy* se lišily od *darů*. Rozměry těch i oněch určovány byly různými podmínkami. Platy byly přímo proporcionální hodnostem, čím vyšší byla hodnost sloužícího člověka, tím větší byl jeho poměstný plat. Rozměr daru byl podmíněn rozměrem dědičné državy a délkou služby; dary naopak byly proporciální dědičným državám: čím značnější byla dědičná država sloužícího člověka, tím menší byl jeho poměstný dar, neboť poměsťje bylo vlastně příspěvkem k dědičné državě nebo její náhradou. Konečně i k platu i k daru bylo přidáváno podle délky a dokonalosti služby. Všechny tyto podmínky možno

schématicky vyjádřiti takto: *plat podle hodnosti, dar podle dědičné državy a služebního věku, přídavek i k platu i k daru — podle množství a jakosti služby.*

Takové jsou povšechné rysy poměstného systému. Obracejíce se k podrobnostem, nacházíme údaje, že lidé vyšších hodností, bojarové, okolničí i šlechtici dumy, dostávali poměstí od 800 do 2000 čtvrtí (1200—3000 děsjatin), stolnici a šlechtici moskevští od 500 do 1000 čtvrtí (750—1500 děsjatin). Za panování Michajila byl zákon, zakazující přikazovati stolníkům, strjapčím a moskevským šlechticům poměstné platy přesahující 1000 čtvrtí. Platy venkovských šlechticů a dětí bojarských byly ještě rozmanitější, byly závislé na hodnostech, délce služby, hustotě sloužícího obyvatelstva a na zásobě půdy vhodné pro poměšťování v tom neb onom újezdě: v kolomenském újezdě na příklad podle knihy z r. 1577 nejnižší plat byl 100 čtvrtí, nejvyšší 400; 100 čtvrtí, jak jsme viděli, bylo uznáváno za míru, jakoby za jednotku měření služební povinností sloužícího člověka. Jestliže podle téže knihy vypočítáme průměrný plat kolomenského sloužícího člověka, dostaneme 289 děsjatin orné půdy; ale v rjažském újezdě, který měl hustější sloužící obyvatelstvo, průměrný plat se snižuje na 166 děsjatin. Ostatně rozměr poměstného platu měl velmi podmíněný, dokonce fiktivní hospodářský význam: poměstné dary mu daleko neodpovídaly. Podle kolomenské knihy z r. 1577 bojarskému synu prvnímu podle seznamu, jako nejsvědomitějšímu, určen byl vyšší plat 400 čtvrtí orné půdy, ale ve skutečnosti v náležejících mu kolomenských poměstích bylo napočítáno skutečné orné půdy jen

20 čtvrtí, a 229 čtvrtí úhoru a lesu. Orná půda ležela úhorem a dokonce zarostla křovím a lesem pro nedostatek hospodářských prostředků, inventáře a pracovních ruk u statkáře, ale i tehdy byla počítána jako příděl orné půdy při určování poměstného platu a při počítání vztahu poměstného platu k daru. Překročme poněkud hranice zkoumané doby, abychom názorněji viděli rozdíl mezi platy a dary. Podle knihy bělevského újezdu r. 1622 zaznamenáno je 25 lidí *vyboru*, který tvoří vyšší oddíl újezdních sloužících lidí: byli to nejzámožnější a nejdokonalejší sloužící lidé újezdu, kteří dostávali vyšší poměstné platy a dary. Platy bělevským vybraným šlechticům podle této knihy byly určeny v rozměru 500 do 850 čtvrtí. Množství země, určené těmto šlechticům, dosahuje 17.000 čtvrtí (25.000 děsjatin); kdežto v darech, t. j. v skutečném držení měli jen 4.133 čtvrtí (6.200 děsj.). To znamená, že dary tvořily jen 23% platového určení. Vezměme ještě knihy dvou újezdů, které byly v jednom hospodářském pruhu s bělevským, abychom viděli, jak při stejných nebo podobných zeměpisných a hospodářských podmínkách různě se utvořily poměstné dary: průměrné poměsťje jako dar pro všechny městské děti bojarské bělevského újezda mělo 150 děsjatin, jeleckého 123 děsjatin, mcenského 68 děsj. Konečně z knih týchž újezdů je možno viděti poměr statkářství dědičného k poměstnému aspoň v týchž hornookských újezdech« dědičné državy tvořily v bělevském újezdě 24% všeho sloužícího městského statkářstva, v mcenském 17%, v jeleckém 0·6%, a v kurském, připojme, dokonce 0·14%, zatím co v kolomenském újezdu, soudíme-li jen podle Bolšého stanu, kolomenští

obyvatelé a bojarské děti jiných měst měli podle pozemkové knihy z r. 1577 39% dědičných držav všeho sloužícího městského statkářstva, nepočítáme-li to, co drželi církevní instituce a lidé vyšších hodností sídelního města. A tak čím dále na jih, hlouběji do stepi, tím více dědičné držení ustupovalo poměstnému. Zapamatujme si tento závěr: vysvětlí nám mnoho při zkoumání společenského složení a hospodářských vztahů v jižních a ústředních újezdech říše.

K platu poměstnému se obyčejně připojil peněžní v určitém poměru. O peněžních odměnách sloužícím lidem mluví už Herberstein, jehož zprávy se vztahují k době otce Hrozného; je možno, že tento příspěvek k poměstné službě byl dáván i dříve, už za děda Hrozného. Rozměry peněžních platů závisely na týchž podmínkách, jakými byly určovány platy poměstné; proto musil býti určitý vzah mezi těmi i oněmi. Podle dokumentů XVI. stol. je těžko zachytiti tento vztah; ale v XVII. stol. se stává znatelným. Aspoň v seznamech sloužících lidí onoho století se setkáváme s poznámkou, že určitému člověku ‚byl opatřen poměstný plat v poměru k peněžnímu'. Tehdy se také ustálilo pravidlo zvětšovati peněžní plat ve spojitosti s poměstným: ‚peněžní přídavek bez poměstného nebývá'. Úředník z poloviny XVII. stol. Kotošichin praví, že peněžní plat byl určován po rublu na každých pět čtvrtin platu poměstného. Ostatně podle dokumentů je viděti, že tento poměr ani tehdy nebyl nezměnitelně dodržován. Ani peněžní platy, jako poměstné, neodpovídaly vždy skutečným darům, byly spojeny s povahou a průběhem samé služby. Lidé vyšších hodností, trvale zaměstnaní službou v sídelním městě nebo

každoročně mobilisovaní, dostávali určené jim peněžní platy plně a každoročně; naopak, městské děti bojarské dostávaly jej za dob Herbersteinových po dvou letech třetího roku, podle Suděbniku z r. 1550, nebo také třetího, nebo čtvrtého roku, a jedna moskevská památka s počátku XVII. stol. poznamenává, že městským dětem bojarským, když není služba, dávají plat v penězích jednou za pět let a dokonce řidčeji. Vůbec peněžní plat jako přídavek k poměstným důchodům byl dáván sloužícím lidem, když bylo třeba připraviti je k tažení. Při oslabení služebního břemene byl peněžní plat vydáván zmenšený, na příklad o polovinu, nebo vůbec nebyl vydáván, jestliže sloužící člověk zaujímal hodnost, skýtající mu důchod nebo osvobozující ho od konání vojenské povinnosti. O sloužících lidech vyšších hodností, kteří dostávali každoroční plat, bylo v knihách psáno, že ‚potahují plat z četi', kdežto o nižších městských, že ‚potahují plat s městem'. *Četi* byly finanční úřady, mezi něž bylo rozděleno peněžní vydržování sloužících lidí. Byly to četi usťužská, galická, vladimirská, kostromská, novgorodská. Dostávaly plat ‚s městem' městské děti bojarské, když je bylo třeba připraviti k mobilisaci.

Už v XVI. stol. se stala šlechtická služba třídní a dědičnou povinností. Podle Suděbniku z r. 1550 byli od této povinnosti osvobozeni jen ony děti bojarské a jejich synové, kteří ještě nenastoupili službu, které služby zbavil sám panovník. Tehdy se ustálil také pořádek odevzdávání této povinnosti otci dětem. Statkáři, sloužící jako majetníci poměstí a dědičných držav, měli-li je, drželi u sebe do dospělosti a chystali k službě své syny. Šlechtic XVI. stol. začínal

obyčejně svou službu od 15 let. Do této doby byl počítán mezi *výrostky*. Když dozrál k službě a byl zapsán do služebního seznamu, stával se *nováčkem*. Tehdy ho podle prvních služebních zkušeností *rovnali* poměstím, a podle dalších úspěchů i peněžním platem *novičným*, k němuž později bývaly přídavky za službu, dokud se nováček nestal skutečným sloužícím člověkem s plným *sveršenným* platem v penězích. Rovnání nováčků bylo dvojí: do *otvodu* a do *pripusku*. Starší syny, kteří dozráli ke službě, když otec ještě zachoval síly sloužit, rovnali do otvodu, oddělovali od otce, udělujíce jim zvláštní poměstí; jednoho z mladších, který dozrál ke službě, když byl otec už sešlý, připouštěli k němu do poměstí, jako zástupce, který po otcově smrti zároveň se zemí musí dědit i jeho služební povinnosti; obyčejně ještě za života otcova účastnil se za něho tažení, ‚sloužil od otcova poměstí'. Někdy několik synů vládlo společně otcovým poměstím, majíce v něm vyti, podíly.

Taková byla hlavní pravidla poměstného rovnání. Během doby byla vypracována opatření pro zabezpečení rodin, které zůstaly po sloužících lidech. Když umíral sloužící člověk, jeho poměstje už v XVI. stol. nezřídka ponechávali jeho výrostkům-sirotkům, nebylo-li dospělého syna, jemuž zároveň s otcovým poměstím svěřovali po smrti otcově také péči o nezletilé bratry a sestry. Ale z poměstí byly oddělovány určité části *na prožitok* (pense) vdově a dcerám zemřelého, vdově do smrti, do opětného provdání nebo do odchodu do kláštera, dcerám do 15 let, kdy se mohly provdat: r. 1556 bylo nařízeno ‚déle než do 15 let dívkám poměstje nedržet'. Ale našla-li dívka do této doby ženicha ze slou-

žících lidí, mohla na něho přenésti svůj prožitok. Tak v sloužící rodině všechny děti sloužily: dosáhnuvše věku povolání, syn na koně hájiti vlasti, dcera k oltáři připravovati reservu obhájců. Rozměr prožitků závisel na druhu smrti statkáře, který opustil oprávněné k pensi. Umíral-li doma svou smrtí, jeho vdově bylo určeno 10% z jeho poměstí, dcerám po 5%; byl-li zabit na pochodu, tyto platy prožitků se zdvojnásobily.

Takové jsou hlavní základy poměstného systému. Nyní prozkoumáme jeho působení.

HLAVA TŘICÁTÁ TŘETÍ.

Nejbližší následky poměstného systému. — I. Vliv poměstné zásady na statkářství dědičné državy. Mobilisace dědičných držav v XVI. stol. — II. Poměstný systém jako prostředek umělého rozvoje soukromého statkářství. — III. Utvoření újezdních šlechtických společností. — IV. Objevení sloužícího statkářského proletariátu. — V. Nepříznivý vliv poměstného statkářství na města. — VI. Vliv poměstného systému na osud sedláků.

Vyložil jsem základy poměstného systému v oné podobě, jakou přijal k počátku XVII. stol. Rozvoj tohoto systému sloužícího statkářství provázen byl rozmanitými a vážnými následky, které bylo silně cítiti v státním a národohospodářském bytu nejen staré, ale i nové Rusi, je cítiti dosud. V našich dějinách je nemnoho faktů, které by způsobily hlubší převrat jak v politickém složení, tak v hospodářském bytu společnosti. Vypočítám nyní jen nejbližší z těchto následků, které se projevily už na konci XVI. stol.

I. Poměstné statkářství změnilo právní charakter dědičného stakářství. Tato proměna byla způsobena tím, že na dědičné statkářství se rozšířila zásada, na níž bylo zbudováno statkářství poměstné. V údělné době, jak jsme viděli, státní služba, přesněji řečeno, volná služba u dvora knížete nebyla spojena se statkářstvím. Pozemkové vztahy bojara a volného služebníka byly přísně odděleny od jeho služebných vztahů ke knížeti; volný služebník mohl sloužiti v jednom údělu a držeti zemi v druhém. Tímto přísným rozdělením pozemkových a služebních vztahů v údělných staletích byl podmíněn tehdejší státní význam půdy. Tehdy země platila, nesla daň; sloužily jen osoby. Tohoto pravidla se užívalo

tak důsledně, že bojarové a volní služebníci, kteří koupili zemi od černých lidí, t. j. od sedláků, žijících na státní knížecí půdě, byli povinni platit daň zároveň se sedláky, kdežto v opačném případě pozbývali koupené půdy, která byla černým lidem vrácena zadarmo. Právě tak panská orná půda, kterou sloužící statkář oral pro sebe svou čeledí, podléhala všeobecným pozemkovým dávkám, a teprve od druhé poloviny XVI. stol. její část, poměrně s poměstným platem majetníkovým, *obílila se*, byla osvobozena od daní. V tom i onom případě privilegované položení sloužícího statkáře nejevilo se podle služby na jeho statkářství. Nyní se služba pojila se zemí, t. j. služební povinnosti se rozdělovaly na osoby podle země. Proto nyní vedle země *platící* se objevila země *sloužící*, přesněji řečeno, země platící se v rukou sloužícího člověka stala také zemí sloužící. Tímto spojením služby se zemí vznikla dvojí proměna v dědičném statkářství: 1. obmezeno bylo právo získávati dědičné državy, t. j. zúžen byl onen kruh osob, které na to měly právo; 2. obmezeno bylo právo nakládati dědičnými državami. Jakmile státní služba jako povinnost počala ulehat na osobu podle země, upevnila se myšlenka, že kdo slouží, musí míti zemi. Na této myšlence byl také vybudován poměstný systém. Přímým následkem této myšlenky bylo druhé pravidlo, kdo má zemi, musí sloužit. V době údělné právo pozemkového vlastnictví náleželo na Rusi všem svobodným třídám společnosti; ale jakmile zvítězilo uvedené pravidlo, vnesené zásadou poměstného držení, statkářství podle osobního dědičného práva se musilo státi privilegiem sloužících osob. Proto v moskevské říši XVI. stol. se

už nesetkáváme v občanské společnosti s dědičnými statkáři, kteří by nenáleželi sloužící třídě. Dědičné statky církevní nebyly osobním vlastnictvím, ale náležely církevním institucím; ostatně i ony konaly vojenskou povinnost skrze své církevní služebníky, kteří jako panovníkovi sloužící lidé dostávali poměstí od těchto institucí. A tak kdo držel zemi v moskevské říši podle dědičného práva, ten musil sloužiti nebo přestával býti dědičným držitelem půdy. Dále bylo obmezeno právo nakládati dědičnými statky. Dědičnému statkářství se ukládala služební povinnost ve stejném stupni jako statkářství poměstnému. Dědičný statek mohla míti tedy jen osoba fysická nebo právní, schopná konati vojenskou službu osobně nebo skrze své ozbrojené sluhy. Od této doby počal zákon obmezovati právo nakládati dědičnými statky, aby zabránil jejich přechodu do rukou, neschopných služby, nebo aby se dostaly z rukou schopných, t. j. aby zabránil oslabení služební hodnosti sloužících rodin. Toto obmezení se dotklo práva odcizení a práva odkazu dědičných statků, zejména rodových, t. j. zděděných, a ne vlastním přičiněním nabytých. Stát se snažil zabezpečit a udržeti služební hodnost nejen jednotlivých osob, ale i celých sloužících rodin. Z toho také vyplývala obmezení, jimž bylo podrobeno právo zcizení a odkazu rodových statků. Tato obmezení jsou nejúplněji vyložena ve dvou zákonech z let 1562 a 1572. Oba tyto zákony obmezovaly právo zcizení dědičných statků knížecích i bojarských. Knížata a bojarové podle těchto zákonů nemohli prodávati, měniti, vůbec nějakým způsobem zcizovati své staré zděděné statky. Ve skutečnosti se připouštěly případy, v nichž dědiční statkáři mohli

prodávati své rodové statky, ostatní za žádných okolností ne více než polovinu; ale toto dovolené zcizení bylo obmezeno právem výkupu rodových statků příbuznými. Toto právo bylo už vymezeno v Suděbniku cara Ivana a v zákonech jej doplňujících. Zcizení rodových statků bylo podmíněno mlčelivým souhlasem příbuzných. Dědičný statkář, prodávaje rodový statek, zříkal se práva znovu jej koupiti pro sebe i pro své sestupné potomky. Příbuzní, podpisujíce jako svědci kupní smlouvu, už tím se zřekli práva výkupu prodaného dědičného statku: ale toto právo bylo zachováno pro ostatní příbuzné, kteří nepodepsali kupní smlouvu; ti mohli vykoupiti prodaný statek do 40 let. Přitom příbuzný, který vykoupil svůj rodový statek, byl už zbaven práva zcizovati jej dále do cizího rodu, a byl povinen odevzdávati jej prodejem nebo odkazem jen členům svého rodu. Ještě více bylo obmezeno dědění rodových statků. Dědičný statkář mohl odkázati svůj statek sestupným potomkům, nebo, kdyby jich nebylo, nejbližším vedlejším příbuzným, při čemž posledními se rozuměly stupně příbuznosti, které nedopouštěly sňatek; ale právo odkazu, jako i právo dědění podle zákona, obmezeno bylo nemnohými pokoleními, mohlo se tudíž vztahovati jen na čtvrté koleno, t. j. ne dále, než na nevlastní vnoučata: ‚ale dále než vnoučatům dědičné statky rodu neodevzdávat.'

Dědičný statkář mohl odkázati svůj statek nebo jen část jeho, byl-li velký, své ženě, ale jen na prožitok, v dočasné držení, neponechávaje jí právo dalšího nakládání; po přerušení této držby dostává se odkázaného panovníkovi, a duši vdovy ‚velí panovník zaopatřit ze své pokladny'. Konečně zákonem z r. 1572 zakázáno

bylo dědičným statkářům odkazovati své statky ‚podle duše' velikým klášterům, ‚kde je statků mnoho'. Tímto obmezením se dědičné statkářství značně přiblížilo statkářství poměstnému. Jak lze snadno pozorovati, všechna uvedená obmezení byla způsobena dvěma cíly: udržeti služební hodnost sloužícího rodu a nedovoliti přechod sloužících zemí do rukou, neschopných služby nebo neuvyklých jí. Tento cíl byl přímo vysloven v zákonech XVI. stol., které obmezovaly právo odkazu. Tyto zákony ospravedlňovaly ukládaná jimi obmezení tím, aby ‚služba nebyla poškozena, a aby země ze služby nevycházela.' Takový byl první následek poměstného systému, který se projevil na právním významu dědičného statkářství. Dědičný statek jako poměstje přestával býti plným soukromým vlastnictvím a stával se državou závaznou, podmíněnou.

Je ostatně třeba vysvětliti, že toto obmezení práv dědičného statkářství nebylo výjimečnou věcí statkářství poměstného: aspoň málem většina knížecích dědičných držav XVI. stol. byla podrobena ještě působení druhé podmínky, která také obmezovala tato práva. Poslední zrychlené kroky státního sjednocení moskevské Rusi způsobily prostřed sloužících knížat a značné části netitulovaných bojarů rychlou mobilisaci pozemkového vlastnictví. Tohoto hnutí se účastnily nejen státní úvahy moskevské vlády, ale i hospodářské pohnutky samotných sloužících statkářů. Tehdy ve velikém množství mizely dědičné statky, odedávna držené, zděděné po otcích a dědech, v množství se počaly objevovati dědičné statky nové, nedávno koupené, vyměněné, nejčastěji darované. Tímto hnutím právní pojem o soukromém občanském statku, utvořený v ob-

dobí údělného tříštění Rusi nebo zděděný po předcházejících staletích, ale neustálený, nezesílený za nedávného panství rodové držby, — nyní se tento pojem znovu zakalil a zakolísal. Příčina tohoto kolísání se projevila i v zákoně r. 1572, v němž od starých dědičných statků bojarských byly odlišeny dědičné statky ‚panovníkem propůjčené', a o nich bylo ustanoveno, že v případě bezdětné smrti majetníkovy je s nimi možno nakládati, jak je vyznačeno v darovací listině: jestliže listina potvrzuje bojarovi dědičný statek s právem odevzdání ženě, dětem a rodu, budiž tak postupováno; jestliže v listině je dědičný statek připsán jen samému bojarovi osobně, tu po jeho smrti nechť je vrácen panovníkovi. Ostatně i tato podmínka měla jakousi vnitřní souvislost s poměstným statkářstvím, vyplývala z úvah nebo zájmů státní služby. Obě podmínky vedly také k tomu, že dědičný statek jako poměstje přestával býti úplným vlastnictvím a stával se majetkem závazným, podmíněným.

II. Poměstné statkářství se stalo prostředkem vnitřního rozvoje soukromého statkářství na Rusi. Ohromné množství státní půdy bylo rozdáno sloužícím lidem podle práva poměstného. Za nynějšího zpracování dějin ruského statkářství nelze přesně určiti kvantitativní poměr poměstných pozemků k dědičným ani v XVI. ani v XVII. stol. Je možno se jen domnívati, že už ke konci XVI. stol. poměstné statkářství kvantitativně o mnoho předčilo dědičné. Dokonce tam, kde je možno předpokládat dávný a zesílený rozvoj dědičného statkářství, ustupovalo v první polovině XVII. stol. poměstnému: v moskevském újezdu podle knih z let 1623—24 bylo 55% vší země sloužících, tam zaznamenané, uvedeno jako

pozemky poměstné. Opíraje se o tuto skutečnost, provedu poněkud fantastický rozpočet, mající význam ne historického závěru, ale jen metodologického způsobu, který pomáhá představě ujasniti si aspoň přibližné rozměry zkoumaného fakta. Uvedl jsem už zprávu letopisu o 300 tisících bojovníků, shromážděných carem Ivanem u Staricy na konci války s králem Bathorym. V této spoustě bylo jistě nemálo lidí odvedených nováčků z nesloužících tříd; proto odpočítejme od ní jednu třetinu. U každého sloužícího vojáka na pochodu se předpokládalo podle zákona 150 děsjatin orné půdy, aniž se počítala luka. Víme také, že prostřed venkovské šlechty vyskytovaly se dědičné statky velmi zřídka; a také ne tuze bohatá byla jimi i šlechta sídelního města, dokonce většina bojarstva. Proto v úhrnu 30 milionů děsjatin orné půdy, které bylo možno předpokládati pro 200 tisícové vojsko, shromážděné u Staricy, bylo možno poměstné půdy počítati hodně přes polovinu. Při tehdejším území moskevské říše a obzvláště při tehdejších rozměrech lesní plochy v ní možno podle takového příkladného rozpočtu představiti si, jaké poměrně ohromné množství vhodné orné půdy ispoměščením přešlo do rukou sloužících lidí na sklonku XVI. st., t. j. za 100 a několik málo let. Bylo by žádoucno aspoň přibližně vypočítat, kolik selských pracovních sil zaujímalo celé toto množství země, která přešla do rukou sloužících majetníků.

Obraťme se znovu k zprávám z XVII. st. Sám Kotošichin odmítá dokonce přibližně udati, kolik bylo sedláků u všech sloužících lidí jeho doby; praví jen, že někteří bojarové měli po 10, po 15 i více tisíc selských dvorů. Ale uvádí několik

číslic, které pomáhají vysvětliti věc. Podle jeho slov, státních a korunních pozemků za panování Aleksějova už mnoho nezbývalo: státních nebo černých ne více než 20 tisíc, korunních ne více než 30 tisíc selských dvorů. Všechny ostatní osídlené pozemky byly už v soukromém vlastnictví; z nich církevním úřadům, patriarchům a biskupům náleželo 35 tisíc dvorů, klášterům asi 90 tisíc. Ale podle pozemkových knih z let 1678 až 79 bylo všech selských dvorů 750 tisíc nebo o něco více; vyloučíme-li 175 tisíc dvorů církevních, státních a korunních, je možno pro všechny sloužící lidi všech hodností počítati asi 575 tisíc, t. j. více než ¾ celého počtu selských dvorů. Pro nás není nyní důležité, kolik bylo poměstných a kolik dědičných sedláků za doby Kotošichina a podle pozemkových knih z let 1678—79. V druhé polovině XVII. stol. dokončoval se už dávno začatý dvoustranný proces proměny poměstí v dědičné statky a splývání poměstí s dědičnými statky. Především poměstné držení se postupně přímo měnilo v dědičné výsluhou. Vážné státní zásluhy, prokázané sloužící osobou, odměňovány byly tím, že určitá část jejího poměstného platu, obyčejně 20%, byla mu darována v dědičný statek. Kromě toho se statkářům dovolovalo kupovati od eráru poměstné pozemky v dědičné držení. Vedle těchto jednotlivých přechodů jednoho způsobu statkářství v druhý pokračovalo ponenáhlé všeobecné splývání obou způsobů. Jestliže začátky poměstného držení vnikaly do dědičného, tu i poměsťje nabývalo zvláštnosti dědičného statku. Zemi, nemovitost donutili vykonávati úlohu peněz, zaměniti peněžní plat za službu. Proto poměsťje přes svou právní povahu osobního a dočasného držení

se snažilo státi se fakticky dědičným. Podle pořádku rovnání a ispoměščení, ustáleného už v XVI. stol., poměsťje se buď dělilo mezi všechny syny statkářovy, nebo bylo dáno jen mladším, kteří dospívali k službě, nebo přecházelo na nezletilé děti v podobě prožitku. Už z r. 1532 se zachovala závěť, v níž odkazatel prosí vykonavatele závěti, aby se postarali o odevzdání jeho poměstí jeho ženě a synovi, a v jedné závěti z r. 1547 bratří-dědici zároveň s dědičným statkem otcovým rozdělili mezi sebe i jeho poměsťje. Zákon z r. 1550, umisťuje u Moskvy známý tisíc sloužících lidí, ustanovil jako pravidlo přechod poměstí v okolí Moskvy od otce k synovi, hodícímu se k službě. Bývaly případy i méně přímého dědění: jedno poměsťje přešlo od otce na syna, po němž bylo dáno jeho matce, a po ní se dostalo vnukovi. Od počátku XVII. stol. poměstí se někdy přímo odkazují ženám a dětem jako dědičné statky, a za cara Michajila byl uzákoněn přechod poměstí k rodu, když statkář zemřel bezdětný. Odtud už za Michajila se v zákonech objevuje docela nepoměstný výraz *rodové poměsťje*. Kromě odkazu ponenáhlu se počalo užívati a zákonem byla usnadňována *výměna* poměstí. Potom bylo dovoleno *odevzdání* poměstí zeťům v podobě věna nebo příbuzným a dokonce cizím osobám s povinností živiti odevzdatele nebo odevzdatelku, a r. 1674 vysloužilí statkáři dostali právo odevzdávat poměstí i za peníze, t. j. prodávat je. Tak k právu užívání, kterým původně bylo obmezeno poměstné držení, připojila se i práva volného nakládání, a když na konci XVII. stol. zákon těsně přiblížil poměsťje k dědičnému statku, tu v pojmech a v praksi poměstných statkářů mezi oběma způsoby statkář-

ství zmizel už všeliký rozdíl. Konečně v XVIII. stol. podle zákonů Petra Velikého a císařovny Anny stala se poměstí vlastnictvím statkářů, úplně splynula s dědičnými statky, a samo jméno *poměščik* nabylo významu majetníka pozemků šlechtice, nahradivši slovo *votčinnik;* to jen ukazuje, že poměstje bylo převládajícím způsobem držení půdy v moskevské říši. To znamená, že bez poměstného systému, přirozeným národohospodářským průběhem by se u nás neutvořilo tolik soukromých pozemkových majetníků, kolik se jich objevilo v XVIII. stol. V tomto směru měl poměstný systém pro ruskou šlechtu týž význam, jakého nabylo pro sedláky nařízení z 19. února 1861: tímto nařízením uměle, za spolupráce státu, bylo vytvořeno selské statkářství, t. j. ohromné množství půdy s právem vlastnictví bylo odevzdáno rolnictvu.

III. Rozvoj poměstného statkářstva vytvořil újezdní šlechtické společnosti, místní statkářské korporace. Zbytečně pokládají tvoření takových společností za dílo zákonodárství XVIII. stol., císařovny Jekatěriny II. hlavně. Místní šlechtické společnosti byly už hotovy v XVI. stol. Když bylo potřebí ‚rozebrati' šlechtice a děti bojarské určitého města, t. j. přehlédnouti je, uděliti jim poměstné platy nebo jim rozdati platy peněžní, i když se to dálo na místě, a ne stranou, ne v Moskvě a ne na jiném shromaždišti, městští sloužící lidé se sjížděli do svého újezdního města. Zde volili ze svého středu *okladčiky,* lidi spolehlivé a znalé, po 10, po 20 i po více na újezd, a přiváděli je ke kříži s tím, že o všem řeknou pravdu o svých přátelích oněm velitelům nebo zplnomocněncům, kteří budou prováděti rozbor nebo rovnání. Tito přísežní okladčici vy-

povídali o újezdních sloužících lidech, kdo je jaký podle otčiny i podle služby, jaké má kdo poměsťje a dědičný statek, k jaké se kdo hodí službě, k *plukovni*, pochodové, jízdní, nebo k *městské, obléhaci*, pěší, kolik kdo má dětí a jak jsou veliké, jak kdo slouží, účastní-li se tažení s náležitým *služebním narjadem*, t. j. s ustanoveným množstvím ozbrojených lidí a koní a v uzákoněné výzbroji, ‚kdo je k službě lenivý pro chudobu a kdo je lenivý bez chudoby a pod. Když dostávali peněžní plat, spojovali se sloužící lidé újezdu mezi sebou zárukou. Obyčejně za každého se zaručil ‚v službě i v penězích' některý z okladčiků, takže kolem každého okladčika se shromažďoval oddíl, spojený jeho ručením, jakoby jeho četa. Ostatně i řadoví šlechtici a děti bojarské bývali ručiteli. Někdy nabývala záruka složitější podoby: za Veňukova se zaručili tři spolusloužící; on zase ručil za každého svého ručitele a ještě za čtvrtého druha; právě tak si počínal také každý z těchto čtyř. Tak se záruka skládala v řetěz ručitelů, který objímal celý sloužící újezd. Je nasnadě domněnka, že ve volbě článků tohoto řetězu, právě jako v záruce odkladčiků, se účastnilo sousedství statků. To byla záruka ne *vzájemná*, jako u zdaněného rolnictva, kde každý ručil za všechny a všichni za každého, ale záruka *sousedská*, abych tak řekl *řetězová*, ruka v ruku, příslušně podle vojenské a pozemkové organisace sloužících lidí. Konečně újezdná šlechta se skrze své plnomocníky dosti široce účastnila místní správy. Takovými zplnomocněnci byli *městští přikaščici*, které volili po jednom nebo po dvou z újezdu šlechtici a děti bojarské ‚celým městem' nebo ‚celou zemí', t. j. celá újezdní stavovská společ-

nost. Městský prikaščik, jako zástupce místní vojenské a statkářské společnosti, dohlížel na městské opevnění a spravoval daně a povinnosti, kterými bylo povinno statkářstvo a které měly přímý nebo nepřímý vztah k obraně újezdního města a k věcem místní šlechty, povinné hájiti svého města jako jeho nejbližší posádka: prikaščik rozděloval tyto daně a povinnosti a dohlížel na jejich vybírání a konání, dával pozor na stavbu a opravu městských opevnění a přípravu vojenských zásob, shromažďoval ‚lidi podle rádla' od zdaněného obyvatelstva na vojenské potřeby a pod. Mimo to byl městský prikaščik šlechtickým asistentem u soudu náměstkova, jako vybraní starostové a výběrčí daní se účastnili téhož soudu od zdaněných zemských společností. Dočasně vykonával také někdy soudní povinnosti náměstka a různé policejní služby, ochraňoval sporných majetků, chránil statkářů libovůle náměstkovy. Vykonával zkrátka rozmanité běžné věci místní správy, tak neb onak se týkající místní šlechtické společnosti a sloužícího statkářstva, byl svého druhu újezdním maršálkem šlechty. Časem újezdní šlechtické společnosti nabyly i jakéhosi politického významu: újezdní šlechtici celým městem se obraceli k panovníkovi s prosbami ve svých potřebách; šlechtičtí okladčici přicházeli jako vyslanci na zemské sněmy a starali se u ústřední vlády o potřeby svých společností. Takovým způsobem služba a spojené s ní sloužící statkářstvo byly pouty, jimiž byly spojovány újezdní šlechtické společnosti.

IV. Zesílený rozvoj poměstného statkářství utvořil v sloužícím prostředí vrstvu dříve nepozorovanou, kterou je možno nazvati sloužícím

statkářským proletariátem. Čím více se rozmnožovala sloužící třída, tím více se vyčerpávaly pozemkové prostředky moskevské vlády. Toto vyčerpání vzniklo z různých příčin. K poměstnému rozdílení bylo původně užíváno korunních pozemků, jimiž bezprostředně nakládal panovník pro potřeby svého paláce, a také dědičných statků, které z různých příčin pozbyly svého majetníka, na příklad konfiskovaných. Později bylo při poměstném rozdílení užíváno také pozemků *černých*, státních, z nichž důchody byly vydávány na celostátní potřeby. Takový přechod černých pozemků v soukromé držení se vysvětluje tím, že poměstí, jako prostředek výživy sloužících lidí, nahrazovala kormlení: v pozemkových knihách XV.—XVI. stol. se setkáváme se zákazem dávati určité pozemky v poměstje, protože z nich plynul korm náměstkovi. Vzdělávání všech těchto pozemků bylo velmi slabé: podle přibližného výpočtu, založeného na úryvkovitých faktech, jen pětina těchto pozemků byla vykořisťována: zemědělská práce ochabovala před lesy a močály. Přitom zeměpisné položení pozemků, vhodných pro rozdělení poměstí, neodpovídalo strategickým cílům, které měl na mysli poměstný systém. Statkář, spíše voják než zemědělec, potřeboval země *výhodné*, s dobrou ornou půdou a poli, a *žijící*, obydlené, s dostatečným počtem pracovních selských rukou, ale země, která by spojovala v sobě všechny tyto přednosti, nebyla tehdy na severní Oce a na sever od ní naprosto hojná. Ale s dobytím kazanského carství, podle toho, jak se přední obranné linie posunovaly do hloubi neobydlených, třebaže i úrodných stepí, obě tyto přednosti se spojovaly řídčeji a řídčeji a rozdílení poměstí bylo stále obtížnější:

na půdě, která potřebovala i vojáka i zemědělce, bylo nutno usazovati spoustu statkářů, kterým nebylo do zemědělství. K tomu se připojila nová nepříjemnost, utvořená týmž rozšířením státního území na jih a jihovýchod. Od poloviny XVI. stol. se projevuje zesílený odliv selského obyvatelstva z písečné půdy na jižní donskou, hornodoněckou a středovolžskou černou půdu. Tento odliv sliboval hospodářskou oporu sloužícím lidem, kteří tam dostali poměstí. Ale při prvním setkání na divokém stepním poli i sedlák nově usazený, i přeložený statkář, stejně se navzájem potřebujíce, nemohli se ihned navzájem dohodnouti ve vztazích statkáře a poplatného nájemce. Ihned uvidíme, jak se zařídili. Týž odliv rozšířil plochu ladem ležících pozemků v ústředních, poměrně hustě obydlených újezdech. Ale nevzdělávané pozemky neochotně byly rozbírány v poměstí: vyžadovaly kapitálu, ochoty a umění vzdělati je; všechno to chybělo sloužícím lidem oné doby. Proto poměstné dary zřídka se rovnaly platům a proto také v dokumentech druhé poloviny XVI. stol. se setkáváme s množstvím nováčků, kteří dobře sloužili několik let, ale zůstávali bez poměstí, nemohli najíti nebo dostati vhodných poměstí. Jedno přirovnání názorně ukáže, pokud potřeba země vhodné pro poměstí převyšovala její pohotovost. Při rozboru, rovnání a rozdávání peněžního platu sestavovány byly knihy nebo seznamy újezdních sloužících lidí, nazývané *děsjatni*, s rozdělením sloužících lidí na hodnosti a *stati*, oddíly, i s označením jejich poměstných i peněžních platů, a také jejich *služby* (ozbrojení, vojenských sluhů a koní). Podle kolomenské děsjatni r. 1577 bylo šlechticům a dětem bojarským kolomenského újezdu určeno

84 tisíc děsjatin poměstných údělů jako plat. Ale v tomto újezdu náleželo mnoho půdy klášterům, bojarům a lidem jiných hodností, kteří nenáleželi k šlechtické společnosti újezdu. Prostora kolomenského újezdu v XVI. stol. sotva o mnoho převyšovala nynější jeho hranice, neboť podle statistických dat z let 1880 byly v tomto újezdě všeho všudy 102 tisíce děsjatin orné půdy. Dary kolomenských obyvatelů sotva mohly dosáhnouti rozměrů platu ze zemí kolomenského újezdu. Ke konci XVI. stol. bylo už silně cítiti nedostatek vhodné půdy pro poměstí, a stěžovali si na to v Moskvě Fletcherovi za vlády Fedorovy. Vláda musila víc a více zkracovati poměstné dary ba i platy. Na konci tohoto stol. prostřed venkovské šlechty se setkáváme se statkáři neobyčejně drobnými, jejichž platy byly nižší než určená míra, ustanovená zákonem k dodání jednoho ozbrojeného jezdce (150 děsj.): určovali po 120 i po 60 děsj. platu. Ještě skrovnější byly dary, které se už blížily selským dílům: vyskytují se statkáři s 30, 22, dokonce s 10 děsj. orné půdy. Tak se tvořila značná massa chudých venkovských šlechticů, bez poměstí nebo s poměstími malými. Děsjatni újezdné šlechty XVI. stol. se zaznamenanými v nich posudky okladčiků skýtají mnoho výrazných údajů o úspěchu, s jakým se vyvíjel tento šlechtický proletariát. Mnozí statkáři ve svých poměstích neměli ani jednoho selského dvora, žili jen ze svých dvorů, jako ‚jednodvorci'; zde je původ třídy a hodnosti *jednodvorců*. V děsjatních se setkáváme s takovými prohlášeními okladčiků: ten a ten syn bojarský ‚je špatný (málo hodný, špatně vyzbrojen), neslouží, službu opustil, do služby chodí pěšky'; druhý ‚je špatný, neslouží,

službu opustil a v budoucnu sloužiti nemá čím a poměstí nemá'; třetí ‚je špatný, neslouží a poměstí nemá a sloužíti nemá čím, žije v městě u kostela, stojí jako ďjaček na kůru'; čtvrtý ‚neslouží, službu opustil, služba špatná, sloužit v budoucnu nemá čím a ručitelů nemá, poměstí prý má 15 čtvrtí'; pátý ‚zchudl, potlouká se mezi dvory'; šestý ‚žil mezi sedláky za Protasovem, poměstí prý má 40 čtvrtí'; sedmý ‚je mužík, žil u Florova jako podomek, krejčovský mistr: bojarové ho vyšetřili a usoudili, aby byl ze služby propuštěn'.

V. Poměstné statkářství mělo nepříznivý vliv i na druhé třídy ruské společnosti. Především podkopalo rozvoj ruských měst a městských živností. V XVI. stol. se setkáváme v ústředních a severních újezdech státu s dosti četnými městy se značným předměstským obchodním a průmymyslovým obyvatelstvem. Čím dále na jih, tím skrovnější bylo toto obyvatelstvo; v městech nejbližších stepi, v oblasti horní Oky a horního Donu, dokonce vůbec se nesetkáváme s předměstskými lidmi. Města tohoto kraje jsou čistě vojenské, opevněné osady, přeplněné sloužícími lidmi různých hodností. Ale i později, když jižní hranice se odsunuly daleko na jih, v těchto městech se těžce usidlovalo obchodní a živnostenské obyvatelstvo. Poměstný systém, odvlékající spoustu sloužících lidí z města na ves, zbavoval městské živnosti i městskou řemeslnickou práci odbytu a poptávky, hlavních, nejzámožnějších spotřebitelů. Sloužící lidé, zvykajíce pobytu na svých poměstích a dědičných statcích, snažili se opatřili si vlastní dvorské řemeslníky, všechno nevyhnutelné kupovati v místě, nechoditi pro to do města. Takovým způsobem měst-

ských obchodníkům, řemeslníkům a dělníkům mizela celá třída zákazníků a spotřebitelů. Tím se tedy mezi jiným vysvětluje neobyčejně zdlouhavý, zimomřivý růst našich měst a městských živností v XVI. a v XVII. stol. a nejen v jižním zaokském, ale i v ústředním okskovolžském pruhu.

VI. Ještě vážnější je působení poměstného systému na položení selského obyvatelstva: připravilo radikální, dokonce osudnou přeměnu v osudu této třídy. Ještě jednou vám připomínám, že dobytí carství kazanského a astrachanského otevřelo ruské zemědělské práci rozsáhlé prostory *divokých poli*, nevzdělané stepní černé půdy podél horní Oky, horního Donu a po obou stranách střední Volhy. V pohraničních územích dál a dál se posunujících budovány byly nové opevněné *čerty*, kam byli překládáni sloužící lidé z vnitřních měst, a kde dostávali poměstí. Pro osídlení svých pustých stepních statků hledali sedláky nájemce a dělníky. Vstříc tomuto hledání šlo ze starých ústředních oblastí zesílené vystěhovalecké hnutí sedláků, kteří hledali novinu s černou půdou. Ale od poloviny XVI. stol. vláda z finančních a policejních úvah začala obmezovati svobodu selského stěhování. ‚Starým poplatníkům', kteří už trvale seděli na svých místech a byli zapsáni v pozemkových knihách jako odpovědní majetníci dvorů, a proto se nazývali ‚lidé písemní', bylo zakázáno přecházeti na jiné pozemky; těm, kteří přešli, bylo nařízeno, aby se navrátili do vesnic jimi opuštěných. To nebylo osobní zotročení sedláků, ale policejní připoutání jich k místu pobytu, což, jak uvidíme, není jedno a totéž a dokonce vylučovalo jedno druhé. Ale selský dvůr měl tehdy velmi

složitý stav: u majetníků dvorů, zapsaných do knih a odpovídajících ze správného placení daní dvorů, žili v jejich robotě kromě jejich dětí ještě neoddělení bratří, synovci, bezzemci, sousedé, lidé ‚neplatící a nepísemní'. Takové lidi měli statkáři dovoleno povolávati na své pustiny a stará sídla. Ale tito lidé, kteří dosud žili v cizích hospodářstvích, usazovali se na nová místa s holýma rukama, potřebovali zařízení, půjčky a pomoci. Těmito lidmi hlavně byla osídlena nesčetná nová poměstí na rozsáhlém pruhu k jihu od střední Oky, mezi první a druhou obrannou linií a dokonce jižněji, podél Bystré Sosny, horního Oskola a horního Donce. Tak spousta bezzemků, žijících v cizí robotě, stávala se samostatnými hospodáři. To znamená, že rozvoj poměstného systému v stepních pohraničních krajinách vedl k *zředění selského dvora*, k oproštění jeho osobního stavu v ústředních újezdech. Ale kde brali stepní statkáři prostředky na hospodářské zařízení chudých osadníků svých pustých poměstí? Víme už, že ještě za otce Hrozného sloužící lidé periodicky dostávali peněžní plat. V letech 1550, kdy se zrušením kormlení se jim zavřel takový vážný pramen výživy, ustanoveny byly nové peněžní platy, zřejmě zvýšené. Podle děsjatní z druhé poloviny XVI. stol. je možno zpozorovati, že peněžní platy se ustalovaly v obráceném poměru k výnosnosti nemovitého jmění sloužících lidí; proto pohraničním stepním statkářům platili poměrně více než statkářům obydlených vnitřních újezdů. Z této doby se nám zachovaly děsjatni pěti pookských a zaokských újezdů (muromského, kolomenského, kašírského, rjažského a jepifanského) s označením peněžních platů. Knihy se vztahují k létům

1590, kromě kolomenské (r. 1577). Podle těchto knih byl průměrně dáván jednou peněžní dar po 1830 rublech na újezd. Podle zákona z r. 1555 městským šlechticům a dětem bojarským se rozdával peněžní plat jednou za čtyři nebo za tři léta; ale v druhé polovině vlády Hrozného, kdy byla téměř nepřetržitá válka, při častějších a rozšířených mobilisacích rozdávali městským plat také v kratších lhůtách. Vezmeme v úvahu tříleté rozdávání. Za 15 takových výplat od r. 1555 do konce století na každý z pěti újezdů se dostala průměrná částka po 27.450 r., a v převodu na naše peníze (podle poměru 1:60) přibližně po 1,647.000 rublů. Pokládejme tyto újezdy za příkladné. Na uvedeném pruhu mezi první a druhou opevněnou linií, t. j. mezi střední Okou a výšinou Alatyr-Orel, v nynějších guberniích rjažanské, tulské a orlovské s pohraničními částmi sousedních gubernií, na konci XVI. stol. možno napočítati na 26 újezdů. A tak v uvedených 45 letech poukázala státní pokladna na střední Oku a dále na jih do poměstných statků na 43 mil. rublů v našich penězích, a vezmeme-li v úvahu osidlované tehdy újezdy za druhou linií, v guberniích kurské, tambovské, voroněžské, simbirské, tu je možno tuto částku zvětšiti ještě aspoň o polovinu. Z tohoto peněžního fondu, tak značného na tehdejší moskevský rozpočet, zaokští statkáři zakládali na divokých polích své *statky* s 20, 30, 60, 75, 80 děsjatinami statkářské půdy, na níž usazovali a zařizovali vesnice přišlých sedláků z lidí ‚nepísemných a nerobotných'. Jako dílo hospodářských, kolonisačních úsilí statkářů, nabyly tyto statky záhy povahy dědičných panství, obyčejně v celku přecházely na vdovy s nezletilými syny svých zakladatelů, a když tito

byli zabiti ve službě, tu i s mužovým peněžním platem; syn-výrostek po dosažení služebního věku byl povinen z ‚poměstí otcova statku službu sloužit a matku živit'. V těchto zaokských poměstích obzvláště zřejmě se projevily dva charakteristické rysy poměstného systému: naprosté převládání drobného statkářstva a snaha upevniti pozemkové závazky sedláků osobní dluhovou závislostí. Bezzemek velikého selského dvora, proměněný v samostatného majetníka dvora nesplatitelnou panskou půjčkou, byl na stepní novině v bezvýchodném položení. Na blízku nebylo velikých panství, ani církevních, ani bojarských, jejichž majetníkům by bylo výhodné podporovati selské právo východu, povolávati k sobě cizí sedláky; vystěhovalce, který se zadlužil drobnému stakáři, neměl kdo vykoupit, a odejíti ‚do pole', do stepi, za *volného kozáka* neměl s čím, protože neměl zbraní ani na ni nebyl zvyklý. Je nasnadě domněnka, že v zaokských statkářských sídlech dříve, než kdekoliv jinde, se vyskytly podmínky, které zavázaly první uzel nevolnictví sedláků, jejichž položení v XV. a XVI. stol. bude předmětem naší další práce.

HLAVA TŘICÁTÁ ČTVRTÁ.

Otázka klášterních statků. — Rozšíření klášterů. — Kláštery v severovýchodním Rusku. — Kláštery na pustinách. — Kláštery-kolonie. — Kolonisátorská činnost Trojického Sergijova kláštera. — Význam klášterů na pustinách. — Staroruský kalendář. — Staroruská hagiografie. — Složení a povaha staroruského života horlitelů pro víru. — Světské kláštery. — Zakladatelé klášterů na pustinách. — Poutnictví a usídlení poustevníka na pustině. — Společným nákladem vydržovaný klášter na pustině.

V předešlé hlavě, vykládaje následky poměstného systému, ukázal jsem na obtíže, které se projevily v jeho organisaci už na konci XVI. st.: je to nedostatek země, vhodné pro udílení poměstí. Tento nedostatek se pocítil se dvou stran. Na stepním jihu, kde stát potřeboval obzvláště mnoho vojenských sloužících lidí, měla vláda pro jejich hospodářské zabezpečení rozsáhlá prostranství země úrodné, ale slabě obydlené, vyžadující ještě úsilovného hospodářského zpracování. V ústředních újezdech země, méně úrodné, byly dostatečně obydleny a zpracovány, ale zbývalo jich už málo k disposici vládě. Zde vládlo veliké dědičné statkářství, bojarské i církevní. V období námi zkoumaném, kdy se ustaloval poměstný systém, obzvláště úspěšně se vyvíjelo v moskevské Rusi statkářství klášterní, způsobujíc svými úspěchy veliké obtíže státu při zabezpečování vojenské sloužící třídy. To přivedlo moskevskou vládu k srážce s církevní hierarchií: vznikla otázka církevních, vlastně klášterních dědičných statků. Ale s touto otázkou, svým významem pro stát jen hospodářskou, agrární, se spletlo tolik rozmanitých zájmů politických, sociálních, církevně mravních, dokonce bohoslovných, že se rozrostla v celé státní a církevní

hnutí, které vneslo mnoho oživení do života moskevské Rusi, dodalo zvláštního charakteru celému století našich dějin. Proto je toto hnutí důležité samo sebou, nezávisle na svém spojení s hospodářskými potřebami státu. Úchylka stranou, k níž se odhodlávám, napraví poněkud mezery našeho zkoumání. Dosud jsme tak vytrvale soustřeďovali svou pozornost na fakty politické a hospodářské, že nyní, kdy právě tato fakta nás vtahují do jiných, hlubších proudů společenského života, bude nám těžko zříci se toho, abychom je nesledovali.

Přistupujíce k zkoumání otázky klášterních dědičných držav, především se bezděčně tážeme sebe, jak se mohlo stát, že společnosti lidí, zřeknuvších se světa a všech jeho blah, objevily se u nás jako majetníci rozsáhlých pozemkových bohatství, která ztísnila stát. Podmínky takového pozemkového obohacení staroruských klášterů vysvětlují se v dějinách jejich rozšíření a organisace. Seznámím vás s průběhem toho i onoho, dříve než se obrátím k otázce samé.

Mnišství se objevilo na Rusi zároveň s křesťanstvím. Mitropolit Ilarion, první z Rusů posvěcený na tuto hodnost (r. 1051), vzpomínaje na blízkou mu dobu zavedení křesťanství za Vladimira Sv., psal v jednom ze svých spisů, že už tehdy ‚kláštery na horách stály'. Jaké vlastně kláštery měl mitropolit na mysli, kolik jich bylo za knížete Vladimira, a jak byly zařízeny, — to není známé. Písemné zprávy o jednotlivých klášterech se objevují od panování Jaroslava I. Pozorujíce rozšíření klášterů, uvedených ve známost, pozorujeme, že původně jdou ihned za rusko-křesťanským životem, a nevedou jej za sebou, nevnášejí jej do hranic, dosud mu cizích.

Proto v prvních dvou staletích křesťanského života Rusi se setkáváme s největším množstvím klášterů v ústředním pruhu tehdejší ruské země podél středního a horního Dněpru, podél Lovati a Volchova, kde nejvíce bylo zhuštěno ruské obyvatelstvo a s nejmenšími obtížemi se šířilo křesťanství. Ze 70 klášterů, známých do konce XII. stol., na tento pruh připadá na 50. Nejčetnější jsou kláštery v nejstarších společenských centrech, které ovládaly konce staré říční ‚cesty od Varjagů k Řekům', Kijev a Novgorod; do konce XII. stol. je v prvním známo 15 klášterů, v druhém na 20; ostatní jsou rozptýleny po méně významných oblastních střediscích jižní a severní Rusi, jakými byly Galič, Černigov, Perejaslavl Ruský, Smolensk, Polock, Rostov, Vladimir na Kljazmě a j. Téměř všechny tyto kláštery se krčí uvnitř měst nebo se tisknou k jejich zdem, nevzdalujíce se od nich daleko do stepní nebo lesní pustiny.

Ale kláštery, jsouce zatím spolucestujícími, a ne průvodci křesťanství, už tím s obzvláštní citlivostí odrážely přesuny historického života. V tomto vztahu, pozorujíce zeměpisné rozšíření klášterů, zaznamenáváme veliký rozdíl mezi prvními staletími křesťanského života Rusi: z 20 klášterů, známých do konce XII. stol., jen 4 nacházíme v severní Rusi, oddělujeme-li ji od jižní čárou podle šířky města Kalugy; naopak, z 50 známých nových klášterů XII. stol. jižní Rusi náleží jen 9. Počtem klášterů Novgorod, jak jsme viděli, předčil samotný Kijev; ale téměř všechny kláštery, jimiž se naplnil a opásal, vztahují se už k XII. stol. Zároveň s rusko-křesťanským životem rychle se šíří kruh klášterů i v jiných krajích severní Rusi: objevují se v Smolen-

sku, Pskově, Staré Rusě, Ladoze, Perejaslavlě Zalesském, Suzdalu, Vladimiru na Kljazmě.

Ukázav, jak pohybem klášterů se označoval odliv ruského života s jihu na sever, zahájený v XII. stol., v dalším přehledu se obmezím na kláštery severovýchodní Rusi, z níž se potom utvořil moskevský stát a kde vznikla otázka klášterního statkářství. Zde se v XIII. stol. dále rozšiřuje kruh městských i předměstských klášterů, ukazuje na rozmnožení center společenského života. V uvedených už severních městech k dosavadním klášterům se připojují nové, a zároveň se objevují nové kláštery v jiných městech: v Tveri, Jaroslavlě, Kostromě, Nižném Novgorodu, Usťuze, Moskvě. Údělné tříštění severovýchodní Rusi napomáhá tomuto šíření klášterů. V mnohých městech, kde dříve neseděli knížata, byly zřizovány knížecí stolce. První kníže nového údělu snažil se ozdobiti své sídlo aspoň jedním klášterem: město, obzvláště s knížecím stolcem, nebylo pokládáno za dobře zřízené, nemělo-li kláštera a chrámu.

Ale od XIV. stol. pozorujeme vážnou změnu ve způsobu šíření klášterů a zejména na severu. Dosud téměř všechny kláštery jak v jižním, tak i v severním Rusku, jak jsem řekl, byly budovány v městech nebo v jejich nejbližším okolí. Zřídka se objevovala *pustyň*, malý klášter, který vznikl dále od měst, v pustém, neobydleném kraji, obyčejně prostřed hluchého lesa. V prvních staletích našeho křesťanského života vyvíjelo se bydlení na pustinách velmi tuze; klášter na pustině se míhá jako vzácný, náhodný zjev mezi městskými a předměstskými kláštery. Z více než 100 klášterů, známých do konce XIII. stol., nenapočítáme takových osamělých ani de-

set, a i z těch většina pochází právě ze XIII. stol. Zato od XIV. stol. pohyb do lesních pustin se vyvíjí prostřed severního ruského mnišství rychle a silně: kláštery v pustinách, vzniklé v tomto století, počtem dohonily nové městské (42 a 42), v XV. stol. je předhonily více než dvakrát (57 a 27), v XVI. stol. o 1½krát (51 a 35). Takovým způsobem bylo za tato tři staletí zbudováno v hranicích moskevské Rusi, pokud je známo, 150 pustinných a 104 městské a předměstské kláštery.

Městské a pustinné kláštery se navzájem rozeznávaly nejen vnějším okolím, ale i společenským významem, duchem života, vytvářejícího se v těch i oněch, dokonce ve většině případů samým původem. Městské a předměstské kláštery byly obyčejně budovány zbožnou horlivostí vyšších církevních hierarchů, bojarů, bohatých měšťanů, — lidí, kteří zůstávali stranou založených jimi klášterů, nevcházeli v stav svolaného jimi klášterního bratrstva. Zádušní starostové zařídili klášter, svolali bratrstvo a dávali mu prostředky pro výživu. Takové kláštery, žijíce prostřed světa, v denním styku s ním a pro jeho náboženské potřeby, nazývaly se také ‚světskými'. Jiné měly svéráznější původ, založeny byly lidmi, kteří, zřeknuvše se světa, odcházeli na pustinu; tam se stali vůdci bratrstva, které se k nim sešlo, a sami zároveň s bratrstvem hledali prostředky k zbudování a vydržování kláštera. Někteří zakladatelé takových pustinných klášterů se stávali poustevníky přímo ze světa, ještě před postřižinami, jako důstojný Sergij Radoněžskij; ale většina prošla mnišskou zkouškou v kterémkoli klášteře, obyčejně také pustinném, a odtud potom odcházeli pro lesní osamocení a zaklá-

dali nové pustinné kláštery, které byly jakoby kolonie starých. Tři čtvrtiny pustinných klášterů v XIV. a XV. stol. byly takovými koloniemi, byly utvořeny tím, že jejich zakladatelé se vystěhovali z jiných klášterů, ponejvíce také pustinných. Pustinný klášter vychovával v svém bratrstvu, aspoň v jeho nejvnímavějších členech, zvláštní náladu; tvořil se nový názor na úkoly mnišství. Jeho zakladatel odešel kdysi do lesa, aby se spasil v tiché samotě, přesvědčen, že v světě prostřed lidské ‚mluvy' to není možné. K němu přicházeli právě takoví ticha žádající a zřídili poustevnu. Přísnost života, proslulost činů poutala sem z daleka nejen poutníky a dárce, ale i sedláky, kteří se usazovali kolem bohatnoucího kláštera, jako kolem své náboženské a hospodářské opory, káceli okolní les, stavěli dvory i vesnice, čistili pole a ‚kazili pustinu', podle slov životopisu důst. Sergije Radoněžského. Zde se klášterní kolonisace setkávala se selskou a sloužila jí jako bezděčná průvodkyně. Tak na místě osamělé chatrče poustevníkovy vyrůstal hojně obydlený, bohatý a hlučný klášter. Ale v bratrstvu nezřídka se objevil žák zakladatelův, kterého tížil tento nemnišský hluk a bohatství; věren duchu a podání svého učitele a s jeho požehnáním odcházel od něho do nedotčené pustiny, a tam týmž pořádkem vznikal nový lesní klášter. Někdy to učinil dokonce nejednou sám zakladatel, opouštěje svůj klášter, aby v novém lese opakoval svůj dřívější pokus. Tak z ojedinělých, oddělených místních zjevů se vytvářelo široké kolonisační hnutí, které, vycházejíc z několika středisek, po dobu čtyř staletí pronikalo v nejnepřístupnější samoty a poselo kláštery rozsáhlé pralesy středního a severního Ruska.

Některé kláštery byly obzvláště horlivými metropolemi. První místo mezi nimi zaujímal klášter Trojickij Sergijův, který vznikl v čtyřicátých letech XIV. stol. Důst. Sergij byl velikým zakladatelem klášterů; svou pokorou, trpělivou pozorností k lidským potřebám a slabostem a neochabující pracovitostí dovedl nejen zavésti v svém kláštěře vzorný pořádek mnišského společného žití, ale vychoval také ve svém bratrstvu ducha sebeobětování a energii mnišských činů. Zvali ho stavěti kláštery i do Moskvy, i do Serpuchova, i do Kolomny. Využíval každé příležitosti zříditi klášter, kde to shledával nutným. R. 1365 poslal ho veliký kníže Dimitrij Donskoj do Nižného Novgorodu, aby smířil hádající se knížata bratry Konstantinoviče a na cestě, mimochodem, našel čas v hlubokém lese gorochovského újezdu, na močále u řeky Kljazmy, postaviti poustevnu, zbudovati u ní chrám sv. Trojice a usídliti tam „starce pustinné poustevníky, a živili se lýkem a seno po močálech kosili". Sergijevský klášter vyvinul také širokou kolonisační činnost: v XIV. stol. z něho vzniklo 13 pustinných klášterů-kolonií a 2 v stol. XV. Potom v jeho zesláblé činnosti pokračovaly v tomto směru jeho kolonie a kolonie kolonií, hlavně klášter důst. Kirilla Bělozerského, který vznikl ze Simonova kláštera založeného u Moskvy důst. Sergijem (na konci XIV. stol.). Vůbec v XIV. a XV. stol. ze Sergijova kláštera nebo z jeho kolonií se utvořilo 27 pustinných klášterů, nemluvě o 8 městských. Těmito koloniemi byly také naznačeny hlavní směry klášterní kolonisace v oněch dvou staletích a dílem dokonce v stol. XVI. Načrtnete-li od Trojického Sergijova kláštera dvě linie, jednu podél řeky Kostromy k řece Vyčegdě, druhou podél

řeky Šeksny k Běloozeru, bude těmito liniemi ohraničen prostor, kam od konce XIV. století horlivě mířila klášterní kolonisace z klášterů ústředního meziříčí Oky-Volhy a jejich kolonií. Neveliké lesní říčky, přítoky Kostromy, horní Suchony a Kubenského jezera Nurma-Obnora, Monza, Leža s Komělou, Pělša, Glušica, Kušta posázeny byly desítkami klášterů, jejichž zakladatelé vycházeli z Trojického Sergijova kláštera, z Rostova (sv. Stěfan Permskij), z klášterů Kamenného na Kubenském jezeře a Kirillova Bělozerského. Vodní předěl Kostromy a Suchony, pokrytý tehdy Komelským pralesem, stal se ruskými zavolžskými Thebami. Pohyb se dál pruhy podél řek, nezachovávaje zeměpisné souvislosti, dělaje široké skoky od Trojického Sergijova kláštera k Běloozerovu (klášter Kirilla Bělozerského), a od Běloozera přímo k Soloveckému ostrovu, splývaje s bokovým proudem, táhnoucím se také sem k Bílému moři z Novgorodu. V druhé polovině XV. stol. přešla klášterní kolonisace z bělozerského kraje do úvodí řeky Oněgy: mnich Kirillova kláštera důst. Aleksandr Oševněv postavil Oševenský klášter na sever od Kargopole na přítoku řeky Oněgy, dostav peníze od dobrodinců z Novgorodu, a zatím už r. 1429 dřívější mnich téhož kláštera Savvatij postavil první celu na Solověckém ostrově, kde brzo po jeho smrti vystěhovalec z Novgorodu Zosima postavil proslulý bělomořský klášter. Kolonie dřívější pronikla někdy v určitém směru dále než pozdější. V prostorách mezi hlavními sídly a těmito časnými koloniemi a mezi pruhy kolonií zůstávalo mnoho koutů právě tak pustých, jako i další prostranství, do nichž ještě nepronikala ani selská, ba ani klášterní kolonisace. Vystěho-

valci z různých klášterů obraceli se někdy při svém hledání pustin i k těmto pominutým zákoutím. Tak věc pokračovala i ve stol. XVI. Ne už v pralesech, ale přece ještě v hlubokých lesích podél Šeksny a jejích přítoků, podél Kostromy s Nurmou-Obnorou, podél Suchomy s jejími přítoky Pjosí Děňgou a Markušou objevují se nové klášterní body. Stará sídla vysílají sem nové kolonie; jiné kolonie stávají se zase činnými hlavními sídly. Klášter důst. Kornilije Komelského, vystěhovalce z kláštera důst. Kirilla Bělozerského, založený na konci XV. stol. na řece Nurmě, vyslal v XVI. stol. zakladatele 6 nových klášterů na břehy Obnory, Běloozera, přítoku Šeksny Andogy a dokonce Sojgy, přítoku Vyčegdy. Neznámý mnich Pachomij pravděpodobně na samém počátku XVI. stol. daleko za sebou nechal Šeksnu a podél Olegy se prodral za Kargopol, postaviv 50 verst od něho k severu klášter na řece Keně, a Pachomijův žák, dvinský selský Antonij, odešel na Dvinu k Cholmogorám a 78 verst od nich na jih založil prostřed jezer na dvinském přítoku Siji Sijský klášter (asi r. 1520).

Tak za rozmanitých místních odchylek oohyb pustinných klášterů zachoval svůj povšechný směr na bělomořský sever, ‚k Studenému moři-oceánu', jak se vyjadřují životopisy zavolžských poustevníků. Tento pohyb měl velmi vážný význam v staroruské kolonisaci. Především lesní pustinný klášter sám sebou, ve své těsné dřevěné nebo kamenné ohradě, představoval zemědělskou osadu, třebaže se nepodobající světským, selským osadám: mniši káceli les, zakládali zahrady, orali, kosili jako sedláci. Ale působení kláštera se prostíralo i na obyvatelstvo, žijící za

jeho ohradou. Brzo uvidíme, jak se kolem pustinného kláštera utvořily světské, selské osady, které zároveň s mnišským bratrstvem tvořily jednu farnost, táhnoucí se ke klášternímu kostelu. Později klášter zmizel, ale selská farnost s klášterním kostelem zůstala. Takovým způsobem pohyb pustinných klášterů je pohybem budoucích selských farností, které přitom ve své většině byly první ve svém okruhu. Za druhé, kam šli mnichové, tam také zamířilo selské obyvatelstvo; před oběma ležela stejná cesta — do volných pustin severu a severovýchodu, kde rolník mohl na prostoru podnikati svou *palj*, pálení divokého lesa na ornou půdu, a mnich oddávati se svému mlčení. Není vždy možno ukázati, kde které z obou hnutí šlo před druhým, kde mniši vlekli za sebou sedláky, a kde tomu bylo naopak; ale je zřejmá spojitost mezi tímto a oním hnutím. To znamená, že směry, podle nichž se posunovaly pustinné kláštery, mohou sloužiti za ukazatele oněch neznámých cest, po nichž se rozcházelo selské obyvatelstvo.

Co to byl staroruský pustinný klášter, jak vznikal a zařizoval se, jaké měl podmínky pozemkového obohacování a proč právě v jeho středu vznikla otázka sekularisace klášterní půdy? Dříve než odpovím na všechny tyto otázky, musím vás seznámiti s hlavním pramenem dějin staroruských klášterů, se staroruskou hagiografií.

V různých dobách ruská církev *kanonisovala* domácí horlitele ve víře, kteří svatě žili, t. j. připojila je k tváři svatých, určovala církevní slavení jejich památky. Za panování Hrozného mitropolit Makarij sezval r. 1547 a 1549 zvláštní církevní sněmy, které ustanovily církevní slave-

ní 39 ruských svatých, připojivše je k domácím světcům dříve kanonisovaným, jejichž počet ruská církevní historiografie odhaduje na 22. Nebude zbytečno zaznamenati společenské postavení všech těchto horlitelů, jejichž jména utvořila časný základ kalendáře ruských svatých: setkáváme se zde se 16 knížaty a kněžnami, 1 bojarem a s 3 litevskými mučedníky, kteří byli ve službách knížete Olgerda, se 14 vyššími hierarchy, mitropolity a biskupy, se 4 náboženskými pomatenci a s 23 zakladateli a horliteli klášterů. Jména světců této poslední třídy, kanonisovaných po Makarijových sněmech před zřízením sv. Synodu, zaujímají v ruském kalendáři ještě významnější místo: ze 146 takových jmen více než polovici, a to 74.

Staroruská hagiografie se snažila v životopisech zvěčniti pro poučení potomstva památku na všechny domácí horlitele zbožného života; o některých bylo sepsáno několik životopisů a jednotlivých legend. Z valné části se nám tato vypravování nezachovala; mnohá kolují z ruky do ruky na místě, a ruská církevní historiografie jich nezná. Znám na 250 hagiografických spisů o více než 170 staroruských svatých. Uvádím tyto číslice, abych vám poskytl jakousi představu o pohotové zásobě ruské hagiografie. Staroruské životopisy svatých a legendy, které se nám zachovaly, s větší části nejsou ještě vydány, lze je čísti v množství opisů — znamení to, že tvořily nejoblíbenější čtení staré Rusi. Tato rozšířenost se vysvětluje literárními zvláštnostmi hagiografie.

V každém z nás je více nebo méně napjatá potřeba duchovní tvorby, vyjadřující se v náklonnosti učiniti známými pozorované zjevy. Lid-

ský duch se mučí chaotickou rozmanitostí přijímaných jím dojmů, je stísněn jejich potokem nepřetržitě se řinoucím; zdají se nám býti dotěrnými náhodnostmi i rádi bychom je vykázali do jakéhosi řečiště, námi samými ohraničeného, dali jim směr, námi ukázaný. Toho dosahujeme, činíme-li známými konkretní zjevy. Uvedení ve známost bývá dvojí. Kdo tyto drobné, roztříštěné nebo rozervané zjevy sjednocuje odtažitou myšlenkou shrnuje je v ucelený světový názor, o tom říkáme, že filosofuje. Kdo životní dojmy objímá představou nebo citem, skládaje je v krásnou stavbu obrazů nebo v ucelenou životní náladu, toho nazýváme básníkem. V duchovní zásobě, kterou měla stará Rus, nebylo dosti prostředků, aby vyvinula náklonnost k filosofickému myšlení. Ale měla dosti materiálu, o němž mohl pracovati cit i představa. Byl to život ruských lidí, kteří podle příkladu východních křesťanských horlitelů posvěcovali sebe zápasu s pokušeními světa. Staroruská společnost velmi vnímavě a sympaticky se chovala k takovým horlitelům, jako i sami horlitelé velmi vnímavě si osvojili východní vzory. Možná, že tito i oni si tak počínali pro stejnou příčinu: pokušení vlastního ruského života byla příliš elementární nebo příliš těžko se jich dosahovalo, a lidé rádi se potýkají s nepoddajným nebo náročným životem. *Životopisy svatých*, vylíčení života takových horlitelů, staly se oblíbenou četbou staroruského vzdělaného člověka. Životopisy líčí život svatých knížat a kněžen, vyšších hierarchů ruské církve, potom podrobených jí služebníků, archimandritů, opatů, prostých mnichů, nejřídčeji osob z bílého duchovenstva, nejčastěji zakladatelů a horlitelů klášterů, kteří vycházeli z různých tříd

staroruské společnosti, mezi nimi také ze sedláků: zakladatel Sijského kláštera na Severní Dvině důst. Antonij byl dokonce nevolnickým sedlákem. Lidé, o nichž vypravují životopisy, byli více méně historické osoby, které k sobě připoutaly pozornost vrstevníků nebo vzpomínku nejbližšího potomstva: jinak bychom ani nevěděli o jejich existenci. V národní paměti utvořili zástup nových silných lidí, který zastřel bohatýry, v nichž pohanská Rus ztělesnila svou představu o silném člověku. Ale život svatých nebyl životopisem a ne bohatýrskou bylinou. Od této se liší tím, že popisuje skutečný, historický život, jenže s určitým výborem materiálu, v potřebných typických, bylo by možno říci stereotypních jeho projevech. Hagiograf, spisovatel života svatých má svůj styl, své literární způsoby, svůj vlastní úkol. Životopis svatého je celá literární stavba, některými podrobnostmi připomínající architektonickou budovu. Počíná se obyčejně rozsáhlou slavnostní předmluvou, vyjadřující názor na význam svatých životů pro lidský společný život. Světlo se neskrývá, ale staví se na vrcholek hory, aby svítilo všem lidem; tuze prospěšné je vyprávěti životopis božských mužů; jsme-li pohodlní vzpomínati na ně, tu o nich do nebe volají jejich zázraky; spravedliví i po smrti žijí věčně: takovými úvahami připravuje hagiograf svého čtenáře na poučné pochopení líčeného svatého života. Potom se vypráví o činnosti svatého, předurčeného od dětských let, někdy už před zrozením, aby se stal Bohem vyvolenou nádobou vznešených darů; tato činnost je provázena zázraky za života, utvrzuje se zázraky i po smrti světcově. Životopis se končí chvalořečí světci, vyjadřující obyčejně dík Pánu Bohu za seslání

nového světla, které ozařuje hříšným lidem životní cestu. Všechny tyto části se spojují v něco slavnostního, bohoslužebního: životopis svatého je také předurčen, aby byl čten v kostele o večerní pobožnosti v předvečer památky světcovy. Životopis svatého se vlastně obrací ne k posluchači nebo k čtenáři, ale k modlícímu se. Činí více než poučuje: poučuje vzbuzuje náladu, snaží se proměnit duši prospěšný okamžik v modlitební náklonnost. Líčí individuální osobnost, osobní život; ale tato náhodnost se neoceňuje sama o sobě, ne jako jeden z mnohotvárných projevů lidské povahy, ale jen jako ztělesnění věčného ideálu. Cílem životopisu svatého je názorně ukázati na jednotlivé bytosti, že všechno, čeho od nás požaduje přikázání, nejen je uskutečnitelné, ale ne jednou se také uskutečnilo, je to tedy závazné pro svědomí, neboť ze všech požadavků dobra pro svědomí je nezávazné jen nemožné. Životopis svatého, svou literární formou umělecké dílo, zpracovává svůj předmět didakticky: je to poučování na živých osobách, a proto se v něm živé osoby jeví poučnými typy, život svatých není biografií, ale poučným panegyrikem v rámci životopisu, jako i obraz svatého v životě není podobiznou, ale ikonou. Proto v řadě základních pramenů staroruských dějin životy svatých staré Rusi zaujímají své zvláštní místo. Staroruský letopis zaznamenává běžné zjevy v životě své země; vypravování a pověsti podávají jednotlivé události, které obzvláště silně působily na život nebo představu národa; památky práva, zákoníky a listiny formulují všeobecné právní normy nebo zjišťují soukromé právní vztahy, z nich vyplývající; jen staroruský život svatých skýtá nám možnost pozorovati

osobní život v staré Rusi, třebaže povýšený na ideál, přepracovaný v typ, s něhož korektní hagiograf se snažil setřásti všechny nicotné korektní náhodnosti osobní jsoucnosti, které dodávají takové životní svěžesti prostému životopisu. Jeho stereotypní podrobnosti o prozíravé výchově světcově, o zápasu s běsy na pustině — to jsou požadavky hagiografického stylu, ne biografická fakta. Neskrýval toho. Neznaje nic o původu a dětské době života svého světce, začínal někdy upřímně své vypravování: ale z kterého města nebo vsi a z jakých rodičů vzešlo takové světlo, toho jsme se v písmu nedověděli, Bohu je to známo, ale nám stačí věděti, že je nebeského Jerusalema občan, za otce má Boha, a za matku svatou církev, jeho příbuznými jsou večerní velmi slzavé modlitby a neustálé vzdechy, jeho bližní jsou neunavné práce pustinné. Ale dobu světcových činů znal hagiograf obyčejně dobře podle ústního podání, podle písemných vzpomínek očitých svědků, dokonce podle osobního pozorování: nezřídka sám stál blízko světce, dokonce ‚lil vodu na jeho ruce', t. j. žil s ním v jedné cele, byl jeho novicem, a proto při vší jeho záhrobní zbožnosti k památce nebožtíkově skrze přísnou podmíněnost výkladu žití prozařují okouzlující rysy živé osobnosti. Konečně velmi cenné jsou pro historiografii posmrtné zázraky světcovy, často doprovázející žití, obzvláště takového, který působil v pustinném kláštěře. To je zhusta svérázný místní letopis zapadlého místa, které nezanechalo po sobě stopy ve všeobecném letopise, dokonce ani v žádné listině. Takové zápisy zázraků byly někdy konány z rozkazu opatova a bratrstva zvláštními osobami k tomu určenými, s výslechem vyléčených a svě-

deckými údaji, s vylíčením okolností skutku, jevíce se spíše úředními dokumenty, knihami skutečných protokolů, než literárními díly. Přes to se v nich někdy jasně odráží způsob života místního světa, který se utíkal k hrobu nebo k rakvi světcově se svými potřebami a nemocmi, rodinnými a společenskými nepořádky.

Nebudu mluviti o tom, jakou měrou staroruské kláštery odpovídaly původní idei křesťanského mnišství a jaký vliv měly na ně řecké kláštery onoho období, když Rus přijímala křesťanství: to jsou speciální otázky ruských církevních dějin. Dotknu se jen podmínek, které napomáhaly rozvoji klášterního statkářství. V tomto vztahu nemálo znamenalo to, jak a kde vznikaly kláštery. Vyšší hierarch, mitropolit nebo biskup, stavěl klášter, aby tam odpočíval po pastýřských námahách a uklidnil se po opuštění stáda. Vládnoucí kníže ozdoboval kláštery své stoličné město, své knížetství, aby utvořil útulek pro okolní obyvatele a aby zároveň měl stálé poutníky, kteří by se modlili za něho s jeho rodinou a za jeho rodiče, veden přitom někdy i zvláštními pohnutkami vykonati slib, daný v těžké chvíli, nebo oslaviti památku na nějakou šťastnou událost své vlády. Bojar nebo bohatý obchodník vytvářel si v klášteře místo, kde doufal s největším prospěchem pro duši modliti se a prokazovati dobrodiní za života a ulehnouti po smrti. Zakladatel, zbudovav kostel a cely a shromáždiv bratrstvo, zabezpečoval vydržování svého kláštera nemovitostmi nebo penězi na jejich získání. Novgorodský bojar Svojezemcev, bohatý statkář, zbudoval v XV. stol. u svého městečka na řece Vaze klášter, v němž se sám stal mnichem pod jménem Varlaama, upsav mu značné pozemky

ze svých važských statků a ponechal bratrstvu posmrtný závazek každoročně v den jeho skonu dosyta nakrmiti chudé, nechť by se jich kolik chtělo sešlo do kláštera na slavnost; po hostině, propouštějíce je z kláštera, podělili je ještě chlebem a obilím. Někdy byl klášter budován za součinnosti celé společnosti, městské i selské. Klášteru potřebovalo město i selský okruh, aby obyvatelé měli kde se v stáří nebo při smrti státi mnichy a ‚opatřiti duši' posmrtnými modlitbami za zemřelé. Z jedné listiny z r. 1582 se dovídáme, že na Severní Dvině nedaleko Cholmogor byl ‚ubohý' klášter, o němž sedláci tamního čuchčeněmského okresu udali, že měl 14 vesniček, že onen klášter stavěli a vesnice k němu ‚připojovali a přikupovali' jejich pradědové a otcové, zabezpečujíce jej sobě i svým dětem a vnoučatům ‚na postřižiny a na modlitby za zemřelé'; klášter a jeho vesnice spravovali také oni, okresní sedláci, a klášterní pokladnu drželi u sebe na okrese. Pokladna tohoto kláštera se skládala hlavně z vkladů za postřižiny a za modlitby za zemřelé a právě tak z ní bylo vydáváno na získání nemovitostí s různými důchodnými živnostmi. V XVI. stol. byl zbudován klášter, který je možno nazvati nejen světským, ale i ‚*zemským*'. Důst. Trifon, působící v permském kraji, dověděv se, že v sousední permské zemi, lidnaté a bohaté, není klášter, zahořel touhou poskytnouti jí tento prostředek duševního opatření. Navrhl vjatským zemským starostům a soudcům uložiti tuto věc jemu, jako starci, který už pracoval o budování klášterů. Vjatčané s radostí přijali návrh, a Trifon odjel do Moskvy, aby jménem celé vjatské země, ‚jménem všech vjatských měst' prosil o dovolení zbudovati klášter. Ale

zanedlouho Vjatčané ochladli k dílu a přestali Trifonovi pomáhat. Vysvobodil ho vjatský vévoda Ovcyn. První den po velkonocích pozval k sobě všechny známé a bohaté Vjatčany. Byl zde také Trifon. Když všichni ‚byli ve veselí', vévoda vyzval hosty, aby pomohli Trifonovi, kdo čím může. Hosté radostně souhlasili. Ihned se objevil ‚jakýsi rychlopísař' s upisovací knihou. Vévoda první upsal značnou částku; hosté se jím nedali zahanbit. Velkonoční líbání s vévodou a vévodské pohoštění s upisováním trvaly ještě dva dni a sebráno bylo přes 600 rublů (asi 30.000 rublů v našich penězích). V Moskvě opatřil Trifon svému klášteru ‚osady i vsi s lidmi', jezera, rybolovy a senokosy. Bratrstvo, které zakladatelé shromažďovali v takových světských klášterech pro církevní služby, mělo význam nájemných vyznavatelů Boha a dostávalo ‚služenoe', plat z klášterní pokladny, kdežto pro vkladatele byl klášter chorobincem, v němž si svými vklady zakupovali právo na doživotní ‚živení a pokoj'. Lidé, kteří hledali na stáří ve světském klášteře pokoj od světských starostí, nemohli vykonávat přísná, pracovní pravidla mnišského řádu. Když v jednom takovém klášteře se pokoušeli zavésti podobná pravidla, mniši s pláčem oznámili zakladateli, že nové požadavky jsou nad jejich síly: toto bratrstvo, jak vysvětlil věc sám zakladatel, byli osadníci a starci, kteří neuvykli pořádku života skutečných mnichů, kteří zestárli v prostých obyčejích. Ve vjatském zemském klášteře byla věc ještě žalostnější. Trifon v něm zavedl přísný řád, zakázal mnichům stravovati se po celách a píti víno, předepsav jim, aby se spokojili stejnou stravou ve společné jídelně. Bratrstvo, které se nahrnulo do bohatého klá-

štera, bylo takové, že přísné požadavky převorovy je dohnaly k zjevné vzpouře: Trifonovi do očí spílali, zavírali ho a dokonce bili a konečně ho vyhnali z kláštera.

Uskutečnění ideje skutečného mnišství dlužno hledati v pustinných klášterech. Jejich zakladatelé odhodlávali se k svému činu z vnitřního povolání a obyčejně ještě v mládí. Staroruské životy svatých líčí rozmanité a často příznačné podmínky vykonávání pustinného horlení pro víru v staré Rusi; ale sama cesta, po níž šli horlitelé pro víru, byla dosti jednotvárná. Budoucí zakladatel pustinného kláštera se chystal k svému dílu dlouhotrvající zkouškou obyčejně také v pustinném klášteře pod vedením zkušeného starce, často samého zakladatele tohoto kláštera. Procházel různými klášterními službami, počínaje nejprostšími pracemi, za přísného postu, ‚muče tělo své po všechny dny, bdě a modle se po všechny noci'. Tak si osvojovali první a základní vlastnost mnicha, zřeknutí své vůle, poslušenství bez rozmyšlení. Horlitel pro víru, procházeje touto školou fysické práce a mravního sebeobětování, často ještě mladý, vzbuzoval mezi bratrstvem udivené řeči, nebezpečné pokoře, neboť pustinná řeč, podle poznámky jednoho životu svatých, ničím se neliší od vzrušující městské slávy. Pokoušený horlitel pro víru musil uprchnouti z kláštera, který ho vychoval, hledati nemluvnost ve skutečné hluché pustině, a převor mu k tomu ochotně požehnal. Zakladatelé pustinných klášterů dokonce podněcovali své žáky, v nichž pozorovali duchovní sílu, aby po ukončení zkoušky odcházeli na pustinu, a tam zakládali nové kláštery. Pustinný klášter byl pokládán za nejdokonalejší formu společného žití,

založení takového kláštera za nejvyšší čin mnichův. Staroruský život svatých nedostatečně vysvětluje, z jakých praktických pohnutek se ustálil takový názor, bylo-li to hledání pustinného ticha pro spasení duše, nebo snaha mnicha, který pocítil svou sílu, aby měl *svůj* klášter, aby se z mnicha proměnil v hospodáře, nebo konečně touha jíti vstříc všeobecné potřebě. Viděli jsme už, že od XVI. stol. klášterní hnutí úsilovně mířilo z ústředních oblastí na sever za Volhu. Příčina je pochopitelná: severní Zavolží, to byl tehdy kraj nejvhodnější pro pustinné obyvatele, kde se při usazení nejméně mohli obávati srážek se statkářskými i selskými společnostmi. Ale v tutéž stranu, odtud také, a od téže doby mířila i selská kolonisace; mnich a sedlák byli souputníci, kteří šli vedle sebe, nebo jeden před druhým. Uvedené právě pohnutky pustinných obyvatelů se navzájem nevylučovaly, a buď přecházely jedna v druhou, nebo splývaly jedna s druhou, podle místních okolností. Aspoň v životech svatých jsou narážky na to, že poustevníci, budujíce kostely a při nich kláštery, nezřídka měli na mysli poskytnouti vystěhovalcům, rozcházejícím se po zavolžských lesích, možnost pomodliti se, vstoupiti do kláštera a dáti se pochovat v nedalekém chrámu s klášterem. Spojitost pustinného hnutí se selskou kolonisací vystupuje v hagiografii dosti zjevně. Mnich Kamenného kláštera na Kubenském jezeře důst. Dionisij, působě na konci XIV. a na počátku XV. stol. v hluchých debřích podél řeky Glušicy, levého přítoku horní Suchony, staví na různých místech jeden chrám po druhém ‚k potřebě pravoslavného křesťanstva', protože ‚nebyl tehdy kostel na onom místě', a vesnice vůkol se stále

množily. Asi v téže době jiný mnich Fedor, obcházeje pustiny kolem Běloozera našel tam na ústí řeky Kovži ‚nově zoraná místa noviny', čerstvě upravená místa k orbě, vyprosil si od údělného knížete tyto noviny s pokosy a rybolovy a založil klášter, který se stal okolním osadníkům shromaždištěm modlitby a místem, kam mohli vstoupiti jako mnichové.

Ale poustevník nepřecházel vždy z kláštera, který ho vychoval, na pustinu, kde mu bylo souzeno založiti vlastní klášter. Mnozí dlouho putovali po jiných klášterech a pustinách: žák Sergije Radoněžského Pavel, vstoupiv do kláštera v 22 letech, 50 let putoval po různých pustinách, dříve než založil svůj klášter na řece Obnoře. Poutnictví bylo rozšířeno prostřed severního ruského mnišství oněch staletí a je v životech svatých líčeno jasnými barvami. Poutník odcházel někdy potají, aby viděl zvyky různých klášterů a poklonil se svatým místům ruské země. Kirill Novoozerskij, putuje po pustinách, chodil bos, živil se bylinami, kořínky a borovou kůrou a ‚se zvířaty žije 20 let', začal konečně pomýšleti na pokoj a založil svůj klášter v běloozerském kraji (r. 1517). Najíti místo, kde by ‚se osamotnil od lidí', bylo vážnou starostí pro poustevníka, vábily ho husté lesy, kde by byly ‚lesy černé, močály, mech a houštiny neprostupné'. Na vyvoleném místě postavili malou celu nebo prostě hliněnou chatrč. Pavel Obnorskij tři léta ztrávil v dutině veliké staré lípy, a Kornilij, který přišel do Komelského lesa, usídlil se v osamělé chatrči, opuštěné loupežníky. Ale poustevníkovi se zřídka naskytlo zůstati dlouho v tiché osamělosti: objevovali ho okolní seddláci a jiní obyvatelé pustin, jichž se mnoho skrývalo po zavolž-

ských lesích. Kolem poustevníkovy cely byly budovány jiné pro přející si s ním žíti, a utvořilo se pustinné bratrstvo.

V staré Rusi rozeznávali tři druhy mnišského života: *společné žiti*, žití *zvláštni*, a *odlehlé*. Společně žijící klášter — to je mnišská občina s nedílným majetkem a společným hospodářstvím, se stejnou stravou a se stejným šatstvem pro všechny, s rozdělením klášterních prací mezi celé bratrstvo; nic nepokládati za své, ale všechno míti společné, to je hlavní pravidlo společného žití. Odlehlému životu se zasvěcovali lidé, usilující žíti v naprostém pustinném osamocení, postění a mlčení, byl pokládán za vyšší stupeň mnišství, přístupný jen těm, kdo dosáhli mnišské dokonalosti ve škole společného žití. Zvláštní žití vůbec předcházelo klášternímu společnému žití a bylo přípravným stupněm k němu. Bylo velmi rozšířeno v staré Rusi jako nejjednodušší způsob mnišství, a nabývalo různých forem. Někdy lidé, kteří se zřekli nebo pomýšleli se zříci světa, stavěli si cely u farního chrámu, volili si dokonce opata jako duchovního vůdce, ale žili v jednotlivých hospodářstvích a bez určitého řádu. Takový klášter ‚osobňak' tvořil ne bratrstvo, ale družstvo, spojující se sousedstvím, společným chrámem, někdy i společným zpovědníkem. Jiní se usazovali na pustině po dvou, po třech a po více v jednotlivých celách v sousedství, tvoříce neveliké poustevnické osady. Ale když se mezi nimi objevil silný horlitel pro víru, nabývající proslulosti, soustřeďovali se kolem něho tito rozptýlení poustevníci, utvořila se ztmelenější osada, zavedeny byly společné práce, příchozí pomáhali hospodáři při pracích v okolním lese, ‚stromy kácejíce a zemi očišťujíce k setbě

plodů zemských', poustevníci počali ‚společně jísti v jediném stavení', podle výrazu jednoho života svatých, objevila se potřeba postaviti pro množící se bratrstvo prostorný chrám se společnou jídelnou. Tak zvláštní žití samo sebou přecházelo v žití společné. Konečně bratrstvo poslalo do Moskvy žádost za stavbu kláštera, jak čteme v životě Antonije Sijského, ‚aby dovolil panovník, aby velel poutní místo své klášter stavěti na pustém místě, v pralese, bratrstvu se shromážditi a půdu orati'. Dovolení půdu orat znamenalo, že státní prales, obklopující klášter, odevzdával se mu do majetku, aby jej vyčistil a k orbě přizpůsobil. Od okamžiku tohoto věnování se společnost beztvárného osobňaku proměnila v instituci, která se stávala právní osobou. V prvních dobách, když se klášter postavil a zařídil, vedlo bratrstvo úsilovný pracovitý život, snášelo ‚klášterní muka'. Podle úkolů mnišství měli se mniši živiti svou prací, ‚své práce jísti a píti', a ne žíti z milodarů světských osob. Mezi zakladateli a obyčejným bratrstvem, které se kolem nich shromáždilo v pustinných klášteřích, vyskytovali se lidé z různých společenských tříd, šlechtici, obchodníci, průmyslníci a řemeslníci, někdy lidé duchovního původu, velmi často sedláci. Společně žijící klášter pod vedením horlivého zakladatele byl pracovní občinou, v níž práce se přísně rozdělovaly mezi všechny, každý znal své dílo, a práce každého určena byla ‚na bratrskou potřebu'. Řád bělozerských klášterů Kirilla a Feraponta, jak je vyložen v životě tohoto, živě líčí toto uspořádání klášterních prací, ‚čin každého rukodíla': ten píše knihy, ten se knihám učí, ten plete rybářské sítě, ten cely staví; jedni dříví a vodu nosili do pekárny a ku-

chyně, kde jiní připravovali chléb a pokrmy; třebaže mnoho služeb bylo v kláštěře, celé bratrstvo je samo vykonávalo, naprosto k tomu nepřipouštějíc světských lidí, klášterních služebníků. Ale první hospodářskou starostí zakladatele pustinného kláštera bylo získati okolní půdu, vzdělati ji pak bylo hlavním hospodářským dílem bratrstva v něm shromážděného. Pokud se na klášterních pozemcích neusadili sedláci, klášter sám ji vzdělával, všemi svými členy, vycházeje s budovatelem v čele na lesní a polní práce. Zemědělské hospodářství musilo se zaváděti na divokém, nedotčeném lese, čistili jej na ornou půdu a zahrady. V jedné klášterní legendě XVI. stol. takovými rysy je líčena vzorná činnost zakladatele pustinného kláštera; dosti dlouhá léta působil ve svém kláštěře, vystavěl kostely a cely, a mnohé podle činu klášterního zařídiv, a nivy a ornou půdu klášteru získal, a lidi mnohé (světské sluhy) a dobytek do služeb kláštera tohoto pořídil, a neustal ve své práci, ani za mnohaletých šedin, a nedal tělu svému nejmenšího pokoje, ještě druhé s Bohem obmýšlí, aby mu Bůh dal získati místo potřebné k rybolovu'. Tak úmysly o pustinném tichu byly dovršeny utvořením mnišské zemědělské občiny. Příčinou takové, abych řekl, úchylky mnišství byla jeho spojitost se selskou kolonisací. Poustevníci šli hned za sedláky nebo jim klestili cestu v zavolžských lesích; pustinný společně žijící klášter sloužil potřebám vystěhovalců, náboženským i hospodářským, široce užíval jejich práce, z jejich prostředí doplňoval své bratrstvo. Táž příčina v řadě jiných podmínek napomáhala i další odchylce většiny ruských klášterů od ideje mnišství, o čemž budu mluviti v hlavě příští.

HLAVA TŘICÁTÁ PÁTÁ.

Způsoby pozemkového obohacování klášterů. — Pozemky udělené. — Vklady za duši a na postřižiny. — Koupě a jiná ujednání. — Škodlivé následky klášterního statkářství pro samo mnišství. — Klášterní kormy. — Úpadek klášterní discipliny. — Nepohodlnost klášterního statkářství pro sloužící lidi a stát. — Otázka klášterních dědičných držav. — Nil Sorskij a Iosif Volockij. — Sněm r. 1503. — Literární polemika o otázce. — Zákonodárné pokusy zadržeti pozemkové obohacování klášterů.

Viděli jsme, jak se staroruský společně žijící klášter stával zemědělskou občinou. Nyní nám nastává prozkoumat, jak mnohé z těchto klášterů se proměňovaly ve velkostatkáře.

Život svatých líčí staroruského obyvatele pustiny ve chvílích jeho života, když se přiblížil k svému mnišskému ideálu. Ale zachovaly se dokumenty, v nichž týž obyvatel pustiny se jeví v každodenním životě, prostřed svých všedních starostí. Zde je starostlivým hospodářem, pečujícím o výživu shromážděného bratrstva. Asi v polovině XVI. stol. na jižním břehu jezera Ilmeňského nedaleko poustevny Leochnova začal působiti poustevník Antonij, tverský šlechtic. Později se kolem něho shromáždilo několik horlitelů, a na konci století vznikl klášter. Život Antonijův je vylíčen v životě svatých obvyklými rysy přísného bydlení na pustině. Ale ze zachovaných klášterních aktů je viděti, jak starostlivě a s jakou námahou uspořádal Antonij pozemkové hospodářství svého malého pustinného kláštera. Stísněn statkářskými pozemky, stěžoval si, že nemá kam vypustit klášterní dobytek, vyprošoval si senokosy, opuštěné sedláky a zarostlé lesem, také korunní pustiny, opuštěné statkáři, najímal je ‚za obrok pro orbu a pastvu', se zá-

vazkem orati je a zastavovat, ‚stavení postavit'. Vyprošená luka a pole nazývají se v dokumentech ‚panovníkem udělenou zemí'. Mezi sloužícím statkářem a poplatným rolníkem operuje pustinný klášter se zemí jako soupeř toho i onoho, s tím jen důležitým rozdílem, že klášter pevněji než oba dovedl upevňovati pro sebe získané země. Způsoby tohoto upevňování obzvláště zjevně vystupují v jiném případě. R. 1618 starec Trojického Sergijova kláštera Trifilin a sedlák Ivaška vyprosili si v Moskvě u dvorního úřadu ‚pro pustinnou stavbu' lesní prostranství Pělegovo za řekou Unžou na divokém místě, ‚od lidí opodál'. Podnikatelé najali prostranství na šestiletou lhůtu se závazkem v těchto lhůtných letech ‚pustinu stavět, chrám zbudovat, bratrstvo a sedláky k orbě povolávat, les očistit, a orat půdu náležející ke klášteru onomu a všeliké hospodářství spravovat', a po uplynutí lhůtní doby platit každoročně do státní pokladny asi 10 rublů na našich penězích. Po 9 letech odevzdal budovatel svou pustinu Sergijovu klášteru, který od sedláků sousedního okresu vzal úpis, že nepovedou žádných sporů o pozemky s pustinou a svým stavením ji nenazvou. Zatím pustinný klášter už nadělal novin a usadil sedláky na své půdě a dokonce využil neutrálního pruhu, který se táhl mezi ním a okresem, a počal tam ‚dvory stavět a bezzemky povolávat', tísně své sousedy. Při takové kolonisátorské zkušenosti státní pokladna ochotně postupovala budovatelům pustinných klášterů rozsáhlé divoké lesní prostory, aby je uvedli v národohospodářský oběh. Na konci XV. stol. bylo klášteru Pavla Obnorského uděleno ‚černého nezoraného', nedotčeného Komelského lesa v kraji vologdském na 8 verst

zdělí a na 3—4 versty zšíří. Na počátku XVI. stol. nějaký starec Jefrem založil klášter v hluchém kraji na horní Vaze; nástupci zakladatele dal car r. 1559 listinu s právem ‚od této pustiny les káceti, a lidi v tomto divokém lese usazovati, a půru orati na všechny strany od kláštera do pěti verst' A opatu Feodorovi, který zbudoval osamělý klášter v divokém lese kdesi mezi Vologdou, Kargopolem a Vagou, bylo r. 1546 dovoleno les vykácet a osídliti na 12 verst od kláštera na všechny strany. Taková hromadná pozemková udělování spojována byla se štědrými půjčkovými a daňovými výsadami pro sedláky, kteří se usazovali na údělných pozemcích, a proto jejich osidlování úspěšně pokračovalo. Když důst. Pavel na konci XIV. stol. počal působiti na pusté Obnoře, daleko vůkol jeho cely nebylo světského obydlí. R. 1489, když klášteru bylo uděleno na 30 čtverečních verst Komelského lesa, bylo nařízeno od sedláků 4 klášterních vsí ‚žádných daní nevybírati', a za 56 let v lese klášteru odděleném stálo už na 45 starých i nových vesnic a osad, které sám klášter postavil. Statkářské úspěchy kláštera při takové štědrosti zbožné vlády a při tehdejší neurčitosti pozemkových vztahů nezřídka vedly k smutným srážkám. Okolní statkáři i sedláci říkali o budovateli: ‚tento starec se nedaleko nás usídlil, za krátkou dobu ovládne nás i naše obydlí; na naší půdě klášter postavil a chystá ornou půdu a rád by se zmocnil našich pozemků i dědin, které jsou nedaleko kláštera'. Na počátku XVII. stol. sedlák Iosifova volokolamského kláštera Simon, v dobách zmatků opuštěný otcem a odšedší živiti se do Usfugu, usídlil se v hluchém lese na říčce Kičmenze, přítoku řeky Jugy, v místě Volmach,

odkud do nejbližších selských osad bylo nejméně 20 verst. Žil jako všichni lesní poustevníci, ‚v mnohých pracích a činnostech, les káceje a zemi očišťuje', a když se k němu počali scházeti jiní, odešel do Moskvy starati se o dovolení ‚v neprostupném černém lese klášter postaviti a bratrstvo shromážditi'. Car mu dal darovací listinu s právem vládnouti oním lesem na 10 verst na všechny strany od jeho loket dlouhé cely na řece Kičmenze. Tehdy se okolní sedláci polekali, že volný les, kde na prostoru provozovali své živnosti, jim uklouzává z rukou. Simon vystavěl kostel na své pustině: spálili jej. Simon vystavěl druhý, sedláci dopadli ho v poustevně samotného, prosbami, vyhrůžkami a dokonce mukami se snažili vymámiti na něm carskou darovací listinu a konečně ho zvířecky ubili. Vypravování o roztrpčeném vztahu okolních obyvatelů k stavitelům klášterů z obavy, že pozbudou země a živností, nejsou v staroruských životech svatých vzácné. Nerozumně horliví vládci ospravedlňovali někdy takové obavy, proti vůli samých budovatelů jim vnucovali dokonce obydlené pozemky. Důst. Kornilij Komelskij, který založil klášter na řece Nurmě, byl přísný a nezištný poustevník. Otec Hrozného velmi si vážil starce, který v mládí sloužil u dvora jeho babičky. Životopis Kornilijův uvádí krátkou rozmluvu jeho s velikým knížetem Vasilijem. ‚Slyšel jsem, otče, že u tvého kláštera není vsí a dědin; ale popros, a dám ti, čeho potřebuješ.' Kornilij odpověděl, že ničeho nepotřebuje, a jen ho prosí, aby mu dal trochu země s lesem nedaleko kláštera, aby se svým bratrstvem mohl ‚v potu tváře své jísti chléb svůj'. Veliký kníže splnil starcovu prosbu a sám přidal vesnice a osady přiléhající ke klá-

šteru ‚se všemi živnostmi', osvobodiv jejich obyvatele od všech daní a dávek. Zachovala se listina tehdy Kornilijovi darovaná, přikazující klášteru 29 vesnic a osad, jejichž obyvatele ‚spravuje a soudí starec Kornilij s bratrstvem sami ve všem'. Poustevník, jemuž se vlastní klášter zdál příliš hlučným a který hledal úplné ticho, volky nevolky se stal správcem div ne celého selského okresu se všemi jeho pletkami.

Statky *udělené*, vyprošené u světské moci, byly základním fondem pozemkového bohatství klášterů. Vesnice a osady, darované důst. Kornilijovi bez jeho prosby, měly už povahu vkladu. *Vklady* byly druhým, ještě hojnějším pramenem pozemkového obohacení klášterního mnišstva. Náležely k dosti složitému systému *strojení duše*, vypracovanému staroruskou nábožností, přesněji, staroruským duchovenstvem. V duchovním životě staré Rusi neznám jiného rysu, který by tak vypukle projevoval stupeň chápání křesťanství staroruským člověkem. *Strojiti duši* znamenalo zabezpečiti člověku záhrobní modlitbu církve za jeho hříchy, za spasení jeho duše. Pamatujete se, co poznamenává pravoslavný katechismus ve výkladu XI. článku Symbolu víry o duších zemřelých s věrou, ale nepřinesších plody, hodné pokání: k dosažení blaženého vzkříšení jim mohou dopomoci vznášené za ně modlitby, obzvláště spojené s přinášením nekrvavé oběti, a dobročinné skutky, s věrou konané na jejich památku. Pravoslavné učení o modlitbě za zesnulé staroruské obyčejné svědomí si osvojilo ne dosti hloubavě a opatrně: možnost modlitby za duše zemřelých, kteří nepřinesli plody pokání, povzbudila k myšlence, že ani není potřebí spěchat s touto věcí, že všechno má svůj

čas. V jedné bylině staroruský bohatýr, chystaje se v stáří do Jerusaléma, aby náležitě dovršil své nepěkné skutky, praví:

Od mládí bylo mnoho bito, loupeno,
A nyní čas je duši spasit.

Soucitná péče církve o ty, kteří se nepostarali o sebe, byla bázlivému a pokušení podléhajícímu svědomí záminkou k mínění, že je možno vymodliti si odpuštění cizí modlitbou, jen kdyby byly peníze najmouti ji, a jen kdyby byla ne ledajaká, ale skutečná, technicky zdokonalená modlitba. Za privilegované dílny takových nájemných modliteb byly uznány kláštery: mnichům jsou andělé světlem, světským lidem jsou mnichové světlem, — říkali v staré Rusi. Takový názor na kláštery, ustálený v staroruské společnosti, byl pro klášterní mnišstvo velikým neštěstím, které rozladilo jeho způsob života a zabraňovalo mu pochopiti svůj opravdový význam. Prostředkem nájmu klášterní modlitby byly právě vklady pro spasení duše, ‚pro zdědění věčných blaženství'. Nabývaly rozmanitých forem a konány byly všemožnými věcmi, církevními předměty, zvony, svícemi, nádobami, ikonami, bohoslužebnými knihami, také hospodářskými potřebami, obilím, dobytkem, šatstvem, nejobyčejněji penězi a nemovitostmi. Rozličná byla blaženství, jež doufali získati vklady. Nejbližší církevnímu učení o modlitbě za zemřelé byly vklady *za duši*, na zádušní mši. Takový vklad vešel jako norma v složení staroruského práva dědického: z majetku zámožného nebožtíka byla závazně oddělována část na zádušní mši, třebaže o tom nezanechal před smrtí žádného příkazu;

jeho mlčelivá vůle strany tohoto předmětu se předpokládala jako právní presumpce. Staroruskému člověku bylo právě tak strašné představiti sebe na onom světě bez objednané zádušní mše na zemi, jako dítěti zůstati bez matky na neznámém pustém místě. Byla vypracována podrobná sazba zádušních bohoslužeb, panychid ‚velikých i menších', litanií, mší. Zádušní mše podle *senaniku* (synodiku) lišila se od ‚výroční zádušní mše', která byla dražší; podle vkladu zesnulého zapisovali do věčných senaniků *nalojného* (naloj je stojan na mešní knihy v kostele), *litaniového, oltářního, postního, každodenního* a *selného s selniki*, t. j. za nebožtíky, za něž byly vloženy vsi (selo). V Trojickém Sergijově klášteře v třicátých letech XVII. stol. vybírali za zápis do litaniového synodiku po 50 rub. (nejméně 500 rublů na našich penězích) od každého jména. Důst. Iosif Volockij v poslání kněžně vdově Goleninové vyložil svého druhu dogma zádušních vkladů. Kněžna odevzdala do kláštera Iosifova za 15 let za svého otce, muže a dva syny na penězích a jiných vkladech více než 70 rublů (nejméně 4 tisíce na našich penězích). Chtěla, aby za jejího nebožtíka sloužili mši zvlášť, a ne na všeobecných panychidách zároveň za jiné zesnulé vkladatele, a aby jejich jména byla zanesena do věčného synodiku. Z kláštera jí odpověděli, že na to je potřebí zvláštního značného vkladu. Kněžna rozzlobeně nazvala tento požadavek ‚loupeží'. Iosif ve svém psaní také zavrhuje tento vznětlivý výraz. Přesně vypočítává, že i na společných ‚panafidách', zádušních litaniích a každodenních mších nebožtíci kněžnini se celkem připomínají šestkrát denně, a někdy i desetkrát, že sloužiti za každého zvláštní pa-

nychidu a mši není možno; zadarmo kněz ani jednu mši, ani panychidu neslouží, ale je třeba každému zaplatit za mši ve svátek více než rubl (na našich penězích), a ve všední dni polovici toho. Na konci psaní Iosif praví, že na výroční vzpomínání nezapisují bez zvláštní smlouvy s podmínkou buď každoročního pevného příspěvku v penězích nebo v obilí, nebo vkladu vsi jednou provždy.

Kromě vkladů za duši obohacovaly se kláštery ještě příspěvky na postřižiny. Takovým příspěvkem jako by bylo zabezpečeno doživotní vydržování mnicha v klášteře. Tento pramen se rozšiřoval tou měrou, jakou se v staroruské společnosti ustaloval obyčej přijmouti postřižiny v stáří nebo před smrtí. Myslili, že jim to bude nějak započteno, když se zřeknou světa aspoň několik minut dříve, než sama příroda zavře člověku oči na tento svět. Málokterý panovník v staré Rusi umíral, aniž aspoň před smrtí nepřijal postřižiny; totéž činily pokud bylo možno i soukromé osoby, obzvláště vynikající a zámožné. Vstup do kláštera byl obyčejně spojen s vkladem, určeným dříve pro případ postřižin; v tomto případě vkladatel spojoval svůj vklad s podmínkou: ‚a budu-li chtít přijmout postřižiny, opat mi je za tento vklad učiní'. Iosif Volockij se přiznával, že jeho klášter se počal pozdvihovati od těch dob, kdy v něm počali přijímati postřižiny na mnichy dobří lidé, knížata, bojarové, šlechtici a obchodníci, kteří dávali mnoho, od 10 do 200 rublů (až 12 tisíc na našich penězích). Na Trifona, který založil na sklonku XVI. stol. klášter na Vjatce, si stěžovali, že za postřižiny žádá vklad veliký a od ubohého člověka méně než 10 rublů (více než 100 rublů)

nepřijme. Vklad při postřižinách byl pokládán tím za závaznější, že se po smrti vkladatelově proměňoval v zádušní. V psaní kněžně-vdově Iosif Volockij vyslovuje jako všeobecné pravidlo, že nedá-li bohatý člověk při postřižinách vkladu podle svého majetku, nebylo dovoleno sloužiti za něho zádušní mši v tomto klášteře. Někdy vkladní smlouva byla provázena podmínkami různého druhu, nabývala dosti složitého právního složení. Jeden vkladatel na příklad s ženou a 4 syny dal r. 1568 Trojickému Sergijovu klášteru svou nevelikou dědičnou državu u Moskvy, a za to ho u Trojice ‚přijmou za mnicha a celu mu darují, aby se upokojil i rodinu (ženu) jeho také přijmou do ženského kláštera příslušného k Sergijovu a celu jí propůjčí, a dva syny jejich přijmou za služebníky klášterní a vesničku jim udělí, v níž by mohli prožíti', a kdo by z nich chtěl vstoupiti do kláštera, toho přijmou a také celu mu zařídí za týž vklad. Tak se v klášteře vkladem zaopatřila celá šlechtická rodina, dodávajíc mu hotové i budoucí postřižence a dokonce vojenské služebníky-statkáře. Někdy se vklad do kláštera stal s podmínkou, že bude nejen sloužena zádušní mše, ale i pochován vkladatel v onom klášteře; některé kláštery se stávaly rodinnými hřbitovy urozených rodů, jejichž členové z pokolení na pokolení přinášeli do klášterů za ‚věčný pokoj' svých duší a hrobů své dědičné vsi, dědiny a senokosy.

Ne všichni v staré Rusi se dívali na zádušní mše a na vklady na ně, jako se díval důst. Iosif. V jednom rukopise XVII. stol. v předmluvě k synodiku Sijského kláštera jsem našel takové poučení opatům: ‚Zemře-li mnich vašeho stáda nebo světský člověk, v chudobě žijící, neříkejte:

nedal vklad, tak ho nezapíšeme na zádušní mši; tehdy už nebudete pastýři, ale nájemní lidé a úplatkáři; jestliže zámožný člověk umíraje nic nedá církvi Boží, ani otci svému duchovnímu, ale všechno zanechá svému tělesnému rodu — není to váš hřích, ty pak, pastýři rozumných ovec, měj bázlivou péči o duše jejich'. Avšak názor Iosifův zůstal vládnoucím a udržoval nepřetržitý přítok peněžních i pozemkových vkladů do kláštera. Ostatně i peněžní vklady byly především vydávány na získání statků, a sami vkladatelé vyhledávali pozemky pro klášter, aby je koupili za peníze jimi vkládané. S vkladem bylo spojeno vzpomínání na jejich duše, kdežto peněžní kapitál snadno mohl býti vydán, zatím co klášterní půda byla nezcizitelná a musila připomínat na vzpomínání na vkladatele-selnika, ‚aby duše jeho na věky bez památky nebyla', jak se psalo ve vkladných smlouvách. Z různých klášterů staré Rusi se zachovalo veliké množství kupních smluv pozemků; v archivu Trojického Sergijova kláštera se jich táhne řada od nástupce Sergijova opata Nikona. Ale nezřídka koupě i prodej zaměněny byly smlouvami jiného druhu nebo se s nimi spojovaly. Tak někdy statek byl zcizován klášteru za peníze jako zástava: statkář si vypůjčil peníze na záruku statku; nezaplatil-li včas nebo odmítl-li zaplatiti, zástavní listina se podle podmínky proměnila v smlouvu kupní. Podobné povahy skrytého prodeje nabyla i výměna statků: klášter koupil pozemky málo hodnotné a vyměnil je za cennější, doplácejе rozdíl hodnoty v penězích. Takové výměně s přidáním nebo s příplatkem se podobaly i vklady za duši se *sdačou*. Statkářské vklady konány byly obyčejně dříve s podmínkou, že vkladatel

bude žíti na vloženém statku do smrti nebo do postřižin. To byl svého druhu doživotní důchod nebo *požil*, jak se říkalo podobnému dočasnému držení v poměstném právu. Ale nezřídka dostal statkář ještě sdaču při samém vkladu statku, v jehož hodnotě se takovým způsobem rozeznávaly dvě části, jedna dotační na vzpomínání duší, druhá prodejná, placená sdačou. Všechny takové smlouvy byly založeny na všeobecných normách staroruského občanského práva; ale za účasti náboženských motivů vytvářely se v klášterní praksi v takové složité kombinace, které by stěží byly možny ve všecírkevním právním oběhu. Uvedu příklad z archivu Trojického Sergijova kláštera, největšího a nejpodnikavějšího statkáře mezi kláštery staré Rusi. R. 1624 vdova urozeného původu dala Trojici pěkný starý statek mužův s podmínkou vzpomínati jeho, jejich dětí a rodičů, a ji po smrti uložiti u Trojice, se zápisem do senaniku a j. Přitom vkladatelka přijala od kláštera značnou částku, aby zaplatila dluhy a dala podmínku: kdo z jejího rodu by chtěl vykoupiti vložený statek, musí zaplatit částku přijatou od kláštera a mimo to zaplatiti veliký peněžní vklad místo oné části hodnoty vykupovaného statku, která byla určena na vzpomínání. Vkladatelka žije na vloženém statku do smrti, a po ní dá klášter jejímu služebníkovi ve vložené vsi nebo na nějakém statku klášterním, kde sám onen služebník chce, bílou, nepoplatnou zemi, kde by se s rodinou do své smrti sytil. Zde jsou smíseny různorodé právní a církveně mravní normy: vklad za duši s jeho obvyklými podmínkami a duševními blahy, jím získávanými, i sdača, i výkup rodového statku se závazky, na něm ležícími, a doživotní proži-

tok nejen pro samu vkladatelku, ale i pro jejího nevolného sluhu s rodinou.

Neuvedl jsem naprosto všechny statkářské operace klášterů: to je věcí odborného zkoumání. V naší historické literatuře je taková studie, vydaná před více než 40 lety a dosud mající velikou vědeckou cenu: je to spis Vl. Miljutina *O nemovitostech duchovenstva v Rusku;* pojednává o klášterech vedle jiných církevních institucí. Mluvím jen o klášterních statcích. To, co jsem řekl, trvám, stačí, abychom viděli, jakého směru nabýval život starých pustinných společných klášterů k polovině XVI. stol. Z pracovních zemědělských obcí, živících se svou prací, kde každý bratr pracoval na všechny, a všichni duchovně podporovali každého ze svého bratrstva, mnohé z těchto klášterů, ne-li většina, rozrostly se ve veliké statkářské společnosti se složitým hospodářstvím a s privilegovanou hospodářskou správou, s mnohotvárnými životními shony, pozemkovými procesy a spletitými světskými vztahy. Bratrstvo takového kláštera, obklopeno klášterními slobodami, slobodkami a osadami představovalo panstvo v černých řízách, na něž pracovaly sta a tisíce selských rukou, a mocně vládlo svým četným sluhům, čeledi a sedlákům a potom se modlilo za všechno na světě a obzvláště za světské lidi — za vkladatele svého kláštera. Ve velikých klášterech, jako Trojický Sergijův, Iosifův Volokolamský, bylo mnoho urozených postřižených a knížat, bojarů a šlechticů, kteří i pod mnišskou řízou uchovali city vychované ve světě a zvyky lidí vládnoucí třídy. Nesprávně pochopená idea církevní modlitby za zesnulé vedla k nepoměrnému pozemkovému obohacení klášterů a postavila je do beznaděj-

ného kruhu rozporů. Už na počátku XVI. stol., v době Iosifa Volockého, jak sám psal, ve všech klášterech bylo pozemků mnoho proto, že knížata a bojarové jim dávali vsi na věčné vzpomínání duší. Společnosti poustevníků, unikajících světu, proměnil svět v privilegované nájemné modlitebny za světské hříchy a dobýval se do klidných klášterů se svými objednávkami. To byl hlavní rozpor, zostřivší všechno ostatní. Mnich, který učinil základem svého horlení pokoru a poslušenství, ‚který neměl žádné své vůle', viděl se členem korporace, která vládla četnému obyvatelstvu klášterních pozemků. Veliké kláštery byly velmi bohaté společnosti, jejichž každý člen však dával slib chudoby, zříkaje se každého majetku. Jediné ospravedlnění klášterního statkářství bylo ukázáno církevním pravidlem: ‚církevní bohatství je bohatstvím chudých'. Svět, t. j. společnost a stát, štědře uděluje klášterům statky, ukládal jim tím povinnost uspořádati veřejnou dobročinnost. Budovatelé klášterů, nejctěnější v staré Rusi, byli hluboce proniknuti vědomím svatosti této mnišské povinnosti ke světu, který přináší mnišství takové oběti: vycházeli vstříc národním potřebám, neodmítali prosící, v neúrodných letech krmili hladovějící. Tak si počínal Kirillův běloozerský klášter za svého zakladatele a jeho nejbližších nástupců: za jednoho hladu živili v klášteře denně do nových žní přes 600 lidí. Důst. Iosif, vypočítávaje kněžně Goleninové výdaje svého kláštera, psal, že na žebráky a poutníky vydáváno je u něho každoročně na penězích po 150 rub. (asi 9000), někdy i více, a obilí po 3000 čtvrtí, že v jeho jídelně se denně živí 600—700 lidí. V životě svatých se o něm vypravuje, že za hla-

du se u vrat jeho kláštera shromažďovalo z okolních vsí na 7000 lidí, kteří prosili o chléb. Jiní pohodili před klášterem své hladové děti, a sami se rozešli. Iosif poručil správci, aby děti sebral a opatřil v klášterní světnici pro poutníky, a dospělým aby rozdal chléb. Za několik dní oznámil mnich-správce: žito není a není čím živit bratry. Iosif poručil pokladníkovi, aby koupil žito. Ten namítl: nejsou peníze. Opat poručil peníze si vypůjčit a nakoupiti žito, a jídlo pro bratrstvo co nejvíce omezit. Bratří začali reptat: ‚jak je možno obživit tolik lidí! Jen nás umoří, ale lidi neobživí'. Ale o činu Iosifově se dověděli okolní statkáři, také údělní moskevští knížata a sám veliký kníže Vasilij a štědrými výpomocmi opata vysvobodili. Mnohé kláštery brzo zapomínaly na odkaz svých zakladatelů, prokazovati chudým dobrodiní, a jejich dobročinná činnost se nevyvinula v trvalé instituce, ale náhodné, neuspořádané milodary klášterních poutníků utvořily při velikých klášterech zvláštní třídu profesionálních žebráků. Chorobince byly u nemnohých klášterů, a když car na Stohlavém sněmu podnítil otázku žebráků bez přístřeší, ubohých a mrzáků, sněmovní otcové poradili shromážditi takové v chorobincích a vydržovati je na účet carské pokladny a za milodary věřících, ale o účasti církevních institucí na jejich vydržování pomlčeli. Kampak dávaly bohaté kláštery své peníze, přitékající k nim od vkladatelů a z rozsáhlých statků? Mravokárci z XVI. stol. vytrvale opakují, že kláštery proti církevním pravidlům diskontovaly, půjčovaly peníze na úroky, obzvláště svým sedlákům. Vassian Kosoj je líčí jako drsné věřitele, kteří kupili ‚lichvu na lichvu', procenta na procenta, nezámožnému dluhující-

mu sedlákovi odnímali krávu nebo koně, a jeho samého s ženou a dětmi vyháněli se své země nebo soudním pořádkem ho přivedli úplně na mizinu. Toto obvinění z ‚poskytování lichvářských půjček ubohým lidem, bylo z části projednáváno také na Stohlavém sněmu. Car se tázal: ‚církevní a klášterní peníze na procenta půjčují — líbí-li se to Bohu?' Sněmovní otcové odpověděli rozhodnutím: archijerejové a kláštery nechť půjčují peníze a obilí sedlákům svých vsí bezúročně, aby sedláci u nich žili, od nich neutíkali a vesnice jejich nepustly. Tak dílem vinou pozemkového bohatství počaly se kláštery proměňovati z útulku chudého bratrstva v půjčovní lichvářské kanceláře.

V ničem se tak názorně a ostře neprojevoval rozpor statkářsko-klášterního života proti mnišskému slibu, jako v klášterních *kormech*. To byla celá instituce, záležející v odvěkém obyčeji a dokonce na smluvním základě. Značný pozemkový vklad za duši spojován byl obyčejně s podmínkou, aby klášter, t. j. jeho správa, každoročně uspořádal bratrstvu korm na památku toho, za čí duši byl konán vklad, někdy dva kormy, v den jmenin a v den *paměti*, skonu vkladatelova. To znamená, že korm tvořil část církevního vzpomínání. Někdy odkazovali dědičný statek klášteru s podmínkou, aby obrok neplatil, ale jen dodával klášteru potraviny a peníze na zádušní mše za vkladatele. Rozeznávali kormy veliké, střední a malé: všechny byly oceněny jako zápisy do různých synodiků. Z jedné listiny r. 1637 vidíme, že velký každoroční korm v Trojickém Sergijově klášteře stál 50 rublů (neméně než 500 rublů). Kromě zádušních každoročních byly ještě náhodné kormy modlitební, kdy uro-

zení poutníci přijížděli do kláštera odsloužiti mši za zdraví, podle slibu, daného při nějaké příležitosti, nebo prostě z oddanosti k horlivci ve víře a přitom *opatřiti* bratrstvo, t. j. dobře je nakrmit a dáti mu peněžní *almužnu*. Bohatí lidé na takové kormy přiváželi do kláštera své zásoby. A člověk nemajetný nebyl ani s to, aby uspořádal takové *opatření*. Jeden mladý dvořan velikého knížete Vasilije Temného podle slibu zamýšlel opatřiti četné bratrstvo Trojického Sergijova kláštera. Ale potom se ho zmocnila rozvaha: vykoná-li svůj slib, tu přijde docela na mizinu, nezbude mu ani polovina jmění. Ke kormovým klášterním dnům je třeba ještě připojiti svátky panské, Panny Marie a ‚velikých svatých', jichž se počítalo do roka na 40, kdy bratrstva také dostávala zesílená jídla. Korm se také lišil tím od každodenní, všední stravy bratrstva, že byla zlepšována jakost jídla a zvětšovalo se množství jídel: místo černého chleba předkládali bílý pšeničný, jídel bylo u oběda ne 2 nebo 3, ale 4, ‚jedli dvakrát denně s rybou', pili kvas medový nebo kvašený, a ne ‚prostý bratrský' a pod. V klášterech měli zvláštní *kormové knihy*, kde byly vypočítány dni kormů zádušních a svátečních, někdy s popisem složení zesílených jídel a s údajem, podle kterého vkladatele je určitého dne zádušní korm. Podle jedné kormové knihy Iosifova Volokolamského kláštera z první polovice XVI. stol. je zaznamenán 51 den do roka se zádušními kormy. V rukopisné kormové knize Soloveckého kláštera, vztahující se k době cara Alekséje, zaznamenáno bylo kormových zádušních a svátečních dnů 191, více než polovina roku. Vůbec v statkářských klášterech byla otázka stravování pečlivě zpra-

cována. V nařízeních o obědech kláštera Trojického Sergijova a Tichvinského z konce XVI. stol. byl vyhotoven podrobný každodenní seznam na celý rok, co mají mnichové jísti a píti při obědě a při večeři; je zde uvedeno na 36 různých jídel horkých a studených, moučných, rybích a jiných, z nápojů kvasy, medoviny, pivo kvašené, víno.

Uvádím tyto podrobnosti, abych vysvětlil nepochopení, vzbuzené zmíněnými dokumenty o klášterních hostinách. Mnich, zaslibující se přísnému postu a každé zdrželivosti, sedal si k hostině, uspokojující vybraným požadavkům tehdejší gastronomie a dovršující bratrskou modlitbu za pokoj duše štědrého vkladatele. Byl to jeden z oněch rozporů, do jakých upadaly kláštery svými statky. Úpadek discipliny v starých klášterech je všeobecným zjevem XVI. stol., ostře zaznamenaným v literárních památkách a ve vládních aktech oné doby. Tento úpadek byl následek změny ve vybírání klášterního bratrstva, a změna byla provedena klášterním statkářstvím. K lesním poustevníkům, kteří založili tyto kláštery, přicházeli lidé, kteří si přáli sdíleti se s nimi o námahu žití na pustině a ‚duše své spasit'. Poustevník vítal příchozí drsnou otázkou: ‚chcete-li a můžete-li snášeti námahu místa tohoto, hlad a žízeň a všeliké nedostatky?' Když důst. Sergijovi odpověděli, že chtějí a mohou, pravil příchozím: ‚vězte, co vás zde očekává, buďte připraveni snášeti zármutek, bědy, smutky, všelikou námahu a nouzi, připravte se ne k pokoji a bezstarostnosti, ale k pracím, postu, všelikým pokušením a duchovním činům.' Tito lidé přišli k Sergijovi s holýma rukama, bez vkladů, jako i on přišel na své místo. Docela jiný

rozhovor měl důst. Iosif se svým bratrstvem, které se skládalo ze zámožných vkladatelů, když zamýšlel opustiti svůj klášter, který už zbohatl: ‚a my se rozejdeme po dvorech, ale vždyť jsme odevzdali všechno své jmění tomuto klášteru a spoléhali jsme se, že nás budeš opatrovati do smrti, a po smrti vzpomínat, a pokud v nás bylo sil, vyčerpali jsme je v práci pro klášter, a když nyní nemáme ani jména, ani síly, chceš nás opustit, ale nemáme s čím odejít.' Čím déle ctili horlitele ve víře, tím více plynulo ze světa vkladů do jeho kláštera, a tou měrou, jak se nakupily pozemkové vklady, tísnilo se v něm víc a více lidí, kteří hledali ne pustinnou práci a ticho, ale klášterní klid a dostatek. Ti také podkopali v XVI. stol. přísnou klášterní disciplinu dob Sergije Radoněžského a Kirilla Bělozerského. Car Ivan přímo ukázal na tento úpadek Stohlavému sněmu: ‚do klášterů vstupují ne pro spasení duše, ale pro tělesný pokoj, aby vždy hodovali.' A sněmovní otcové potvrdili carovo prohlášení uznavše, že u Sergijova kláštera nelze nařízení užíti, protože ‚ono místo je divotvorné a hosté nepřetržitě ve dne v noci tam jsou'; sněm rozhodl neužívati zákona ani v jiných velikých klášterech proti knížatům a bojarům, kteří vstoupili do kláštera s vklady velikými, aby byli opatřováni jídlem i pitím, aby pro ně byly chovány ‚kvasy sladké i trpké i vykyslé, čeho kdo žádá.' Tak dobrá idea, nesprávně pochopená a užitá, v svém následujícím rozvoji rozrušuje pořádek, který si ji osvojil s takovým nesprávným pochopením a užitím.

Ne tak zřejmě, ale ne méně silně se dotýkalo klášterní statkářství zájmů státu a sloužící třídy, shodných v poměru k tomuto statkářství.

Hojnost peněz skýtala klášterům možnost zvyšovati kupní ceny a přebírati pozemky na prodej jiným kupcům, obzvláště málo majetným sloužícím lidem, a učinila kláštery pány na pozemkovém trhu: děti bojarské si stěžovaly vládě, že ‚mimo kláštery nikdo od nikoho statek nemůže koupiti'. Viděli jsme už, jaké pozemkové operace prováděly kláštery prostřednictvím vkladů se sdačou a výměny s pridačou. Při nesmírné péči o zabezpečení duše, spojovány byly často pozemkové vklady se škodou pro zákonné dědice, příbuzné a dokonce pro vlastní rodinu vkladatelovu, a nabývaly odiosního charakteru. Někteří odkazovali klášterům své statky za duši, aby se tyto statky ‚jejich blízkému rodu nedostaly', a aby příbuzní nemohli využíti svého práva výkupu, odkazatelé nebo vkladatelé určovali takové vysoké výkupné ceny vkladných statků, že jejich výkup byl nemožný. Někdo odkázal klášteru celé své jmění, ponechávaje ženu bez jakéhokoli zabezpečení, a jen prosil bratrstvo, aby ‚jeho ženu vydělili, jak jim, pánům, Bůh oznámí.' Obzvláště těžce se čte vkladní listina (r. 1580) jedné vdovy: svůj statek, otce svého požehnání, odkázala do kláštera za duši otcovu i za duši svou; měla dva syny, jednoho čtyřletého, druhého půlročního, i prosí archimandrita s bratrstvem, aby se smilovali, těch mých dětiček po dvorech nepustili.' Takovými rozmanitými cestami statky sloužících lidí, které byly přídavkem k poměstím, odcházely ze sloužících rukou klášterům, čímž byla vláda přinucena pro podporu vojenské služební hodnosti svých služebníků nahrazovati jejich statková ochuzení zesílenými poměstnými a peněžnými platy. Aby zastavili nebo aspoň uspořádali tento odchod

půdy ze sloužícího prostředí do nesloužícího, počali v XVI. stol. zakazovati klášterům bez oznámení panovníkovi kupovati, bráti do zástavy i za duši statky od sloužících lidí. Klášterní statkářství činilo státu i sloužící třídě ještě jinou obtíž. Viděli jsme už, jak se o svou půdu báli státní sedláci, v jejichž sousedství vznikal klášter. Tuto obavu měli s nimi i sousední statkáři, a nezřídka byla ospravedlněna u těchto i oněch: jejich pozemky se tak neb onak dostávaly klášterům. Kláštery, vyprošujíce si široká privilegia strany daní a povinností, mohly osidlovati své pustiny za privilegovaných podmínek, povolávajíce sedláky ze sousedních státních a soukromých pozemků, odnímajíce daňové i obročné poplatníky selským společnostem i sloužícím statkářům. Už k polovině XVI. stol. dosáhlo klášterní statkářství rozměrů pro stát tíživých. Jeden z Angličanů, kteří byli v Moskvě v oné době, psal, že v moskevské říši se staví množství klášterů, které dostávají veliké důchody ze svých pozemků, neboť mniši vládnou třetině celého pozemkového vlastnictví ve státě (tertiam fundorum partem totius imperii tenent monachi). To jest poměr udaný podle oka, a nedosažený přesným výpočtem; ale neúplné pozemkové knihy, které se nám zachovaly z onoho století, ukazují, že vůbec není dalek skutečnosti, a místy se jí velmi blíží. Některé kl áštery se oddělovaly z řady druhých svým pozemkovým bohatstvím. Kirillův bělozerský klášter měl r. 1582 na 20.000 děsjatin orné půdy, nečítajíc lada a lesy. Anglický vyslanec Fletcher, který přijel do Moskvy r. 1588, píše, že ruské kláštery dovedly zaujmouti nejlepší a nejpříjemnější místa ve státě, že některé z nich mají pozemkového dů-

chodu od 1000 do 2000 rublů (nejméně 40.000 až 80.000 na našich penězích). Ale za největšího boháče ze všech církevních statkářů uznává Fletcher Trojický Sergijův klášter, který prý měl pozemkových a jiných důchodů na 100.000 rublů ročně (asi 4 miliony rublů). Taková spousta pozemkového bohatství unikala bezprostřednímu použití státní moci v době, kdy zesílený rozvoj poměstného držení bolestněji a bolestněji jí dával cítiti nedostatek půdy, vhodné pro hospodářské zabezpečení ozbrojených sil země.

Klášterní statkářství bylo dvojnásob neopatrnou obětí, kterou přinesla nábožná společnost nedostatečně jasně pochopené idei mnišství: překáželo mravnímu uspořádání samých klášterů, a v téže době porušovalo rovnováhu hospodářských sil státu. Nejdříve bylo cítiti jeho vnitřní mravní nebezpečí. Už v XIV. stol. strigolnici povstávali proti vkladům za duši a všelikým darům kostelům a klášterům za zesnulé. Ale to byli kacíři. Brzo sám vůdce ruské hierarchie vyjádřil pochybnost, sluší-li se klášterům vládnouti dědinám. Jeden opat se otázal mitropolity Kipriana, co má dělati se vsí, kterou kníže dal jeho klášteru. Svatí otcové, odpověděl mitropolit, neuložili mnichům vládnouti lidem a vsím; když řeholníci budou vládnout dědinám a uváží se v světské starosti, čím se budou lišiti od lidí světských? Ale Kiprian se zastavuje před přímým závěrem svých nařízení a svoluje ke kompromisu: navrhuje, aby dědinu přijali, aby ji však spravoval ne mnich, ale světský člověk, který by přivážel odtud do kláštera všechno hotové, žito a jiné zásoby. A důst. Kirill Bělozerskij byl proti držení vsí a odmítal nabízené mu pozemkové vklady, ale byl přinucen

ustoupiti naléhání vkladatelů a repotu bratrstva, a klášter už za něho počal získávati statky. Ale pochybnost, jednou vzniknuvši, vedla k tomu, že kolísající mínění se rozdělila na dva ostře se lišící názory, které utkavše se podnítily hlučnou otázku, která vzrušovala ruskou společnost téměř do konce XVI. stol., a zanechala jasné stopy v literatuře i v zákonodárství oné doby. Ve vzniklém sporu se projevily dva směry mnišství, vycházející z jednoho pramene, z myšlenky o nutnosti přetvořiti stávající kláštery. Společný život velmi těžce se v nich zakořeňoval; dokonce i v těch z nich, o nichž se mělo za to, že v nich společně žijí, porušován byl společný život příměsí odděleného. Jedni chtěli od základu přetvořiti všechny kláštery na zásadě nezištnosti, osvoboditi je od statků; druzí doufali napraviti klášterní život obnovením přísného společného žití, které by smiřovalo klášterní statkářství s mnišským zřeknutím každého majetku. První směr vedl důst. Nil Sorskij, druhý důst. Iosif Volockij.

Postřiženec Kirillova kláštera Nil dlouho žil na Athosu, pozoroval tamní a cařihradské poustevny a vrátiv se do vlasti, založil na řece Soře v bělozerském kraji první poustevnu v Rusku. *Poustevnické* žití je prostřední forma mnišství mezi společným žitím a osamělým poustevnictvím. Poustevna se podobá osobňaku svou těsnou soustavou dvou — tří cel, zřídka více, a společnému žití tím, že bratrstvo mělo stravu, šaty, práce — všechno společné. Ale podstatná zvláštnost poustevnického žití je v jeho duchu a směru. Nil byl přísný poustevník, ale chápal pustinný život hlouběji, než jej chápali v staroruských klášterech. Pravidla poustevnického ži-

tí, vytěžená z výtvorů starých východních horlitelů dobře jím prostudovaných a z pozorování současných řeckých pousteven, vyložil ve svém poustevnickém ustavu. Podle tohoto ustavu horlení pro víru není v tom, že mnich vyhovuje všem předpisům o vnějším chování, ne fysický zápas s tělem, ne mučení ho všelikými nedostatky, postem až do hladu, tělesnou prací nad síly a nesčetnými poklonami v modlitbách. ‚Kdo se modlí jen ústy, a rozumu nedbá, ten se modlí do vzduchu: Bůh vnímá rozum.' Poustevnický čin — to je *rozumové* nebo *myšlenkové konání*, soustředěná vnitřní práce ducha o sobě samém, záležející v tom, aby ‚se rozumem střehlo srdce' před myšlenkami a vášněmi, zjevně přívátými nebo vznikajícími z neuspořádané lidské povahy. Nejlepší zbraň v zápase s nimi je myšlenková, duchovní modlitba a nemluvnost, neustálé pozorování svého rozumu. Tímto zápasem se dosahuje takové výchovy srdce a rozumu, jejíž silou náhodné, pomíjející záchvaty věřící duše se skládají v trvalou náladu, činící ji nepřístupnou všedním neklidům a pokušením. Skutečné zachování přikázání, podle ustavu Nilova, je nejen v tom, aby skutkem nebyly porušovány, ale v tom, aby ani v duchu se nepomýšlelo na možnost jejich porušení. Tak se dosahuje vyššího duchovního stavu, oné, podle výrazu ustavu, ‚nevýslovné radosti', kdy umlká jazyk, dokonce modlitba prchá od úst, a rozum, živitel citů, pozbývá vlády nad sebou, veden ‚silou jinou', jako zajatec; tehdy ‚ne modlitbou se modlí duch, ale bývá něco vyššího než modlitba'; tento stav je předtucha věčného blaženství a když rozum je přízpůsoben pocíititi to, zapomíná i sebe, i všechny, zde na zemi jsoucí. Takové je poustevnické

‚rozumové konání' podle ustavu Nilova. Před smrtí (r. 1508) Nil odkázal žákům, aby mrtvolu jeho hodili do příkopa a pochovali ho ‚se vším zneuctěním', připojiv, že ze všech sil se snažil nebýti hoden žádné cti a slávy ani za života, ani po smrti. Staroruská hagiografie vykonala jeho odkaz, nesestavila jeho životopisu, ani církevní bohoslužby, třebaže ho církev prohlásila za svatého. Pochopíte, že v tehdejší ruské společnosti, obzvláště v mnišství, nemohl se státi směr důst. Nila silným a širokým hnutím. Mohl shromážditi kolem poustevníka těsný kroužek stejně smýšlejících žáků-přátel, vlíti živný proud do literárních směrů doby, nezměniv jejich řečiště, vrhnouti několik světlých ideí, schopných osvětliti všechnu chudobu ruského duchovního života, ale příliš pro tento život nezvyklých. Nil Sorskij i v bělozerské pustině zůstal athosským pozorujícím poustevníkem, působícím na ‚rozumové, myšlenkové', ale cizí půdě.

Zato plně domácí, rodná půda byla pod nohama jeho odpůrce důst. Iosifa. Vrstevníci nám zachovali dosti rysů pro určení této naprosto reální, úplně praktické osobnosti. Jeho žák a synovec Dosifej ve své řeči nad jeho hrobem líčí Iosifa s portrétovou přesností a podrobností, třebaže tónem poněkud povzneseným a strojeným jazykem. Iosif, procházeje drsnou školou mnišství v klášteře Pafnutije Borovského, vynikal nad všechny jeho žáky, spojuje v sobě jako nikdo v klášteře rozmanité vlastnosti duchovní i tělesné, vtipnost a pružnost rozumu spojuje s důkladností, měl plavnou a čistou výslovnost, příjemný hlas, zpíval a předříkával v kostele jako hlaholivý slavík, takže uváděl posluchače v pohnutí: nikdo nikde nepředříkával a nezpíval

jako on. Svaté písmo znal nazpamět, v rozhovorech je měl stále na jazyku, a v klášterních pracích byl dovednější než všichni v klášteře. Byl prostřední postavy, hezké tváře, a měl kulatou a ne příliš velikou bradu, temně rusé, později zšedlé vlasy, byl veselý a přívětivý v chování, soucitný k slabým. Církevní i klášterní pravidla, modlitby a poklony k zemi vykonával v ustanovenou dobu, věnuje ostatní hodiny klášterním službám a ručním pracím. V jídle a pití zachovával míru, jedl jednou denně, někdy ob den, a všude se šířila sláva jeho ctnostného žití a dobrých vlastností, jimiž byl naplněn. Je zřejmo, že to byl člověk pořádku a discipliny, se silným cítěním skutečnosti a lidských vztahů, s nevysokým míněním o lidech a s velikou věrou v sílu ustavu a návyku, lépe chápající potřeby a slabosti lidí než povýšené vlastnosti a snahy duše lidské. Mohl si pokořovati lidi, zlepšovati je a přiváděti k rozumu, obraceje se k jejich zdravému smyslu. V jednom z jeho životopisů, napsaných vrstevníky, čteme, že silou jeho slova zmiňovány byly zdivočelé mravy mnohých hodnostářů, kteří s ním často rozmlouvali, i počínali žíti lépe: ‚celá volocká země se tehdy k dobrému životu obrátila.' Tam také stojí, jak Iosif přesvědčoval pány o výhodě shovívavě se chovati k sedlákům. Tíživá robota ničí rolníka, a zchudlý rolník je špatný pracovník a platič. Na zaplacení obroku prodá svůj dobytek: čímpak bude orat? Jeho díl zpustne, stane se nevýnosným, a sedlákovo zchudnutí padne na samého pána. Vesměs rozumné selsko-hospodářské představy — a ani slova o mravních pohnutkách, o lásce k lidem. Za takového zacházení s lidmi a věcmi Iosif, který podle svého přiznání neměl

nic svého, když se usídlil ve volokolamském lese, mohl po sobě zanechati jeden z nejbohatších klášterů v tehdejším Rusku. Připojíme-li ke všemu tomu nezvratnou vůli a fysickou neúnavnost, dostaneme dosti úplný obraz opata-hospodáře a administrátora, — typ, jemuž se s větším nebo menším zdarem podobala většina zakladatelů staroruských klášterů společným nákladem vydržovaných. Při založení kláštera, když nebylo u něho ještě mlýna, mleli obilí ručními žernovy. Touto prací se po jitřní mši horlivě zabýval sám Iosif. Jeden přicestovalý mnich, přistihnuv opata při takové práci nehodící se jeho hodnosti, zvolal: ‚co to děláš, otče. Pusť mne' — a postavil se na jeho místo. Nazítří znovu našel Iosifa u žernovů a znovu se postavil na jeho místo. Tak se to opakovalo mnoho dní. Konečně mnich opustil klášter se slovy: ‚nepřemelu tohoto opata'.

Na církevním sněmu r. 1503 se oba borci setkali a utkali. Poustevnický světový názor Nilův byl úplně proti klášternímu statkářství. Pobuřovali ho, jak psal, ti mniši, kteří se točili pro zisk; jejich vinou život mnišský, kdysi závidění-hodný, se stal ‚ohavným'. Vyhnutí není těmto lžimnichům v městech i vsích; majetníci domů jsou na rozpacích a rozhorleni vidouce, jak nestoudně se tito ‚prosebníci' kupí u jejich dveří. Nil také počal prositi velikého knížete, aby kláštery neměly vsí, a aby řeholníci žili po pustinách a živili se prací rukou svých. Veliký kníže předložil tuto otázku na sněmu. Nil a stojící za ním bělozerští poustevníci mluvili o skutečném smyslu a určení mnišství; Iosif poukazoval na příklady z dějin východní a ruské církve a přitom vyslovil takovou řadu praktických úvah: ‚Nebudou-li u klášterů vsi, tu jak počestný a

ušlechtilý člověk přijme postřižiny, a nebude-li starců z dobrých rodů, kde vzíti lidi na metropoli, na arcibiskupy, biskupy a na jiná církevní úřední místa? A tak, nebude-li čestných a ušlechtilých starců, tu i víra zakolísá.' Tento sylogismus po prvé byl vysloven při posuzování církevně praktické otázky. Církevní autority neukládaly klášterům úkol, aby byly školkami a kolébkami vyšších církevních hierarchů a neuznávaly za nevyhnutelnou záštitu víry hierarchii pocházející z dobrého rodu, jak tomu bylo v Polsku. První předpoklad vypůjčil si Iosif z prakse ruské církve, v níž vyšší hierarchové obyčejně pocházeli z klášterů; druhý předpoklad byl osobním snem nebo osobním předsudkem Iosifa, jehož předek, vystěhovalec z Litvy, se stal volokolamským šlechticem statkářem. Sněm byl s Iosifem zajedno, a své usnesení předložil Ivanu III. v několika dokladech, velmi učeně sestavených, s kanonickými a historickými odůvodněními. Ale co budí v těchto dokladech údiv: na sněmu neuznávali jen klášterní statkářství, a velikému knížeti sněmovní otcové prohlásili, že neráčí dáti ani arcibiskupské pozemky, proti nimž na sněmu nikdo nemluvil. Věc se vysvětluje mlčelivou taktikou strany, která na sněmu zvítězila. Iosif věděl, že za Nilem a jeho nezištnými stojí sám Ivan III., který potřeboval klášterních pozemků. Těchto pozemků bylo těžko hájiti: sněm s nimi také spojil dědičné statky arcibiskupské, proti nimž nic nenamítali, zevšeobecnil otázku, rozšířiv ji na všechny církevní pozemky, aby ztížil její řešení i strany klášterních statků. Ivan III. mlčky ustoupil sněmu. A tak věc o sekularisaci klášterních statků, vznesená kroužkem zavolžských poustevníků z pohnutek

náboženskо-mravních, setkala se s mlčelivým ospravedlněním hospodářských potřeb státu a rozbila se o odpor vyšší církevní hierarchie, která ji změnila v odiosní otázku odnětí všech nemovitostí církvi.

Po sněmu otázka klášterních dědičných statků byla přenesena s praktické půdy na bezpečnější literární. Vznikla živá polemika, trvající téměř do konce XVI. st. Je velmi zajímavá: srazily se v ní rozmanité a vážné zájmy, které zajímaly tehdejší ruskou společnost, vyslovily se nejrozumnější hlavy století; s ní přímo nebo nepřímo se pojily nejjasnější zjevy ruského duchovního života oné doby. Ale její výklad není v plánu mé práce. S jejím průběhem je možno dobře se seznámiti podle krásné práce zesnulého profesora A. S. Pavlova *Historický náčrt sekularisace církevních pozemků v Rusku.* Spokojím se nečetnými rysy. Jako nejvýznamnější odpůrci ‚osifljanů', jak říkali stoupencům Iosifovým, vystoupili v polemice kníže-mnich Vassian Kosoj a s Athosu přicestovalý Maksim Grek. Spisy Vassianovy jsou mravokárné pamflety: háje svého učitele Nila Sorského, jasnými, nezřídka pravdivě ostrými rysy líčí nemnišský život statkářských klášterů, hospodářskou starostlivost mnichů, jejich povolnost před silnými a bohatými, ziskuchtivost, lichvářství a kruté zacházení s jejich sedláky. Hovoří v něm nejen rozhorlenost nezištného poustevníka, ale často i podráždění bývalého pána z rodu knížat Patrikejevých proti lidem a institucím, které ničí bojarské statkářství. Vassian kloní svou řeč k týmž obviněním, které později přímo vyslovil jeho stoupenec kníže Kurbskij: ziskuchtiví mniši svým selským hospodařením zničili selské pozemky, a zdůraz-

ňováním spasitelnosti vkladů za duši způsobili, že na vojně sloužící statkáři se měli hůře než mrzáci, ubožáci. Spisy Maksima Greka proti klášternímu statkářství jsou prosty polemických zbytečností. Klidně rozbírá předmět podle podstaty, třebaže se místy neobejde bez pichlavých poznámek. Iosif, zaváděje přísné společné žití v svém klášteře, doufal, že napraví klášterní byt a odstraní rozpor mezi mnišským zřeknutím majetku a pozemkovými bohatstvými klášterů spíše didaktickou, než praktickou kombinací; neboť za společného žití všechno náleží klášteru a nic jednotlivým mnichům. To je totéž, namítá Maksim, jako kdyby někdo, vstoupiv do tlupy loupežníků a naloupiv s nimi bohatství, chycen později, začal se omlouvati při mučení: nejsem vinen, protože všechno zůstalo u soudruhů, a nic jsem jim nevzal. Vlastnosti skutečného mnicha nikdy se neslučí se vztahy a zvyky ziskuchtivého mnišstva: taková je základní myšlenka polemiky Maksima Greka.

Literatura znamenala tehdy ještě méně pro vládní činnost, než znamenala později. Přes všechna polemická úsilí a úspěchy nezištných zanechala moskevská vláda po sněmu r. 1503 útočných plánů proti klášterním statkům a obmezila se na obranu, obzvláště poté, kdy pokus cara Ivana asi r. 1550 využíti pozemků mitropolské katedry blízkých Moskvě pro hospodářské zabezpečení sloužících lidí setkal se s rozhodným odporem se strany mitropolitovy. Dlouhá řada ukazů a široké úvahy na Stohlavém sněmu o klášterních nepořádcích, nerozhodujíce otázku v její podstatě, zkoušely různá opatření, jimiž by byla zamezena další pozemková obohacování kláštera na účet sloužící třídy, ‚aby služba ne-

byla zkrácena a pozemky ze služby nevycházely'; zesiloval se také vládní dozor nad klášterními důchody a výdaji. Všechna jednotlivá opatření byla dovršena usnesením církevního sněmu za účasti bojarů 15. ledna 1580. Bylo rozhodnuto: arcibiskupové a kláštery nesmějí kupovati statky od sloužících lidí, přijímati je v zástavu ani za duši a žádným způsobem nesmějí své državy zvětšovat; statky, koupené nebo vzaté do zástavy od sloužících lidí arcibiskupy a kláštery před tímto usnesením, budtež odevzdány panovníkovi, který za ně zaplatí nebo ne — jeho vůle. To je vše, čeho mohla nebo dovedla dosáhnouti od duchovenstva moskevská vláda XVI. stol. strany klášterních statků.

V příští hlavě uvidíme spojitost takového východiska věci s osudem sedláků, k nimž se obracíme ve svém studiu.

HLAVA TŘICÁTÁ ŠESTÁ.

Spojitost klášterního statkářství s nevolnickým právem. — Sedláci v XV.—XVI. st. — Druhy selských osad. — Vztah obydlené orné půdy k úhorům. — Oddíly statkářů. — Vztahy sedláků 1. k statkářům, 2. ke státu. — Společenská organisace sedláků. — Otázka selské občiny. — Sedlák ve svém zemědělském hospodářství. — Výpomoc, půjčka, výsady. — Selské díly. — Povinnosti. — Závěr.

Slíbil jsem ukázati spojitost mezi otázkou klášterních dědičných statků a osudem sedláků. Jaká pak spojitost, pravděpodobně jste se v duchu tázali, mohla býti mezi pořádky zjevů tak různorodými? Spojitost byla a přitom dvojí. Především, klášterní statky se utvořily z pozemků sloužících lidí a z pozemků státních i korunních, které tvořily zásobní fond pro zabezpečení sloužících lidí. Po nezdaru pokusů získati znovu pozemky, jichž se dostalo klášterům, eráru nebo sloužícím lidem, všechno, co státní hospodářství ztrácelo na klášterním statkářství, musilo nabývati na selské práci, zvětšujíc její daňové zatížení. A potom, výsadní pozemky klášterů byly neustálou hrozbou důchodnosti pozemků státních i sloužících, vábíce k sobě sedláky s těch i oněch svými výsadami. Vláda byla nucena pro oslabení těchto nebezpečí policejními opatřeními obmeziti selské právo na přechod. Toto obmezení není ještě nevolnictví sedláků; ale, jak uvidíme, připravilo policejní půdu pro toto nevolnictví. Takovým způsobem klášterní statkářství v jedné a téže době napomáhalo i k zvětšenému zdanění selské práce, i k zmenšení její svobody. Touto vnitřní spojitostí obou faktů možno vysvětliti i podobu jejich vnějších dějin. Všechny tyto neplodné literární spory o klášterní statky a nesmělá zákonodárná úsilí obmeziti

jejich rozšíření — jak živě připomínají právě tak neplodné výklady v tisku o škodlivosti nevolnického práva a neklidné starosti vlády o jeho zmírnění za panování Kateřiny II., Aleksandra I. a Mikuláše I. Obraťme se k sedlákům XV.—XVI. stol.

Budete-li zkoumati selské obyvatelstvo podle pozemkových knih XVI. st., představí se vám toto obyvatelstvo s vnější strany v takové podobě. Kolem vsi s kostelem, skládající se ze 4 až 10 selských dvorů, zřídka jich bylo více, a někdy jen z panského statku s dvory duchovenstva a několika poustevnami starců a staric, žebráků, živících se u kostela, rozptýleny byly tu a tam dědiny, nové osady a samoty, které tíhly k této vsi, jako k svému církevnímu a hospodářsko-správnímu středisku. Osada s kostelem, při němž byly jen dvory duchovenstva, a celý žebráků v ústředních oblastech, stejně jako na novgorodském severu, nazývala se *pogost*. Osada bez kostela, ale s dvorem statkářovým nebo s nějakými hospodářskými budovami, třebas bez selských dvorů, nazývala se *seljco*. Osady, vzniklé na rovině, na díle po prvé zoraném, měly název *počinki;* počinok se obyčejně skládal z jednoho selského dvora. Průběhem doby počinok oživoval a vzrůstal, vedle původního dvora vznikal jeden nebo dva jiné; tehdy se stával *děrevni*. Děrevňa se proměnila v *pustošj*, nezůstaly-li v ní obydlené dvory, a orná půda ležela ladem nebo vzdělávána byla jen část její dojížděním z nejbližší vsi. V okrese Vochňa moskevského újezdu, který náležel údělnému knížeti Vladimiru Andrejevičovi, a potom přešel k Trojickému Sergijovu klášteru, byly na sklonku XVI. st. 3 pogosty obydlené a 2 pusté,

kde kostely ‚stály bez zpěvu' a bez duchovenstva, 1 obydlené seljco, kde klášterní správce oral pro sebe 24 děsjatin bídné země, 111 děrevní a 36 pustoší.

Hraničící role sousedních osad musila býti podle zákona ohrazena oběma stranami ‚na polovici', aby dobytek nespásal osení. Každý selský dvůr měl svůj oddělený pozemkový díl s příslušným mu prostranstvím luční půdy, senokosu, který se měřil podle kup sena (20 kup na děsjatinu). Tehdy bylo obvyklé úhorové zemědělství tří polí. Orná půda se dělila na tři pole, ozimoje (ozim), jarovoje (jařina) a parovoje (úhor). Ale málokde se orná půda opravdu všechna vzdělávala: pro vyčerpání půdy a přesuny obyvatelstva větší nebo menší prostranství orné půdy zůstala ležeti ladem na neurčitou dobu. V ústředních oblastech a na novgorodsko-pskovském severozápadu úhor naprosto převládal nad zorávanými poli: tam na dědičných statcích připadala děsjatina role na 2—6 děsjatin úhoru, v poměstích na 12—29 děsjatin, na klášterních pozemcích na 1—14 děsjatin, a na pozemcích arcibiskupských dokonce na 4—56 děsjatin. Ale ‚pustota' se skládala ne z jednoho čerstvě opuštěného úhoru: tvořily ji rozsáhlé plochy lesa oraného i neoraného, t. j. vyrostlého na dávném úhoru nebo na místě neoraném. Abych vám jasněji představil poměr orné půdy k úhorem ležící lesní pustotě, uvedu několik číslic z pozemkové knihy r. 1577, popisující pozemky kolomenského újezdu. Zde na pozemcích klášterních a služebních, poměstných i statkářských, půdy orané s lukami se počítalo 46 tisíc děsjatin v třech polích, kdežto úhorem leželo a lesem bylo porostlých 275 tisíc děsjatin, t. j. země ‚obydlená',

vzdělávaná tvořila šestinu pustoty, jinak řečeno, ze 7 děsjatin vzdělávala se jen jedna (asi 14%). Vypočítáme-li tento vztah podle druhu statkářů, shledáme, že u sloužících statkářů připadlo orné půdy s lukami 1 děsjatina na 3—4 děsjatiny úhoru a lesa (20—25 %), u poměščíků jedna na 6—7 (12—14%), u klášterů jedna na 10 děsjatin (9%). Tak tomu bylo v jednom z ústředních dávno osídlených újezdů. S převahou pustoty téměř právě takovou se shledáváme v újezdě ještě ústřednějším; podle knihy z r. 1584 v surožském stanu moskevského újezda sloužící statkáři orali a kosili po 1 děsjatině na 3 děsjatiny úhoru a lesa (25%), poměščici po 1 děsjatině na 7 (12%), kláštery po 1 děs. na 6 (14%). Ve vzdělávání půdy jsou zde kláštery, jak vidíte, povšechně pozadu za světskými statkáři. Ale jinde se setkáváme na jejich pozemcích s příznivějším poměrem: tak ve zmíněném okrese Vochně Trojického Sergijova kláštera podle knihy s konce XVI. st. vzdělávalo se po 1 děs. na ½ děsj. pustoty (67%), a z 31 tisíc děs. téhož kláštera v újezdě Perejaslavlje Zaleského orali a kosili 10 tisíc děs. (32%). Když tomu tak bylo v ústředních oblastech, tu dokonce od Moskvy na sever a východ možno očekávat ještě tísnivější rozměry pustoty, která na některých místech dosahovala 94%. Ostatně i zde se setkáváme s řídkými výjimkami. Okres Nerechta kostromského újezdu byl starou državou Trojického Sergijova kláštera. V tomto okresu bylo u osady Fedorovskoje s dědinami podle knihy z r. 1592 zaznamenáno úhoru a lesa 30% — poměr opačný tomu, který jsme viděli v krajích nedaleko Moskvy. To dokazuje, že stupeň vzdělání země závisel ne tak na vlastnosti půdy, jako

na jiných krajových a historických podmínkách. Přes výjimečná hospodářství orné díly v mnoh krajích byly nepatrné a rozptýlené ostrůvky prostřed rozsáhlých nedotčených nebo opuštěných úhorů. Z uvedených faktů je viděti, že zkoumajíce moskevské pozemkové knihy XVI. st., máme co činiti s potulným a drobně rozptýleným selským obyvatelstvem, které, nemajíc peněz nebo pohnutek široce a trvale vzdělávati rozsáhlé lesní prostranství před ním ležící, spokojovalo se skrovnými díly a když z nich urvalo několik úrod, ponechávalo je neurčitě dlouhému odpočinku, aby na druhé novině opakovalo dřívější operace.

Pozemky, na nichž žili sedláci, podle druhu statkářů se dělily na 3 kategorie: na pozemky *církevní*, náležející církevním institucím, na *služební* nebo *bojarské*, nacházející se v držení sloužících lidí, a *panovníkovy*. Tyto se znovu dělily na 2 kategorie: na panovníkovy *palácové*, připsané k paláci a tvořící jakoby jeho soukromé vlastnictví, a panovníkovy *černé*, t. j. státní, které nebyly v žádném soukromém držení. Rozdíl mezi pozemky palácovými a černými byl spíše hospodářský než právní: důchody z nich byly speciálně určovány na vydržování panovníkova dvora a docházely spíše in natura než v penězích. Proto pozemky jedné kategorie zhusta přecházely do druhé a v XVII. st. se tyto i ony smísily, spojivše se pod jednou palácovou správou. Takovým způsobem v moskevské říši XVI. st. byly 3 kategorie statkářů: panovník, církevní instituce a sloužící lidé. Na celém prostranství moskevské říše se nesetkáváme s jinými soukromými statkáři, t. j. nebylo sedláků-majetníků. Sedláci všude žili na cizích pozem-

cích, církevních, služebních nebo panovníkových; i když byli usazeni na černých pozemcích, které nebyly ničím soukromým majetkem, nepokládali sedláci tyto pozemky za své. O takových pozemcích sedlák XVI. st. říkal: ‚tato půda je velikého knížete a v mém držení'; ‚tato země je Boží a panovníkova, ale role a žito jsou naše'. A tak černí sedláci velmi jasně rozeznávali právo vlastnictví na zemi od práva užívati jí. To znamená, že podle svého pozemkového položení, t. j. podle právního a hospodářského vztahu k půdě byl sedlák XVI. st. rolníkem bez půdy, pracujícím na půdě cizí. Z takového položení se vyvinuly svérázné vztahy právní, hospodářské a státní.

Prozkoumáme především právní vztahy sedláků podle země, t. j. jejich vztahy k statkářům. Sedlák byl volný zemědělec, usazený na cizí půdě podle smlouvy se statkářem: jeho svoboda byla vyjádřena v selském *vychodu* nebo *otkazu*, t. j. v právu opustiti jeden díl a přejíti na druhý, od jednoho statkáře k druhému. Původně toto právo nebylo obmezeno zákonem: ale sama vlastnost pozemkových vztahů ukládala oboustranné obmezení jak tohoto práva sedlákova, tak i libovůle statkářovy ve vztahu k sedlákovi; statkář na příklad nemohl vyhnati sedláka s pozemku před žněmi, jako ani sedlák nemohl opustiti svůj díl, nevypořádav se se statkářem po ukončení žní. Z těchto přirozených vztahů selského hospodářství vyplývala nutnost ustálené, zákonem ustanovené lhůty pro selský vychod, když obě strany mohly navzájem vyúčtovat. Zákoník Ivana III. ustanovil k tomu jednu závaznou lhůtu — týden před dnem sv. Jiří podzimního (26. listopadu) a týden následující po tomto

dni. Ostatně v pskovské zemi v XVI. st. byla jiná zákonná lhůta pro selský vychod, a to v den Filippovy přípravy k postu (14. listopadu). To znamená, že sedlák mohl opustit díl, když se skončily všechny polní práce, a obě strany mohly navzájem vyúčtovat. Sedlákova svoboda se vyjadřovala také tím, že uzavíral se statkářem pozemkovou smlouvu, když se usazoval na cizí půdě. Podmínky této nájemné smlouvy byly vykládány v *porjadných gramotách* nebo *zápisech*. Sedlák se umlouval se stakářem jako svobodná, právnicky s ním rovnoprávná osoba. Přijímal od majetníka větší nebo menší díl země, podle svých pracovních možností. Proto tyto díly byly neobyčejně rozmanité. Sedlák najímal určitou část *obži* nebo *vyti*. Obža a vyť byly daňové jednotky pozemkové míry, z nichž první se určovalo prostranství orné půdy na novgorodském severu, kdežto druhou v ústředních oblastech. Obžou se všeobecně nazýval díl od 10 do 15 děsjatin v třech polích, podle jakosti půdy. Vyť byla jednotkou poněkud významnější, třebaže také velmi proměnlivou z téže příčiny nebo podle místních zvyků. Normální nebo erární rozměr vyti dobré země byl 18 děsjatin, průměrné 21, špatné 24 děsjatin ve třech polích. Ostatně v hospodářském běhu bývaly vyti i větších, i menších rozměrů. Sedlák, pravil jsem, přijímal od statkáře určitý díl obži nebo vyti, málokdy celou vyť nebo obžu, a v porjadné listině vykládal podmínky, za nichž najal půdu. Nového přistěhovalce přijímali opatrně, vybíravě: nezřídka musil oznámiti několik ručitelů, kteří by za něho ručili v tom, že bude za jejich ručení žíti v té a té vsi nebo dědině ‚jako sedlák', zemi orat a dvůr zařídí, nové budovy sta-

vět a staré opravovat, a neuprchne. Ručiteli byli buď sedláci téhož statkáře, s nímž přistěhovalec uzavřel smlouvu, nebo dokonce postranní lidé. Jestliže se nájemce usadil na pustoši, a nevcházel do hotového dvora s obydleným, vzdělaným dílem, zavazoval se stavení postavit i role orat, pole ohradit, role i luka čistit, žíti tiše a klidně, krčmu nedržet a žádným zlodějstvím se nezabývat: jestliže závazky nebyly vykonány, platil sedlák nebo jeho ručitelé *zastavu*, pokutu. Potom smlouvou ustanovili platy a povinnosti, které měl konati sedlák za užívání najaté půdy. Nový osadník se buď podroboval všeobecnému položení zároveň s jinými sedláky, mezi nimiž se usadil, nebo uzavíral zvláštní osobní podmínky. Na některých panstvích všechny povinnosti sedlákovy byly spojovány v určitém peněžním nebo obilním obroku: na některých místo peněžních a naturálních platů se sedlák zavazoval vykonávati umluvené práce pro statkáře. Ale nejčastěji se setkáváme se smíšenými podmínkami: kromě obroku v penězích nebo v obilí zavazoval se ještě sedlák konati ve prospěch statkářův robotu, která se nazývala *izdělje* nebo *panské dílo*. Spojení obroku a roboty se vysvětluje tím, že vycházely z různých hospodářských pramenů. Peněžní a obilní obrok v staré Rusi byl vlastně nájemným platem za užívání cizí půdy. Izdělje mělo původ docela jiný. Sedlák, usazuje se na cizí půdě, často přijímal od pána *půjčku* nebo *výpomoc;* za to místo placení úroků se zavazoval k doplňujícím pracím na majetníka, nejčastěji vzdělávati určité množství panské země. A tak robota v staré Rusi vznikla ze spojení pozemkového nájmu s peněžní nebo jinou půjčkou. Ale takový byl jen původní vý-

znam izdělí, časem se stalo součástí obvyklých povinností sedlákových, jako se půjčka stala obvyklou podmínkou pozemkových selských smluv. Prozkoumáme rozměry a způsoby selského obroku, až budeme mluviti o hospodářském položení sedláků. A tak sedláci XVI. st. byli podle svého poměru k statkářům volnými a přecházejícími nájemci cizí půdy, panovníkovy, církevní nebo služební.

Nyní prozkoumáme poměr sedláků k státu. V XVI. st. nebylo selství ještě vrstvou v politickém smyslu slova. Bylo tehdy dočasným volným stavem, přesněji, položením, a ne trvalým závazným stavem se zvláštními, jen jemu příslušnými právy a povinnostmi. Jeho podstatnou zvláštností bylo *zaměstnání;* volný člověk se stal sedlákem od té chvíle, kdy ‚zasadil pluh' na poplatném díle, a přestával býti sedlákem, jakmile opustil zemědělství a chápal se jiného zaměstnání. Povinností se tudíž tehdy osoba zbavovala zároveň se zřeknutím práv, s nimi spojených. Něco docela jiného vidíme ve vrstvách později utvořených; zřeknutím stavovských práv nebo jejich ztrátou se osoba neosvobozovala od stavovských povinností; rolník nesl svou robotu, třebaže nevzdělával svého dílu; šlechtic sloužil, třebaže ani neměl půdy. V XVI. st. pozemkovou daň, doléhající na sedláka, nelze nazvati jeho stavovským závazkem. Zde byly zachovávány dosti jemné rozdíly, které se ponenáhlu stíraly tvořením stavů. Selská pozemková daň doléhala vlastně ne na sedláka podle zdaněné půdy, jím vzdělávané, ale na samu zdaněnou půdu, nechť by ji kdokoli držel a nechť by ji kdokoli vzdělával. Bojar, který v XV. st. koupil od selské společnosti zdaněnou zemi, musil

z ní platit daň zároveň se sedláky, nestav se sedlákem, protože měl jiné zaměstnání, jímž bylo určováno jeho společenské položení, — státní, vojenská vládní služba. Právě tak i cholop, orající zdaněnou půdu svého pána, nestával se sedlákem, protože nebyl volným člověkem. Spojitost povinností a hodnosti se zaměstnáním je ukázána i v zákoníku z r. 1550: rozeznává pozemkové povinnosti sedlákovy od osobních, jimiž byla obyčejně doprovázena, *ale ne podmiňována* pozemková smlouva. Sedlák, který se zřekl svého dílu v zákonné podzimní lhůtě, ale ponechal na něm ozimní žito, platil za ně pozemkovou daň a dávku i po zřeknutí, dokud nesklidil úrodu; ale po tuto dobu, od listopadového zřeknutí do ukončení žní v červenci příštího roku, nebyl povinen pracovati pro statkáře, neboť to byl jeho osobní závazek, který netvořil nevyhnutelnou podmínku selské smlouvy: možné byly a také bývaly pozemkové smlouvy bez této podmínky, kdežto podruh mohl přijmouti takovou povinnost, usidluje se na panství statkářově, ale nenajímaje od něho díl pole. Právě tak se mohl sedlák prodati od role za úplného cholopa dokonce ne ve lhůtě a ponechati na svém díle ozim nebo jařinu; za toto obilí platil selskou daň, třebaže už jako cholop přestal býti sedlákem, poplatným člověkem; ale při přechodu v cholopství neplatil statkáři *požiloje* nebo *podvornoje* za dvůr jím opuštěný; to byl jeho osobní závazek, krytý cholopstvím. Takový smysl ustanovení zákoníka se vysvětluje i opačným případem, který není normován v této sbírce, ale je uveden v jednom nevydaném aktě Machriščského kláštera z r. 1532, kdy ne sedlák odcházel od statkáře, ale statkář opouštěl své sedláky.

Dědičný statkář prodal na počátku tohoto roku klášteru své seljco, kde už měl nasety ozimy, s právem zasíti i jařinu a zůstati ve vísce do konce roku (do narození Páně), platě pozemkovou daň za jařinu i ozim. Sedláci seljca musili orati jeho panské role podle dřívější osobní smlouvy s ním, ale nikoho z nich nemohl vypověděti ze seljca bez vědomí kláštera podle svého statkářského práva, ale který z nich odešel dobrovolně, platil požiloje a jiné daně klášteru, a ne prodavači, který už na to pozbyl práva. Prodavač mohl v srpnu zasíti žito i na rok 1533 a platit erární daň jen za ozim, ‚dokud žito ze země nevyjde.' A tak stát počínal znáti sedláka jako státního poplatníka, plátce pozemkové daně, jakmile sedlák, usadiv se na zdaněné půdě, počal ji vzdělávat, osel zdaněný díl jím vzdělaný. Nebyl-li usazen na zdaněném díle, nevzdělával zdaněnou půdu, neplatil ani daně, právě jako zdaněná půda nenesla, když nepracovala, ležela-li úhorem. To znamená, že selská daň v staré Rusi doléhala ne na selskou práci a ne na půdu vůbec, ale na užití selské práce na zdaněné půdě.

Tato státní daň byla také základem společenské organisace sedláků. Pro placení daní a konání povinností se sedláci spojovali ve správní okruhy, kterým říkali *stany* a *volosti*. Později uvidíme rozdíl mezi těmi a oněmi. Stany a volosti původně také tvořily selské společnosti, selské obce, spojené vzájemným ručením za splacení daní. Tyto obvody spravovali náměstkové a okresní správci, orgány ústřední vlády; ale měli také svou obecní správu, své obecní ustavující schůze, na nichž volili výkonné správy. Okresní správa se skládala ze starosty nebo set-

níka s okladčiky, kteří ‚seděli na razmetě', rozvrhovali daně a povinnosti mezi členy společnosti. Úřad obecní správy se skládal z věcí pozemkového hospodářství, okresu, nejdůležitějším oborem byly také daně a povinnosti. Volení vedli běžné věci, v případě potřeby hovořice s volostí, ‚se všemi sedláky'. Kromě rozvržení daní a povinností starosta ‚před celým bratrstvem' skrze okladčiky rozdával po usnesení schůze pusté díly v okrese novým osadníkům, vyprošoval a dával jim výsady, sbíral a kladl před toto bratrstvo ‚na stolec' nájemné peníze z pronajímaných dílů, hájil u soudu okresní země od postranních přehmatů a nároků, staral se o potřeby svého okresu před ústřední vládou nebo si stěžoval na nepravdy jejích místních orgánů, byl-li okres černý a neměl přímluvčího ve svém dědičném statkáři. Nejtěžší věcí okresní obce, podněcující činnost vzájemného ručení, bylo zaplacení daní obcí za nezámožné nebo odešlé členy společnosti. Byla obyčejně ustanovena určitá částka daní na celou společnost podle počtu berních jednotek, kterou měla platit podle soupisu obydlené země, ‚role orané'. Společnost rozvrhovala tuto částku podle jednotlivých poplatných dvorů, podle pozemkového dílu každého dvora. Ale někteří sedláci opouštěli své díly a odcházeli ze společnosti; jiní nebyli s to, aby platili připadající na ně podle orné půdy díly společných platů a přecházeli na menší díly nebo mezi podruhy bez role. Za tyto i ony do nového soupisu musila platit daň celá společnost. Taková okresní organisace byla v údělných staletích a zachovala se asi do XVI. st. Se sjednocením moskevské říše a s rozvojem služebního i církevního statkářstva okres, jako celá

selská společnost, ponenáhlu upadal. Soukromí statkáři, sloužící poměščici a dědiční statkáři, církevní instituce, kteří získali půdu v černých a korunních okresech a dříve platili stejnou daň s okolními okresními sedláky, nyní si opatřili pro své pozemky rozmanité výsady; místní úřady, náměstci a okresní správci, nesoudili ani je v ničem,ani jejich sedláky, kromě nejtěžších zločinu, a své pristavy ‚neposílali k nim s ničím'; dostávali sami právo souditi a policejně dohlížeti na své sedláky, kteří také byli někdy osvobozováni od povinnosti platiti zároveň s jinými sedláky svého okresu podle obecního rozvrhu. Vesnice takového privilegovaného statkáře s připsanými k ní dědinami a osadami oddělovala se z okresu jako zvláštní soudně správní okruh, se svou dědičně statkářskou správou, s panským prikaščikem nebo klášterním osadním starcem; ale vedle nich působí selský starosta a jiní obecní volení, kteří vedou pozemkové věci své obce za účasti statkářských správců, rozvrhují daně, najímají půdu od jiných statkářů a dokonce ověřují taková ujednání ručením ne svého statkáře, ale sousedních šlechticů. Takové vsi také tvořily nové selské společnosti, na něž se rozpadaly staré stany a okresy. Zákoník z r. 1497 pokládá za selskou společnost stejně i celý okres, i jednotlivou ves, a tím označuje období, kdy okres jako společnost se počala rozpadávat na vsi. Ostatně rozklad nebyl naprosto všeobecný: jen velicí nebo obzvláště protežovaní statkáři dostávali výsady, oddělující jejich pozemky z okresní organisace; u ostatních sedláci i na sklonku XVI. st. ‚daň státní všelikou nesli s okresem zároveň'. Ale i selská statkářská společnost se držela na témž základě, který spojoval dřívější

okres: byla to táž státní pozemková daň. To znamená, že i pro vsi i pro okresy svazkem, spojujícím je ve společnosti, byla pozemková daň, a ne přímo sama země: byly to selské svazy finanční, daňové, a ne vlastně pozemkové.

Když jste slyšeli má slova o selských společnostech XV.—XVI. st., jistě jste si myslili, že jsem neřekl všechno, a rádi byste se otázali: co to byly tyto společnosti povahou svého držení půdy, podobaly-li se nynějším selským občinám se společným držením půdy? Původ ruské selské občiny vzbudil kdysi v naší literatuře živý spor, a ustálily se o tomto předmětu dva názory, které se udržují dosud. Jedni, po Čičerinovi, který podnítil tuto věc v padesátých letech XIX. st., myslí, že naše velikoruská selská občina je instituce dosti pozdní doby a definitivně se vytvořila teprve v poslední čtvrti XVIII. st. za působení pozemkového upevnění sedláků a daně z duše. Druzí následují druhého profesora naší university Běljajeva, který, namítaje Čičerinovi, ujišťoval, že selská občina je pradávný zjev ruského života, že základy, na nichž spočívají občinné instituce naší doby, působily už od nejčasnějších dob historického života Rusi, dlouho před příchodem Rjurikovým. Abychom se vyznali v těchto názorech, musíme si uvědomiti sporný předmět. V staré Rusi selskou společnost nazývali *mirem* a neznali slova *občina*, jak ji počali nazývati v literatuře minulého století, míníce tímto slovem selskou společnost, jak se utvářila v období selské reformy, se všemi zvláštnostmi pozemkové organisace občiny. Za podstatné zvláštnosti, v nichž se vyjadřoval její základní počátek, občinné držení země, možno uznati: 1. závaznou vyrovnanost údělů, 2. přísně

stavovský význam občiny a 3. vzájemné ručení. Půda byla rozdělována poměrně podle pracovní a daňové síly sedláků: vedle formálního, podle sčítaných duší počítaného přídělu, byl ještě skutečný příděl podle daní, t. j. země se dělila mezi dvory podle pohotových pracovních sil každého dvora a dělila se nuceně, byla vnucována. To proto, že rozměrem přídělu se pro každého sedláka určovala příslušná tíže stavovských povinností, dopadajících na selství: jakmile se tato shoda porody a umíráním porušovala, půda se znovu dělila, aby zachována byla rovnováha. Takovým způsobem byla půda ne pramenem povinností, ale pomocným prostředkem pro jejich vykonání. Ani toto nucené vyrovnávání dílů s jejich hranicemi, ani stavovský charakter pozemkových selských povinností nenacházíme v selských společnostech XV.—XVI. st. Sedlák si bral díl ‚podle síly', t. j. podle svého náhledu, dohovořívaje se o tom na statkářském nebo korunním panství se samým majetníkem nebo s jeho správcem bez účasti selské společnosti. Daňové břímě volného nájemce bylo určováno rozměrem najatého dílu; půda byla tedy pramenem selských povinností, a nejen pomocným prostředkem pro jejich vykonání. Díly samy měly trvalé, nezměnitelné složení. Byly to ponejvíce jednotlivé vsi s jedním nebo dvěma dvory s pozemky náležejícími ke každé z nich; hranice těchto pozemků odedávna byly určovány obvyklým výrazem pozemkových listin: ‚kam pluh, kosa a sekery dosáhly'. Sám sedlák nebyl připoután ani k dílu, ani k selské společnosti, ba ani k stavu, svobodně měl svá role za jiné, vystupoval ze společnosti a dokonce ze selského stavu. Z listiny z XV. st. se dovídáme, že jedna

vesnice za 35 let vystřídala šestero selských majetníků. Tak v selských společnostech XV. a XVI. st. nenacházíme dvou podstatných příznaků občinného držení půdy. Možná, že zárodek takového držení je třeba viděti v zjevu velmi řídkém, s jakým se setkáváme v soupisu pozemků Trojického Sergijova kláštera r. 1592 v dmitrijevském újezdu. Ale jaký je to slabý zárodek! Na těchto pozemcích, chudých půdou a rolí, sedláci, orající po 5 nebo dokonce jen 3¾ děsjatiny chudé půdy na dvůr, kromě dvorského orání celým seljcem nebo celou děrevní, dvěma až čtyřmi dvory, orali ještě ‚podle možnosti všichni pospolu' po 5—7½ děs., a v jednom seljcu 16 dvorů oralo společně 22 děs., po $1^3/_8$ na dvůr. To jako by bylo společné orání na zkoušku. Sám pořádek konání pozemkových povinností naučil sedláky viděti v půdě svazek, spojující je navzájem: povinnosti se rozvrhovaly podle vytí a vykonávány byly společně sedláky, kteří byli usazeni na jedné vyti; rozvržení konáno bylo zvolenými osady nebo okresu. Týmž směrem působilo i vzájemné ručení. Bylo prostředkem zabezpečiti daňovou přesnost selských společností, ale nebylo výhradní zvláštností selského občinného bytu: na něm, jak uvidíme, byla budována celá místní zemská správa v XVI. st. Toto ručení vedlo však už tehdy ne-li k periodickým všeobecným novým dělením, tedy k částečnému rozdělení půdy. V některých vsích podle soupisu se shledáváme s pustými dvory, a role pusté u nich není: to znamená, že opuštěný díl buď dělili mezi obydlené dvory, nebo odevzdávali jednomu dvoru zároveň s daní. Vším tím chci říci, že v selských společnostech XVI. st. nelze najíti občinnou držbu půdy se závaz-

ným pořádkem jejího rozdělení, a bylo jim ponecháno jen nakládati selskou půdou, pokud to bylo žádoucí, aby se usnadnilo správné placení daní. Ale toto nakládání vychovalo pojmy a zvyky, které později za jiných podmínek se staly základem občinného držení půdy. Takovými podmínkami také byly, podle mínění Čičerinova, závazná práce a nucené rozvržení půdy podle pohotových pracovních sil. Působení těchto podmínek stává se znatelným už v XVI. st. a není těžko uhodnouti, že se zprvu musilo projeviti ne v selském prostředí, tehdy ještě ne nevolnickém, ale v cholopském. Odedávna statkáři nutili část své čeledi vzdělávati panská role, pořizovali jim dvory a hospodářství a přidělovali půdu. V dokumentech XVI. st. nacházíme údaje o tom, že tento příděl byl ne podle dvoru, ale ‚od jednoho' na všechny dvory společně, dohromady, při čemž pravděpodobně samým těmto ‚stradníkům', jak říkali orajícím cholopům, nastávalo rozvrhnouti, děliti a znovu děliti danou jim půdu mezi sebou, nebo děliti se o úrodu podle účasti v společném jejím vzdělávání.

Nyní vnikněme v hospodářské položení sedláků, prozkoumejme, jak žili v těsném kruhu svého hospodářství. Sedlák byl volný a přecházející nájemce cizí půdy, jehož svoboda byla zabezpečena právem vychodu a právem smlouvy, ujednání se statkářem. Takové bylo položení sedlákovo podle zákona; ale už v XVI. st. naprosto nebylo takové ve skutečnosti. Sedlák, volný a přecházející nájemce, ponejvíce přicházel na cizí půdu s prázdnýma rukama, bez kapitálu, bez zemědělského inventáře. Rozšíření poměstného statkářství na zaokská a středovolžská území značně zvětšilo massu sedláků bez inven-

táře; na tamní pustá poměstí byli vábeni, jak jsme viděli (hlava XXXIII.), z ústředních újezdů hlavně nezapsaní lidé, kteří neměli svého hospodářství. Takový sedlák, usazuje se na cizí půdě, potřeboval podpory od statkáře, obzvláště když se usazoval na pustině, na nedotčeném nebo dávno úhorem ležícím díle. Málokterý osadník se obešel bez této výpomoci. Byla téměř všeobecnou podmínkou pozemkových smluv a nabývala různých podob. Sedlák, usazuje se na podzim o sv. Jiří na ‚živý', už obsazený a vzdělaný díl, vcházel do hotového dvora s hospodářskými budovami a dostával od statkáře *výpomoc* nebo *půjčku* v penězích, v dobytku, nejčastěji v obilí na osev i na jídlo do žní. Výpomoc a půjčka jsou někdy v selských smlouvách smíšeny; ale byl mezi nimi rozdíl. Výpomoc se poskytovala vlastně na počáteční zařízení dvoru, na obytná a hospodářská stavení, na ohrazení polí, a byla nenávratnou půjčkou, když se sedlák zařídil, jak se slušelo podle smlouvy. Půjčka v dobytku a v ostatním inventáři nebo v penězích pro jeho získání byla určena na vedení hospodářství a byla sedlákovi počítána jako dluh, který musil zaplatit, když od statkáře odcházel. Peněžní půjčka v XV. a na počátku XVI. st. nazývala se *serebro izděljnoje,* protože byla spojena s *izdělim,* prací sedláka *(izděljného serebrjanika,* jak se říkalo tomu, kdo dostal stříbro) na statkáře; tím se lišilo od stříbra *rostového,* půjčky s úplatou rostu, úroků. Proto také statkáři rozeznávali ‚peníze ve vsích v úrocích a v roli'. Jestliže se sedlák usadil na pustém díle, který bylo třeba zorat a zřídit, dostával mimo výpomoc i půjčku ještě výsadu plnou nebo částečnou a na delší nebo kratší dobu, podle ‚pustoty', po-

dle stupně zanedbanosti dílu, vyžadujícího více méně složitých přípravných prací. Výsada se poskytovala na rok, na dva i déle a osvobozovala nájemce jak od státních daní, tak od panského obroku peněžního i v obilí a od všelikých prací, nebo jen od některých těchto povinností. O potřebné velikosti půjčky možno souditi podle jednotlivých případů: Aleksějevovi, nevelicí statkáři moskevského a borovského újezdu, měli u svých sedláků asi 2000 rublů na našich penězích. Selské hospodářství obzvláště výrazně je charakterisováno hojností údajů v aktech XVI. st. o sedlácích, kteří osévali svá pole panským zrním. V knize dědičných statků Kirillovova bělozerského kláštera, sestavené v druhé polovině XVI. st., vypočítávající klášterní osady a vsi s označením vytí země najímané klášterními sedláky, je uvedeno asi 1½ tisíce vytí; 7% těchto selských vytí oséváno bylo klášterním zrnem, t. j. bylo v držení lidí, kteří bez pomoci statkářovy neměli čím oseti svá pole. Přepočítavše na nynější ceny obilí všechno zrno, které podle knihy bylo počítáno u sedláků, žito, pšenice, ječmen a oves, shledáme, že ho bylo vydáno nejméně za 52 tisíc rublů. Tato osevní půjčka zůstávala sedlákovi, pokud žil na klášterní půdě, přecházela dokonce od otce na syna, počítána byla selskému dvoru jako jeho trvalý dluh, z něhož úroky tvořily část každoročního pozemkového obroku klášteru: to znamená, že vypůjčovateli osevu bylo těžko vrátiti obilní půjčku.

Základem hospodářství byl sedlákovi pozemkový díl, jím vzdělávaný. Vykládaje právní poměr sedláků XVI. st. k statkářům, pravil jsem, že sedlák, domlouvaje se se statkářem, přijímal od něho jakousi část vyti nebo obži, málokdy plnou

vyť nebo obžu, ještě řidčeji více než to. Abychom prozkoumali selské hospodářství, je nevyhnutelno přesněji určiti rozměry selských pozemkových dílů. Byly velmi rozmanité, měnily se podle místa a doby, podle jakosti půdy, podle pracovní síly selských dvorů a podle jiných podmínek, které vzdálený pozorovatel těžce postihne. Prozkoumati tuto rozmanitost na celém prostranství moskevské říše XVI. st. je v přítomné chvíli věc nemožná podle stavu vědeckého zpracování památek, vztahujících se k tomuto předmětu. Řada učených badatelů vnesla a vnáší do vědeckého obratu spoustu archivních dokumentů, skýtajících hojný materiál pro prozkoumání toho, jak byla orná půda rozdělena mezi selské ruce, jinak řečeno, pro úplný přehled podvorných selských přídělů v různých oblastech moskevské říše XVI. a XVII. st. Ale všechno to je zatím ještě těžko sjednotit, svésti v ucelené závěry a ve všem tom rozsáhlém materiálu ještě mnoho chybí pro takový úplný přehled. Nezbývá než spokojiti se jednotlivými údaji památek, nejmenšími a největšími veličinami a podle dohadu odvozenými průměry. Setkáváme se s podvornými příděly i 24 děs., dokonce 47 děs. i 3 děsjatiny velikými; dokonce u jednoho a téhož statkáře, Trojického Sergijova kláštera, v jednom a témž okrese užívali sedláci právě uvedeného ohromného přídělu 47 děsjatin, v druhém se spokojili všeho všudy s 4½ děs. v třech polích. Ke konci XVI. st. se jeví sklon ke zkrácení přídělů. V tverském újezdě podle soupisu z první poloviny století převládaly dosti veliké příděly, 12 děsjatin nebo asi tak, a zatím v okrese Kušalině průměrný rozměr podvorného dílu dosahoval 8½ děs., a podle po-

zemkové knihy z r. 1580 nepřipadaly ani 4 děs. na dvůr. Vůbec za průměr velikosti dílu selského dvora v XVI. st. se uznává 5—10 děsjatin, a na sklonku století dokonce 3—4½ děsjatiny a o něco více v jižních stepních újezdech. Avšak za tehdejší pohyblivosti a velmi nerovnoměrného rozdělení selské práce průměrné veličiny neskýtají přesné představy o skutečnosti. Podle podrobných soupisů některých panství ve farní vsi s desítkami vsí a nových osad nenacházíme dvou osad se stejnými podvornými díly: v jedné vsi je dvoru určeno 7 děsjatin, a vedle v druhé 36 nebo dokonce 52½ děs. Vůbec ze zkoumání pozemkových dokumentů XVI. st. zbývá dojem, že obvyklé selské díly byly méně veliké, než by to bylo možno očekávat. Kdyby bylo možno tyto podvorné díly rozpočítat podle zapsaných duší, při čemž by se mělo na mysli, že složení duší tehdejšího selského dvora bylo mnohem složitější než nyní, vyšlo by možná najevo, že tehdejší ruský sedlák neměl více, ne-li méně, orné půdy, než kolik bylo určeno jeho vzdálenému potomkovi podle nařízení z 19. února 1861.

Ještě obtížnější je zvážiti břímě povinností, ležících na poplatném selském dílu. Hlavní obtíž záleží v jejich složitosti: pozemek byl zatížen státní daní v penězích, in natura a v práci, potom byl placen majetníkovi obrok peněžní i obilní a různé drobné doplňující, berně ve vejcích, slepicích, sýrech, ovčích kožích a pod. a konečně byly konány panské roboty. Řád Solověckého kláštera vysvětluje sedlákům jedné z farních vsí, z jakých prací se skládá tato robota: sedláci orali a zasévali klášterní role, spravovali klášterní dvůr a stodoly, stavěli nová stavení místo sešlých, vozili dříví a louče na klášterní dvůr,

dodávali fůry, aby odvezli klášterní obilí do Vologdy, a odtud přiváželi sůl. Jestliže je možno obilní obrok ještě jakž tak, s jakýmsi stupněm přesnosti, přepočítati na naše peníze, tu tyto robotné povinnosti a doplňující berně in natura není možno ani přibližně vypočísti. Obtíže zvyšují ještě staré okladné jednotky, obži a vyti, proměnlivé a ne všude stejné podle rozměrů, přitom pro nás naprosto nezvyklé, bránící nám pochopiti dokonce přímě přesně podle nich vypočítaného pozemkového zdanění, a proto je nutno převáděti je na dvory nebo děsjatiny, což se vždy nepodaří. Přestanu na nemnohých faktech, které činí takové převedení možným. Zde však znovu učiním nevelikou metodologickou zastávku. Uvedu vám několik číslic o pozemkových povinnostech sedláků, ukáži, kolik platili svým statkářům. Ale otázete se: co je to — mnoho nebo málo? Nejpochopitelnějším měřítkem dávno minulých životních položení je srovnání s přítomností. S čímpak budeme srovnávati pozemkové dávky XVI. st.? Se současnými nájemními cenami, především si pomyslíte. Sotva. Současný nájem je aktem čistě občanského práva. Ale sedlák XVI. st., najímaje zdaněný díl u statkáře nebo u selské společnosti, přijímal touto soukromou občanskou smlouvou určité závazky vůči státu, přijímal na sebe všechno přímě státní daně, erárních povinností, dopadajících na zdaněnou půdu. Později, když volní rolníci na cizí půdě se stali nevolnými, státní daň se proměnila v dávku za duši, a nájemné smlouvy sedláků se statkáři byly vystřídány závazným statkářským obrokem a robotou. Ještě později, po zrušení nevolnického práva, nevolnický obrok a robota byly nahrazeny výkupy a dopl-

ňujícími platy. Taková je posloupnost historických faktů. Ukazuje, že souměřitelnými veličinami v našem zkoumání jsou povinnosti sedláků XVI. st. ve prospěch statkářů i výkupné platy sedláků, kteří unikli nevolnické závislosti. Taková historická perspektiva nám pomůže jasněji rozpoznati nemnohé zjevy, které odhalují hospodářské položení sedláků v XVI. st. Náš úkol vypadá takto: jakou měrou byla selská práce před porobou zatížena ve prospěch soukromého statkáře poměrně s břemeny, které ponechával při osvobození na sedlácích, kteří přistoupili k výkupu svých přídělů? Začnu nejjednodušími poměry. V 80 letech XVI. st. některé vsi nižegorodského újezda platily majetníkovi celkem obroku po 9 čtvrtích žita a ovsa z vyti: po převedení tohoto obroku na obilní ceny s počátku let 1880, kdy ještě nebyly sníženy výkupní platy, připadá asi 2½ ruble na děsjatinu — o něco více než průměrný výkupní plat z děsjatiny v oné gubernii (1 rubl 88 kopějek). Potom jedno seljco v dmitrovském újezdu platilo (roku 1592) Trojickému Sergijovu klášteru z vyti průměrné půdy po 1 rublu, t. j. po 3 rublech z děsjatiny na našich penězích, kdežto v druhých vsích téhož kláštera a v témž újezdu jedny vyti platily peněžní obrok po 27 rublech na našich penězích z vyti špatné půdy a na drobných dávkách po 4 rub. 50 kop., celkem po 2 rub. 10 kop. z děsjatiny, jiné místo peněžního obroku oraly klášterní roli po 2 děsjatinách v každém poli z vyti, t. j. úplně vzdělávaly po dvou úplných děsjatinách, oraly, vláčely, hnojily, opatřovaly děsjatinu s ozimem, jařinou i úhorem ležící. Z toho vidíme, že peněžní plat z dmitrovské děsjatiny byl dokonce poněkud nižší než výkup-

ní plat v moskevské gubernii (2 rub. 50 kop.), a že vzdělávání celé děsjatiny, nahradivší obrok (13 rub. 50 kop.), bylo na sklonku XVI. st. dvojnásob nebo trojnásob levnější než v letech 1880, kdy v ústředních guberniích stálo od 25 do 40 rublů. To znamená, že zemědělská práce byla ceněna mnohem levněji, než o tři staletí později. Uvedu ještě příklad ze severního Zavolží. R. 1567 jeden sloužící člověk odkázal Kirillovu klášteru svou ves Voskresenskoje v bělozerském újezdě s 47 dědinami a novými osadami a se 144 selskými dvory v nich. Ze zachovaného podrobného soupisu vidíme, jak rozmanité zde byly podvorné díly; byly dvory i s 22, i se 2, dokonce s 1½ děs. t. j. s díly trojnásob — čtvernásob menšími než byl průměrný příděl podle duší v novgorodské gubernii. Průměrně připadalo na dvůr po 7 děsjatinách v třech polích. Statkářské povinnosti se skládaly z obroku peněžního a obilního, ze svátečních peněz a z *veverek* po pěti kusech z vyti. Přepočítáme-li všechno na současné peníze, kromě veverek, jichž ocenit nemohu, shledáme, že na děsjatinu připadalo platů 1 rub. 69 kop., o trochu více než výkupní plat v novgorodské gubernii (1 rub. 26 kop.) Uvedené případy nepřekvapují. Ale setkáváme se s fakty, které jsou s to, aby způsobily zkoumajícímu rozpaky. Ve vsi Kušalině, náležející k tverským korunním pozemkům velikého knížete Simeona Bekbulatoviče, krátkodobého vládce zemščiny za dob opričniny, připadalo podle knihy z r. 1580 všech peněžních a obilních dávek po 5 rub. 34 kop. na děsjatinu — částka více než trojnásob převyšující výkupní plat z děsjatiny bývalých statkářských sedláků v tverské gubernii. Přitom připadalo bezmála po 4 děsjatinách role

na dvůr; jestliže se tento průměrný podvorný díl rozloží na duše podle průměrného složení duší dvora, vyvozeného v tverské gubernii z faktů X. revise r. 1858 (2. 6 duše), tu připadá na duši ne více než 1½ děsjatiny, téměř trojnásob méně než průměrný příděl podle duší v oné gubernii podle nařízení z 19. února, a přece složení selského dvora v XVI. st. bylo jistě větší než ve století XIX. V týchž korunních zemích byly vsi, kde na dvůr připadalo méně než 3 děsjatiny, t. j. ne více než jedna děsjatina na duši. Konečně se setkáváme se smlouvami, v nichž se sedláci zavazovali platiti peněžní obrok, který čtyřikrát až dvanáctkrát převyšoval vykupní platy. Takovou výši obroku možno vysvětliti jen nějakými obzláště důchodnými živnostmi nebo jinými výhodami dílů, které nebyly uvedeny ve smlouvách. Při úryvkovitosti faktů, které se nám zachovaly, je obtížno rozeznati případy normální a výjimečné. Jsou ostatně údaje, které činí náchylnými spíše k myšlence o převládání vysokých norem obroku. Francouz kapitán Margeret, který sloužil carům Borisovi a Lžidimitrijovi I., ve svém spise o Rusku líčil položení v moskevské říši z konce XVI. a s počátku XVII. st. Měl, zdá se, na mysli korunní a černé pozemky, když psal, že od sedláků krajů vzdálených sídelního města místo dávek in natura vybírají peníze podle velmi vysokých okladů: máme-li mu věřit, vyť 7—8 děsjatin platila tolik, že podle přepočítání na naše peníze připadalo na děsjatinu po 11—22 rublech platů. Tím se rozuměly i obroky, i státní daně, kterých na sklonku XVI. st. počítají na 1½ ruble z děsjatiny ba i více. V období osvobození sedláků výkupné platy s daní za duši, se státní všeobecnou berní

i s obecnými dávkami sotva kde dosahovali minimálního rozměru platů podle Margereta. V XVI. st. nezřídka se sedlák zavazoval dávati za zemi místo obroka část sklizně, pátý, čtvrtý nebo třetí snop. Ze zbytku musil oddělíti zrno na osev, obnovovati svůj živý i mrtvý inventář, platit státní daně a živiti sebe s rodinou. Je těžko vysvětliti si, jak ukojoval své potřeby, obzvláště při nepatrných přídělech. Břímě povinností a nedostatek peněz odnímaly sedlákovi chuť i možnost rozšiřovati svůj skrovný okladný díl; hledal však pomoc v živnostech, které unikaly zdanění a které skýtala hojnost vod, lesů a úhorů. Tím je možno vysvětliti si příznaky jakési zámožnosti, jež lze tehdy pozorovati v hospodářstvích dokonce s malými pozemky. Není nezajímavý neveliký nevydaný dokument, ležící ovšem za hranicemi zkoumaného období, ale vrhající retrospektivní světlo na konec XVI. st.: je to r. 1630 sestavený soupis ‚selských životů', dobytka, úlů včel, obilí v stodolách a vysetého žita v jedné vsi Trojického Sergijova kláštera v muromském újezdě. Ve vsi bylo 14 selských dvorů, v nichž žilo 37 lidí mužského pohlaví. Zaseli žita na 21 děsjatin; všech rolí měli tedy asi 62 děs. v třech polích po 4·4 děs. na dvůr a po 1·7 děs. na duši — příděl přímo žebrácký; před 38 lety orala ves téměř třikrát tolik. Avšak i ve dvoře s malými pozemky, který oséval ½—1½ děs. ozimu, nacházíme 3—4 úly včel, 2—3 koně s hříbaty, 1—3 krávy s telaty, 3—4 ovce, 3—4 vepře, v sýpkách 6—10 čtvrtí všelikého obilí. Jen dva dvory měly veliké pozemky 12 a 15 děsjatin v třech polích; ty měly 2 a 5 úlů, 4 a 10 koní, po 3 kravách s telaty, 5 a 9 ovec, 5 a 6 vepřů a v sýpkách 30 a 4 čtvrti všelikého obilí.

Shrneme-li vyložené rysy, můžeme si takto představiti hospodářské položení sedláka XVI. st.: byl to ponejvíce rolník s malými pozemky a málo usedlý, velmi zadlužený, v jehož hospodářství všechno, i dvůr, i inventář, i pozemky, bylo najaté nebo vypůjčené, který se zařizoval a pracoval pomocí cizího kapitálu, platě z něho osobní prací, a který pod tlakem dávek byl náchylný zmenšovati, a ne rozšiřovati své draze placené pozemky.

V příští hlavě uvidíme, jaké položení se utvořilo k počátku XVII. st. pro selství ze všech podmínek jeho bytu.

HLAVA TŘICÁTÁ SEDMÁ.

Mínění o připoutání sedláků na sklonku XVI. st. — Zákon z r. 1597 o uprchlých sedlácích a domnělý ukaz o všeobecném připoutání sedláků. — Selské smlouvy z konce XVI. a s počátku XVII. st. — Hospodářské podmínky, připravující nevolnictví sedláků. — Pozemkové připoutání černých a korunních sedláků. — Vzrůst půjček a zesílení osobní závislosti panských sedláků. — Odvážení a prchání sedláků a zákonodárná opatření proti nim. — Položení panských sedláků na počátku XVII. st. — Závěr.

Obracíme se k prozkoumání jedné z nejdůležitějších a nejobtížnějších otázek v naší historiografii, — k otázce, kdy a jak vzniklo nevolnictví sedláků.

Vykládaje následky poměstného systému, pravil jsem, že připravil základní změnu v osudu selství. Tato změna se obyčejně líčí takovými rysy. Do konce XVI. st. byli sedláci volnými rolníky, užívajícími práva svobodného přechodu s jednoho dílu na druhý, od jednoho statkáře k druhému. Ale toto přecházení způsobovalo veliké nepříjemnosti jak veřejnému pořádku, tak i státnímu hospodářství a obzvláště hospodářství drobných sloužících statkářů, jimž bohatí majetníci dědičných statků a zemané odváděli sedláky, ponechávajíce je bez pracovních ruk, tedy bez prostředků k správnému konání státní služby. Pro tyto obtíže vláda cara Fedora vydala ukaz, který zrušil právo selského vychodu, zbavil sedláky možnosti opustiti pozemky, které jednou zaujali. Všechny smutné následky nevolnického práva, jak se projevily později, vznikly z tohoto připoutání sedláků k půdě. Protože první ukaz, zrušující selské právo vychoda, byl vydán, když říši jménem cara Fedora spravoval jeho švagr Boris Godunov, dopadá na tohoto vládce vše-

chna odpovědnost za tyto následky: je první vinen nevolnickým právem, je jeho zakladatel. V takovém názoru na původ nevolnického práva možno rozeznati dvě hlavní these: 1. na sklonku XVI. st. vláda jedním všeobecným zákonodárným opatřením změnila právní položení sedláků, odňavši jim právo vychodu, připoutavši je k půdě, a 2. tímto připoutáním stali se sedláci nevolníky statkářů.

V uvedeném vylíčení věci není všechno jasné a přesné. Především vyplývá, jako by zároveň jedním a týmž aktem bylo ustanoveno i pozemkové připoutání sedláků, i nevolnické právo. Ale to jsou dva stavy různé povahy a různého původu, které se v mnoha směrech dokonce navzájem vylučují. V dějinách nesvobodných stavů míní se pozemkovým připoutáním sedláků státní opatření, připoutávající sedláky k půdě nezávisle na jejich osobním vztahu k statkáři, nebo přesněji, podřizující tento vztah pozemkového připoutání, nevolnickým právem míní právo člověka na osobnost druhého, založené původně, při samém jeho zrození, na soukromém právním aktu, na *kněposti*, nezávisle na poměru nevolného k půdě, — právo, odevzdávající nevolného člověka, podle výrazu naší sbírky zákonů, „v soukromou moc a vládu' pánovu. To znamená, že mínění námi vyložené spojuje v jednom okamžiku akty tak si nepodobné, jako je pozemkové připoutání a osobní nevolnost. To především. Dále, nejen že se nezachoval všeobecný ukaz, zrušující selský vychod, ale v zachovaných aktech není ani narážky na to, že by takový ukaz byl kdy vydán. Za první akt, v němž vidí údaje o připoutání sedláků k půdě jako všeobecného opatření, pokládají ukaz z 24. listo-

padu 1597. Ale tento ukaz svým obsahem neospravedlňuje pověsti o všeobecném připoutání sedláků na sklonku XVI. století. Z tohoto aktu jen poznáme, že když sedlák uprchl od statkáře nejméně po pětiletém pobytu do 1. září (tehdejšího Nového roku) 1597 a statkář podal na něho žalobu, tu podle soudu a vyšetření takový sedlák musil býti vrácen dřívějšímu statkáři, ‚kde kdo žil', s rodinou a s majetkem; ‚s ženou a s dětmi a se všemi životy'. Jestliže sedlák prchl dříve, a statkář hned tehdy, do 1. září 1592, nepodal na něho žalobu, takového sedláka nevracet a žalob a žádostí za vyšetřování nepřijímat. O ničem jiném se nemluví v carském ukaze a bojarském usnesení z 24. listopadu. Ukaz zřejmě mluví jen o uprchlých sedlácích, kteří opouštěli své statkáře ‚ne ve lhůtě a bez výpovědi', t. j. ne v den sv. Jiří a bez zákonného prohlášení sedlákova o odchodu, spojeného s oboustranným vyúčtováním sedláka i statkáře. Tímto ukazem se ustanovovalo pro žalobu a návrat uprchlíků časové promlčení, abych tak řekl, zpětné, vztahující se jen zpět, ale neurčující trvalé lhůty pro budoucnost. Takové opatření, jak vysvětlil smysl ukazu Speranskij, bylo učiněno, aby zamezeny byly obtíže a nepořádky vznikající v sousedství pro množství a opožděnost žalob na uprchlé sedláky. I dříve, dokonce v XV. století, udělné knížecí vlády činily opatření proti sedlákům, kteří opouštěli statkáře bez vyúčtování s nimi. Z ukazu ze dne 24. listopadu však usoudili, že pět let před jeho vydáním, roku 1592, musilo býti vydáno všeobecné zákonné nařízení, které zbavilo sedláky práva vychodu a připoutávalo je k půdě. Už Pogodin, a po něm i Běljajev pod-

statně namítali, že ukaz z 24. listopadu neskýtá práva předpokládati takové všeobecné nařízení pět let před r. 1597; jenže Pogodin ne docela přesně viděl v tomto ukaze z 24. listopadu ustanovení pětiletého promlčení pro žaloby o uprchlých sedlácích i pro budoucnost. Ostatně i Běljajev si myslil, že ne-li r. 1592, tu ne před r. 1590 musilo býti vydáno všeobecné nařízení, zrušující selský vychod, protože z r. 1590 se zachoval akt, v němž se sedlákům ještě přiznávalo právo vychodu, a možno doufati, že časem se takový ukaz najde v archivech. S jistotou možno říci, že nikdy se nenajde ten ani onen ukaz, ani z r. 1590, ani 1592, protože ani tento ani onen ukaz nebyl vydán. Někteří vyslovili dokonce myšlenku, že ukaz z 24. listopadu 1597 je právě onen zákon, jímž byli sedláci po prvé připoutáni k půdě, ne však přímo, nýbrž nepřímo: bez předchozího zákazu uznala vláda za nezákonné všechno selské přecházení, k němuž došlo v posledních pěti letech před vydáním tohoto ukazu, a dovolila, aby sedláci, kteří opustili své díly, byli vráceni na ně jako uprchlíci. Pogodin, neuznávaje připoutání sedláků za cara Fedora podle zvláštního všeobecného zákona, myslil, že nevolnické právo se ustanovilo poněkud později, ponenáhlu, jaksi samo sebou, ne právnicky, mimo právo, během samého života. Prozkoumejme zjevy, s nimiž se setkáváme v pozemkových aktech XVI. a počátku XVII. stol., abychom viděli, co se vlastně stalo se sedláky v oné době.

Zachovalo se nám značné množství smluv, v nichž se sedláci dohodují se statkáři, usazujíce se na jejich půdě. Tyto smlouvy jdou od poloviny XVI. st. do poloviny XVII. st. ba i dále

Jestliže, čtouce tyto zápisy, zapomenete, co bylo řečeno o připoutání sedláků za cara Fedora, tu vám to zápisy ani nepřipomenou. Sedláci na počátku XVII. st. se domlouvají se statkáři právě tak, jako se domlouvali v druhé polovině XVI. st. Sedlák se v případě odchodu zavazoval zaplatit statkáři požiloje za užívání dvora, navrátit půjčku a odměniti statkáře za výsadu, které užíval. Možnost pro sedláka odejíti od statkáře předpokládá se ve smlouvách sama sebou, jako sedlákovo právo. Domněnka, že na sklonku XVI. st. byli sedláci zbaveni tohoto práva a připoutáni k půdě, činí nepochopitelnou celou řadu smluv, sestavených podle uzákoněné formy. Tak jeden klášter, převáděje r. 1599 své sedláky z jednoho panství na druhé, uzavírá s nimi novou smlouvu, jako s volnými nájemci. Druhý akt z téhož roku vypráví, že klášter dlouho hledal jednoho svého sedláka, který uprchl bez vyúčtování, konečně, našev ho na dědičném statku jednoho sloužícího člověka, požadoval ho zpět. Statkářova vdova uprchlíka vydala. Za doby Ruské pravdy by byl sedlák za takový útěk proměněn v úplného cholopa. Nyní po domnělém připoutání klášter nejen uprchlíka netrestá, ale uzavírá s ním novou smlouvu a dokonce mu poskytuje na zavedení novou půjčku a výsady. Zjevy právě takové pozorujeme i za vlády Michajilovy. Podle smlouvy, uzavřené r. 1630, usadil se jeden sedlák na půdě Tichvinského kláštera s výsadou a výpomocí, byl na rok osvobozen od státních daní i statkářského obroku, přijal od kláštera na zavedení 10 rublů (více než sto rublů na našich penězích) a 10 čtvrtí různého obilí. Ve smlouvě nacházíme podmínku: „jestliže, praví sedlák, nebudu žíti u klá-

štera na svém díle podle svého rozhodnutí nebo budu-li se někde stranou nabízeti za sedláka, klášter dostane ode mne za peněžní i za obilní výpomoc a za výsadu 30 rublů podle této smlouvy', — a nic jiného. Smlouva ani nepředpokládá myšlenku o nezákonnosti sedlákova odchodu s dílu, který najal od kláštera; sedlák se jen zavazuje zaplatit pokutu, aby nahradil statkářovi výdaje pro něho učiněné. A tak podle smluvních listin není pozorovati připoutání sedláků k půdě ani v první polovině XVII. stol., aspoň za vlády Michajilovy. Na druhé straně někteří sedláci jsou připoutáni k půdě, zbaveni práva odchodu už dlouho před domnělým ukazem o všeobecném pozemkovém připoutání sedláků. R. 1552 byla černým sedlákům važského újezdu dána carská listina, která ponechávala selským společnostem onoho újezda právo žádati návrat svých ‚starých', t. j. dřívějších poplatníků, kteří odešli na klášterní pozemky na neurčitou dobu a bez poplatků, a usazovati je na opuštěné díly, třebaže se jim ihned poskytuje právo povolávati na své pustiny sedláky cizí. Toto nařízení se týkalo černých, státních sedláků. Ale i všichni poplatní sedláci jeví se tehdy jakoby připoutanými k půdě nebo k robotě. V šedesátých letech XVI. st. byly bohatým solivárům Stroganovovým dány rozsáhlé pusté pozemky podél Kamy a Čusové s právem osidlovati je novými osadníky, které povolávali se všech stran. Stroganovovi nemohli přijímat jen sedláky ‚poplatné a zapsané', t. j. usazené s robotou a zapsané do daňových pozemkových knih: takové osadníky musili Stroganovovi vydávati zpět na žádost místních úřadů s rodinami a s celým majetkem. A tak předpoklad

o ukazu, který zrušil selský vychod a připoutal sedláky k půdě na skonku XVI. st., není potvrzen ani s této ani s oné strany, ani předcházejícími, ani následujícími zjevy.

Abychom pochopili, oč běží, je třeba především se zastaviti u otázky: měl-li zákonodárce XVI. st. co zrušovat? Studujíce pozorně pozemkové smlouvy oné doby, setkáváme se s údaji o ‚výpovědi', o svobodném a zákonně vykonaném přechodu sedlákově od jednoho statkáře k druhému; ale snadno lze zpozorovati i to, že takové případy byly velmi vzácné. Smluvní zápisy, v nichž se takový přechod jeví přímo nebo jej lze tušiti, jsou výjimečné zjevy: takové smlouvy uzavírali oni nemnozí sedláci, kteří mohli se statkářem vyúčtovati nebo kteří po prvé jako volní lidé se usazovali pod selskou robotu. Většina smluv, nám známých, napsána byla takovými volnými lidmi, kteří přecházeli v kategorii robotných. Ohromná spousta robotných sedláků neužívala už práva přechodu ne proto, že toto právo bylo zrušeno všeobecným zákonem, ale proto, že sami sedláci se zbavili nebo soukromými opatřeními byli zbaveni *možnosti* užíti ho. Toto zbavení bylo dílem dlouhého a složitého procesu, v němž také vznikly základní, původní podmínky nevolnického práva. Vyložím tento proces v rysech nejvšeobecnějších. Přibližně od konce XIV. st. do počátku XVII. st. je mezi sedláky ústřední oksko-volžské Rusi nepřetržité vystěhovalecké hnutí, zprvu jednostranné — na sever za horní Volhu, později, od poloviny XVI. st., po dobytí Kazaně a Astrachaně, dvoustranné — ještě na jihovýchod podél Donu, podél střední a dolní Volhy. Za tohoto hnutí se v složení sedláků projevily dvě vrstvy,

usedlá — *starousedlíci*, a přecházející potulná — *přistěhovalci*. Tito i oni měli různý osud na pozemcích černých i korunních, velmi málo se navzájem lišících, a na pozemcích statkářských, služebních i církevních. Starousedlictví znamenalo dlouhý pobyt na místě nebo příslušnost ke společnosti, městské nebo selské. Původně však nebylo určováno přesným počtem let: za starousedlíky byli pokládáni i sedláci, kteří říkali o půdě jimi zaujímané, že jejich otcové se usadili na oněch pozemcích.

Samo sebou nemělo starousedlictví právní význam ve smyslu obmezení osobní svobody starousedlíků; ale nabylo takového významu ve spojitosti s nějakým jiným závazkem. Ve společnostech černých a korunních sedláků takové bylo vzájemné ručení při placení daní. Starousedlíci utvořili v takových společnostech základ, na němž spočívalo jejich správné placení daní: rozběhnutí starousedlíků mělo v zápětí nedoplatky a obtížení těch, kteří zbyli. Naléhavou potřebou těchto společností bylo ztížiti starousedlíkům přechod na výsadnější pozemky, obzvláště na církevní. Východ byl ztěžován také zaplacením dosti značného požilého, které se rozpočítávalo podle počtu let, které odcházející starousedlík ztrávil na díle; výpočet bývai dokonce nemožný, když ve dvoře desítky let žili dědičně otec a syn. Poplatným potřebám černých i korunních společností vycházela vstříc i vláda, která už v XVI. st. začala připoutávati lidi k majetkům, k daním i k službě, aby si zabezpečila pevný kontingent poplatných a sloužících lidí. Dvoustranné podmínky vedly k tomu, že soukromá a dočasná opatření sevšeobecňujíce dovršeny byly na počátku XVII. st. všeobecným

připoutáním starousedlíků nejen k majetku, ale i k místu pobytu. Z jednoho aktu r. 1568 vidíme, že všeobecným pravidlem bylo navraceti do korunních vsí sedláky, kteří odešli, byli-li to starousedlíci oněch vsí. Zároveň s takovým významem starousedlictví byla na sklonku XVI. st. zřejmě ustanovena také přesná doba. Ustavní listina, daná městu Toropci r. 1591 mluví o ‚zákonných letech', za nichž Toropčané mohli vraceti na stará místa v městě své staré poplatníky, kteří z něho vyšli. Míní-li se těmito zákonnými lety doba, skýtající poplatnému člověku hodnost starousedlíka, tu je možno si mysliti, že právě tato doba se odhaduje v jednom aktě, který byl sestaven poněkud později. R. 1626 byla Spasskému klášteru v Jaroslavlji dána právní listina strany zapsání k městským daním lidí a sedláků, kteří žili na klášterní půdě v Jaroslavlji. R. 1624 při soupisu města Jaroslavlji bylo nařízeno vyhledati, kteří lidé žili na klášterní půdě v městě, a vyjde-li najevo, že to byli lidé volní nebo staří klášterní, a ne panovníkovi poplatní, nebo i když byli panovníkovi poplatní, ‚ale odešli od panovníka před více než *deseti* lety nebo za sebe ponechali na svých místech nájemníky poplatné lidi', tyto lidi připsati ke klášteru jako dříve a k městu je nepřipisovat, rovněž i u obyvatelů Jaroslavlji, kteří odešli z města, zjistit, kam a kdy odešli, a odešli-li dříve ‚než před deseti lety', vrátit je do Jaroslavlji a usadit na místech, jež opustili. Zastupování, přirovnané zde k starousedlictví, přímo ukazuje na vzájemné ručení jako na pramen připoutání starousedlíků. Konečně i všichni poplatní a do berních knih zapsaní lidé černých okresů, byli jako starousedlíci uznáni za připoutané k své půdě

nebo k svým společnostem. V instrukcích z r. 1610 Levšinovi, správci města Čuchloma a černých okresů čuchlomského újezdu, bylo toto připoutání vyjádřeno rozhodně a ukázán jeho pramen — snaha udržeti správné placení daní a zameziti zkrácení zdaněné půdy. Levšinovi bylo předepsáno sedláky z panovníkových okresů nikam nepouštět a bez nařízení panovníkovi sedláky odnikud nepřivážet; protože ‚prožitoční sedláci křiklouni se zbavovali půdy, z vyti počali žíti na půlvyti nebo na třetině, nechtějíce panovníkovi daně platit, a ony své díly podstrkávali mladším lidem, a místo onoho svého role ořou na pustinách a seno kosí na pustých dílech', tu to měl Levšin vyšetřiti a zaříditi, aby sedláci zkrácená role orali, nezbavovali se daní z role, aby platili ze svých vytí podle dobytka a podle živností. Takovým způsobem byli státní i korunní sedláci připoutáni k půdě a utvořili uzavřenou třídu: ani je nepouštěli na statkářskou půdu, ani do jejich středu nepouštěli statkářské sedláky, a toto oddělení přichází na pomoc vzájemnému ručení, aby bylo zabezpečeno správné placení daní selskými společnostmi. Takové připoutání ovšem nemělo nic společného s nevolnickým právem. Je to čistě policejní opatření.

Jako na erárních pozemcích vzájemné ručení přivedlo k pozemkovému připoutání sedláků, tak na pozemcích statkářských půjčka připravila nevolnické právo. Asi v polovině XV. st. shledáváme statkářské sedláky s příznaky dosti výsadního položení přes široké rozšíření půjčky nebo izděljného stříbra. Přechod sedláků nebyl obmezen ani lhůtou, ani povinností neprodleně zaplatit vypůjčené stříbro: sedlák, serebrjannik

mohl spláceti svůj dluh statkářovi ve dvou letech po odchodu bez úroků. Starousedlíci užívali dokonce zvláštních výsad za to, že vytrvale seděli na svých místech nebo dobrovolně se na ně vraceli. Ale od konce XV. st. líčeno je položení těchto sedláků ve světle docela jiném. Důst. Iosif Volokolamskij přesvědčuje okolní statkáře o škodlivosti prací nad síly a obroků, jakými uvykli zatěžovati své sedláky. Vassijan Kosoj v polemice se statkářskými mnichy krutě je napadá za to, že ničí své sedláky chtivou lichvou a nelidsky vyhánějí zničené ze svých vsí. Herberstein, který dvakrát přijel do Moskvy za otce Hrozného a dobře se obeznámil s pořádkem v jeho státě, píše, že sedláci zde pracují na své pány šest dní v týdnu, že jejich položení je velmi ubohé, a jejich majetek není chráněn od libovůle urozených ba i obyčejných sloužících lidí. V první polovině XVI. st. sedláci ještě svobodně přecházeli s místa na místo. V životopise Gerasima Boldinského čteme, že když ke klášteru u Vjazmy jím založenému se počali stékati z okolních okresů sedláci, slyšíce o hospodářském blahobytu kláštera, a založili u něho slobodu, moskevský hodnostář, který jel Vjazmou, dověděv se o tom, rozzlobil se, proč tito klášterní osadníci neplatí daň zároveň se světskými sedláky, dal si je zavolati k sobě a biti nemilosrdně, a když Gerasim se zastal svých, bojar vyspílal důstojnému, poslav mu ‚ošklivá slova', a zadržené osadníky poručil biti ještě více než dříve. Různé podmínky napomáhaly tomu, že položení statkářských sedláků se zhoršilo: i zvětšení daňových břemen spojené s rozšířením státu, i rozvoj sloužícího poměstného statkářství se ztížením služba statkářů pro ča-

stější války, i rozšíření půjčkového selského hospodářství, obzvláště na poměstných a církevních pozemcích, i liknavost zákonodárství v regulování pozemkových vztahů sedláků, kterým se jen předpisovalo ve všem svého statkáře poslouchat, roli pro něho orat a platit mu obrok, jaký jim určí. Ale do poloviny XVI. st. z pozemkových knih a aktů ústředních újezdů říše jeví se selský stav obyvatelstvem, dosti pevně usazeným po osadách i vsích s mnohými dvory na dobrých přídělech, s obmezeným množstvím úhoru a pustin. Cizinci, kteří v polovině XVI. st. projížděli z Jaroslavlji do Moskvy, říkají, že tento kraj je poset vesničkami, lidmi pozoruhodně přeplněnými. V druhé polovině věku, obzvláště v jeho posledním desetiletí, obraz se ostře mění. Selské obyvatelstvo středu silně řídne: staré vesnice se mění v pustiny; nové osady se vyskytují řídce nebo jich vůbec není; po městech, osadách a vsích je v aktech zaznamenáno nebývalé dosud množství pustých dvorů a dvorských míst, kde i stavby už zmizely; v městě Muromě za 8 let (1566—1574) z 587 poplatných dvorů zbylo jen 111; Angličan Fletcher cestou mezi Vologdou a Moskvou našel osady, táhnoucí se na verstu, s chalupami po stranách cesty, ale bez jediného obyvatele; plocha rolí úhorem ležících a lesem zarostlá se rozšiřuje; sedláci, kteří zůstali na starých místech. sedí na zmenšených dílech; zároveň se zmenšením selského dílu zvětšuje se panská role, vzdělávaná cholopy pro nedostatek selských ruk. Na účet středu se osidlovaly jihovýchodní okrajiny, horní Oka, horní Podoní, střední a dolní Povolží. Za takové změny v rozdělení obyvatelstva bylo položení středních statkářských sedláků ztíženo i v hospodář-

ském i v právním vztahu. Státní i statkářské povinnosti se stávaly těžšími podle toho, jak ubývaly pracovní síly. Půjčkové hospodářství se rozšiřovalo, a s ním se zesilovala i dlužní závislost sedláků. Je třeba se domnívat, že i staří statkáři ústředních oblastí podporovali věc nových stepních poměšťků, — zředění starého selského dvora, tvoříce zesílenými půjčkami nové hospodáře z neoddělených členů starých rodin, ze synů, mladších bratří a synovců. Na statkářské půdě právě tak jako na černé a korunní byla vrstva starousedlíků, ale jiného charakteru. Tam byli starousedlíci základní kadry, které podporovaly daňovou schopnost selských společností, nesli na svých bedrech všechnu tíži vzájemného ručení: zde to byli ponejvíce zadlužení, platit nemohoucí dlužníci. Pravil jsem už, jak se rozpadávaly staré okresní společnosti sevřené vzájemným ručením, jakmile se mezi nimi objevili privilegovaní soukromých panství, držav dědičných i poměstí, kteří v jejich složení utvořili zvláštní společnosti, nové právnické osoby. R. 1592 všichni sedláci poměstí Astafje Orlovského ve vologodském újezdě vypůjčili si od druhého šlechtice ‚na obecní výdaje pro celé poměstí' 4 rub. (více než 200 rub. na našich penězích) a uskutečnili půjčku bez jakékoli účasti svého poměšťika. Ale všeobecného selského ručení strany zaplacení daní musil se statkář účastniti: ukládaje svým sedlákům práci i obrok podle náhledu, nezřídka maje právo soudu a policejního dozoru nad nimi, dokonce právo poskytovati jim výsady při státní dani, nevyhnutelně se stával odpovědným prostředníkem v jejich věcech, týkajících se státních platů a daní, i když okres zachoval svou daňovou celistvost a

všichni okresní sedláci bez rozdílu statkářů ‚daně státní všeliké platili s okresem společně, podle okresní rovnosti', t. j. podle poměrného rozvržení. V tomto oddělení dědičných statků a poměstí je počátek a příčina odpovědnosti statkářů za státní platy jejich sedláků, která se později stala jednou z norem nevolnického práva. Už v XVI. st. musil někdy statkář sám platit daně za své sedláky. R 1560 správa Michalického kláštera si stěžovala carovi, že jejich sedláci snášejí mnohá příkoří od sousedních poměšťčíků a statkářů a ona, správa, je nucena stále poskytovati svým ničeným sedlákům výsady v klášterních povinnostech, ‚a také mnohé státní daně za mnoho let, klesajíce pod jejich tíhou a vypůjčujíce si, za tyto své sedláky platili.' Vlastní zájem nutkal rozumného statkáře, aby se stal hospodářským ochráncem svých sedláků dříve, než mu zákon dal právo býti jejich majetníkem. Tím se také vysvětluje položení starousedlíků na statkářských pozemcích. Statkář by neuděloval příliš štědře výsady sedlákovi a neplatil by dokonce za něho daně, kdyby v něm viděl krátkodobého osadníka, kterého nejbližší den sv. Jiřího podzimního může odnésti s jeho dílu. Jeho starost byla usaditi sedláka pokud možno pevněji, udělati z něho starousedlíka. Přirozené pohnutky nakláněly k tomu i sedláka. Přičinlivý rolník, který se zařídil a uvykl na svém místě, nemohl míti chuť bez potřeby opouštět svůj díl, do něhož vložil mnoho své práce, na jehož usedlosti se nezřídka narodil. Některé příznaky ukazují na přítomnost četné třídy starousedlíků i na statkářských pozemcích do poloviny XVI. stol. Později, po dobytí Povolží, byli sedláci znepokojeni přestěhovaleckým hnutím s písečné půdy

ústředních oblastí na jižní černou půdu. Odchod mladších členů rodiny, lidí nezapsaných, na nová místa oslaboval starý selský dvůr a nutil jej obmezovati ornou půdu. Na statkářských pozemcích množství selských dvorů, které podle soupisů první poloviny století byly označeny jako obydlené, na sklonku jeho jsou pusté: rolníka, kterého omrzela práce o nepoddajné lesní, třebaže otcovské písčité půdě, vábila stepní černozemní novina s novými půjčkami a výsadami. Vstříc nebezpečí, že zůstanou bez ‚žijících', s pouhými ‚pustinami, kde byly vesnice', šli ústřední statkáři se zvětšenými půjčkami, výsadami a pokutami; i půjčka, i pokuta za odchod a za nekonání povinností se na konci XVI. st. postupně zvětšují: první s půlruble stoupá na 5 rub. (225 rub.), druhá s 1 ruble na 5 a 10 rub. Na jednotlivých příkladech možno viděti, jak těžko bylo vypořádati se sedláku, který vytrval u statkáře do starousedlictví, t. j. vytrval déle než 10 let. Vezměme nejlehčí podmínky vyúčtování. Sedlák usadil se podle smlouvy na díle a přijal 3 rub. půjčky bez výsady, což nebývalo často. Ztráviv 11 let a stav se starousedlíkem, musil při odchodu vrátiti půjčku a zaplatit za svůj dvůr požiloje, v lesnatých krajinách po 14 kop. za rok (v polních krajinách, kde bylo daleko do lesa pro stavební dříví, — dvojnásob) a poplatků 6 kop. Všechny tyto platy v druhé polovině XVI. st. činily by na našich penězích více než 200 rub. Méně než to by se naskytlo platit málokterému starousedlíkovi. Uvedu příklad krátkodobého usazení. R. 1585 dva státní nebo korunní sedláci se usadili v pusté klášterní vsi s povinností ve třech výsadních letech postaviti dvůr a stavení, zařídit se, zorati a pohnojiti

zpustlou roli, a za to dostati 5 rub. půjčky. Kdyby tam ztrávili výsadní léta, nevykonavše závazků, a kdyby chtěli odejít, musili by zaplatit požiloje za tři léta, půjčku a 10 rub. pokuty, jak se dohodli s klášterem: všechno to by činilo na našich penězích asi 700 rub. Sotva by byli s to, aby zaplatili takový dluh. Jako svobodní lidé mohli odejíti také bez zaplacení; ale tehdy by klášter podal proti nim žalobu na zaplacení, soud by je odsoudil k zaplacení a protože by nemohli zaplatit, vydal by je klášteru ‚do vykoupení', t. j. proměnil by je na mnoho let v dočasné cholopy věřitelovy, kteří odpracovávali svůj dluh. Tak půjčka vytvářela vztahy, v nichž si statkářský sedlák musil vybírati mezi sedláky závaznými bez lhůty a mezi cholopy s lhůtou. To nebylo policejní připoutání k půdě, jaké ustanovilo vzájemné ručení pro státní černé sedláky, ale hospodářská dlužní závislost na osobě, na statkáři-věřiteli podle všeobecného občanského práva. Tohoto rozdílu si musíme obzvláště povšimnout, abychom se vyhnuli nedorozuměním.

A tak selské právo vychodu na sklonku XVI. stol. zanikalo samo sebou, bez jakéhokoli jeho zákonodárného zrušení. Užívali ho nadále jen nemnozí sedláci, jejichž usazení nebylo spojeno pro statkáře s žádnými výdaji a kteří se s ním proto lehce mohli vypořádat, zaplativše mu jen požiloje. Pro ostatní sedláky se volný přechod vytvořil ve tři formy: *útěk, odvedení* a *sdaču* — nahrazení odcházejícího druhým nájemcem. V pozemkových knihách XVI. st. první dvě z těchto forem se označují výrazy: ‚utekl', ‚odešel' nebo ‚prchl neznámo kam', ‚potuluje se', ‚byl odvezen' tím a tím nebo tam a tam. Mezi

těmito formami byl rozdíl kvalitativní a kvantitativní. Útěk navracel zadluženému sedlákovi svobodu, ale byl nezákonný; odvedení bylo zákonem dovoleno, ale nenavracelo sedlákovi svobodu; sdača navracela svobodu a byla zákonem dovolena, ale byla obtížná sama sebou a možná jen v řídkých případech. Na korunních pozemcích velikého knížete Simeona Bekbulatoviče v tverském újezdu podle knih z r. 1580 z 306 případů selského přechodu není zaznamenán ani jeden případ nahrazení.

Případy normálního přechodu bez cizí pomoci a porušení zákona jsou dosti řídké: bylo jich 17%. Častěji se vyskytovaly útěky ne v čas a bez výpovědi, bez ustanoveného prohlášení, bez zaplacení požilého, vůbec bez vyučtování se statkářem: bylo jich 21%. Převládající formou přechodu bylo odvedení: na pozemcích Bekbulatovičových bylo takových případů zaznamenáno přes 61%. To je pochopitelné. Sedlák mohl zřídka vyúčtovati se statkářem: obyčejně ho vysvobozoval jiný statkář, který za něho zaplatil požiloje i půjčku a odvezl ho na svou půdu. Takový sedlák, měně díl, neměnil své právní postavení, a jen přecházel od jednoho věřitele k druhému. Odvádění sedláků neobyčejně vzrostlo po dobu XVI. st. Této operace se zúčastnili statkáři všech oddílů, i kláštery, i bojarové, i drobní dědiční statkáři, i poměščici; dokonce černé a korunní okresy odváděly sedláky světským statkářům, přitom ‚násilím', proti vůli pánů, potřebujíce poplatníků na pusté díly. Tato honba za sedláky v XVI. st. způsobila, že vznikl roztrpčený zápas statkářů o selské ruce. Doba kolem 26. listopadu, dne sv. Jiří podzimního, byla dobou, kdy v osadách a vsích docházelo k scénám ná-

sil a nepořádků. Správce bohatého světského statkáře, služebník nebo rychtář bohatého kláštera jel do osad černých sedláků nebo drobných poměščiků a ‚vypovídal' sedláky, přemluviv je k přesídlení, platil za ně půjčku a položije a odvážel na půdu svého pána. Selské společnosti a drobní statkáři, zbavujíce se poplatníků a pracovních ruk, snažili se násilím je zadržet, poutali odvážené sedláky do želez, napočítali za ně mimořádné platy a loupili jejich majetek, nebo shromažďovali své lidi a vítali samy vypovídající s jakoukoliv zbraní v rukách. Žaloby drobných statkářů a státních sedláků jasně líčí tyto srážky v den sv. Jiří.

Obě formy, v něž se přetvořilo selské právo přechodu, a ne samo toto právo, snažila se moskevská vláda od konce XVI. st. obmeziti nebo dokonce zrušiti. I útěky i odvádění, nezlepšujíce položení sedláků, provázeny byly vážnými nepříjemnostmi pro stát a státní hospodářství, a obzvláště pro selské společnosti se vzájemným ručením i pro drobné statkáře zavázaných službou. Selský vychod se proměnil v jednostrannou výsadu nebo v hru velkostatkářů, nepodporující svobodu sedláků, ale silně poškozující státní zájmy. Selské společnosti státních sedláků, pozbývajíce svých poplatníků, stávaly se nesprávnými poplatníky; drobní sloužící statkáři, zbavováni jsouce pracovních ruk, přestávali býti dokonalými vojáky. Konečně selská odvádění i útěky nepřímo napomáhaly přechodu poplatných sedláků do třídy cholopů. Zákoník z r. 1497 určuje podmínky selského vychodu, určuje pro něj jen lhůtu se zaplacením požilého za dvůr. V zákoníku z r. 1550 se setkáváme s vážným dodatkem: ‚a který sedlák s role se prodá někomu za úpl-

ného cholopa, ten vyjde dožívotně a požilého od něho nelze žádat.' Sedlák, zapletený odváděním ve svých dlužních závazcích, zničivší své hospodářství útěky, bezděčně mohl hledati východisko ze svých obtíží v tomto dodatku zákoníku. Ale poplatný sedlák, stávaje se plným cholopem, přestával býti poplatníkem, byl pro státní pokladnu ztracen. Proti těmto nevýhodným následkům selského vychodu bylo také namířeno moskevské zákonodárství konce XVI. a počátku XVII. st. Za vlády Borise Godunova byl 28. listopadu 1601 vydán ukaz, podle něhož se dovolovalo odváděti sedláky navzájem jen drobným statkářům, sloužícím lidem druhořadých a nižších hodností, a to ne více než dva sedláky najednou; statkáři moskevského újezdu, ponejvíce lidé vyšších hodností a velkostatkáři, rovněž církevní instituce, a také černé a korunní okresy byli docela zbaveni práva odváděti něčí sedláky na svou půdu. Tento ukaz se jeví opatřením, namířeným proti statkářům ve prospěch sedláků: ukaz praví, že car dovolil dávati sedlákům vychod pro daně a žaloby, jimiž je statkáři zatěžovali. Ukaz se počíná prohlášením o dovolení vychodu sedlákům, a dále mluví vůbec ne o vychodě, ale o odvádění sedláků statkářům; vychodem mínili už jen odvedení, jímž nahradili vychod. Ukaz z 24. listopadu 1602 opakoval loňské obmezení odvádění, ale motivoval je ne nějakým všeobecným zákonem, dříve vydaným, ale přáním zameziti boje a loupeže, jimiž bylo obyčejně doprovázeno odvádění sedláků jedním statkářem od druhého. Protože nepořádky vznikaly tím, že statkáři nechtěli pouštěti vábené sedláky, tu oba ukazy, i z r. 1601 i z r. 1602 třeba chápati v onom smyslu, co určují, komu

od koho se dává právo odváděti sedláky, t. j. odváděti bez souhlasu jejich majetníků, jen se souhlasem odváděných sedláků. Odvádění sedláků s dovolením jejich majetníků bylo tedy uznáno za stálé pravidlo, z něhož výjimka se připouštěla těmito ukazy, jako dočasné opatření, jen na ony dva roky, kdy byly vydány. Přitom druhý ukaz dovoloval odváděti sedláky ,také za sedláky, t. j. dokonce v dovolených mezích nemohlo odvádění zbavovati sedláky jejich poplatného stavu; sedlák i u nového majetníka musil zůstati sedlákem, nesměl přejíti mezi nepoplatné dvorské lidi. Za prvního samozvance ukazem z 1. února 1606 byl přímo zakázán přechod sedláka mezi cholopy. V letech 1601—1603 byly na Rusi neúrody. To donutilo mnohé sedláky, že prchli od svých statkářů, kteří odmítli podporovati jejich hospodářství v hladových letech. Mnozí uprchlíci, přijatí jinými statkáři, vstoupili k nim jako cholopi. Ukaz z 1. února nařizoval všechny sedláky, kteří uprchli před hladovými lety a stali se cholopy, vrátiti k starým majetníkům jako dříve za sedláky. Tím se rušil článek zákoníku z r. 1550, dovolující sedlákům prodávati se z role za cholopy. Sedláci, uprchlí od svých statkářů, kteří je odmítli živiti v hladových letech, nevraceli se na dřívější místa, zůstávajíce v onom stavu, v jaký vstoupili po útěku. Žádný z těchto ukazů neuznává sedláky za připoutané ani k půdě, ani k statkářům, nedotýká se ani práva vychodu, a mluví jen o sedlácích odváděných a uprchlých. Zákonodárství, nerušíc právo vychodu, obracelo se jen proti následkům tohoto práva, nevýhodným pro stát: 1. snažilo se zameziti přechod sedláků do stavu nepoplatného, mezi cholopy; 2. snažilo

se znemožnití lákání sedláků, jaké prováděli velkostatkáři, vábíce je se státních pozemků selských společností nebo drobných statkářů; konečně 3. podle žalob statkářů pronásledovalo nezákonné útěky sedláků, které porušovaly vlastnické právo statkářů. Takový vztah zákonodárství, nemísící se do právní podstaty smluv statkářů se sedláky, ale usilující jen zameziti zneužívání, podporoval jen čistě občanskou povahu těchto smluv. Na to ukazuje také pětileté žalobní promlčení, ustanovené zákonem z 1. února 1606 pro akty o selských útěcích: ‚a uprchlé sedláky .. po více než pěti letech soudně nestíhati.' Zákonodárná opatření proti uprchlým sedlákům dovršena byla ukazem z 9. března 1607, který po prvé se pokoušel vyloučiti selské útěky z oblasti porušení občanského práva, pronásledovaného podle soukromého popudu poškozeného, proměniv je v trestní zločiny, ve věc státního pořádku: vyhledání a navrácení uprchlých sedláků nezávisle na žalobě statkářově uložil oblastní administraci pod hrozbou těžké odpovědnosti, kdyby nevykonala tuto povinnost pro ni novou, a za přijetí uprchlíků, dříve beztrestné, určil kromě náhrady poškozenému statkáři velikou pokutu ve prospěch státu po 10 rub. (asi 100 rub. na našich penězích) za každý dvůr nebo za jednotlivého sedláka, a kdo přemlouval k útěku podroben byl kromě peněžní pokuty ještě k veřejnému trestu (karabáčem). Avšak i tento ukaz připustil promlčení pro žaloby o uprchlé sedláky, jenže prodloužené na 15 let. Zato přímo přiznal osobní, a ne pozemkové připoutání statkářských sedláků: těm z nich, kteří 15 let před ukazem byli zapsáni v pozemkových knihách z let 1592 až 1593, nařízeno bylo ‚býti u těch, u nichž jsou

zapsáni.' Ukaz se však buď nepodařil, nebo byl pochopen jen ve smyslu zákazu selských útěků a odvádění, a ne jako zrušení zákonného vychodu sedláků. Selské smlouvy i poté byly uzavírány za dřívějších podmínek; samo to, že připuštěné patnáctileté žalobní promlčení pro uprchlíky udržovalo selským pozemkovým smlouvám povahu vztahů čistě občanských. Ukaz byl vydán, když se vznítil zmatek, který nepochybně zabránil jeho působení. Utahoval uzel závazných vztahů sedláků k pánům, kdy se kolísaly všechny základy státního pořádku, kdy poplatné a nesvobodné třídy shazovaly s beder své staré závazky a ještě méně se obmezovaly novými.

Takový způsobem věc o statkářských sedlácích nebyla do konce nepokojů změněna. Jejich hospodářská závislost na statkářích se stále zesilovala, fakticky je zbavujíc práva vychodu. Ale zákonodárství nezrušilo toto právo přímo a rozhodně, ale jen obmezilo formy pro stát nevýhodné, v něž se přetvořilo; nezavádějíc nevolnictví sedláků, snažilo se zameziti porušování zákonných vztahů mezi oběma stranami. Takové položení věci pomohlo na počátku XVII. st., aby se mezi statkáři zakořenil názor na sedláky, jako na nevolníky. S výrazem tohoto názoru se setkáváme už za vlády Borise Godunova ve zprávě současného pozorovatele, cizince Schilla, který psal, že už za dřívějších panovníků moskevských uvykli statkáři pokládati své sedláky za nevolníky (Die Bauern...von ihren Herren für Leibeigene gehalten worden). Svorně s tímto názorem statkáři v druhé polovině XVI. st. ve svých závětech poroučejí svým sedlákům, aby zároveň s čeledí pracovali na jejich vdovy až do smrti těchto. Na konci nepokojné doby

vyjasnily se v otázce dvě ideje: 1. o nutnosti zamezití vychod, t. j. odvádění sedláků bez souhlasu jejich majetníků, jako hlavní pramen nepořádků a zneužívání v selském životě, a 2. o tom, že statkářský sedlák i když je pevný, tak ne na půdě, ale u statkáře. Zákaz selského vychodu požaduje i smlouva Saltykova se Sigismundem 4. února 1610, i smlouva moskevských bojarů s týmž dne 17. srpna téhož roku, i zemské usnesení domobrany Ljapunovovy (30. června 1611), která se shromáždila u Moskvy, aby ji vysvobodila z rukou Poláků. Myšlenka osobního připoutání vytrvale vystupuje v řadě vkladných klášterních listin s počátku XVII. st., v nichž vkladatelé pro případ vykupu vkladného dědičného statku příbuznými kladou jim podmínku: pokud klášterní správa sedláky usadila, dvory nastavěla, role zaorala, lesy očistila a senokosů nakosila, za to zaplatit podle jejich výpovědi, co zařizování statku stálo, *‚ale usazené sedláky odvésti ven* na trojické dědičné statky'. To však nebyla norma, ale jen prakse zákonem trpěná, která vždy mohla býti soudem zrušena. R. 1622 prodal Larionov Mamatovovi svůj dědičný statek s podmínkou, že vykoupí-li jej příbuzní, Larionov vyplatí půjčky, vydané Mamatovem sedlákům, které on usadil, ‚ale sedláky nechť (Mamatov) vyvede, ale budou-li tito sedláci s dědičným statkem *přisouzeni* majetníkovi', tu bude na Larionovi, aby zaplatil za sedláky, za čeleď i za dobytek, podle selských živností. Tato výhrada ukazuje, že na počátku třetího desetiletí XVII. st. otázka osobního selského nevolnictví nebyla řešena ani v zásadě.

A tak zákonodárství do konce zkoumaného období neustanovovalo nevolnického práva. Sed-

láky státní a korunní připoutávalo k půdě nebo k selským společnostem podle policejně-fiskálních úvah, zabezpečujíc správné placení daní a tím ulehčujíc působení vzájemné záruky. Sedláky statkářské nepřipoutávalo k půdě, ani je nezbavovalo práva vychodu, t. j. nepřipoutávalo přímo a bezpodmínečně k statkářům samým. Ale právo vychodu i beztak už velmi řídce působilo v své původní čisté podobě: už v XVI. st. působením půjčky počalo nabývati formy, která je více nebo méně zkomolila. Zákonodárství mělo na mysli jen tyto formy přetvoření selského práva, sledovalo jejich rozvoj a proti každé kladlo opravu s tím cílem, aby zabránilo škodě, kterou hrozila státní pokladně nebo společenskému pořádku. Nadměrnou zadlužeností sedláků při zesílení vystěhovaleckého hnutí byly selské útěky častější a zaplétaly se žaloby na uprchlíky: vláda, zesilujíc opatření proti uprchlíkům a jejich přijímání, snažila se zákony o žalobním promlčení oslabiti a urovnati žaloby a spory k vůli uprchlíkům. Právo odvádění způsobovalo nepořádky a spletité procesy mezi statkáři: odvádění bylo obmezeno hodnostní klasifikací vypovídajících a souhlasem majetníkovým, jemuž dával sedlák výpověď. Zákoník z r. 1550 dovoloval sedlákovi prodávati se od role za cholopa, zbavuje státní pokladnu poplatníka: ukazy z let 1602 a 1606 ustanovily *věrnost selskou*, nemožnost odejíti ze selského poplatného majetku. Tak sedlák, jsa podle zákona pokládán za volného se svým zastaralým právem vychodu, ve skutečnosti byl obklopen se všech stran, nemohl odejíti ani s výpovědí, ani bez výpovědi, nemohl podle své vůle ani vyměniti majetníka odvedením, ba ani změniti stav zřeknutím své svobody. V tako-

vém položení mu nezbývalo nic jiného než vzdáti se. Ale k takovému řešení selské otázky došlo poněkud později, za hranicemi období námi zkoumaného. V prvních dvou desetiletích XVII. st., kdy už působily všechny hospodářské podmínky nevolnictví statkářských sedláků, nebyla ještě nalezena právní norma, která by upevnila toto faktické nevolnictví, proměnivši je v nevolnickou závislost. Napřed označím tuto hledanou normu, jejíž objasnění nám poslouží za východisko při dalším zkoumání dějin nevolnického práva: záležela v tom, že *sedlák, uzaviraje se statkářem smlouvu na jeho půdu s půjčkou od něho, sám se ve smlouvě zřikal navždy práva jakýmkoli způsobem přerušiti závazky, které na sebe bral.* Zaznamenání takové podmínky do smlouvy dodalo jí také významu osobního nevolnictví.

HLAVA TŘICÁTÁ OSMÁ.

Přehled uvedeného. — Správa v moskevské říši v XV.—XVI. st — Nepříznivé podmínky její organisace. — Povšechný pohled n její organisaci a povahu — Správa údělného knížetství. Bojarové uvedení a bojarská duma. — Náměstkové a volostělové. — Význam kormlení Změny v ústřední správě moskevské říše od poloviny XV. st. — Prikazy a bojarská duma. — Charakter jejich činnosti.

Poznali jsme zahraniční položení moskevské říše i její vnitřní sociální uspořádání za půldruhého století, viděli jsme, jak se rozšiřovalo její území a jak se v ní utvářela položení a vzájemné vztahy společenských tříd. Není těžko zpozorovati vnitřní spojitost mezi oběma procesy. Zahraniční války byly častější a častější a stávaly se těžšími, vyžadujíce větších a větších obětí od národa; společenské vztahy se utvářely pod tlakem stále se kupících státních povinností; rozvrstvení služebního a daňového břemene bylo hlavním prostředkem počínajícího se třídního rozčlenění společnosti. Takový průběh věcí mohl skýtati málo příznivých podmínek pro úspěch národní práce a společenského blahobytu. Nejdůležitější je to, že napětí materiálních sil národa pro vnější zápas ponechávalo příliš málo prostoru pro rozvoj duchovních zájmů, tísnilo společenské myšlení, bránic mu, aby si ujasnilo nové úkoly, které očekávaly utvářející se národní stát. A viděli jsme, jak vinou vnějších obtíží a vnitřní mravní setrvačnosti náhodně, nesměle, nezřídka v rozporu byly řešeny vzniklé otázky společenského blahobytu, s jakou skrovnou zásobou idejí a s jakými nedorozuměními se utvářelo státní a hospodářské položení bojarů a celé sloužící třídy, klášterního duchovenstva i sedláků.

Všechny tyto obtíže se nemohly neprojeviti na organisaci státní správy, k níž se nyní obracíme. I pro tuto věc bylo právě tak málo příznivých podmínek: nemohly je tuze připraviti údělné pořádky a pojmy, s nimiž moskevští panovníci a velikoruská společnost přistupovaly k státní organisaci sjednoceného Velkoruska. Myslím, vychovaným v pojmech knížecí dědičné državy, v obyčejích údělného sídla, bylo těžko osvojiti si všeobecné zájmy národa, které říditi byla povolána státní správa. Sám pojem o národě jako o politickém a mravním svazku, rozštěpil se v údělných staletích na představy o územních krajanstvích Tveřanů, Moskvanů, Novgoroďanů a o profesionálních společenských cílech bojarů a volných služebníků, ‚selenských poutníků', nesvobodných i polosvobodných ‚služebníků dvorskému podřízených', černých, městských i venkovských poplatníků. Jiné prameny, z nichž by bylo možno načerpati vhodné politické úvahy, bráti hodící se vzory a příklady, nebyly. Katolický a protestantský západ byl příliš cizí a podezřelý pravoslavnému Velkorusku svými vyznáními víry, obyčeji a pořádku. Stará učitelka Ruska ve věcech náboženství, rétoriky a dvorských intrik byla Byzance, — ale nebyla už v onom okamžiku, kdy se počal utvářeti velkoruský stát. A i dříve byl Cařihrad v politickém vztahu pro Rus sešlým invalidou, který učil správné chůzi dítě, které se stěží postavilo na nohy.

Nejméně příznivou podmínkou pro organisaci správy v moskevské říši je vztah, v jakém byl moskevský panovník k svému hlavnímu vládnímu nástroji, k bojarstvu. Tato třída byla nejhorlivější a nejumíněnější ochránkyní údělných podání a předsudků, které přinesla do Moskvy a

které zde byly tak nepříjemné z mnohých, ještě svěžích vzpomínek. Tato podání a vzpomínky neslibovaly družnou společnou práci v organisaci moskevské správy. Vztah, který se vytvořil mezi oběma stranami, jak jsme viděli, nebyl-li přímým a zjevným bojem, může býti nazván nejasným antagonismem nebo ‚neláskou', jak říkali za starých dob. Moskevský stát byl budován, když tato neláska se zakořeňovala hlouběji a hlouběji, proměňovala se s obou stran v ošklivý politický zvyk, a za vlády Hrozného hrozila se strany špatného cara proměniti se v anarchii. Projevil-li se nepřirozený poměr panovníka, hlavního budovatele státu, k jeho nejbližším spolupracovníkům na samém budování státu, na jeho průběhu a charakteru? To není pozorovati. Státní správa se utvářela, působila a přetvářela; vedli tuto věc panovník a jeho bojarové; ale ani v tvoření, ani v činnosti vládních institucí se nezachovaly zjevné stopy rozporu, který by rozděloval budovatele. Z činnosti moskevské správy v XVI. st. se zachovalo značné množství dokumentů; zkoumajíce je ani si nepomyslíme, že politické síly, které řídily tuto činnost, nebyly vždy navzájem ve shodě. V kremlevských palácích, na moskevských bojarských dvorech, v literatuře se ozývaly oboustranné stesky nebo obvinění protivníků, hlásány byly rozmanité politické teorie, sestavovány byly plány útěku za hranice, zkoumány byly rodoslovné knihy, aby stíny skutečných nebo vymyšlených předků na způsob Augusta Caesara ospravedlnili své politické nápady nebo nároky, — zkrátka hádali se, zlobili se, uvažovali a dokazovali. Za cara Ivana i moskevské náměstí se stalo svědkem tohoto politického sporu: mnoho bojarských hlav, nezříd-

ka celými rodinami, položeno zde bylo na popraviště. Ale na pracovní vládní scéně zůstávalo všechno tiché;v kancelářích, v *prikazech*, se nehádali a neuvažovali, ale pořádali a psali, ponejvíce psali. Zde se rovnoměrně, nehlučně pracovalo, lidé se řídili obyčejem, a ne ideami. Lidé, kteří sestavovali kancelářské dokumenty, které se nám zachovaly, zřejmě ovládali veliký praktický návyk, znali věci, dovedli stanoviti pořádek a formy vyřizování aktů a vážili si ustanovené formy, byli to lidé rutiny, a ne teoretikové, a jejich politické ideje a sympatie se zřejmě neúčastnily nijak ve vypracování této rutiny, těchto vládních forem a pořádků. Všechno se dělalo jménem a podle ukazu panovníka velikého knížete celé Rusi; vůle tohoto panovníka se jevila nejvyšší a nespornou pákou vládního mechanismu, národní zájem této *celé Rusi* neprojevuje se rozuměl se jako nejvyšší cíl tohoto hnutí, všemi stejně uznávaný a stejně chápaný.

Takovým všeobecným dojmem působí aktové dokumenty vládních institucí, které ustanovovaly a udržovaly moskevský státní pořádek v XVI. století. Nyní vejděme v některé podrobnosti, načrtněme vládní formy, v něž se odlilo společenské složení v tehdejší moskevské říši. Moskevská správa oné doby se všecka vyvinula z údělné. Abychom si tuto představili, musíme si připomenout organisaci údělného knížetství a charakter údělného knížete. Jak jsme už viděli (hlava dvacátá), údělné knížetství vlastně nebylo státem, ale hospodářstvím knížete: jinak řečeno, stát nebyl tehdy ničím jiným, než knížecím hospodářstvím. Proto údělná správa byla vlastně vykořisťováním různých oborů tohoto hospodářství. Obyvatelstvo údělu nebylo pro

knížete společností, ne svazkem poddaných k dosažení určitých cílů všeobecného blaha a společenského pořádku: bylo jen nástrojem nebo předmětem hospodářského vykořisťování knížetství. Vládní opatření, která měla za cíl ochranu práva a společenského blahobytu, udržování zákonného pořádku, jako soud, policie, dílem dokonce samo zákonodárství, byla pokládána za důchodné obory knížecího hospodářství, byla spojena s určitými dávkami ve prospěch vlády a jejích agentů: tak vznikly všechny ony poplatky soudní, obchodní, svatební a jiné, které plynuly do knížecí pokladny nebo na vydržování jednotlivých správců údělné doby. Na takovém řádu údělného knížetství byla zbudována a držela se údělní správa. Různé instituce v jejím systému měly za cíl potahovati důchod z různých pozemků a živností v knížetství, a lidé, kteří pracovali na těchto pozemcích, jako by byli přičítáni k živnostem, tvořili živou mechanickou sílu, uvádějící do hospodářského oběhu tyto mrtvé pozemky a živnosti. Viděli jsme už také (v téže hlavě), že všechny pozemky v údělu svým hospodářským vztahem ke knížeti se dělily na tři oddíly: jedny z nich byly připsány knížecímu dvoru, byly vzdělávány bezprostředně pro knížete, který z nich dostával zásoby nevyhnutelné pro dvůr; jiné pozemky dávány byly za určitých podmínek v soukromé držení osobám nebo institucím (církevním), tvořily jejich privilegované vlastnictví; konečně třetí byly dávány v užívání měšťanům i sedlákům za určité povinnosti. První pozemky se nazývaly *dvorní*, druhé *bojarské* a *církevní*, třetí *poplatné* nebo *černé*. Podle druhu těchto pozemků se rozeznávala správa ústřední a místní.

Knížecí dvůr byl střediskem údělné správy. Různé obory dvorního hospodářství byly svěřovány jednotlivým bojarům a volným služebníkům, dokonce knížecím cholopům. Dvorní služebníci a dvorní půda s živnostmi tvořili úřad bojara *dvoreckého*, dvorní koně, stáje a dvorní luka — úřad bojara *koňušého*. Různé živnosti na knížecích pozemcích, lesní včelařství, rybolovy, honitby, spravovány byly zvláštními dvorními hodnostáři, *čašnikem, stolnikem, lovčím*. Tak se na údělném dvoře utvořil celý systém správních úřadů, které všechny měly hospodářský původ a význam. Hlavní správcové, jimž byly svěřovány tyto úřady, nazývají se v aktech údělné doby *bojarové uvedení*, a celek jejich úřadů tvořil dvorní nebo ústřední správu knížetství v údělném smyslu tohoto slova. Obzvláště důležité vládní věci, které nemohly býti řešeny jednotlivými bojary uvedenými, dotýkaly se ne jednoho, ale několika dvorních úřadů nebo vybočovaly z kompetence jich všech, předkládány byly samému knížeti a rozhodoval o nich kníže zároveň s oněmi bojary, jejichž úřadů se týkaly, nebo s radou všech předních bojarů. Věci tohoto druhu, neobyčejné, shromažďující všechny do rady, dokonce za účasti vyššího duchovenstva, byly otázky války a míru, závěti knížecí, uspořádání osudu jednotlivých členů knížecí rodiny a pod. To je také knížecí *duma* údělné doby, rada bojarů u knížete, jejíž sestavení se měnilo, utvořená zvlášť pro každou běžnou nebo mimořádnou věc, která byla předkládána knížeti. Tato duma neměla obvyklé u nás formy státní instituce se stanovami a stálým stavem účastníků, s kompetencí přesně vymezenou a neměnným pořádkem jednání, s kanceláří a protokoly.

To nebyla státní rada, ale spíše knížecí obyčej raditi se s bojary o každé mimořádné věci. Ale z těchto porad, podněcovaných soukromými případy vládní prakse, vycházela také zvláštní, separátní nařízení, která však byla precendenty pro další případy stejného druhu a opakujíce se proměňovala se ve všeobecnou normu, v zákon. Tak se vytvářelo údělné zákonodárství, jehož orgánem byla bojarská duma s knížetem v čele. Taková byla organisace ústřední údělní správy, skládající se z jednotlivých dvorních úřadů bojarů uvedených a z bojarské rady, která se shromažďovala v užším nebo širším složení, ze dvou až tří nebo ze všech předních bojarů.

Pozemky, které nebyly připsány ke knížecímu dvoru, soukromých statkářů a černé, vcházely do působnosti místní správy, které bylo ponecháno v knížetství vše, co knížecí dvůr sám nevykořisťoval. Tato správa byla v rukou *náměstků* a *volostělů*. Značná knížetství se dělila na administrativní okruhy, nazývané *ujezdy*. Ostatně újezd nebyl administrativním okruhem v našem smyslu slova, podrobeným jednomu místnímu úřadu s jeho nástroji. Újezd se skládal z města a selských společností, které se nazývaly *volosti* a *stany*. Stan je týž selský okres, jenže předměstský, nejbližší újezdnímu městu, nacházející se v *okologorodí*, jak se vyjadřují dokumenty. Ostatně i rozsáhlé volosti se dělily na stany, jako rozsáhlé stany na volosti. V kolomenském újezdu podle knih z XVI. st. se setkáváme s 11 stany a 9 volostmi. Náměstek spravoval město a předměstské stany; volosti byly spravovány volostěly, kteří obyčejně v ničem nezáviseli na náměstkovi svého újezdného města: jen v některých újezdech náležel náměstkovi soud, šlo-li

o vážnější trestní věci, které se přihodily ve volostech jeho újezdu. Náměstkové a volostělové vládli s pomocí podřízených jim agentů, *tiunů*, kteří jejich jménem soudili, *dovodčiků*, kteří předvolávali k soudu, a *pravětčiků*, kteří dbali o vykonání soudních rozsudků: dovodčici některými svými funkcemi připomínají naše vyšetřující soudce, kdežto pravětčici soudní vykonavatele. Tiunové, dovodčici a pravětčici nebyli státní úředníci: obyčejně to byli dvorští lidé, cholopi náměstků a volostělů. Hlavním cílem údělné oblastni správy bylo získati důchody ze spravovaného okruhu. Každý vládní akt náměstka a volostěla, stejně jako jejich podřízených agentů, byl spojen s určitou dávkou, takže vládní úkony měly význam ne tak činnosti, směřující k udržení pořádku a ochraně práva, jako význam pramenů důchodu nebo důchodných oborů pro vládnoucí. V tomto smyslu se hodnost oblastného správce nazývala *kormlením:* správce se živil na účet spravovaných v doslovném smyslu slova. Jeho služné se skládalo z *kormů* a z *pošlin* (poplatků). Kormy přinášeny byly celými společnostmi v určitých lhůtách, poplatky platily jednotlivé osoby vládní akty, jichž potřebovaly. Kormy byly *vjězžij*, jednou provždy, i roční stálé, a to *vánoční, petrovský* a v některých krajinách *velkonoční.* Vjězžij korm přinášeli po vjezdu správcově na kormlení, hned jak se ujal hodnosti: kormlenščik dostal při vjezdu od měšťanů i selských lidí, ‚co kdo přinese'. Kormy vánoční a jiné sváteční byly přesně určovány listinami *ustavnými*, které byly dávány celým okruhům, nebo *žalovannými* — jednotlivým kormlenščikům podle okruhů udělených jim v kormlení. Tyto kormy se rozvrhovaly podle

soch. Socha (pluh) byla daňová jednotka, obsahující určitý počet poplatných městských dvorů, určovaná jejich zámožností, nebo určitá plocha poplatné selské role, měnící se podle jakosti půdy a podle druhu statkářů. V moskevské době poměstná a statkářská socha obsahovala 1200 děsjatin dobré půdy v třech polích, 1500 děs. půdy průměrné a 1800 děs. půdy špatné; socha pozemků dvorních, klášterních a černých byla poněkud menší, o 25—37%. Tak dobré půdy v klášterní a dvorní soše se počítalo 900 děs. v třech polích, v černé 750; množství děsjatin průměrné a špatné půdy v každé z těchto soch se poměrně zvětšovalo. V údělné době vůbec kormy byly vybírány v poživatinách: tak náměstek bělozerský dostával podle ustavní listiny z r. 1488 s každé sochy (bez rozdílu kategorií) poloť (desetina hovězí čtvrti), 10 pečených chlebů, sud ovsa. Podobné kormy, jenže v zmenšených rozměrech, dostávali volostělové, tiunové a ostatní podřízení agenti správy. Kormy byly dávky ustanovené, vybírané v určitém stálém rozměru, podle služného. Druhým, ne méně hojným pramenem důchodu pro kormlenščiky byly daně neustanovené, poplatky, k nimž byly počítány i pokuty za zločiny. Vládní činnost oblastních správců přestávala vlastně na věcech policejních a soudních, odhalování zločinů, pronásledování zločinců a na soudě ve věcech trestních a občanských. Proto i poplatky byly 1. soudní, které tvořily buď určité procento (na příklad 10% z žalované částky), nebo *protiveň protiv iscova,* t. j. pokutu od vinníka, rovnající se částce žalované, 2. celní — z prodaného zboží, 3. svatební, vybírané při provdání obyvatelky v hranicích okruhu nebo za jeho hranice: v prv-

ním případě dostával kormlenščik *svatební ubrus* (šátek), v druhém *vychodní kunicu* (kožišinu). Spokojme se jedním příkladem, třebaže i dosti výjimečným, abychom si utvořili přibližný dojem o důchodnosti kormlení. V moskevské době byly kormy v poživatinách převedeny na peníze, jak je to učiněno v zmíněné bělozerské ustavní listině. R. 1528 byl dán sloužícímu člověku Kobjakovovi v kormlení okres Soljca Malaja, zabývající se solivarstvím. V propůjčené listině měl volostěl vypočítáno na 14 důchodných oborů, kormů a poplatků bez vjězžího kormu. Téměř všechny důchody jsou zde převedeny na peníze. Podle minimálního přepočítání na naše peníze, kde je takový výpočet možný, volostěl dostával za rok jen na kormech asi 1350 rublů: to byla sotva polovina jeho důchodu. Ostatně kormlenščik, aspoň v dvorských okresech vybíral všechny poplatky ne výhradně pro sebe: část jich plynula do pokladny ve prospěch knížete a ústředních správců, bojarů uvedených, kteří měli také důchody ze svých hodností. Na to ukazuje závěť velikého knížete moskevského Semjona Hrdého: odkazuje celý svůj úděl své kněžně, odkazatel činí opatření, aby jeho bojarové, kteří zůstanou ve službách jeho kněžny a budou spravovati okresy, odevzdávali jí polovici důchodů z okresů jimi spravovaných.

Úřady náměstků dávány byly obyčejně urozenějším sloužícím lidem, bojarům, úřady volostělů lidem méně urozeným, služebníkům volným. Kormlení nebyla odměnou za vládní práci, ale náhrada za *službu* dvorní a vojenskou, která spočívala na sloužícím člověku a konána byla bez mzdy: správa města nebo okresu nebyla pokládána za službu. Taková odměna byla jedním

z prostředků vydržování sloužícího člověka a lišila se od hodnostního platu v našem smyslu tím, že ji kormlenščik dostával přímo od obyvatelstva, jež spravoval, a nebyla vydávána ze všeobecných důchodů státní pokladny. Někdy kormlenščici pravděpodobně i sami vybírali své kormy, za tím účelem v ustanovenou dobu, o určených svátcích, objížděli své okruhy jako v prvních věcích našich dějin to činili knížata a jejich oblastní náměstkové, vypravujíce se na poluďje. Se svými společenskými pojmy nevnikáme už lehce do smyslu a povahy kormových vládních hodností údělné doby, majících název pro náš sluch tak urážlivý. Ostatně názorným příkladem tohoto starodávného administrativního objíždění mohou nám býti známá nám putování duchovenstva po farnostech o svátcích, která se táhla z hlubokého dávnověku a konala se téměř o týchž svátcích. Kormlení odpovídala vládnoucímu tehdy naturálnímu hospodářství a služebnímu položení sloužících lidí, právě jako jejich společenským pojmům. Při soustředění dávek, určených pro vydržování místní správy, proměnily by se újezdní pokladny ve sklady masa, chleba a sena: všechno to by se kazilo dříve, než by se dostalo do rukou spotřebitelů. Pro tutéž příčinu a při nedostatku peněžních mincí periodická odměna — čas od času — byla pohodlnější než stálá, krátkodobá. Vydav se ve službě z peněz, vyživí se náměstek nebo volostěl v újezdě rok nebo dva, doplní svůj živý inventář a obnoviv blahobyt vrátí se do sídelního města *sloužit*, vykonávat bezdůchodné vojenské a jiné příkazy panovníkovy v očekávání, až se na něho znovu dostane kormlení. Údělní kormlení byla právě jako dnešní platy prostředkem pro službu; ale

byl podstatný rozdíl v tehdejším a nynějším názoru na poměr tohoto prostředku k samé činnosti, s níž byl spojován. Pro kormlenščika byla jeho vládní činnost jen důvodem toho, aby dostával důchod, který byl skutečným cílem kormlení. I nynější sloužící je obyčejně nakloněn dívati se na své služné jako na skutečný cíl své služby, a na své úřední práce jen jako na záminku, aby dostával plat. Ale nad tímto nízkým řemeslným názorem na plat se vznáší oficielní idea samé služby jakou sloužení všeobecnému blahu, národním potřebám a zájmům, kdežto hodnostní plat je jen služebně odhadní odměna za práci, znalosti, čas a výdaje, které v míře zákonem požadované obětuje sloužící panovníkovi a vlasti, jako každý občan podle svých sil obětuje totéž v podobě daní.

Údělná správa podle vztahu, který v ní byl mezi středem a oblastí, nepodobá se ani jednomu ze základních administrativních pořádků: to nebyla ani centralisace, ani místní samospráva. Činnost místních zemských úřadů zůstává málo znatelnou a ještě méně vlivnou za náměstků a volostělů, jimž kníže odevzdával div ne všechnu svou moc nad dvěma kategoriemi zemí v knížetství bez skládání účtů, kontroly a ustavu, takže střed, spravuje vlastně jen jeden ze tří oddílů zemí, sám byl také jakoby oblastí, která nacházela svou spojitost s ostatními oblastmi jen v osobě knížete. Ale tou měrou, jakou se moskevské knížetství proměňovalo ve velkoruskou říši, byly v něm složitější i administrativní úkoly, a zároveň s tím živěji a živěji bylo cítiti nevhodnost údělného pořádku; to i ono musilo změniti správu jak ve středisku, tak i v oblastech. Přetvoření ústřední správy se počalo

s dvorními úřady. Tyto úřady se vlastně skládaly z jedné osoby a vyřizovaly občasné vládní rozkazy: každý z nich byl spravován tou neb onou osobou, bojarem uvedeným, jemuž kníže svěřoval, ‚prikazoval' určitý obor svého dvorního hospodářství. Tyto rozkazy hlavních úředníků s nyní proměnily v složité a trvalé úřady, jimž se dostalo názvu *izby* nebo *prikazy*. Bylo to něco na způsob nynějších ministerstev nebo odborů, na něž se ministerstva dělí. Zákoník z r. 1497 líčí prikazy právě v okamžiku jejich proměny z osobních rozkazů v instituci, ve stálé úřady. Předpisuje soudit bojarům i okolničím, ale na jejich soudě musí býti zapisovatelé, a ‚sliby' nepřijímat za soudu, ani za soukromou přímluvu nebo úsluhu mimo soud, předpisuje poskytnouti právo každému ‚žalobci' hledajícímu práva, a koho souditi není soudce v právu, o tom říci velikému knížeti nebo ho poslat k onomu soudci, jemuž takové lidi je přikázáno souditi. *Suďji* byli představení prikazů, jak se i potom nazývali. Každý soudce měl svého zapisovatele, sekretáře, ovšem s podsekretáři, t. j. svou kancelář, a své *lidi*, t. j. věci, jež mu bylo přikázáno soudit, *svůj úřad*. Zaznamenán je i poměr prikazů k svrchované moci: věc, přesahující kompetenci soudce, vyžadující zákonodárného řešení, oznamována byla velikému knížeti jako moci zákonodárné. Ale ani v zákoníku nebyly zahlazeny ještě stopy dřívějšího pořádku občasných osobních rozkazů. Zakazuje soudci prikazu zůstati tím, čím byl ještě nedávno, mocným přímluvčím v soukromých věcech za umluvenou odměnu: *posul* — *posuliť*, slíbiti. Věci, podléhající soudu velikého knížete, mohly býti podle článku zákoníku rozhodnuty osobami, ‚komu kníže ve-

liký velí': to byli zřejmě údělní prikazčici ad hoc, pro daný případ. Tak zákoník z r. 1497 dosti určitě ukazuje epochu vzniku prvních prikazů, dobu, kdy se stal přechod od správy skrze osoby k správě skrze instituce. Ostatně tento přechod nebyl příkrou záměnou jednoho pořádku administrace druhým, založeným na jiných základech. Přeměna měla spíše technický, přesněji řečeno, byrokratický charakter než politický: prikazy byly ponenáhlým rozvojem, komplikací dvorních úřadů. V XVI. st. za nesložitého knížecího hospodářství stačila pro správu toho neb onoho odvětví jedna osoba, která působila ponejvíce skrze ústní rozkazy, nebo obracejíc se při písemných aktech k pomoci nečetného všeobecného stavu dvorních písařů. Tou měrou, jakou se státní hospodářství stávalo složitějším, administrativní úkoly byly rozmanitější, vyvíjelo se i písemné vyřizování aktů. Tehdy bojar uvedený potřeboval zvláštní kanceláře s písařem a s podpísaři, sekretářem a podsekretáři, někdy ještě také pomocníka pro společné vedení věcí. Jakmile se v úřadě tvořil takový stav úřednictva, od té chvíle také vznikal prikaz jako stálá instituce. Tak obor údělného dvoreckého se proměnil v prikaz *Velikého Dvorce*, obor bojara koňušého v *Koňušennyj* prikaz atd. Ale zároveň s prikazy, které se vyvíjely z dřívějších dvorních oborů, vznikaly príkazy nové, pro něž nebylo příslušných oborů při údělném dvoře. Tyto prikazy byly vyvolávány novými potřebami státního života. Nyní na jedné straně vznikaly takové vládní úkoly, které se nevešly do těsných rámců dvorního hospodářství, na druhé straně silněji a silněji bylo cítiti potřebu stáhnouti k středisku takové vládní věci, o nichž dříve rozhodovali

oblastní správci, aniž musili skládati účty. Tak se v centru nakupilo mnoho nových vládních věcí a úkolů. Tou měrou, jakou se kupily, také vznikaly jeden po druhém nové prikazy po dobu XV. a XVI. st. V údělné době se kníže ve svých nesložitých vnějších stycích obešel bez zvláštní osoby, pro ně určené: každá věc zahraniční politiky byla rozhodována samým knížetem s bojary uvedenými. Když zahraniční styky moskevské říše byly složitější, objevil se v Moskvě prikaz je spravující, *Posoljskaja* jizba, ministerstvo zahraničních věcí. Vojenské služební věci sloužících lidí také nepotřebovaly pro svou prostotu zvláštního úřadu. V XV. a XVI. st., když sloužící třída se víc a více rozrůstala, a války bývaly častější, vojenské věci i třídu počalo spravovati zvláštní místo, jemuž se dostalo názvu *razrjad* nebo *razrjadnyj prikaz.* S rozvojem sloužícího statkářstva, poměstného i dědičného, vznikl *poměstnyj* prikaz. Taková je jedna řada nových prikazů, vyvolaných větší složitostí ústřední správy. Druhá řada vznikala pro vládní centralisaci. V údělné době mnoho vládních věcí bylo odevzdáno oblastním správcům, aby o nich bez kontroly rozhodovali; nyní zájmy státního pořádku vyžadovaly ustanovení určitého dozoru nad působením kormlenščiků. Údělní náměstkové a volostělové rozhodovali o všech trestních věcech; nyní nejvážnější zločiny byly vyňaty z jejich kompetence a pro rozhodování o takových věcech byl zřízen zvláštní prikaz *razbojnyj.* Údělní oblastní vládci spravovali všechny věci o cholopech: nyní byly tyto věci podřízeny zvláštní ústřední instituci, *cholopímu* prikazu. Tak mosaicky se řadily nové prikazy k starým, a na konci XVI. st. utvořily složitou budovu mo-

skevské prikazné administrace, v níž bylo nejméně 30 zvláštních institucí. Moskevská správa se utvářela, jak byly budovány panovníkovy paláce; zároveň s růstem carské rodiny a hospodářství připojovány byly k původní budově přístavby a nástavby, podkrovní světnice, komory, nová křídla a přechody. Z uvedeného je viděti, že moskevské prikazy měly trojí původ: jedny se vyvíjely z dvorních úřadů údělné doby; druhé byly vyvolány novými vládními úkoly, které vznikly utvořením moskevské říše, konečně třetí byly vytvořeny snahou svésti nejdůležitější vládní věci z oblastí k centru. Mnohem obtížnější bylo provésti přesné seskupení prikazů podle vlastnosti podřízených jim oborů. Protože prikazy vznikly ne najednou podle jednoho plánu, ale objevovaly se postupně podle potřeby, jak se komplikovaly administrativní úkoly, tu rozdělení vládních věcí mezi ně se jeví neobyčejně nepravidelným a spletitým podle našeho názoru, který je uvyklý přísné reglementaci a přesnému rozdělení věcí podle podstaty. Proto je neobyčejně obtížné uvésti prikazy v systém, ukázati základ rozdělení věcí mezi ně. V tomto rozdělení se moskevští státníci řídili ne politickými zásadami, ale praktickými výhodami. Tak není pozorovati myšlenku o rozdělení soudu a administrace; třebaže byly čtyři speciální soudní prikazy pro občanské věci, *moskevský, vladimirský, dmitrovský* a *rjazanský,* přece o soudních věcech a mezi nimi o občanských bylo rozhodováno i v jiných prikazech povahy čistě administrativní. Podle podstaty věcí možno prikazy rozděliti na dva základní oddíly, jak je také rozděloval v čtyřicátých letech minulého století Něvolin. Do prvního oddílu byly zařazovány pri-

kazy všestátní, které rozhodovaly o všeobecných státních věcech na celém prostoru státu, nebo v značné jeho části: takové byly prikazy posolskij, razrjadnyj, cholopij, prikaz *boljšého prichodu*, který spravoval státní důchody, hlavně nestálé a j. Druhou skupinu tvořily prikazy, které možno nazvati územními: spravovaly všelijaké, nebo lépe řečeno, rozmanité věci, ale jen v určitých částech státu. Sem možno zařaditi největší množství prikazů. Takové byly *kazanskij dvorec*, vzniklý po dobytý Kazaně a spravující bývalá carství kazanské, astrachanské a sibiřské, potom oddělivší se od něho prikaz *sibiřský*, a také místní zámky, které spravovaly pod vedením prikazu Boljšého dvorce dvorské věci v oblastech říše, které byly dříve nezávislými knížetstvími nebo oblastmi, *novgorodský*, *tverský* a j. Tomuto seskupení nelze připsati ani dostatečnou přesnost a úplnost, ani zvláštní význam. Systematická klasifikace se vůbec nedařila jejich badatelům, jako se nedařila ani jejich tvůrcům, moskevským panovníkům. Pro nás je důležitější vidět, v jakých odvětvích správy se prikazy rozmnožovaly horlivěji a v kterých méně. Poměrná pozornost vlády v tomto směru je ukazatelem i úrovně politického vědomí, i nejnaléhavějších státních potřeb. Rozšiřme svůj zřetel i na prikazy XVII. st.: charakter státního budování se změnil velmi málo i za nové dynastie: a také mnohé prikazy, které se po prvé objevují v dokumentech XVII. st., jistě nebo pravděpodobně byly dříve. Počítáme na 15 prikazů ve vojenské správě, nejméně 10 v státním hospodářství a na 13 v dvorní správě. Při pohledu na takovou organisaci stává se jasným směr moskevské vládní činnosti. Vidíme, že obzvláštní

úsilí byla obrácena k organisaci odvětví správy, která tvořila nerozlučnou oblast státu, a také k rozšíření údělné kremlevské organisace, kterou byl obklopen moskevský panovník se svým neobsáhlým dvorním hospodářstvím. Zatím v rozsáhlé sféře vnitřního blahobytu a spořádanosti, bezprostředně se dotýkající národních potřeb a zájmů, nacházíme všeho všudy 12 prikazů, a i z těch jedny, jako *lékárnický* a *knihtiskařský*, byly nepatrné kanceláře s velmi obmezeným kruhem činnosti, druhé sloužily jen potřebám sídelního města nebo administrace: takové byly dva *zemskije dvory*, policejní správa města Moskvy, a od počátku XVI. st. známý *jamskij* prikaz, ministerstvo pošt, určený výhradně pro rozesílání prikazných listin a pro rozvážení úředníků podle státní potřeby. Péče o všeobecné blaho, o komunikace, o národní zdraví a výživu, o veřejnou péči, o podporu průmyslu a obchodu, konečně o národní osvětu, — všechny tyto elementární podmínky veřejného blahobytu neměly přímých orgánů v organisaci prikazné správy, a se strany církve, přesněji řečeno církevních úřadů, pokud se jich týkalo všeobecné blaho, nesetkával se stát nejen s pobídkami, ale ani s podporou ve věcech tohoto druhu. Viděli jsme už, jak chladně se choval Stohlavý sněm k otázce veřejné péče, kterou car nadhodil. Prikaz *strojenija bogadělen* vznikl teprve v druhé polovině XVII. st. a to z popudu a za peníze carovy, a to, aby provedli usnesení téhož Stohlavého sněmu o zřízení městských církevních škol, zdá se, ze všeho nejméně působilo starosti sněmovním otcům, kteří rozhodli zříditi tyto školy a měli na to dostatečné materielní prostředky. Vláda státní a církevní všechno po-

žadovala od národa a nic nebo téměř nic neskýtala jemu. Možná, že očekávati od toho neb onoho něco většího v XVI. st., znamenalo by předcházeti dobu; ale ustanoviti nepřítomnost toho, co by bylo žádoucno očekávati od nich, nesporně by znamenalo určiti jejich politickou zralost, stejně jako měřítko jejich mravně společenské síly.

Činnost prikazů spojována byla vyšší vládní institucí, která spravovala jednotlivé obory, panovníkovou *bojarskou dumou.* V údělné době, jak jsme viděli, skládala se tato duma z těch neb oněch, vůbec nemnohých bojarů, kteří byli povoláni knížetem zvlášť při každé vážné věci. Nyní se tato duma z těsné a složením proměnlivé rady s kolísající správou proměnila v stálou složitou instituci s trvalejším složením a určitým kruhem věcí. Vyšší hodnostáři a urozenější služebníci, kteří zasedali v údělné dumě, všichni měli název *bojarů.* Když se v moskevské říši bojarstvo rozpadlo na několik vrstev, nestejných svým původem a politickým významem, tehdy i v osobním složení dumy nastalo rozdělení na hierarchické hodnosti, odpovídající genealogické urozenosti rádců dumy. Zástupci urozenějších bojarských rodů zasedali v dumě s dřívějším titulem bojarů; lidé druhořadé šlechty, skládající se hlavně z potomků starého netitulovaného moskevského bojarstva, uváděni byli do rady s titulem *okolničí,* vysluhujíce si někdy i bojarskou hodnost; konečně za velikého knížete Vasilije Ivanoviče, a možná že i dříve, objevuje se v složení dumy ještě nová hodnost, jíž se dostalo názvu ‚dětí bojarských, kteří v dumě žijí', — později kratčeji nazývaní *dumní dvorjané;* obyčejně to byli odborníci, kteří si vyslou-

žili místo v dumě ze zchudlých bojarských rodů nebo ze šlechtické massy, která nenáležela k bojarstvu. To znamená, že hodnosti v dumě představovaly různé genealogické vrstvy sloužící třídy, která se utvořila v XV.—XVI. st. V dumě byli ještě přítomni dumní písaři, státní tajemníci a referenti dumy. Při takové nové organisaci skládala se bojarská duma ne už ze 3—4 bojarů uvedených, jako v době údělné, ale z několika desítek členů, kteří měli různé hodnosti. Všichni byli jmenováni do dumy panovníkem. Možno rozeznati dva prvky v jejím složení: aristokratický a byrokratický. Na hodnost bojarů a okolničí byli obyčejně určováni starší zástupci vážnějších bojarských rodů; jakmile dosahovali určitého věku, ‚přiřkli jim dumu', uvedli je do sovětu, podle obyčejů práva na místo a podle vztahů. Naopak, šlechtici a písaři dumy, ponejvíce lidé neurození, byli jmenováni podle náhledu panovníkova za osobní vlastnosti nebo za zásluhy státu prokázané. Tento druhý prvek je zatím málo znatelný a málo vlivný; ale po celé XVI. st. zachovala duma přísně bojarské, aristokratické složení. Ale vládní význam členů dumy nebyl obmezen jejich seděním v dumě. Všichni sloužící lidé, kteří měli hodnost bojarů, okolničí a šlechticů dumy, už svou hodností byli členy státní rady a nazývali se *lidmi dumy;* ale titíž lidé dumy spravovali moskevské prikazy, veleli plukům na pochodech a spravovali oblasti jako náměstkové a vévodové. Plukovní vévoda nebo újezdní náměstek nemohli ovšem stále zasedati v moskevské dumě; proto na její každodenní zasedání přicházeli ponejvíce jen náčelníci moskevských prikazů, *soudci,* jak se nazývali, jež hodnost poutala k sídelnímu městu. Sami písaři

dumy nebyli výhradně sekretáři a referenty dumy: každý z nich spravoval určitý prikaz. To byli obyčejně hlavní písaři nebo náčelníci nejdůležitějších prikazů: posoljského, razrjadného, poměstného a někdy buď novgorodského razrjadu nebo kazanského dvorce, takže dumští písaři byli obyčejně tři nebo čtyři. Věci posoljské, razrjadné a poměstné bezprostředně spravovala sama duma; proto prikazy, v nichž se soustřeďovaly tyto věci, bývaly obyčejně odděleními dumské kanceláře; proto jim stáli v čele také písaři, a ne bojarové nebo okolničí. Hlavní místo mezi těmito prikazy náleželo boljšému moskevskému razrjadu: řídě služební jmenování sloužících lidí, oznamoval druhým prikazům nařízení panovníka a jeho rady, která se jich týkala, jakož předkládal dumě věci, které byly předkládány panovníkovi mimo prikazy, takže dumský razrjadný písař měl význam státního sekretáře. Stálá přítomnost náčelníků nejdůležitějších prikazů v dumě, dodávala jí zdání ministerské rady. Duma spravovala velmi rozsáhlý kruh věcí soudních a administrativních; ale byla to vlastně zákonodárná instituce. Každý nový zákon vycházel z dumy s obvyklou poznámkou: ‚panovník ukázal a bojarové usoudili.' Zákonodárný význam dumy zakládal se nyní už ne na dávném obyčeji, ale přímo byl potvrzen v zákoníku r. 1550, jehož jeden článek praví: ‚A které věci budou nové, a v tomto zákoníku o nich není psáno, tedy tyto věci předložiti panovníkovi a podle usnesení všech bojarů vykonati, a o těchto věcech do tohoto zákoníku připsati'. Všechny doplňující ukazy k zákoníku byly také usneseními dumy. Dále, duma řídila činnost prikazů a měla kontrolu nad oblastní

správou. Rozhodovala také množství soudních věcí jako nejvyšší nebo jediná instance. Členové dumy se scházeli na zasedání v paláci, v Kremlu, nebo kde se nacházel panovník, obyčejně časně ráno, v létě za východu slunce, v zimě ještě před svítáním; zasedání trvala pět až šest hodin, mezi jitřní a hrubou mší, a nezřídka se obnovovala večer, kdy dumští lidé, zdřímnuvše si po obědě, při prvním úderu zvonu k nešporům se znovu sjížděli do paláce. Na zasedání se rádcové usazovali podle hodností, okolničí níže než bojarové atd., kdežto lidé jedné hodnosti podle původu, v pořádku podle práva na místo; písaři se účastnili stojíce; někdy car posazoval i je. Zasedání dumy označováno bylo výrazy ‚sedět u věcí' nebo, byl-li zasedání přítomen sám car ‚poslouchati věci s bojary'. Choditi s referáty do dumy znamenalo ‚vystupovat s věcmi nahoru před bojary'. Přijímacím i obydleným komnatám paláce říkali vůbec *hořejšek*. Duma sama velmi zřídka podněcovala otázky, které podléhaly jejímu soudu. Zákonodárný podnět vycházel obyčejně shora nebo zdola, a ne ze středu rady samé. Běžné věci vnášeny byly do dumy náčelníky prikazů, každým v jeho oboru; co nemohlo být předloženo z žádného prikazu, co nebylo běžným úředním materiálem prikazů, to vnášel do dumy sám panovník; jemu náležel podnět v nejvážnějších věcech zahraniční politiky i vnitřní státní organisace. Panovník často sám předsedal v dumě, ‚seděl s bojary o věcech'; nezřídka nařizoval bojarům, aby ‚seděli bez něho' o určité věci. Někdy se bojarové neodvažovali vysloviti konečné rozhodnutí o tom, co jim ‚bez panovníkova ukazu vykonati nebylo možno', a tehdy se věc předkládala nepřítomné-

mu panovníkovi. Jestliže však bojarové, zasedající bez panovníka, podle plné moci jim dané shledávali možným rozhodnouti zákonodárnou otázku, nabylo jejich usnesení zákonné moci, aniž bylo předloženo panovníkovi k potvrzení. Takový byl obvyklý pořádek dumského zákonodárství. Přednosta prikazu vnášel do dumy dotaz o novém zákoně na jméno panovníkovo v obvyklé formuli: ‚a o tom veliký panovník co ukáže?' Panovník, nerozhodl-li věc sám nebo s bojary, *ukazoval* o tom seděti bojarům, jejichž usnesení se také stávalo zákonem. Předběžný ukaz panovníkův, dávající věc na pořad, a bojarské usnesení — takové byly dva nutné momenty zákonodárného procesu; jsou vyznačeny ve formuli *panovnik ukázal a bojarové usnesli;* třetí moment, to, že usnesení všech bojarů potvrdil nepřítomný panovník, jeví se náhodností nebo výjimkou. Zdá se, že byly jen dva druhy bojarských usnesení, která vždy byla předkládána k potvrzení panovníkovi, když se neúčastnil zasedání: byla to usnesení o věcech práva na místo a o trestu za těžké zločiny; přehlídka věcí druhého způsobu byla obyčejně provázena zrušením nebo zmírněním trestu. Někdy, v případech obzvláště vážných, obvyklé složení dumy se rozšiřovalo a vcházel do ní cizí vládní činitel, hlava ruské církevní hierarchie, sám nebo s vyšším duchovenstvem, s biskupy. Tento nejvyšší hierarch, do konce XVI. st. mitropolit, a potom patriarcha, se svými biskupy tvořil zvláštní vládní radu, spravující věci ruské církve a nazývající se *posvěceným sněmem.* Tento sněm působil buď nezávisle na panovníkově dumě, nebo zároveň s ní, nebo podle jejího poukazu. Společné nebo podřízené působení posvěceného

sněmu podněcováno bylo církevními věcmi, které se blízko dotýkaly státních zájmů, nebo věcmi státními, které se dotýkaly oboru církevního. Pro rozhodování o takových věcech svolávána byla společná shromáždění bojarské dumy a posvěceného sněmu. Taková shromáždění měla zvláštní název *sněmů*, které třeba rozlišovati od zemských.

Posuzování věcí v dumě bylo vyloženo dumskými písaři v protokolech nebo v ‚sepsání o panovníkově sedění o všelikém zemském ukaze'; ale to, zdá se, nebylo stálým pravidlem a z XVI. st. se nám nezachovaly takové zápisy. Jen procesy týkající se práva na místo, o nichž rozhodovala duma, byly podrobně zapisovány pro další informace. Písaři vždy zaznamenávali jen usnesení dumy, která se potom halila do formy ukazu nebo zákona. Pro příklad uvedu případ z XVII. st., který dostatečně vysvětluje nejen vztah zápisu k ukazu, ale i administrativní temperament doby. Na neumělou zprávu neschopného újezdního vévody byla připsána poznámka: ‚odepsat s nemilostí'. Poznámka byla přepracována v ukaz, začínající se důraznými slovy: ‚A ty, hlupáku bláznivý, mizerný vévodisko! Píšeš' atd. Protože protokoly nejsou, víme velmi málo o tom, jak byly konány porady v dumě a jak byla sestavována usnesení. Je však známo, že tam bývaly debaty, dokonce námitky samému panovníkovi. O velikém knížeti Ivanu III. vypravovali, že měl rád utkání a odměňoval je. Jeho syn Vasilij nebyl tak zdrželivý a uctivý k cizímu mínění: z rozhovorů Berseně-Bekleševiče se dovídáme o bouřlivé scéně, uspořádané velikým knížetem vzpurnému oponentovi, kterého s nadávkami vyhnal z rady, uvrhnuv ho

v nemilost. Někdy, v neklidných dobách, za boje stran u dvora, debaty se rozhořívaly, podle slov letopisu, v ‚spílání veliké a křik a hluk veliký a v slova mnohá spílavá'. To byly řídké výjimečné případy. Obvyklý průběh jednání v dumě se vyznamenával přísnou vážností, pevností forem a vztahů. Aspoň takový dojem lze odnésti ze zachovaných zbytků dumské činnosti. Její řád, autorita a obvyklý pořádek jednání jako by byly vypočítány na nezvratnou vzájemnou důvěru jejího předsedy a rádců, svědčily o tom, že mezi panovníkem a jeho bojarstvem nemůže býti rozporu v zájmech, že tyto politické síly navzájem srostly, uvykly působiti družně, jíti ruka v ruce a že jíti jinak nemohou a nedovedou. Bývaly srážky; ale docházelo k nim mimo dumu a velmi slabě se odrážely na její pevnosti a činnosti. Bývaly spory, ale ne o moc, nýbrž o věci; utkávala se věcná mínění, ale ne politické nároky. Svým historickým složením se nestala duma arenou politického zápasu. Panovník denně vyřizoval mnoho věcí bez účasti bojarské rady, jako i bojarská rada rozhodovala mnoho věcí bez účasti panovníkovy. To vyplývalo z úvah vládního pohodlí, a ne z otázky politických mravů a prerogativů, bylo to prosté rozdělení prací, a ne ohraničení moci. Příhoda s Berseněm je jedním z mnohých výbuchů nervové podrážděnosti, který se prodral z této nehlučné a uzavřené laboratoře moskevského státního práva a pořádku. Zde zřejmě každý znal své místo podle hodnosti a urozenosti a znali cenu každého podle vyspělosti rozumu, podle hlavy. Na pohled se zdálo, v tomto ustáleném ovzduší nebylo místo pro politické vášně a vzrušení, žádné mysli se nemohla zmocniti myšlenka na boj o moc a

význam; osoby a strany se svými ješitnými nebo ziskuchtivými plány musily mizeti pod tlakem státního zájmu a politické slušnosti nebo zvyku. Právě takovým charakterem se vyznamenávala i činnost moskevských prikazů. V této hromadě institucí, které vznikly v různých dobách, bez společného plánu, podle příkazů a potřeb běžné chvíle, bylo mnoho zmatku a shonu, utráceno bylo mnoho papíru a času, pácháno bylo nemálo administrativních hříchů: ale není slyšeti ozvuků politického zápasu. V čelo prikazů byli ponejvíce jmenováni lidé, kteří zasedali také v bojarské dumě, a *tam* byli právě takovými poslušnými, rutinovanými praktiky, jako se *zde* jevili zdrželivými loyálními rádci.

HLAVA TŘICÁTÁ DEVÁTÁ.

Změny v oblastní správě. — Uspořádání kormlení. — Doklad a soudní mužové. — Správa gubová. — Její složení. — Obor působnosti a proces. — Charakter a význam. — Dvě otázky. — Vztah gubové správy ke kormlenščikům. — Zemská reforma. — Její příčiny. — Zavedení zemských institucí — Obor působnosti a odpovědnost zemských úřadů. — Věrná správa. — Charakter a význam reformy.

Vyložil jsem změny, které nastaly v ústřední správě moskevské říše od poloviny XV. st. Není těžko povšimnouti si všeobecného směru, v jakém pokračovalo vládní přebudování. V údělné době byla ústřední správa vlastně dvorní, ochraňovala a spravovala osobní a hospodářské zájmy údělného knížete. Od poloviny XV. st. vystupuje v moskevské říši z těsné sféry knížecího palácového hospodářství a přizpůsobuje se potřebám všestátním, osvojuje si úkoly všenárodního blaha. Ovšem tato změna nebyla následkem nějakého přelomu v politických pojmech moskevského panovníka nebo moskevské vládní třídy. Naopak, samy tyto pojmy se měnily vlivem přebudování správy, vynuceného průběhem věcí, jak se říká, silou věcí. Tento proces, abych tak řekl, historického vymáhání nových pojmů obzvláště názorně se projevil na změnách, které nastaly v oblastní správě moskevské říše od poloviny XV. st. Zde skrze nové státní potřeby v složitějších vládních institucích a vztazích prodírají se nezvyklé tehdejším myslím ideje o různosti společných a místních zájmů, centra a oblastí, — o nutnosti dozoru nad místními úřady a o způsobech, jak regulovati jejich činnost. Tyto ideje mají ještě původní, elementární charakter, představují se jako částečné pokusy; po-

stupně se však vytvářejí v celý plán, mířící k obmezení, a potom i k zrušení kormlení. Tak hodnosti oblastní správy, které byly údělnými prostředky vydržování sloužících lidí, přetvořily se v místní orgány ústřední správy.

Je možno rozeznati tři hlavní momenty v průběhu přebudování oblastní správy. První moment se vyznačoval tím, že ústřední vláda počala přesněji určovati cestou zákonodárnou zvykem nebo praksí ustálená práva a odpovědnost oblastních správ a regulujíc pořádek kormlení, obmezovala libovůli kormlenščiků. S takovou reglementací oblastní správy se setkáváme jak ve všeobecných zákonných ustanoveních obou zákoníků, tak i v místních ustavních listinách, jež udělovala ústřední vláda celým oblastem nebo jednotlivým městským společnostem. Samo objevení takových zákonných ustanovení a listin, které regulovaly činnost místních správců, ukazovalo, že ústřední vláda se počala starati o ochranu zájmů místních obyvatelů od svých vlastních agentů, t. j. počala si uvědomovati své určení ochraňovati blaha společnosti. Kormlenščik, náměstek nebo volostěl, dostával při jmenování kormlenščikem *nakaznoj* nebo *dochodnyj spisok*, svého druhu sazbu, která přesně určovala jeho důchody, kormy a dávky. Přitom kormy v požívatinách byly převedeny na peníze: tak podle bělozerské ustavní listiny z r. 1488 dostával náměstek za vánoční korm ze sochy místo 10 chlebů nebo bochníků 10 peněz (asi 5 rublů), místo vozu sena 3 altyny (asi 6 rublů) atd. Potom bylo kormlenščikům zakázáno, aby sami sbírali od obyvatelstva kormy: to bylo svěřeno zvoleným ze společnosti, sotským v městech a v předměstích, starostům v ostatních selských

okresech. Během doby stávaly se také určitějšími samy lhůty kormlení. V XVI. st. se moskevská vláda zřejmě snažila zkracovati je: v období druhého zákoníku byla všeobecným pravidlem, zdá se, roční lhůta, ačkoliv bývaly případy kormlení dvouletých i tříletých. Vyložená opatření obmezovala náměstky i volostěly jako kormlenščíky, urovnávajíce jejich vztahy k poplatníkům, zabraňujíce oboustranným nespokojenostem a srážkám stran nebo je zmirňujíce.

K druhému momentu v přetvoření místní správy možno vztahovati opatření, v nichž se projevoval pokus dodati kormlenščíkům charakter místních vládců v státním smyslu slova a v tomto směru změniti jejich soudně administrativní činnost. Tato opatření obmezovala nejen libovůli, ale i sám rozsah moci kormlenščíkovy, vylučujíce nejdůležitější věci z jejich kompetence. Prostředkem tohoto obmezení byl dvojitý dozor nad jejich působností, který vycházel shora i zdola. Dozor shora byl vyjadřován v *dokladě*. Tak se v staroruských dokumentech nazývalo přenesení soudního nebo správního aktu z nižší instance do vyšší, z podřízené instituce ve vedoucí pro definitivní rozhodnutí, pro *dovršeni*, řečeno jazykem těchto dokumentů. Tak pomocí dokladu se přenášely věci z prikazů ‚nahoru', do bojarské dumy nebo k panovníkovi: právě tak i oblastní správy musily oznamovat určité věci ústředním prikazům. Oblastní správce věc jen vyšetřil, ale rozhodovala o věci ústřední instituce, příslušný prikaz nebo sama bojarská duma, při čemž ovšem bylo přehlíženo celé jednání s hlediska svědomitosti a správnosti. Po dobu XV. a XVI. st. větší a větší množství věcí, o nichž se dříve rozhodovalo na místě, v oblasti,

jde od oblastních kormlenščiků na doklad do ústředních institucí. Tak doklad obmezoval moc oblastních správců. V druhé polovině XV. st. podle prvního zákoníku jen někteří náměstkové a volostělové byli povinni posílati do sídelního města na doklad určité akty o cholopech a důležitější trestní — o loupeži, vraždě a krádeži, při níž byl pachatel přistižen. Podle druhého zákoníku bylo toto obmezení rozšířeno na všechny náměstky a volostěly. Právě tak od konce XV. st. div ne většina pozemkových věcí se rozhoduje v ústředí a ne v oblasti. Na druhé straně soudní činnost náměstků a volostělů podrobena byla dozoru zástupců místních společností. Zachované akty údělné doby líčí činnost jen orgánů knížecí moci, jakými byli v místní správě náměstkové a volostělové.

Ale sotva znatelně se míhá v tehdejších listinách druhá řada úřadů, v nichž se projevovala samostatnost místních společností. Města a předměstí odedávna volila své sotské, selské okresy své starosty. Podle aktů údělné doby je těžko říci, jaké bylo určení těchto zemských úřadů; pravděpodobně vedly hospodářské věci svých obvodů, a také ochraňovaly společenského bezpečí ‚od špatných lidí', od zlodějů a lupičů. Po sjednocení moskevské Rusi počali tyto zemské vyvolence připoutávati i k věcem státního hospodářství: sotským, starostům a voleným okladčikům ukládali, jak jsme viděli, rozvržení státních berní a dávek, právě jako sbírání krmů, jichž se dostávalo oblastním správcům. Možná, že mocí starého zvyku měly tyto úřady i soudní význam, spravovali nějaké soudní věci svých společností, které nepodléhaly soudnictví kormlenščiků. Ale památky zákonodárství, které

se zachovaly do druhé poloviny XV. st., neukazují na takový význam mirských delegátů, ani na zvláštní jejich soudnictví, ani na to, že by se soudu účastnili oblastní správci. Zato od této doby se zemské instituce stávají stále činnějšími účastníky místní správy a soudu. Především jsou zemští delegáti uváděni do soudu náměstků a volostělů. První zákoník a ustavní listiny jeho doby předpisují, aby na soudě u oblastních kormlenščiků byli přítomni sotští, starostové a *dobři* nebo *nejlepši* lidé; zákoník přidává ještě dvorského, voleného správce, který spravoval v některých městech žaláře a jiné státní budovy, a také potvrzoval některé občanské smlouvy, na příklad přechod nemovitostí z jedněch rukou do druhých. Zákon, povolávaje tyto zemské ‚soudní muže' k soudu oblastních kormlenščiků, obnovil nebo zevšeobecnil starý národní zvyk, požadující při vykonávání právního aktu přítomnost svědků pro dosvědčení jeho původnosti nebo skutečnosti. Takový byl také původní význam soudních mužů: účastnili se soudu jako jeho svědci — asistenti. Jestliže věc, vyšetřená náměstkem nebo volostělem, šla na doklad k vyšší instanci a jedna strana namítala proti soudnímu protokolu, tu starosta s druhými soudními muži byl povolán, aby dosvědčil, tak-li se konal soud, jak je zapsán v soudním protokole, který přitom porovnávali s kopií protokolu, která byla vydána soudním mužům při prvním jednání o věci u kormlenščika s jeho pečetí. Jestliže soudní mužové dosvědčili, že soud se konal tak, jak je vyložen v soudním protokole, a tento protokol se shodoval s kopií ‚doslova', strana, která činila námitky proti protokolu, prohrála proces: v opačném případě odpovědnost za nesprávné soud-

ní jednání padala na soud. Dobří lidé byli voleni zvlášť pro každý proces jako svědci. V XVI. st. se mění v stálou instituci, původně v některých krajích, obzvláště na novgorodském severu, a potom všude; podle druhého zákoníku měli se soudu oblastních správců účastniti zvláštní volení zemští starostové s porotci, *cělovaljniky*, které je třeba odlišovati od dřívějších sotských, starostů a děsjatských, kteří spravovali vybírání a rozdělování daní a vůbec hospodářské věci svých mirů. Nyní se i kompetence přísežných soudních mužů rozšířila: počali se činněji účastniti vykonávání spravedlnosti. Ukládalo se jim za povinnost u soudu kormlenščiků ‚pravdy hájiti' nebo ‚každé věci opravdu chrániti, podle líbání kříže, bez jakékoliv potměšilosti'. Takovým způsobem musili dávati pozor na správnost soudního jednání, ochraňujíce právního pořádku, místního právního obyčeje od libovůle nebo nezkušenosti kormlenščiků, kteří neznali nebo nechtěli znáti místní pravdu, — zkrátka, byli nositeli mirského svědomí. Kromě toho zákoník z r. 1550 jim dával právo stříci spravedlivé zájmy sporných stran. Tento význam je vyjádřen ve dvou jeho ustanoveních: jedno žádalo, aby na soudě kormlenščiků byli přítomni starostové a cělovaljnici týchž okresů, z nichž byl žalobce i žalovaný; podle druhého ustanovení, když pristav náměstkův nebo volostělův odevzdával obviněného na záruku a přitom nenacházel ručitelů, tu neměl právo dávati tomuto člověku pouta, neuvědomiv o tom starostu a cělovaljniky; v opačném případě mohli tito na žádost příbuzných osvoboditi zatčeného a dokonce vymáhati pro něho od pristava náhradu za zneuctění nesprávným zatčením. Tak zemští delegáti, stavše

se stálými porotci u soudu náměstků a volostělů, jeví se prostředníky mezi kormlenščíky a svými zemskými miry. Konečně obě kontroly, shora i zdola, jimž byla podrobena činnost kormlenščíků, spojily se, když jim byly předloženy stesky občanů, jak bylo ustanoveno zákoníky i ustavními listinami. Občané sami určovali lhůtu, kdy náměstek nebo volostěl se musil dostaviti nebo poslati svého člověka k soudu před velikým knížetem, aby se odpovídal z obvinění v moskevském prikazu nebo před panovníkovou dumou.

A tak, opakuji, druhý moment v přebudování správy se projevil ustanovením dvoustranného dozoru nad činností oblastních kormlenščíků. Účast zemských delegátů ve vykonávání spravedlnosti byla jen výpomocným korektivem soudu kormlenščíků. Už v první polovině XVI. st. se projevil také třetí moment zkoumaného procesu, záležející v tom, že místním mirům bylo svěřeno samostatné spravování věci, kterou neuspokojivě spravovali kormlenščici, a to ochranu veřejné bezpečnosti. Tím se také počalo nahrazování kormlenščíků volenými zemskými úřady. Do vlády cara Ivana IV. spravovali náměstkové a volostělové i trestní věci, zprvu bez dokladů, a potom předkládajíce důležitější přehlídce, rozhodnutí nebo potvrzení do sídelního města. Nejtěžší trestní zločiny, loupež, vražda, krádež, žhářství a pod. — všechny takové *zlé skutky*, jak se tehdy nazývaly, byly pro náměstky a volostěly nejdůchodnějšími soudními obory, skýtaly jim nejvýznamnější dávky; za takové zločiny podléhal odsouzený ‚prodeji', konfiskaci všeho jmění ve prospěch kormlenščika po odečtení náhrady žalobci, kdežto jiná porušení prá-

va skýtala mu jen ‚protiveň protiv iscova' nebo ‚vpoly iscova', t. j. pokutu, rovnající se žalované částce nebo její polovině. To znamená, že osobní zájem oblastního správce ho podněcoval pronásledovati zlé skutky a *trestati* je; ale neměl ani pohnutek, ba ani prostředků, aby jim *zabránil*. Když se stala vražda, volostěl, ale častěji náměstek, jemuž obyčejně náležel soud nad věcmi trestními, žádal od obce, na jejíchž pozemcích byl zločin spáchán, vydání zločince, v opačném případě mu platila pokutu 4 ruble (na konci XV. a na počátku XVI. st. nejméně 400 rublů na našich penězích). Podrobeny byly pronásledování jednotlivé zlé skutky, ale nebyla instituce, která by vedla stálý organisovaný boj se zlými lidmi, s lidmi opakujícími své zločiny, s profesionálními lupiči a zloději. Kormlenščici se zřejmě nehodili k takovému zápasu. Zatím nesmírný rozvoj lupičství, o němž mluví památky oněch staletí, vyžadoval zvláštních orgánů správy pro ochranu veřejné bezpečnosti a pro zabránění zločinů. Vláda se zprvu pokoušela posílati do oblastí zvláštní špehy, aby pronásledovali zlé lidi; ale tito špehové, požadujíce součinnost místních obcí, sami ulehli na ně jako nové břímě, způsobovali občanům veliké škody a veliké nesnáze. Proto v Moskvě rozhodli svěřiti trestní policii samým místním obcím. Za nezletilosti Hrozného, za bojarské vlády, počala vláda dávati městským i selským obcím tak řečené *gubové listiny*, které jim ponechávaly pronásledování a trestání zlých lidí. Tak starý závazek zemských obcí vydávati náměstkovi vrahy proměnil se nyní v jejich odpovědné právo chytati a trestati lupiče. I tato věc se zařídila velmi ponenáhlu, s velikým váháním. V některých kra-

jích svěřovala vláda ‚loupežnické věci spravovat' voleným porotcům u soudu kormlenščiků nebo úřadujícím sotským a starostům pod vedením známých nám už městských prikažčiků; jinde nařizovala zvoliti pro tuto věc zvláštní úřady. Trestní policejní okruh, v němž pronásledováni zlých lidí bylo ponecháno samé obci, nazýval se *gubou*. Původně se gubové okružní dělení shodovalo s drobným administrativním. Tak podle gubových listin, bělozerské a kargopolské, z r. 1539, nejčasnějších aktů tohoto druhu, které se nám zachovaly, občané všech tříd, ‚dohodnuvše se mezi sebou všichni za jednoho', pro chytání a trestání lupičů volili v každém okrese oněch újezdů *hlavy* z dětí bojarských, po 3 nebo 4 lidech na okres, a jim na pomoc starosty, děsjatské a nejlepší lidi, kteří byli voleni z poplatného obyvatelstva. Tak se v gubové věci ustanovila společná činnost sloužící i poplatné společnosti s podrobením této první. Ale při tom z osad velikých privilegovaných statkářů se utvořily zvláštní guby, nezávislé na okresních, se svými gubovými hlavami a cělovaljniky. Tak z 5 osad Kirillova kláštera v bělozerském újezdě byla r. 1549 utvořena zvláštní guba se 2 gubovými starosty, ‚volenými hlavami' ze sloužících lidí a s cělovaljniky ze sedláků týchž osad. Ale tyto klášterní gubové hlavy ve vážných gubových věcech se musily scházeti s okresními a stanovými gubovými hlavami v městě Bělozersku, kde také rozhodovaly o takových věcech všichni společně. Tyto sjezdy vedly ovšem k sjednocení drobných gubových jednotek, k ustanovení všeújezdného gubového úřadu. V druhé polovině XVI. st. se takový úřad objevil v podobě všeújezdních gubových starostů, po jednom nebo po dvou na

celý újezd, který nyní tvořil jednu ucelenou gubu. Nad bělozerské okresní a stanové gubové hlavy, ustanovené r. 1539, postavila listina z r. 1571 dva všeújezdné gubové starosty. Podobné sjednocení gubových institucí nastalo i na panstvích velikých soukromých statkářů. V čelných osadách Trojického Sergijova kláštera, rozptýlených po 22 ústředních újezdech, bylo několik vlastních klášterních gub s volenými gubovými prikazčiky a cělovaljniky, s gubovými jizbami, t. j. správami, i s vězením při nich pro zloděje a loupežníky, — všechno na útraty kláštera. R. 1586 nad všechny tyto klášterní guby byl postaven společný gubový starosta z klášterních sloužících lidí.

Gubová správa, stavši se všeújezdní, tvořila složitou síť vedoucích i podřízených policejních orgánů, rozestřenou po celém újezdu. V jejich čele stáli guboví starostové, volení na všeújezdním sjezdu, ale jen ze sloužících lidí, po jednom nebo po dvou na újezd. Vedli věci zároveň s gubovými cělovaljniky, které volili ze svého středu jen poplatní lidé, městští i venkovští, v dřívějších drobných gubových okruzích, městech, okresích, stanech i osadách. Starostům byli podřízeni sotští, pjatiděsjatští a děsjatští, volení podle set, padesátek a desítek, policejních čtvrtí, na něž se dělily gubové okruhy podle počtu dvorů.

V gubových institucích se projevil vzrůst vědomí státních úkolů: byly plodem myšlenky, že zločin není soukromá věc, ale týká se celé společnosti, dotýká se všeobecného blaha, a proto jeho pronásledování je povinností státu a vyžaduje zvláštních orgánů a způsobů správy. Rozvinutí této myšlenky vedlo k ponenáhlému roz-

šíření gubového oboru, který zabíral větší a větší kruh trestních skutků. Podle druhého zákoníku a podle prvních gubových listin tomuto oboru ze všech zlých skutků byla ponechána jen loupež, k níž později byla připojena krádež, a v XVII. st. vražda, žhářství, urážka rodičů a j. Pro gubové věci byl ustanoven zvláštní pořádek vyřizování. Kormlenščici vedli soudní věci obžalovacím nebo soupeřícím procesem, který se vlastně také nazýval *soudem*. Řízení bylo podníceno soukromou žalobou nebo obviněním a rozhodovalo se přiznáním obžalovaného, svědeckými výpovědmi, soubojem, přísahou, písemnými dokumenty. Gubový starosta vedl věci pátracím nebo vyšetřovacím pořádkem. Řízení bylo zahájeno i bez soukromé žaloby, když byl zloděj chycen při činu, *všeobecnou prohlídkou*, výslechem místních obyvatel o dřívějším chování obviněného, o jeho společenské spolehlivosti, a *udáním*, když zločinec při mučení udal spolupachatele zločinu. Tato usvědčení měla moc soudních důkazů sama sebou, bez poměrného soudního odhadu každého z nich. Soukromé obvinění z loupeže, nepodepřené ani udáním, ani přímým usvědčením, vedlo k všeobecné prohlídce, a usvědčený při prohlídce, třebaže bez důkazů, přece byl podroben mučení, a když se nepřiznal k zločinu, ‚podle prohlídky' býval odsouzen k doživotnímu vězení, a z jeho majetku byla nahrazena škoda žalobcovi. Cíl gubového procesu byl přísně policejní, zabrániti zlu a zničiti je, vykořeniti zlé lidi. Gubová listina hrozila gubovým úřadům: a najdou-li se zlí lidé přes to, bez soudu nahradí žalobcovi škodu, a oni od nás (panovníka) budou potrestáni'. Proto gubovému starostovi působilo starosti ne obnovení práva v každém případě jeho

porušení, ale zabezpečení veřejné bezpečnosti. Když se ujímal hodnosti, byl povinen svolati do újezdního města na sjezd obyvatele újezdu ze všech tříd společnosti, z duchovenstva bílého i černého, ze šlechty, z městského i venkovského obyvatelstva, a vyptati se jich pod přísahou, kdo jsou u nich v gubě zlí lidé, zloději a lupiči nebo jejich ukrývatelé, a koho při tomto předběžném výslechu nazvali zlými lidmi, ty brali a stavěli před gubového starostu, a jejich jmění, sepsavše je, střehli do ukončení procesu. Tak se počínala složitá a hlučná gubová procedura po celém újezdu se zatýkáním, s udáními při mučení, konfrontacemi, žalobami, opakovanými všeobecnými prohlídkami a mukami, konfiskacemi, šibenicemi.

V této těžkopádné organisaci a v její úsilovné činnosti vytrvale se projevovala dvojí tendence. Především, všechny třídy společnosti byly pozvány pomáhati voleným gubovým úřadům, chytat a usvědčovat zlé lidi; byla to všeobecné mobilisace místních společností pro ochranu veřejného bezpečí, jež bylo společným zájmem všech vrstev. Za druhé, pronásledování zlých lidí, které bylo s počátku ponecháno jednotlivým městským i venkovským obcím jako právo, na jejich prosbu, později, se změnou gubové věci ve všeobecnou a všeújezdní instituci, stalo se jim odpovědnou povinností. Takový charakter instituce se projevoval na jedné straně v tom, že újezdní společnost všeobecnou volbou gubového starosty se zaručila za svého vyvolence a to bylo závazné ručení, požadované i pro starostu, kterého někdy jmenovala sama vláda, zavazujíc voliče odpovídati i z jeho činnosti, vypořádati se za nesprávnost jmenovaného jako voleného; na

druhé straně všeobecným předběžným výslechem se obyvatelé gubového okruhu zaručovali vládě i sobě navzájem, že nedopustí zlých lidí ve svém prostředí, pod hrozbou, že v opačném případě zaplatí pokutu a náhradu poškozeným, protože nezabránili zlému skutku, ‚bez soudu dvojnásob'. Tak do základu gubové správy byl položen počátek státní odpovědnosti, vyjadřující se v dvojnásobném závazném ručení místních obcí — za své vyvolené i za sebe samé, za každého ze svých členů.

To byla nová zásada v moskevské státní organisaci, spočívající ještě na údělném smíšení soukromého práva se státním. Ale zde vznikají dvě otázky. Ochrana veřejného bezpečí není věc místní, ale všestátní: pročpak shledali nutným svěřiti tuto věc voleným představitelům místních obcí, a ne přímým orgánům ústřední moci? Dále, společnost v moskevské říši XVI. st. byla roztříštěna na množství hospodářských stavů, rozlišujících se způsobem zaměstnání, rodem, rozměry a dílem příslušností kapitálu. Byly to nestálé, pohyblivé stavy: osoby mohly přecházeti z jednoho oddílu do druhého a měniti nebo spojovati zaměstnání. Stát sotva počínal vtiskovati těmto třídám třídní ráz, rozděluje své služby a povinnosti mezi ně podle jejich hospodářských odlišností. V tomto sociálně politickém rozlišování počaly se projevovati tři základní stavy, v něž podle druhu povinností se počaly uzavírati drobné společenské třídy: byli to *sloužící* statkáři, zavázaní vojenskou službou, poplatní *městští* obyvatelé; lidé provozující obchod a živnosti, platící daně ‚podle jmění a živností' (podle obratového kapitálu), a poplatní *újezdní*, selští lidé, kteří platili pozemkovou daň podle

role. Nemluvíme o duchovenstvu, které odedávna bylo odděleno svým církevním sloužením. Byl-li všestavovský charakter gubové správy příznakem, že ve státě nebo v národě se cítila potřeba podporovati nebo upevniti společnou činnost rodících se vrstev ve správě? Odpověď na tyto otázky nacházíme v původu a organisaci zemských institucí cara Ivana IV.

Při zavedení gubové správy zřejmě ještě nezamýšleli ani zrušit kormlení, ba ani obmezit práva kormlenščiků. Zákonodárství se jen snažilo rozhraničit oba obory, gubový a kormový, a nestranně určiti jejich vzájemné vztahy. Zákoník z r. 1550 starostlivě chrání kompetence kormlenščiků od vmísení gubových starostů, jimž ponechává jen spravovati věci o loupeži, věci o krádeži pak předpisuje soudit podle gubových listin, které tu odevzdávají věci o krádežích zároveň o loupežích ve správu gubových starostů, tu předpisují těmto soudit tyto věci společně s kormlenščiky, při čemž účast těch i oněch na takovém soudu je přísně vymezena: kormlenščici vymáhali na odsouzeném své ‚prodeje', vymáhání, kdežto guboví uspokojovali žalobce z jeho jmění a podrobovali ho trestu, knutu atd. Ale ve společnosti pochopili novotu jako opatření, namířené proti kormlenščikům. S pocitem hlubokého vnitřního uspokojení vypráví o tom pskovský letopisec r. 1541. Píše, že panovník prokázal milost své dědičné zemi, začal propůjčovati městům i okresům listiny — zlé lidi nechť vyhledávají mezi sebou sami sedláci podle líbání kříže a trestají je smrtí, nevodíce je k náměstkům a k jejich písařům, i ‚tuze náměstkové nevražili na sedláky'. Pskované také dostali takovou listinu (která se nám nezacho-

vala), i počali pskovští čelovaljnici a sotští soudit a popravovat zlé lidi. Pskovský náměstek tuze se zlobí na Pskovany za to, že ‚mají jako zrcadlo panovníkovu listinu', jako bělmo na náměstkových očích, chtěl pravděpodobně říci letopisec. ‚I měli sedláci radost a ochranu od zlých lidí', připojuje vypravovatel a v řadě těchto zlých lidí uvádí i samy náměstky s jejich služebníky.

Zemská reforma byla čtvrtým a posledním momentem v přebudování místní správy. Záležela v pokusu úplně zrušit kormlení, zaměnivší náměstky a volostěly volenými společenskými úřady, svěřivši samým zemským obcím nejen trestní policii, ale i celou místní zemskou správu zároveň s občanským soudem.

Různé pohnutky přivedly k této změně. Systém kormlení byl spojen s velikými nepříjemnostmi jak pro vojenskou službu, t. j. pro obranu země, tak i pro místní správu. Víme už, že vojenská sloužící třída v moskevské říši měla dvojí význam, tvořila její hlavní válečnou sílu a zároveň byla orgánem správy. Kormová místa živila množství bojovníků. Ale v XVI. st. musila vláda div ne každoročně vrhati značné síly na tu neb onu stranu svých hranic. Mobilisace byla velmi ztížena tím, že množství bojovníků bylo rozptýleno po kormleních, a pořádek správy trpěl tím, že její orgány musily opouštět činnost pro tažení. Tak obě větve správy si navzájem překážely: vojáci se stávali nedokonalými správci, a když se stávali správci, přestávali býti dokonalými vojáky. Mimo to nové potřeby společenského pořádku, komplikujíce úkoly správy, vyžadovaly od správců větší a větší pozornosti k zájmům státu a potřebám obyvatelstva, čemuž

kormlenščici nebyli ani zvyklí ani k tomu nejevili chuť. Z toho vznikala rozmanitá zneužívání správců a strašná nespokojenost spravovaných. Mezi opatřeními, jež si moskevská vláda vymýšlela pro zkrocení příliš nevázané chuti kormlenščíků, obzvláště důležitý byl svérázný pořádek hodnostní odpovědnosti, který se vypracoval ze starého práva spravovaných stěžovati si vyššímu úřadu na nezákonou činnost podřízených správců. Po ukončení kormlení obyvatelé, kteří utrpěli škodu libovůlí správců, mohli obvyklým občanským pořádkem stěžovat si na činnost kormlenščíkovu, kterou shledávali nesprávnou. Obviněný správce byl v takovém procesu prostým občanským obžalovaným, zavázaným nahraditi svým bývalým podrobeným škody jim způsobené, jestliže žalobci dovedli odůvodniti své nároky; přitom kormlenščík platil i soudní pokuty a útraty. Podle tehdejšího pořádku soudnictví mohli žalobci dokonce vyzvati svého bývalého správce na souboj, pole. Litevec Michalon, obeznámený se soudobými mu moskevskými pořádky poloviny XVI. st., horle proti beztrestné libovůli pánů v své vlasti, s nadšením píše ve svém spise o takovém moskevském způsobu držeti oblastní správu v mezích zákonné slušnosti. Ale byla to slušnost, ochraňovaná skandálem: s hlediska společenské discipliny co mohlo býti zavržitelnějšího i svůdnějšího než podívaná na soudní zápas bývalého gubernátora nebo jeho zástupce, jeho dvorského člověka, s nájemným zápasníkem, postaveným lidmi, jimž nedávno vládl jménem svrchované moci. Ustálený způsob ochrany spravovaných společností od libovůle správců byl pramenem nekonečných nicotných sporů. Jakmile se kormlenščík, který se nedovedl

dohodnouti se spravovanými, vzdal hodnosti, bylo to signálem k podávání spletitých žalob na příliš veliké zdanění a jiné újmy. Moskevští prikazní soudcové nebyli tuze shovívaví k svým vládním kolegům. Letopisec, líče položení věci před reformou místní správy, praví, že náměstkové a volostělové svými pletichářskými skutky zpustošili mnoho měst i okresů, byli jim ne pastýři, ne učiteli, ale pronásledovateli a pustošiteli, že i ‚mužictvo' oněch měst a okresů také natropilo mnoho šibalství a dokonce vraždili jejich *lidi;* jakmile odjede kormlenščik s kormlení, sedláci mnohé žaloby na něho podávají, a přitom dochází k mnohým ‚krveprolitím a poskvrněním duší', totiž po soubojích a líbání kříže, takže mnozí náměstkové a volostělové, prohrávajíce takové procesy, přišli nejen o jmění nastřádané na kormlení, ale i o své staré zděděné statky, platíce škodu žalobců a soudní útraty.

Aby zamezil toto svůdné nicotné soudění, car na zemském sněmu r. 1550 ‚uložil' svým bojarům, prikazným lidem a kormlenščikům, aby se smířili ‚se všemi sedláky' jeho carství na lhůtu, t. j. navrhl sloužícím lidem, aby ukončili své administrativní procesy se zemskými lidmi ne obvyklým žalobním, bojovným, ale *klidným* pořádkem bez hříchu. Carovo uložení bylo vykonáno s takovou přesností, že v příštím roce 1551 mohl už oznámiti otcům církevního, tak řečeného Stohlavého sněmu, že bojarové, prikazní lidé i kormlenščici ‚se všemi krajany se smířili ve všech věcech'. Tato smírná likvidace administrativních procesů byla také přípravným opatřením pro zrušení kormlení. Podle obvyklého reformního způsobu moskevské vlády učiněny byly

předběžné pokusy na zkoušku. V únoru 1551. jakmile se shromáždil Stohlavý sněm, dána byla sedlákům plěsského okresu ve vladimirském újezdu ustavní listina, z níž vidíme, že sedláci tohoto okresu ‚se poobročili', rozhodli se místo náměstkových kormů a dávek platit do státní pokladny obrok, a za to jim bylo ponecháno právo soudit se ‚mezi sebou', u starostů a cělovaljníků, ‚koho si zvolí z celého okresu'. Tuto výsadu si plěsští sedláci vymohli jen na rok, ale potom ji prodloužili i na druhý rok, zdvojnásobivše obrok. R. 1552, tři měsíce před kazanským tažením, byla městským lidem i sedlákům važského újezdu na pomořském severu dána právě taková listina, zrušující u nich správu náměstkovu a odevzdávající správu ve všech věcech hlavám jimi oblíbeným. Brzo po dobytí Kazaně vláda s rukama rozvázanýma pro vnitřní věci a s duchem neobyčejně pozdviženým pustila se do dalšího zpracování věci o kormleních. Mínění bojarské dumy, jíž car tuto věc svěřil, naklonilo se ve prospěch zrušení kormlení, takže car v listopadu 1552 mohl už oficielně prohlásiti rozhodnutí vládou přijaté, zříditi místní správu bez kormlenščiků. Tehdy byl také vypracován všeobecný plán zemské samosprávy. Za slavností, které následovaly po pádu kazanského carství a za štědrého odměňování hrdinů tažení, sloužících lidí, nebylo zapomenuto ani na nesloužící zemstvo, které neslo na sobě finanční břímě tažení: ‚a kormlení, poznamenávají letopisy, udělil panovník celé zemi'. To znamená, že bylo rozhodnuto učiniti zemskou samosprávu všeobecnou institucí, a ponechati přitom zemským mirům, aby se staraly, budou-li si toho přáti, o osvobození jich od kormlenščiků. Zemské spo-

lečnosti jedna po druhé počaly přecházeti k novému pořádku správy. Když se vláda po předběžných pokusech o reformu přesvědčila, že zemstvo jí potřebuje, rozhodla se učiniti ji všeobecným opatřením a r. 1555 vydala zákon, který se nám nezachoval v původní podobě, ale jen ve výkladu letopiscově. Takovým všeobecným opatřením jeví se už listina v listině, dané slobodě perejaslavských rybářů 15. srpna 1555, v níž car praví, že velel ‚ve všech městech a okresech dosaditi starosty oblíbené, které si sedláci mezi sebou oblíbí a ‚zvolí celou zemí' a kteří by dovedli je vpravdě rozsoudit, bez darů a bez průtahů', a také by dovedli vybrati a do panovníkovy pokladny dodati obrok, ustanovený místo náměstkových dávek. Z toho jsou viděti základy nebo podmínky reformy. Přechod k samosprávě byl ponecháván zemským společnostem, jako *právo*, a proto nebyl pro ně závazný, byl ponechán vůli každé společnosti. Ale kormlení sloužících správců bylo *zemskou povinnosti*, kterou zemské světy, toužící zaměniti kormlenščiky svými volenými, byli povinni vykoupit, jako se později vykupovaly šlechtické pozemky, které byly přiděleny sedlákům, kteří unikli nevolnické závislosti. Všechny důchody kormlenščiků, kormy a dávky, přeměněny byly v stálý státní obrok, který zemstvo platilo přímo do státní pokladny. Toto převedení dostalo název *otkup*, a udělené listiny na osvobození od kormlenščiků se nazývaly *otkupnými*. Zemská povinnost byla těsně spojena a zaváděna byla zároveň s všeobecnou reorganisací povinné služby sloužících lidí: tehdy byly stanoveny normální rozměry této povinnosti a náhrady za ni — poměstné a peněžní platy. Poměstné statkářství, úsilovně se

vyvíjející od dob zrušení kormlení, stávalo se hlavním prostředkem vydržování sloužící třídy; nový pramen důchodu, utvořený otkupnými platy, byl podporou mobilisační. Z nového státního obroku dostávali sloužící lidé stálé peněžní platy podle urozenosti a podle služební zdatnosti.

Zemská reforma byla příkrým politickým přelomem; ale prakticky ji zjednodušil druhý zákoník, který ustanovil povinnou a všeobecnou přítomnost zemských starostů a čelovaljniků v soudě kormlenščiků. Zbývalo jen odvésti z místního soudu samy kormlenščiky a odevzdati jejich funkce těmto zemským přísedícím a proměniti je v samostatné soudní kolegium. V tom právě záležela reforma, nepožadující ani nových orgánů, ani nového soudně okružního dělení. Zemští delegáti působili v městech, stanech, okresech i slobodách, — v dřívějších drobných okruzích náměstků a volostělů; jen na severu se setkáváme s velikými zemskými okruhy, které obsahovaly po několika okresech, dokonce celé újezdy, jako važský nebo cholmogorský v dvinské zemi. Každý okruh volil jednoho, dva nebo více oblíbených starostů s několika čelovaljniky. Kompetence se různě utvářila podle místních podmínek. Spadaly do ní vlastně soudní věci žalobní, t. j. občanské, a ony z trestních, které, jako rvačka a loupež, byly vedeny sporným, žalobním pořádkem, a ne gubovým, vyšetřujícím. Ale v některých krajinách i gubové věci, žhářství, vražda, loupež a krádež vyřizovali zemští soudcové s gubovými starosty, a na severu, v dvinské zemi, kde pro nedostatek sloužících lidí nebylo z koho zvoliti gubové starosty, byly gubové věci svěřovány jen zemským starostům. Na zemských volených soudcích bylo také

vybírati otkupný obrok, jímž se vykupovala zemská samospráva; ale někdy jim také ukládali vybírati a do státní pokladny odváděti i jiné okladné daně. Oblíbení starostové nebo volení soudcové s cělovaljniky vedli svěřené jim soudní a fiskální věci za osobní odpovědnosti a záruky společnosti; nesvědomité nebo nedovedné vykonávání soudně správních povinností se trestalo trestem smrti ‚bez odvolání' a konfiskací majetku vinníků, jehož se dostávalo žalobcům, kteří byli poškozeni nesprávností a těm, ‚kdo na ně přivede'; mělo se za to, že celá společnost, která zvolila starostu a cělovaljniky, odpovídala z jejich nesprávné činnosti v případě jejich nezáložnosti. Za takové přísné odpovědnosti zemští volení soudcové vedli svěřené jim věci nejen bez darů a bez průtahu, ale i bez odměny: listiny jen slibují jménem carovým, že budou-li zemští soudcové konati svou věc správně, souditi přímo a státní obrok vybírat a odvádět včas a plně, ‚i nám i zemi správa jejich bude milá, panovník nařídí, aby se z jejich pozemků dávky a daně nevybíraly a mimo to je odmění.

Vyložil jsem nejdůležitější změny v organisaci místní moskevské správy v zkoumané době. Dály se v jednom přísně vytčeném směru: určení práv kormlenščiků nebo odhad kormlení, doklad, zavedení zemských přísedících u soudů kormlenščiků, konečně nahrazení těchto volenými starosty, gubovými a později oblíbenými, — všechno to byly zřejmě důsledné momenty jednoho procesu, rozvoje místní samosprávy. Ale byly-li tyto momenty úspěchy místní společenské samočinnosti? Charakter zemské samosprávy, zavedené za cara Ivana, nejjasněji se vyjádřil v oné účasti, jakou týž car donutil místní

zemské společnosti přijmouti ve finanční správě. Zemští starostové vybírali přímé daně. Vybírání daní nepřímých, celních poplatků, také vykořišťování důchodných státních oborů (daň z nápojů, solivary a rybolovy a pod.) odevzdávalo se *na viru*. K tomu účelu musily zemské poplatné společnosti voliti ze svého středu nebo podle jmenování vlády dodati *věrné*, t. j. přísežné hlavy a cělovaljniky, jimž bylo svěřeno vybírání takových důchodů. Správnost vybírání zabezpečována byla kromě přísahy ještě majetkovou odpovědností výběrčích a ručením zemské společnosti, která je postavila. Ve významných obchodních bodech svěřovány byly takové úkoly spolehlivým lidem z moskevského obchodnictva a z místní obchodní třídy. Vláda počala zkoušet tento nový způsob vykořisťování fiskálních pramenů v téže době, kdy pomýšlela na rozvoj zemských institucí. Tak r. 1551 byly celní příjmy v městě Bělozersku svěřeny na přísahu dvěma Moskvanům a dvaceti obyvatelům Bělozerska na rok. Jestliže věrný hlava s cělovaljniky nevybral částku napřed určenou nebo podle rozpočtu očekávanou, musili doplatiti chybějící částku dvojnásob z vlastních peněz; byli-li nezámožní, platili za ně jejich voličové. Časem se tato *věrná* správa rozrostla v celou síť institucí, která těžce opletla zemské společnosti. Každoročně množství osob se odtrhávalo od svých soukromých prací, aby podle volby, po řadě nebo podle jmenování vykonávaly tato těžká fiskální poručení, vydávajíce se v nebezpečí, že přijdou na mizinu.

Nyní je nám jasný charakter zemské reformy cara Ivana. Místní samospráva je obyčejně protikladem centralisace; ale oba systémy správy mohou být postaveny v takový vzájemný po-

měr, který komolí podstatu toho i onoho. Místní samospráva v pravém smyslu slova je více méně samostatné vedení místních věcí zástupci místních společností s právem zdaňovati obyvatelstvo, nakládati veřejným majetkem, místními důchody a pod. Jako není skutečná centralisace tam, kde místní orgány centrální moci jí jmenované působí samostatně a bez povinnosti klásti účty, tak není ani skutečná samospráva tam, kde volené místní úřady vedou ne místní, ale všestátní věci podle pokynů a pod dozorem ústřední vlády. V prvním případě máme co činiti s decentralisací, jakou byla správa náměstků a volostělů; v druhém se místní správa jeví nástrojem centralisace. Nejde tak o volbu nebo jmenování místních úřadů, jako o vlastnost samých funkcí, jimi vykonávaných, a o stupeň jejich závislosti na centrální moci. Zkoumajíce kruh věcí gubových a oblíbených zemských starostů, vybírání státních daní, soud a policii, vidíme, že to všechno byly věci ne místní, zemské ve vlastním smyslu, ale všestátní, které dříve byly spravovány místními orgány centrální vlády, náměstky a volostěly. Podstata zemské samosprávy XVI. st. záležela tedy ne tak v právu společností spravovati vlastní místní zemské věci, jako v povinnosti vykonávati určité všestátní, *prikazné* úkoly, voliti ze svého středu odpovědné vykonavatele ‚věcí panovníkových'. To byla nová zemská povinnost, zvláštní druh státní služby, uložené poplatnému obyvatelstvu. Taková služba byla ovšem spojena s přísným dozorem a povinností místních orgánů klásti účty ústřední vládě. Hlavním perem zemských institucí byl také počátek obecné odpovědnosti, všeobecného ručení, provedeného přísně a důsled-

ně, a proto za základní pohnutku jejich zavedení třeba pokládati potřebu určiti *státní odpovědnost* místních správců, jíž nepodléhali kormlenšči, kteří nesli jen odpovědnost *občanskou* před spravovanými místními společnostmi. Taková spojitost centralisace a samosprávy byla vynucena politickou nutností. Úspěšné sjednocení Velkoruska působilo sjednocovatelům veliké obtíže. Shromážděné země bylo třeba nejen hájiti, ale i uspořádati ji, a hotových peněz a vhodných nástrojů se nedostávalo. Moskevští shromažďovatelé byli vlastními úspěchy překvapeni, nebyli připraveni na následky svého díla, byli opožděni za úkoly, které jim kladlo. Tehdy se moskevská vláda také obrátila k obvyklému způsobu své organisační politiky — požadovati nedostávající se materiál k organisaci od samého obyvatelstva: když byla nová vydání — zavedla novou daň; když bylo třeba nových odpovědných a bezplatných orgánů místní správy — bylo závazně uloženo místní společnosti dodati je. Aby si zabezpečili odpovědnost těchto veřejných soudně administrativních nováčků, učinili je volenými: voliti znamenalo tehdy odpovídati za volené. A tak zemská samospráva v XVI. stol. byla vyvolána nedostatečností nebo nepříhodností dřívějších místních vládních institucí, což se projevilo při nových státních úkolech. Pro rozřešení těchto nových úkolů na pomoc ústřední vládě bylo také povoláno zemstvo se svým vzájemným ručením.

Tak jsme odpověděli na jednu z daných otázek — o místních orgánech správy s nemístními obory. Druhé otázky — o třídním charakteru místních institucí — dotkneme se v hlavě příští.

HLAVA ČTYŘICÁTÁ.

Správa a společnost. — Roztříštěnost a stavovský charakter místní samosprávy. — Nezdar všestavovské zásady. — Nutnost sjednocení místních institucí. — Zemské sněmy. — Pověst o sněmu r. 1550. — Rozbor pověsti. — Složení sněmu v letech 1566 a 1598. — Sloužící a obchodně-průmysloví lidé v jejich složení. — Zemský sněm a země. — Význam sněmovního zástupce. Pořádek sněmovních porad. - Význam sněmovního líbání kříže. — Spojitost sněmu s místními společnostmi. — Původ a význam zemských sněmů. — Myšlenka všezemského sněmu. — Moskevský stát na sklonku XVI. st.

Prozkoumavše správu gubovou, zemskou a věrnou, pokusíme se nyní představiti si, jak se utvořila společnost v rámci těchto nových institucí.

Tyto instituce, jak jsme viděli, měly dvojí charakter: byly místní podle pramene, z něhož orgány místní samosprávy, volení lidé, dostávali své plné moci; nebyly však místní podle vlastnosti věcí, které spravovali tito volení místních zemských společností, — věcí všestátních, prikazných, a ne místních zemských. Jako místní instituce podle původu svého osobního složení, ještě více než dříve roztříštily místní správu a přitom jak v územním, tak i v kompetenčním vztahu. Újezd v moskevském státě ani dříve nebyl úplně ucelenou administrativní jednotkou; správa selských volostělů byla slabě spojena se správou městských náměstků, jejichž moc, a to ne všude, se vztahovala na celý újezd jen ve vážnějších trestních věcech. Nyní místní zemské společnosti, selské a městské, se svými oblíbenými starosty a věrnými hlavami docela se oddělily navzájem, roztříštivše se na drobné zemské jednotky, města, okresy, stany, slobody a jednot-

livé farní obce s vesnicemi, nemajíce v újezdu spojujícího orgánu.

Jen dvě správy, gubová a šlechtická, v jejichž čele stáli zástupci místních sloužících společností, guboví starostové a městští prikazčici, byly spojeny ve veliké okruhy, měly středisko v újezdním městě. Ostatně ani to nebylo všude: v rjazanském újezdě byli sloužící lidé roztříštěni na 4 společnosti, podle stanů, a v novgorodském bylo 10 gubových okruhů se zvláštními gubovými starosty v polovinách každé pjatiny. Toto územní roztříštění místní správy spojilo se ještě s její kompetenční složitostí. Působily v ní vedle sebe čtyři obory: gubový, církevní, vztahující se i na světské lidi, kteří byli ve službách církevních institucí nebo žili na církevních pozemcích, sloužící šlechtický i zemský ve vlastním smyslu, k němuž náleželo všechno poplatné obyvatelstvo, žijící v městech i vsích na státních pozemcích, korunních a soukromých statkářů necírkevních. Přitom i zemský obrok se rozvětvoval na tři zvláštní správy: soudní, hospodářskou a věrnou. Hospodářské věci poplatných městských i okresních společností pokud se týká rozvrhování a vybírání státních daní a konání povinností, rozdělení veřejných pozemků vedli staří zemští starostové, sotští a děsjatští. Působili dále i za nových soudních institucí cara Ivana: zákoník z r. 1550 určitě je odlišuje od starostů a cělovaljniků, ‚kteří u náměstků a u volostělů a u jejich tiunů u soudu sedí.'

Všechny tyto obory s výjimkou gubového měly stavovský charakter. Zemským starostům a cělovaljnikům byli vlastně podřízeni zemští, poplatní lidé a poplatné pozemky; církevní sloužící statkáři záviseli na nich, nebo přesněji řečeno,

dotýkali se jich jen podle svých pozemků, obydlených poplatnými lidmi, nebo podle dvorů na poplatných městských pozemcích, jestliže je výsadní listiny neosvobozovaly od účasti v zemském pozemkovém zdanění: to byla závislost pozemková, a ne osobní nebo stavovská. Zatím v zákonodárství cara Ivana podle organisace místní správy a přes všestavovské gubové instituce projevovala se snaha ustanoviti souvislost mezi různými správami a tím podporovat společenskou součinnost oddělivších se tříd. Podle rozhodnutí Stohlavého sněmu měli u soudu archijerejských bojarů ve věcech občanských i některých trestních — rvaček a loupeží — zasedati vedle popovských starostů, majících pod dohledem několik farních obvodů, i zemští starostové s cělovaljniky a se zemským písařem. Podobně r. 1556 bylo předepsáno v novgorodské zemi všem vrstvám, duchovenstvu, sloužícím lidem i sedlákům zvoliti pro vybírání státních daní z každé pjatiny po jednom sloužícím člověku a po třech — po čtyřech lidech z lepších lidí jiných tříd, a ze selských farních obcí po člověku, a těmto ‚voleným starostům' pod přísahou a pod hrozbou ztráty majetku vybírati všeliké státní daně. Taková organisace státních daní velmi se podobala organisaci gubové policie. Ale směr státního budování nebyl příznivý uvedení všestavovské zásady do místní správy. Vykonáváno bylo rozvržení státních povinností mezi společenské třídy; shrnovalo pohyblivé, proměnlivé občanské stavy v těsné státní svazy, zavázané sloužiti potřebám a zájmům státu, a ne potřebám místních společností. Stát hledal v zemi nejen materiální prostředky pro činnost, ale i samy činitele, odpovědné orgány místní správy. Dodávka tako-

vých orgánů byla také údělem místní společnosti jako zvláštní povinnost, pro jejíž vykonání byl uveden v činnost volební mechanismus. Z tříd, které byly rozděleny svými zájmy a povinnostmi, bylo těžko utvořiti ucelené zemstvo s družnou součinností. Správa se obyčejně organisuje ve větší nebo menší shodě se složením společnosti a s jejím poměrem ke státu. V moskevské říši se společnost dělila na stavovské skupiny podle druhu břemen, uložených jí státem: a místní samospráva, stavši se nástrojem centralisace, rozpadávala se na stavovské obory. Taková roztříštěnost byla hlavním nedostatkem místních institucí XVI. st. Ustanovovala velmi nevhodný poměr místní správy k ústředí. Rozdělené stavovské světy, ničím na místě nesjednocované, nenacházely střediska ani ve vládním centru. Volené místní úřady, všichni ti guboví starostové, městští prikazčici, oblíbení soudcové, zemští starostové a věrní představení bezprostředně se obraceli ve svých věcech k moskevským prikazům a přitom k různým, podle druhu věcí nebo podle územního rozdělení prikazných oborů. Tento nedostatek jednoty byl dílem nahrazován politickým orgánem, který vznikl v těsné souvislosti s místními institucemi XVI. st. a v němž ústřední vláda se setkávala se zástupci místních společností. Tomuto orgánu byl v naší literatuře udělen název *zemský sněm,* ale v památkách XVII. st. se někdy nazývá ‚radou celé země'. Do konce XVI. st. byl zemský sněm svolán čtyřikrát: r. 1550, 1566, 1584 a 1598. Je třeba vylíčit, za jakých okolností a v jakém složení byla svolávána tato shromáždění, abychom pochopili jejich charakter a význam.

První sněm byl svolán Ivanem IV. v době kraj-

ního vládního rozrušení carova. Korunování na carství s přijetím carského titulu, ženitba a hned poté strašné moskevské požáry, lidové jitření, kazanské a krymské útoky, — všemi těmito nepokoji od samého počátku r. 1547 střídavě byl radostně vzrušován, tu v unylost vrhán jeho nestálý duch. Dlouho se nemohl vzpamatovati z dojmů moskevských požárů a déle než po třech letech na Stohlavém sněmu líčil svůj tehdejší úlek s živostí právě prožité chvíle: tehdy ‚strach vnikl do duše mé a chvění v kosti mé, i pokořil se duch můj, a pohnul a seznal své hříchy'. Tehdy se také rozhodl ukončiti bojarskou vládu, i své lehkomyslné mládí, a starostlivě se ujal státních věcí. Počal hledati kolem sebe lidi a peníze, kteří by mu pomohli zlepšiti položení věcí. Za takové carovy nálady byl svolán sněm r. 1550. Nezachoval se nám protokol tohoto sněmu i neznáme ani jeho složení, ani podrobnosti jeho činnosti. Ale zachovala se o něm taková pověst. Ve dvaceti letech svého věku car Ivan, vida stát ve velikém neštěstí a smutku pro násilí silných, usmyslil si všechny přivésti v lásku. Poradiv se s mitropolitem, jak by zničil buřičství a umírnil nepřátelství, car ‚nařídil, aby se shromáždil jeho stát z měst každé hodnosti'. V neděli vyšel car s kříží na moskevské Krasné náměstí, a po mši s lobného místa pravil mitropolitovi: ‚Prosím tě, svatý vladyko, buď mi pomocníkem a lásky spolubojovníkem. Vím, že si přeješ dobrých skutků a lásky. Sám víš, že jsem po otci svém zůstal čtyřletý, a po matce osmiletý'. Vylíčiv potom jasnými barvami nepořádky bojarské vlády po dobu své nezletilosti, vrhl car znenadání do očí bojarům na náměstí přítomným vznětlivá slova: Ó, nespravedliví lichváři a ziskuchtivci, nespra-

vedlivý soud sobě tvořící! Jakou nám nyní dáte odpověď — vy, mnohé slzy na sebe uvalivší? Nejsem vinen touto krví; očekávejte svou odplatu'. Potom se car poklonil na všechny strany a pokračoval: ‚Lidé Boží a nám Bohem udělení! Prosím vaši víru k Bohu a k nám lásku; nyní nám není možno napraviti vaše újmy a zničení a daně... prosím vás, zanechte navzájem nepřátelství a obtíží svých... sám vám budu soudcem a záštitou, budu nepravdy hubit a uloupené navracet.'

Toto vypravování vzbuzuje mnoho nedorozumění. Především, jak pochopiti výraz *nařídil, aby se shromáždil jeho stát z měst každé hodnosti?* Zde je více narážek než slov. Rozluštíme-li tyto narážky, můžeme tak přeložiti tuto lapidární frázi: car nařídil svolati z oblastí svého státu zástupce všech hodností. Ale není viděti, byli-li to volení lidé a jaké právě hodnosti, stavy nebo třídy představovali. Těžko je také pochopiti, proč trůnní řeč, jíž car zahájil sněm, byla proslovena ne v sále kremlevského paláce, ale na Krasném náměstí, bylo-li to jen první, veřejné zasedání sněmu v ovzduší staroruského národního táboru s procesím a mší, nebo všechna činnost sněmovní se spokojila řečí carovou. Zachovaná pověst nic jiného neříká o sněmu, a jen uvádí druhou řeč, kterou car proslovil téhož dne Alekséji Adaševovi, svěřuje mu přijímati a vyšetřovati prosby od chudých a uražených. Pravděpodobně tehdy byl zřízen čelobitný prikaz, t. j. komise proseb, na nejvyšší jméno podávaných, a Adašev byl jmenován přednostou tohoto nového prikazu. I sama řeč carova působí podivným dojmem. Je v ní mnoho temperamentu; ale mohla býti důslednější. Čtouce ji, přede-

vším si pomyslíme, že to byla carská výzva k celému národu, ke všem jeho třídám, aby si všichni navzájem odpustili a družně pracovali ve všeobecný prospěch: panovník, přijímaje otěže vlády do svých rukou, postavil se před svůj národ a vyzýval nejvyššího pastýře církve a celou zemi svou v osobě jejích zástupců, aby mu pomohli v ustanovení státního pořádku a spravedlnosti; svrchovaná moc se chtěla přímo a upřímně dohodnouti s národem, ukázati mu směr, v jakém bude působit, smířiti nepřátelské snahy různých prvků. Když však car vyzval mitropolita, aby byl ‚lásky spolubojovníkem', pokračoval příkrým, spílavým usvědčením všeho bojarstva ze samovlády a loupežení a sněm, který svolal, aby všechny smířil, zahájil vyzváním div ne k občanské válce. A ještě je otázka, je-li tato řeč historickým faktem, a ne prostě řečnickým výtvorem někoho, jako řeči, které antická historiografie ráda vkládala do úst svým Themistoklům a Catonům. Jde o to, že v první polovině vlády Ivanovy, za mitropolity Makarije a za jeho účasti, byl dále psán a doplněn veliký ruský historický sborník, *Stěpennaja kniga,* nazvaná tak proto, že vypravování v ní je rozvrženo podle velkoknížecích vlád, a velkoknížecí vlády podle *stupňů,* t. j. podle pokolení, v rodoslovném pořádku. V opise Stěpenné, psaném ještě za Makarije, není ani carská řeč ani žádná zpráva o sněmu z r. 1550; ale to i ono se objevilo v pozdějším opise Stěpenné v XVII. st. a přitom, jak vysvětlil prof. Platonov, na zvláštním archu, vlepeném do tekstu rukopisu a psaném jiným písmem. Ostatně, nechť je původ sněmovní carské řeči jakýkoliv, je těžko pochybovati o události samé. Příštího r. 1551 byl pro

zřízení církevní správy a náboženskо-mravního života svolán veliký církevní sněm, nazývaný obyčejně *stohlavým*, podle počtu hlav, do nichž pojata jeho činnost ve vzláštní knize, v *Stoglavě*. Na tomto sněmu bylo čteno carovou rukou psané ‚psaní' a také jím byla proslovena řeč. Toto mnohoslovné psaní, sestavené v duchu byzantsko-moskevského řečnictví, má těsnou vnitřní souvislost s řečí na Krasném náměstí: jsou v něm slyšeti tytéž nesouladné noty pokání, odpuštění a podráždění. míru, pokory a nepřátelství. I v řeči, obrácené k církevnímu sněmu, car pravil, že předešlého léta se s bojary vyznal sněmovním otcům ze svých hříchů, a vladykové požehnali a odpustili jemu i bojarům jejich viny. Car měl zřejmě na mysli sněm předcházejícího r. 1550, jehož se účastnili ruští hierarchové. Podle všech těchto rysů jeví se první zemský sněm v Moskvě jakýmsi, v evropských dějinách nebývalým aktem všenárodního pokání cara a bojarské vlády z jejich politických hříchů. Usmíření národa i samého cara, zneklidněných zahraničními i vnitřními neštěstími, bylo zřejmě nejdůležitějším mravním momentem, který vysvětluje cíl a význam prvního zemského sněmu. Ale z dalších slov carových na Stohlavém sněmu vidíme, že r. 1550 bylo podniceno také nemálo jiných, čistě praktických věcí, byly posuzovány a rozhodovány vážné zákonodárné otázky. Car oznamoval vladykům, že jeho loňské napomenutí bojarům, aby se ve lhůtě smířili se všemi sedláky v carství ve všech dřívějších věcech, je vyplněno. Víme už, že to byl předpis kormlenščikům, aby spěšně smírným způsobem ukončili všechny procesy se zemskými společnostmi o kormleních, a že právě tento předpis je třeba míti na mysli

v prosbě carově na Krasném náměstí, obrácené k lidu, ‚aby zanechal vzájemného nepřátelství a obtíží svých'. Potom car předložil na Stohlavém sněmu nový zákoník, představující opravenou a rozšířenou redakci starého dědova zákoníku z r. 1497, k jehož přehlédnutí se mu dostalo na loňském sněmu požehnání od vladyků. K tomu car připojil, že po všech zemích své říše usadil starosty a cělovaljniky, sotské i pjatiděsjatské i ‚ustavné listiny napsal', i prosí sněmovní otce, aby prohlédli tyto akty a posoudivše je podepsali zákoník i ustavní listinu, ‚která musí býti v pokladně'. To znamená, že se zemským sněmem r. 1550 přímo nebo nepřímo byla spojena řada zákonodárných opatření, námi už prozkoumaných, celý plán přebudování místní správy. Tento plán se počínal neodkladnou likvidací procesů zemstva s kormlenščiky, pokračoval přehlédnutím zákoníku se závazným všeobecným dosazením volených starostů a cělovaljniků k soudům kormlenščiků a dovršen byl ustavními listinami, zrušujícími kormlení. Řada těchto listin, jak víme, objevuje se právě od února 1551, kdy o nich car referoval Stohlavému sněmu. Z carových slov možno usoudit, že při sestavování místních ustavních listin byla vypracována ještě všeobecná, abych tak řekl, normální ustavní listina, která jako předloha musila býti chována v státním archivu a kterou car předložil otcům Stohlavého sněmu k přehlédnutí zároveň s nově opraveným zákoníkem: obsahovala zřejmě všeobecná základní ustanovení, přizpůsobená v jednotlivých listinách k místním podmínkám. Na ni poukazují i místní listiny, předpisujíce oblíbeným soudcům ‚souditi a správu konati podle zákoníku a *podle ustavni listiny*, jak jsme usta-

novili o soudu *v celé zemi*. Ze všeho uvedeného možno usoudit, že hlavním předmětem prací prvního zemského sněmu byly věci o zlepšení místní správy a soudu.

Tak se odhaluje spojitost prvního zemského sněmu s organisací místní správy. Ale je třeba ještě vidět vztah zemského sněmu k samým místním společnostem: teprve tehdy bude možno dostatečně vysvětlit, jak se zrodila v moskevských myslích idea sněmovního zastupitelstva. Proto nám nastává prozkoumati složení zemských sněmů v XVI. st. Materiál pro takové zkoumání skýtají sněmy z let 1566 a 1598. První byl svolán v době války s Polskem o Livonsko, kdy vláda chtěla znáti mínění hodností o této otázce, má-li se smířiti za podmínek předložených polským králem. Druhému sněmu nastávalo zvoliti cara, když vymřela dynastie Kalitova dosud panující. Zachovaly se akty nebo protokoly obou sněmů, *seznam usneseni* z r. 1566 a *sankční listina* z r. 1598 o zvolení Borise Godunova za cara. V obou aktech jsou jmenné seznamy členů těchto sněmů. Na prvním sněmu bylo 374 členů, na druhém 512. V čele obou sněmů stály dvě nejvyšší vládní instituce, církevní a státní, posvěcený sněm a bojarská duma; přizvání byli také přednostové podřízených ústředních institucí, moskevských prikazů s jejich písaři, a také místní orgány ústřední správy, městští vévodové. Všechno to byly vládní osoby, a ne představitelé společnosti, ne zemští lidé. Ze všech tříd společnosti na obou sněmech nejsilněji byla zastoupena vrstva sloužící: na sněmu r. 1566 bylo vojenských sloužících lidí, nepočítají-li se ti, kteří byli ve vládních institucích, téměř 55% celého osobního složení sněmu, na sněmu r. 1598 52%.

Zastoupení této třídy podle původu zastupitelských plných mocí bylo dvojí, hodnostní a volené. Tato dvojakost se vysvětluje organisací sloužící třídy, tehdejší šlechty. Víme už, že v jejím složení třeba rozeznávat dvě vrstvy: vyšší vojenské sloužící hodnosti tvořily šlechtu moskevskou, sídelního města, nižší šlechtu městskou, venkovskou. Hodnosti sídelního města utvořily zvláštní sbor, který vykonával rozmanité vojenské a administrativní úkoly ústřední vlády. Tento sbor, doplňující se vysloužením z řad městské šlechty, neztrácel v XVI. st. služební souvislost s touto. Šlechtici sídelního města obyčejně byli na pochodech jmenováni veliteli, *hlavami* újezdních *setnin*, rot, z nichž každá se skládala ze sloužících lidí některého újezdu. V XVI. st. bývali obyčejně hlavami újezdních setnin jmenováni ti z šlechticů sídelního města, kteří měli poměstí a dědičné statky v týchž újezdech. Možno je nazvati pochodovými maršálky újezdní šlechty, jako jsme městské prikazčiky nazvali šlechtickými maršálky v administrativním smyslu (výše str. 294). Na sněmu r. 1566 újezdní šlechtické společnosti byly zastoupeny jen svými hlavami, krajany, šlechtici ze sídelního města, kteří zachovali s nimi pozemkovou souvislost. Tito veleli oddílům, poslaným proti Posku, a přišli do Moskvy přímo s bojiště války, pro niž byl svolán sněm. Někteří z nich také na to ukázali ve svém sněmovním mínění prohlásivše, že nechtí pomříti uzavřeni v Polocku: ‚my, panovníkovi cholopi, nyní na koních sedíme a za jeho panovnické s koně padneme', dodali. Proto je také pozvali na sněm, že lépe než jiní znali položení věcí, které sněm zajímaly. Ale z ničeho není viděti, že by je újezdní oddíly volily za své

zástupce na sněm. Každého z nich plukovní vévoda ustanovil na pochodu hlavou újezdné setniny, jako nejlepšího sloužícího statkáře v újezdě, a jako hlavu ho pozvali nebo poslali na sněm jako zástupce jeho setniny, t. j. újezdní šlechtické společnosti. Jmenování na hodnost podle služební zdatnosti a povolání nebo poslání na sněm podle hodnosti — taková byla konstrukce tehdejšího sněmovního zastupitelstva, tak vzdálená našich politických pojmů a obyčejů. Uvidíme, že touto zvláštností nejvýrazněji se vysvětluje charakter a význam zemského sněmu XVI. st. V tomto směru učinil ovšem volený sněm jakýsi krok kupředu a přiblížil se našim pojmům o zastupitelství. I na něm bylo mnoho šlechticů ze sídelního města, kteří zastupovali ujezdní šlechtické společnosti podle svého hodnostního položení. Ale vedle nich se setkáváme s dosti nepatrným počtem šlechticů (asi 40 na 267 členů sněmu) z vojenských sloužících lidí, které s jakousi pravděpodobností možno pokládati za *volené* sněmovní poslance újezdních šlechtických společností z jejich prostředí. To je nový prvek v složení sněmu r. 1598, nepozorovaný na dřívějším, ale je tak málo významný, že se jeví jakoby místní náhodností nebo výjimkou, která neporušovala základní zásadu sněmovního zastupitelstva.

Sněmovní zastupitelstvo městské obchodně průmyslové třídy bylo založeno na stejných základech jako zastupitelství sloužících statkářů a v něm byly tyto základy vyjádřeny dokonce zřejměji. Na sněm r. 1566 bylo povoláno jen obchodnictvo ze sídelního města, přitom jen vyšších oborů, v počtu 75 lidí. Není viděti a je pravdě nepodobno, že by to byli volení zástupci

svých oborů nebo vůbec nějakých korporací: spíše jsou to všichni z vyššího moskevského obchodnictva, jež bylo možno v dané chvíli pozvati na sněm. Ale za tímto obchodnictvem stál celý obchodně průmyslový svět, jako za šlechtou ze sídelního města stály újezdní šlechtické společnosti. Podobně jako šlechta skládala se moskevská obchodní smetánka z nejlepších lidí, kteří se oddělili z obyčejného obchodnictva, sídelního i venkovského. A tato ochodní smetánka také konala službu, jenže v jiném oboru správy. Víme už, co to byla *věrná* služba; to byl celý systém finančních úkolů, jež vykonávati svěřoval fiskus zemským třídám, nemaje k tomu vhodných prikazných orgánů. Vyšší obchodnictvo sídelního města mělo v této státní službě právě takový vedoucí význam, jaký náležel v službě vojenské šlechtě sídelního města: jí byly svěřovány nejdůležitější a největší moc mající, ale také nejodpovědnější státní úkoly. Tato služba také udržovala její spojitost s místními městskými společnostmi, z nichž byla získávána. Jaroslavský nebo kolomenský kapitalista, povýšený na hodnost moskevského hosta, komerčního rady, žil dále a obchodoval v svém místě, a vláda mu svěřovala vedení důležitých fiskálních operací právě v jeho rodném kraji, s jehož hospodářským bytem byl dobře obeznámen podle vlastních obchodů. Tak předáci místních trhů se stávali odpovědnými agenty ústřední finanční správy a byli v oblastních městech vůdci nejdůležitějších fiskálních operací, nápojových, celních a jiných, rozvrhovali místním městským lidem daně, nakupovali panovníkovi místní zboží a vůbec vedli různé obchodně průmyslové podniky eráru. Byl to svého druhu finanční štáb moskevské

vlády, který řídil oblastné obchodně průmyslové světy. Když se takovým způsobem v sněmovním aktu r. 1566 odrazil fiskálně služební význam obchodnictva sídelního města, tu v seznamu jeho zástupců na sněmu r. 1598 byl vyjádřen s jakousi změnou základní princip sněmovního zastupitelstva. K té době i obchodnictvu sídelního města jako šlechtě se dostávalo stavovské organisace, rozdělilo se na hodnosti podle své kapitalistické moci a státně služební hodnosti. Vyšší obchodnictvo se skládalo z *hostí* a z obchodních lidí dvou *setnin, gostinné a sukonné*, svého druhu cechů; obyčejná obchodně průmyslová massa sídelního města založila několik *černých setnin* a *slobod*, které možno přirovnati k živnostenským cechům. Na sněm r. 1598 bylo povoláno 21 hostí, starostové vyšších setnin a 13 sotských černosotěnných společností. Hosté byli zřejmě pozváni šmahem, podle svého stavu, kolik jich bylo tehdy možno pozvat: i v XVII. st. jich bylo nemnoho, obyčejně dvacet nebo třicet. Ale starostové setnin a sotští byli pozváni nebo posláni na sněm podle hodnostního položení; jen své hodnosti dostávali podle volby společnosti, a ne podle jmenování vlády jako hlavy šlechtických setnin. Tak povšechné pozvání r. 1566 bylo nyní zaměněno pro kupecké setniny pozváním jejich hodnostních zástupců.

Ve vylíčeném složitém stavu obou sněmů je možno rozeznati čtyři skupiny členů: jedna představovala vyšší církevní správu, druhá vyšší správu státu; třetí se skládala z vojenských sloužících lidí, čtvrtá z lidí obchodně živnostenských. Tytéž skupiny jasně rozeznává v složení sněmu r. 1566 i současný letopisec. Píše, že panovník mluvil na sněmu se svými vzyvateli Bo-

ha, arcibiskupy a se vším posvěceným sněmem, ‚i se všemi bojary prikaznými lidmi, *také* s knížaty a s dětmi bojarskými a se sloužícími lidmi, *také* s hostmi a s obchodníky a se všemi obchodními lidmi.' První dvě skupiny byly vládní instituce; dvě poslední se skládaly z osob dvou společenských tříd. Jen osobám těchto posledních skupin bylo možno dodávati zastupitelský význam. Ale tyto osoby nebyly představiteli svých tříd v našem smyslu slova, volenými poslanci, speciálně zplnomocněnými zastupovati je na sněmu. To byli všichni hodnost mající nebo sloužící lidé, postavení v čelo místních společností podle jmenování nebo volby a vykonávající vojensko-administrativní nebo finanční úkoly vlády. To znamená, že základem sněmovního zastupitelstva bvla ne společenská volba podle důvěry, ale vládní povolání podle hodnosti nebo stavu. Zmínil jsem se už, že výjimka, zaznamenaná na sněmu r. 1598, nezviklala tento základ. Jestliže aspoň přibližně takové bylo složení sněmu r. 1550, tu se vyjasňuje všeobecná tvářnost zemských sněmů XVI. st. Na nich se vláda setkávala se společností, zvala na radu lidi dvou jejích tříd, šlechtu ze sídelního města a obchodnictvo také ze sídelního města. Ale lidé těchto tříd přicházeli na sněm ne jako zástupci společnosti nebo země, ale jako nositelé služby, veřejné nástroje ústřední správy. Jinak řečeno, obě tyto třídy měly tehdy význam zástupců země jen podle svého vládního položení, a ne podle zemské plné moci: byly to špičky místních společností, sundané vládou, přesazené do sídelního města, aby sloužily jako dodatečné nástroje správy týchž společností. To znamená, že zemský sněm XVI. st. byl v přesném smyslu *poradou*

vlády s agenty společnosti. Takový je původní typ zemského zastupitelstva na Rusi. Tehdy jinak ani nechápali národní zastupitelstvo, než ve smyslu shromáždění nositelů moci různých hodností, orgánů správy, a ne zplnomocněnců společnosti nebo národa. Ale podle pojmů oné doby bylo takové shromáždění přece národní zastupitelské shromáždění, mající moc rozhodovati osudy národa. Takový názor na národní zastupitelství se vytvořil proto, že tehdy i národ chápali naprosto ne tak jako nyní. Nyní chápají tak, že národní zastupitelstvo je výrazem vůle národa, skrze volené jím zástupce, a že národ jako politický celek je stát, kdežto vláda je jen organisace, spojující národ v takový celek a vytvářená samým národem. V Moskvě XVI. st. myslili, že ne národu se sluší určovati vyjadřovatele své vůle, že k tomu jsou hotové, vůlí Boží ustanovené odvěké moci — vláda se svými podřízenými služebníky, která je také skutečným státem; prostěji řečeno, národ nemůže míti svou vůli, a je povinen chtíti skrze vůli moci, která jej představuje. Na sněmu, který zvolil Borise Godunova za cara, z neprivilegovaných tříd bylo přítomno jen 13 sotských a přitom jen z černosotěnných společností sídelního města; zatím akty o zvolení říkají, že se této věci účastnilo ‚všenárodní množství'. ‚všichni pravoslavní křesťané *všech měst* ruské říše' a dokonce ‚všechno nesčetné *národní* křesťanstvo od jednoho konce všech států ruského carství k druhému'. Zde hovoří nejen knižní výmluvnost prikazů, nemoc vyšších moskevských kanceláří: předpokládalo se, že všenárodní množství duchovně je přítomno na sněmu a hovoří ústy svých nevolených, přirozených zástupců sídelního města. Právnické

fikce zaujímaly mnohem více místa v společenském vědomí tehdejšího Rusa, než nyní. Fikce zastupitelstva obyčejné národní massy vyššími hodnostmi sídelního města se tvořila ne bez účasti ruských církevních znalců zákona, jako i sám zemský sněm byl budován dílem podle posvěceného sněmu, od něhož si vypůjčil i svůj název *sněm*. V staroruské církevní společnosti převládala myšlenka, že skutečná činná církev — to je hierarchie. Proto církevní sněm podle svého složení byl jen shromážděním pastýřů a učitelů církevních. I zemský sněm XVI. st. byl shromážděním vůdců všech oborů státní správy, zástupců všech úřadů, působících mimo sněm odděleně, v kruhu svých zvláštních úkolů. V zemském sněmu viděli, jak bych řekl, zástupce státní organisace. Onen živý, konkretní obsah, který žil a pracoval v rámcích této organisace, spravovaná společnost nebo národ, vykládán byl ne jako politická síla, schopná mluviti na sněmu ústy svých zplnomocněnců, ne jako *občanstvo*, ale jako *stádo*, o jehož blahu mohou společně mysliti jen jeho pastýři. Zemský sněm byl vyjadřovatelem jeho zájmů, ale ne jeho vůle; členové sněmu představovali sebou společnost, pokud ji spravovali. Bylo třeba zažíti strašný otřes, pocítěný státem na počátku XVII. st., aby byl zlomen tento názor na národní zastupitelství a aby další zemské sněmy měly skutečné, ne fiktivní zastupitelské složení.

Při vyloženém složení sněmů nemůže býti otázka systému sněmovního zastupitelstva, o tom, bylo-li to zastupitelstvo stavů, hodností nebo ještě nějaké jiné. Jestliže sněm něco představoval, tak jen sídelní město; ale v tomto sídelním městě se soustřeďovaly mocné, vedoucí prvky

celé země. Proto je také možno říci, že sněm představoval zemi skrze sídelní město a samo sídelní město představoval jen potud, pokud představovalo zemi. Týmž složením sněmu určován byl také význam sněmovního zástupce. Šel na sněm podle hodnosti, podle služebního stavu nebo položení. Povolávala-li ho vláda na sněm, nebo ho tam posílala společnost, v jejíž čele stál, — to bylo v podstatě jedno, jakmile osoba, která se octla v čele určité společnosti také z jejich prostředí, podle jmenování nebo podle volby, svým položením uznávána byla za přirozeného, stálého zástupce své společnosti ve všech případech, kdy potřebovala zástupce. Oba prameny zastupitelských plných mocí, volba společností i povolání vládou podle hodnosti, tehdy si navzájem neodporovaly jako nepřátelské zásady, ale byly pomocnými vzájemnými prostředky; když vláda nevěděla, koho jmenovati pro určitou věc, žádala volbu, a naopak, když společnost neměla koho zvoliti, prosila o jmenování. Nešlo o pramen sněmovních plných mocí, ale o vyhledání spolehlivého vykonavatele sněmovních usnesení. Na sněmu bylo potřebí ne prosebníka společnosti, který by byl zplnomocněn starati se u vlády o potřeby a přání svých voličů, ale vládního nebo společenského pracovníka, který by byl s to, aby odpovídal na otázky vlády, poskytoval radu ve věcech, o něž ho vláda požádá. Proto byli na sněm povoláni ze společnosti ne lidé, kteří požívali důvěry místních světů a společenských tříd svými osobními vlastnostmi a vztahy, ale lidi, kteří stáli v čele těchto světů nebo tříd, podle svého položení známých s jejich věcmi a míněními a schopných vykonati usnesení, přijaté na sněmu. Takové položení pro-

střed místních společností zaujímali šlechta a vyšší obchodníci sídelního města. Vyslovujíce své mínění na sněmu nebo přijímajíce jeho usnesení v přítomnosti ústřední vlády, lidé těchto tříd jako výkonní orgánové, už tím se zavazovali vykonati toto mínění nebo usnesení na oněch služebních místech, které jim vláda vykáže. Takový typ zástupce se vytvořil praksí sněmů XVI. st. Zástupce prosebníka ‚za všechny potřeby svých lidí', jakým se převážnou měrou jevil volený člověk na zemských sněmech XVII. st., naprosto není ještě viděti na sněmech XVI. st. To znamená, že cílem sněmu XVI. st. bylo sjednotiti mínění a činy vyšší vlády a jejích podřízených orgánů, skýtati jí informace o tom, co myslí o položení věcí a jak se chovají k sněmovnímu usnesení lidé, kteří budou odpovědnými vykonavateli usnesení, přijatého vládou na základě zavedeného šetření a vyslechnutých mínění.

Tento cíl nejjasněji vystupuje v listině o usnesení sněmu r. 1566. Z ní vidíme, že sněm byl zahájen řečí cara, který dal sněmu k posouzení otázku, jak se má chovati k svému nepříteli, má-li se s ním smířit, vzdáti se livonských měst, jež vzal král pod svou ochranu, nebo pokračovati ve válce za ně. Sněmovní akt byl sestaven z písemných mínění, daných v odpověď na tuto otázku skupinami, na něž se sněm dělil. Tyto skupiny tvořili: 1. duchovenstvo mnišské, arcibiskupové, biskupové, archimandritové, opatové i starci v počtu 32 osob, t. j. posvěcený sněm, 2. bojarové, okolničí a jiní hodnostáři se 7 písaři vyššího řádu v počtu 30 lidí, t. j. bojarská duma, 3. šlechtici prvního stupně v počtu 97 lidí a 4. šlechtici a děti bojarské druhého stupně v počtu 99 lidí, tyto i oni náleželi k šlechtě sídelního mě-

sta, 5. tři toropečtí statkáři a 6. šest velikoluckých — ti i oni také šlechtici sídelního města, rozdělivší se v dvě zvláštní místní skupiny, 7. písaři moskevských prikazů, 33 lidí, a 8. hosté a kupci, *moskevšti a smolenšti*, ti i oni obchodníci sídelního města dvou nejvyšších kategorií, odpovídajících setninám gostinné a sukonné v sněmovní listině z r. 1598 — všech s hostmi 75 lidí. Člen dumy strážce pečeti Viskovatyj nesouhlasil s ostatními lidmi dumy a ‚myšlenku svou řekl zvlášť', předložil odlišné mínění, a smolenský cech, shoduje se s míněním svých kolegů, ostatního obchodnictva sídelního města, sám vnesl doplňující poznámku. Vidíme, že se členové sněmu seskupovali dosti rozmanitě, podle institucí, podle hodností, společenských tříd a dokonce dílem podle krajin. Pozorujeme dále, že sněm byl dobře informován o otázce, která mu byla předložena k posouzení: vyšší skupiny, dokonce duchovenstvo, pouštějí se do takových podrobností mezinárodních, politických, zeměpisných a strategických, že vláda zřejmě dodala sněmu dostatečné fakty pro různostranný soud o věci. Členové každé skupiny posuzovali otázku zvlášť, mezi sebou hovořili o věci litevské. Ale i v resolucích, a v jejich motivování, dokonce v jednotlivých výrazech je tolik shody, že vzniká myšlenka, nepředcházely-li skupinovému posuzování otázky všeobecné porady, na nichž byly vypracovány nejzávažnější úvahy, osvojené všemi skupinami nebo jejich většinou. Ale při tomto mínění neztrácely skupiny svou odbornou svéráznost: každá skupina se dívala na otázku se svého hlediska, vyplývajícího z jejího společenského položení. Mínění je velmi rozhodné; zkoumá věc hlavně se stránky nábožensko-mravní a ne

bez dialektiky. Veliká je pokora panovníkova: ve všem ustupuje. Tolik měst postoupil tam a tam; zajaté Poločany zadarmo propouští, své zajatce vykupuje. Veliká je jeho pravda před králem; nic jiného ustoupit nelze. Ustoupiti králi livonská města, znamenalo by zkázu kostelů, které panovník v Livonsku postavil, Pskovu bude velmi těsno a všem ochodníkům se obchody uzavrou. Králova nepravda je ta, že umíniv si chrániti livonských měst před Moskvou, zabral je právě moskevskýma rukama. Livonští Němci se mu vzdali, zeslabeni moskevským útokem; a mohl-li bez toho jen jediného města livonského dobýti? A livonská země od prarodičů, od velikého panovníka Jaroslava Vladimiroviče je majetkem našeho panovníka. Proto duchovenstvo dospívá k válečnému závěru — nesmířit se, za livonská města státi, a jak státi, v tom je jeho, panovníkova vůle, jak mu Bůh vnukne: naší povinností je za panovníka k Bohu se modlit, ale raditi o tom se nám nesluší'. Bojary a druhé hodnostáře dumy více zajímají vyhlídky politické a diplomatické. Předvídají nebezpečí příměří, za něhož král shromáždí síly a upevní se v Livonsku. Raději pokračovati ve válce, obzvláště vzhledem k zahraničním obtížím Polska, ‚a my všichni za panovníka své hlavy položíme.' Ostatně, ve všem je vůle Boží a panovníkova, ‚a jak se nám zdálo, tak i panovníkovi projevujeme svou myšlenku.' Šlechtici různých skupin po svém kombinují úvahy starších, duchovenstva i lidí dumy. Dokonce jako by byli stísněni tím, že jsou tázáni na takovou vážnou státní věc. To je vůle panovníkova, jak vykonati své panovnické dílo, ale oni, cholopi panovníkovi, vždyť to jsou jen sloužící lidé, na koních sedí a s koně za

panovníka padnou, poručí-li panovník, jsou připraveni sloužiti jeho věci, za jednu děsjatinu země na nepříteli dobyté jsou ochotni hlavu položit. Jedna úvaha ze všeho nejvíce je přesvědčuje o panovníkově pravdě: dokud panovník Livonska nedobýval, král se ho nedovedl zastat, ale nyní se zastává. Mínění prikazných písařů je také velmi bojovné. Polocku a livonských měst dobyl panovník svou šavlí, a jiná města zeslábla po naší válce; proto je král také obsadil: tak proč by se jich měl panovník vzdáti? Písaři, nemajíce válečných hlav, píší v závěru: ‚a my cholopi, svými hlavami jsme hotovi přispěti panovníkovu dílu, k němuž se hodíme.' Hosté a obchodníci pohlédli na věc s hospodásřké stránky. Panovník a všichni lidé ‚jmění své položili', svého blahobytu pozbyli, dobývajíce livonských měst: jakpak od nich ustoupit? Jsme lidé nesloužící, končí se spis, službu neznáme, ale nestojíme o své životy, a také hlavy své za panovníka klademe všude, aby panovníkova ruka všude byla vysoko. Je třeba ještě zaznamenati rozdíl v termínech, jakými jsou označena v listině o usnesení mínění sněmovních skupin: duchovní osoby dávají panovníkovi svou *radu;* všichni ostatní členové sněmu projevují jen svou *myšlenku.* To je zřejmě poměrné ocenění mínění duchovenstva a všech světských členů sněmu. Car, povzbuzen jednomyslně projevenou pohotovostí celého sněmu sloužit panovníkově věci, předložil králi nepoměrné požadavky, které všechny byly polskou vládou zamítnuty, a válka pokračovala. Ale r. 1570 car, nesvolávaje nový sněm, uzavřel příměří za podmínek statu quo, ačkoliv bojarové trvali na dřívějším sněmovním usnesení.

Tak se jednalo na sněmu. Ale nejpodstatnějším momentem v sněmovní listině se jeví všeobecná resoluce, kterou se končí. Zde duchovenstvo prohlašuje, že ‚k této listině, k svým řečem, ruce přiložilo', kdežto ostatní členové sněmu ‚na tuto listinu, na své řečí' panovníkovi svému kříž líbali. Líbati kříž na své řeči znamenalo pod přísahou se zavázati vykonati sněmovní usnesení. Podpis duchovenstva nahrazoval přísahu, která mu byla zakázána. Obě formy potvrzení sněmovního usnesení ukazují, že toto usnesení mělo nejen mravní, ale i právní význam, bylo ne prostě výsledkem porady, ale formálním závazkem a přitom všeobecným, spojujícím všechny členy sněmu v něco uceleného, v korporaci svého druhu, aspoň v poměru k sněmovnímu usnesení: všichni se na konci resoluce zavazovali sloužiti svému panovníkovi pravdou a dobro přáti jemu i jeho dětem ‚i jejich zemím' a státi proti jeho nepřátelům, ‚kdo se čím hodí, do hrdla podle tohoto líbání kříže'. Tento závazek nás staví přímo před otázku o původu a významu zemských sněmů XVI. stol.

Nejsa zastupitelským shromážděním v našem smyslu slova, sněm přece nepozbýval práva pokládati se za *zemský*. V jeho složení snadno lze rozeznati dva prvky, pořadatelský a výkonný. První se vyjadřoval ve vyšších ústředních institucích, druhý v osobách šlechty a vyššího obchodnictva sídelního města. Místní světy, sloužící i zemské, neměly na sněmu r. 1566 přímé zastoupení, nebyly zastoupeny ani zvláštními sněmovními zplnomocněnými, ba ani volenými svými vrchnostmi. Ale obě třídy sídelního města udržovaly jejich spojení se sněmem, nejen sociální, ale i administrativní. Místní samospráva

tvořena byla společenskou *volbou*, šlechta a obchodnictvo sídelního města vládním *výběrem*, byly to výtažky z místních společností na doplnění služebního personálu sídelního města. Ale stávajíce se nástroji ústřední správy, nepřetrhávaly styky s místními společnostmi, pokračovaly tam ve svých hospodářských věcech, kdežto sídelní město jim vnucovalo nové místní starosti a vztahy, rozesílajíc je po újezdech s rozmanitými odpovědnými úkoly. A sama tato odpovědnost, upevněná sněmovním líbáním kříže, sbližovala ústřední vládu s místní samosprávou spojitostí základní zásady: byla to odpovědnost před *státem*, zásada nová, uvedená v místní správu za Hrozného místo dřívější odpovědnosti *občanské*, které podléhali kormlenščici podle žalob uražených. Jenže tato odpovědnost na sněmu byla postavena poněkud jinak než v místní správě. Tam dole místní svět ručil před vládou za svého voleného správce, kdežto zde nahoře vládní agenti korporativně ručili za provedení sněmovního usnesení v oněch místních světech, kam je poslala vláda. Ale při této různosti cíl vlády zde i tam byl jeden a týž — zaručiti se odpovědnými vykonavateli. Tak spojení moci a služby skrze sněmovní líbání kříže bylo vyšší formou státní odpovědnosti nebo korporativní záruky, která byla položena v základ místní samosprávy.

Zemský sněm XVI. st. nebyl národním zastupitelstvem, ale rozšířením ústřední vlády. Tohoto rozšíření se dosahovalo tím, že v složení bojarské dumy, t. j. státní rady, v případech obzvláště důležitých byl uveden prvek původem ne vládní, ale společenský, s vládním určením však: byly to vrcholky místních společností, sloužících

i obchodních, stažené do sídelního města. Na sněmu netvořily zvláštní shromáždění nebo poradu, která by se ustavila nebo pracovala odděleně od ústřední vlády, ale vcházeli přímo v její složení a jen když podávali mínění tvořily několik skupin, souběžných vládním, hlasujících vedle posvěceného sněmu, bojarů a lidí prikazných. Zemský sněm XVI. st. to je bojarská duma, t. j. vláda, za účasti lidí z vyšších tříd země nebo společnosti. Takové doplnění vlády bylo potřebou doby. Car Ivan si odnesl z bojarského poručenství až bolestně stísněný pocit, jak nevhodný je systém vládních kormlení: viděl v něm pramen všech vnějších i vnitřních běd národa, a předvídal už zkázu říše. Tehdy počal uvažovati ne o nahrazení urozených kormlenščiků novou vládní třídou, ale jen o postavení celé správy na nové základy a o osvěžení vlády novými silami, vzatými zdola, ze spravované společnosti. Roku 1550 pravil A. Adaševovi, jmenuje ho přednostou čelobitného prikazu: ‚vzal jsem tě z nejmenších lidí, slyše o tvých dobrých skutcích, a přiblížil jsem tě k sobě a ne jen tebe, ale i jiné právě takové, kdo by ukojili můj smutek a na lidi, svěřené mi Bohem, dohlédl; přines k nám pravdu, vyber soudce pravdivé z *bojarů a velmožů*'. V poslání Stohlavému sněmu také prosil duchovenstvo a ‚milované své knížata a velmože', vojíny a celé pravoslavné křešťanstvo: ‚pomáhejte mi a podporujte mě všichni jednomyslně'. Víme už, jak toto provolání bylo uskutečněno v reformě místní správy: věci, které patřily do oboru místních společností podle jejich volby a za dvojí odpovědnosti, osobní — samých volených a všeobecné — všech voličů. V centru byla

věc budována poněkud složitěji. Zde na pomoc bojarské a prikazné správě byly přibrány z místních společností dva statuty výkonných orgánů, vojensko administrativní a státně finanční. Rozesílány z centru, působily na místech s pomocí místních volených, jim podřízených. To byli pro šlechtice sídelního města újezdní šlechtičtí okladčíci, pro hosty a obchodníky sídelního města místní cělovaljnici. Pro agenty sídelního města nahrazena byla volba vládním úkolem; osobně odpovědni byli ti i oni, agenti ze sídelního města i místní, zabezpečována byla tím jejich výkonnost. V otázkách neobyčejně důležitých, vyžadujících obzvláště družné energie všech pohotových vládních sil, svolávala vláda své nejbližší agenty sídelního města do svého složení, aby bylo viděti, čeho se mohou chopiti, co je s jejich síly a co ne. Zvláštní sněmovní líbání kříže takového agenta nahradilo svrchované moci zvláštní volbu sněmovního národního poslance; utvořilo jí odpovědného vykonavatele, který, zaručiv se za uskutečnitelnost sněmovního usnesení, bude provádět jeho odpovědné vykonání na místech, objevuje se tam jako exponent svrchované vůle a tím sjednocuje roztříštěnou činnost stavovských společností i drobných místních institucí. Tím se také podle svého původu lišily naše sněmy od západoevropských zastupitelských shromáždění, k nimž je obyčejně přirovnávají. Tam tato shromáždění vznikla z potřeby upevniti klidný vztah středověkých za svá práva stojících stavů mezi sebou i k vládě. Naše sněmy byly vyvolány tím, že vláda potřebovala zjistiti zároveň se svými orgány pohotové společenské prostředky, potřebné pro určitou věc, a zabezpečiti si přesné vykonání přijatého rozhodnutí.

Náš sněm se zrodil ne z politického zápasu jako národní zastupitelstva na západě, ale z potřeby administrativní. A tak *zemské sněmy vznikly u nás zároveň a ve spojitosti s místními reformami cara Ivana a jeví se společnými poradami bojarské dumy, t. j. ústřední vlády, s lidmi tříd sídelního města, sloužících jí jako nejbližší odpovědné orgány; taková shromáždění byla pořádána pro vypracování společného usnesení ve vážných otázkách státního života a proto, aby členové sněmu přijali odpovědné vzájemné ručení za vykonání sněmovního usnesení.*

Bojím se, abyste v mém názoru na původ zemských sněmů neviděli přání zmenšiti jejich význam. Často přistupujeme k jejich prozkoumání s velikým očekáváním. *Zemské zastupitelské shromáždění v Moskvě v XVI. st.!* Ale aby bylo možné takové shromáždění, je třeba předpokládati řadu politických a právních pojmů o národě a státu, o moci a svobodě, o osobních a politických právech, o všeobecném a soukromém zájmu, o politickém zastupitelství a soukromé plné moci, — je třeba předpokládati v tehdejších moskevských myslích přítomnost takových složitých pojmů, v celém složení tehdejšího ruského života — celou zásobu podmínek, skýtaných jen při značné úrovni společenského rozvoje. Jak se mohly utvořiti takové podmínky, odkud mohly vyrůsti takové pojmy na hornovolžské písčité půdě, tak chudě vyzbrojené přírodou i dějinami? Zkoumajíce zemské sněmy XVI. st., nesetkáváme se s takovými pojmy a podmínkami, ale vidíme jen, že sněm nebyl stálou institucí, neměl ani autority závazné pro moc, ani zákonem vymezené kompetence a proto nechránil práv zájmů ani celého národa, ani jednotlivých tříd, a dokonce

volený prvek není vůbec nebo jen nepatrně znatelný v jeho složení. Jaké pak to je zastupitelské shromáždění, otážete se, v němž zástupci národa byli všichni sloužící lidé s hodností? Zemský sněm XVI. st. neuspokojoval ovšem odtažité požadavky ani stavovského, ani národního zastupitelstva. S tohoto dogmatického hlediska máte pravdu, a hned po vás jsem ochoten říci: jaké pak to je zastupitelské shromáždění, v němž nebylo skutečných zástupců? Ale kromě dogmatiky práva, kromě všeobecných forem a zásad státního pořádku, jest ještě *politika*, spojitost rozmanitých praktických prostředků dosáhnouti státních cílů. V tomto ovzduší se mohou vytvářeti takové formy účasti společnosti ve správě, které se nepodobají obvyklým formám národního zastupitelstva. Po této stránce i naše zemské sněmy XVI. st. nacházejí svůj politický smysl, své historické ospravedlnění. V zkoumaném období našich dějin lze pozorovati něco podobajícího se tomu, co bývalo dříve a opakovalo se později.

Určitý vládní pořádek, podnícený současnými potřebami země, udržoval se dlouho a když potřeba minula jako anachronismus, a společenská třída, která vládla tímto vyžilým pořádkem a užívala ho, ulehla na zemi jako zbytečné břímě, její společenské řízení se stávalo zneužíváním. Od poloviny XV. st. vládli moskevští panovníci dále sjednocenému Velkorusku skrze systém kormlení, který přešel z údělných staletí a k němuž se při utvoření moskevských prikazů připojilo rychle se rozmnožívší písařstvo. To i ono se asi v polovině XVI. st. semklo v těsnou prikaznou organisaci, která živila pestrý zástup bojarů a šlechticů s jejich cholopy, písaře a podpí-

saře, kteří pocházeli z týchž šlechticů, ale ponejvíce ‚z popovských synů a prostého lidu', podle výrazu knížete Kurbského. Jako protiváha této prikazné administrace, která svými zvyky kormlení vůbec neodpovídala úkolům státu, byly také postaveny v oblastní správě volební zásada, kdežto v ústřední — vládní výběr: tím i oním prostředkem odkrýval se do složení správy stálý přítok místních společenských sil, jimž bylo možno uložiti bezplatnou a odpovědnou administrativně soudní službu. Ve společnosti dob Hrozného kvasila myšlenka o nutnosti učiniti zemský sněm vůdcem v této věci nápravy a obnovy prikazné administrace. V připsání k *Besědě* valaamských divotvorců, pamfletu, který byl tehdy sestaven proti klášternímu statkářství, neznámý publicista vyzývá duchovní vrchnosti, aby žehnaly moskevským carům k takovému dobrému skutku — svolati ‚všeobecnou radu' ze všech měst a újezdů, z lidí všelikých hodností, a ‚každoročně' ji u sebe míti, každoročně se jí pěkně vyptávati na všelijaké světské věci, a tehdy car bude moci udržeti své vévody a prikazné lidi od slibování, darů a od všeliké nepravdy, od ‚nesčetných vladařských hříchů', a onou pravdou požehnání se snese na carství jeho. Ve skutečnosti nebyl zemský sněm XVI. st. ani všezemské, ani stálé, každoročně svolávané shromáždění, a nevzal do svých rukou dozor nad správou. Nepřešel však beze stopy ani pro zákonodárství a správu, ba ani pro politické sebevědomí ruské společnosti. Přehlídka zákoníku a plán zemské reformy jsou věci, vykonané, jak jsme viděli, ne bez účasti prvního sněmu. Po smrti Hrozného zemský sněm dokonce vyplnil mezeru v základním zákoně, přesněji řečeno v ob-

vyklém pořádku následnictví trůnu, t. j. dostalo se mu ustavujícího významu. Svrchovaná moc v moskevské říši jak známo odevzdávána byla podle údělného dědičného pořádku, podle odkazu. Podle závěti r. 1572 jmenoval car Ivan za svého nástupce staršího syna Ivana. Ale následníkova smrt z ruky otcovy r. 1581 zrušila toto opatření odkazu, a novou závěť car už nenapsal. Tak druhý syn jeho, stav se nejstarším, zůstal bez právního titulu, bez aktu, který by mu skýtal právo na trůn. Tento chybící akt byl také opatřen zemským sněmem. Ruská zpráva říká, že r. 1584, po smrti cara Ivana, přišli do Moskvy ze všech měst ‚vážní lidé' celé říše a prosili careviče, ‚aby byl carem'. Angličanu Horseyovi, který tehdy žil v Moskvě, se zdálo, že se tento sjezd vážných lidí podobal parlamentu, složenému z vyššího duchovenstva a ‚vší šlechty, která jen byla (all the nobility whatsoewer)'. Tyto výrazy mluví pro to, že sněm r. 1584 svým složením se podobal sněmu r. 1566, skládajícímu se z vlády a z lidí vyšších tříd sídelního města. Tak na sněmu r. 1584 místo osobní vůle dědičného statkáře-odkazatele po prvé zastupil akt *vyvolení*, zastřeného obvyklou formou zemské prosby: údělný pořádek následnictví trůnu byl ne zrušen, ale potvrzen, pod jiným však právním titulem, a proto pozbyl svého údělného charakteru. Právě takový ustavující význam měl také sněm r. 1598 při zvolení Borise Godunova. Řídká, náhodná svolání sněmu v XVI. st. nemohla nezanechávati po sobě také nemálo důležitý národně psychologický dojem. Jenže zde bojarsko-prikazná vláda se stavěla vedle lidí společnosti jimi spravované, jako lidí sobě politicky rovných, aby projevila carovi svou myšlenku; ale zde se

odnaučovala mysliti o sobě, že je vševládná kasta a jen zde šlechtici, hosté a obchodníci, shromáždění v sídelním městě z Novgorodu, Smolenska, Jaroslavli a mnohých jiných měst, spojujíce se společným závazkem ‚dobro chtíti panovníkovi a jeho *zemim*', přiučovali se po prvé cítiti se jediným národem v politickém smyslu slova; jen na sněmu se mohlo Velkorusko uvědomiti jako ucelený stát.

Konečně myšlenka o připoutání společnosti k účasti ve správě, která řídila oblastní reformy za panování Ivana IV., dodala i zemskému sněmu politického pohybu a historického růstu. Jeho složení se každým svoláním stávalo složitějším, šířeji a šířeji zachvacovalo společnost — znamení, že se ujasňovala sama idea společenského zastupitelstva. Na sněm r. 1566 byli pozváni jen šlechtici sídelního města a obchodníci vyšších stupňů podle hodnosti nebo podle stavu: to byli fiktivní zástupci společnosti; volené zplnomocněnce není viděti. Pozorovatel moskevských událostí nepokojné doby Němec Bussow praví, že i Borise Godunova volily státní hodnosti, nacházející se tehdy v Moskvě. Ale z aktu r. 1598 vidíme, že tento sněm neměl už dřívějšího čistě sídelního složení. V posvěceném sněmu, dříve výhradně mnišském, objevuje se 11 moskevských protopopů. Na sněmu se stává znatelnou přítomnost zplnomocněnců venkovské šlechty, první vrstvy, jíž se dostalo přímého zastoupení na sněmu. Dále, moskevské obchodnické setniny nebo cechy, z nichž se už utvořily korporace, byly pozvány na sněm ne šmahem jako r. 1566, ale v osobách svých volených vrchností, starostů. Zastupitelství se zapouští hlouběji do společnosti: povolává se na sněm i obyčejné sídelní oby-

vatelstvo černých setnin také v osobách svých volených sotských. Ovšem, sídelní město i na tomto sněmu bylo v tísnivé převaze: z obchodně živnostenského obyvatelstva venkovských měst nevidíme ani jednoho zplnomocněnce. Ale myšlenka všezemského sněmu se už míhá v myslích, jak je zřejmo ze zmíněné *Besědy*, aspoň Boris Godunov podle svědectví Margereta před svým zvolením žádal, třebas i strojeně, svolání státních hodností, z každého města po 8 nebo po 10 lidech, aby *celý národ* rozhodl jednomyslně, koho uvésti na trůn. Zánik dynastie musil uspíšiti pohyb této myšlenky. Volený car se nemohl dívati na stát pohledem dědícího, jako na svou dědičnou državu, a jeho moc, přestávajíc býti *majetkem*, nabývala charakteru *hodnosti*, uložené mu cizí vůlí, která byla vyjádřena v sněmovním usnesení. Rodila se nová idea národa, ne jako stáda, podléhajícího výchovné péči vlády, ale jako nositele této státní vůle, která se na sněmu odevzdávala zvolenému carovi. Zároveň s růstem této ideje rozšiřovalo se na sněmu také složení voleného zastupitelstva, s jehož prvními příznaky se setkáváme po zániku staré dynastie, na voleném sněmu r. 1598. Začínající nepokoje, šířeji a šířeji zachvacující společnost, postrčily i tuto ideu. První samozvanec šel v masce dědičného cara; avšak i pro soud nad knížaty Šujskými, obviněnými z šíření zpráv o jeho samozvanství, svolal sněm, na němž podle ruských zpráv, ani vrchnosti, t. j. duchovenstvo, ani bojarové a nikdo z *prostých* lidí se nezastal obviněných, ale všichni na ně křičeli. Margeret ujišťuje, že na tomto sněmu byly přítomny osoby, zvolené ze všech hodností nebo stavů (personnes choisis des tous estats). V XVII. st., jak uvidíme, zkou-

majíce naše dějiny tohoto století, vyvinuje se sněm v skutečné zastupitelské shromáždění; ale osudné podmínky ruského života, proti nimž byly svolávány zemské sněmy zastrou je a nadlouho zahluší myšlenku, která se pokouší upevniti se v nich, — myšlenku o ustanovení stálého, zákonem normovaného přítoku zdravých společenských sil v složení vládnoucí třídy, která co chvíle se u nás snažila proměniti se v kastu národu uzavřenou, v cizopasnou rostlinu ovíjející národní tělo.

•

Prozkoumali jsme původ a průběh organisace moskevské říše a viděli jsme, že politický rozpor panovníka s bojarstvem neprojevil znatelného působení na průběh státní organisace. Reformy cara Ivana, které tak změnily oblastní správu, byly namířeny ne proti bojarstvu, ale proti kormlenščikům, potýkaly se ne s politickými nároky, ale s úřednickými přehmaty, s administrativní libovůlí. Naopak, neprojevilo-li státní uspořádání vliv na politický rozpor panovníka s bojarstvem, nevysvětluje-li se tím způsob působení obou svářících se stran? Car podniká naprosté vyhubení bojarstva, své pravé ruky ve správě, ale neodstraňuje od věcí tuto třídu, bez níž se nemohl obejíti, a tato třída trpí a mlčí, bázlivě pomýšlejíc jen na útěk do Litvy. Roztrpčený car prolévá i nebojarskou krev, na celou zemi se jeho jménem vrhá smečka opričníků, legitimovaných anarchistů v uniformách, pobuřujících mravní cit křesťanské společnosti, a tato společnost trpí a mlčí. Roztrpčení a nenávist propukly, podle slov vrstevníkových, ve společnosti proti carovi, reptali a rozhořčovali se, avšak — ani zá-

blesk protestu. Jen mitropolit zahovořil ke svému stádu, ale brzo umlkl násilím donucen. Jako by jedna strana pozbyla citu strachu a odpovědnosti za přílišnou libovůli, a druhá, mnohamilionová země zapomněla míru utrpení a pocit bolesti, ustrnuvši strachem před nějakým šestitisícovým zástupem rváčů, hnízdících v lesním doupěti Aleksandrovské Slobody. Jako by se nějaký vyšší zájem vznášel nad společností, nad účtováním a hádkami nevražících společenských sil, nedovoluje jim úplnou roztržku, nutě je proti vůli působiti družně. Tento vyšší zájem byla obrana státu proti vnějším nepřátelům. Moskevská říše se zrodila v XIV. st. pod tlakem vnějšího jha, byla budována a rozšiřovala se v XV. a XVI. st. za úporného zápasu za své bytí na západě, jihu a jihovýchodu. Tento vnější zápas zdržoval také vnitřní nepřátelství. Vnitřní domácí soupeři se smiřovali vzhledem k společným nepřátelům, politické a sociální neshody umlkaly při setkání s národními a náboženskými nebezpečími.

Tak se vytvářela moskevská říše. Vytvářela se těžce a zvolna. Nyní stěží můžeme pochopiti a ještě méně můžeme pocítiti, jaké oběti přinesl národní blahobyt tomuto vytváření, jak dusilo soukromé bytí. Je možno zaznamenati tři hlavní zvláštnosti jeho. Je to především *válečná organisace státu.* Moskevská říše — to je ozbrojené Velkorusko, potýkající se na dvě fronty, na západě za národní jednotu, na jihovýchodě za křesťanskou civilisaci, tam i zde za své bytí. Druhou zvláštnost tvořil *poplatný*, ne právní charakter vnitřní správy a společenského složení, se stavy ostře oddělenými. Správu vedly závazné orgány, nahoře sloužící lidé, dole odpovědní stavovští

volení. Stavy se rozeznávaly ne právy, ale povinnostmi, mezi ně rozdělenými. Každý byl zavázán buď chrániti státu, nebo pracovat pro stát, t. j. živiti ty, kdo ho chrání. Byli velitelé, vojáci a dělníci, nebylo občanů, t. j. občan se proměnil ve vojáka nebo dělníka, aby pod vedením velitele chránil vlasti nebo na ni pracoval. Byl stav, který svým určením mohl by osvěcovati i vojáky i dělníky, — duchovenstvo, a na Stohlavém sněmu jej car přinutil slíbiti, že zařídí národní vzdělání; ale nevíme, byla-li po tomto sněmu zřízena aspoň jedna církevní farní škola. Třetí zvláštností moskevského státního pořádku byla *svrchovaná moc s neurčitým, t. j. neobmezeným prostorem působení a s nerozhodnutou otázkou o poměru k vlastním orgánům*, a to k hlavnímu z nich, k bojarské aristokracii. Průběh věcí ukazoval staré dynastii demokratický způsob působení, bezprostřední vztah k národu; ale budovala stát zároveň s bojarstvem, uvykla působiti s pomocí rodoslovné šlechty. Ze způsobu činů Hrozného vidíme, že se u něho také objevily demokratické snahy, ale zůstaly aristokratické zvyky a údělné pojmy. Nemohla smířiti tyto protiklady a zahynula v zápase s tímto rozporem.

Nyní se podíváme, jaké místo zaujala moskevská říše mezi jinými státy evropskými. Tehdejší západní Evropa by na tuto otázku neodpověděla, protože slabě tušila samo bytí této říše. To jí ostatně nepřekáželo, aby nebyla užitečnou Evropě. Každý národ má svůj osud a své určení. Osud národa se utváří ze spojitosti vnějších podmínek, prostřed nichž mu bylo žíti a působiti. Určení národa se vyjadřuje tím, jak národ užívá těchto podmínek, jak z nich získává pro svůj život a činnost. Náš národ byl osudem postaven u vý-

chodní brány Evropy, na stráž proti dravé Asii, která se do ní dobývala. Celá staletí vyčerpával své síly, zadržuje tento nápor Asijců, jedny odrážel, hnoje široké donské a volžské stepi svými i jejich kostmi, druhé skrze dveře křesťanské církve klidně uváděl do evropské společnosti. Zatím západní Evropa, osvobodivši se od mohamedánského náporu, obrátila se za oceán, do Nového světa, kde našla široké a blahodárné pole pro svou práci a rozum, vykořisťujíc jeho nedotčená bohatství. Tato Evropa obrátivši se tváří na západ k svým koloniálním bohatsvím, k své skořici a hřebíčku, cítila, že zezadu, se strany uráloaltajského východu ji nic neohrožuje, a špatně si povšimla, že tam zuří úporná bitva, že štáb tohoto zápasu, vystřídav dva hlavní válečné stany na Dněpru a Kljazmě, přemístil se na břehy Moskvy, a že zde v XVI. st. se utvořil střed státu, který konečně přešel od obrany k útoku na asijská hnízda, zachraňuje evropskou kulturu od tatarských úderů. Tak jsme se octli na přední stráži Evropy, chránili jsme zad evropské civilisace. Ale strážní služba je všude nevděčná a brzo se zapomíná, obzvláště je-li správná: čím bdělejší je ochrana, tím klidněji se spí chráněným a tím méně jsou nakloněni oceniti oběti svého klidu. Takové bylo evropské položení moskevské říše na sklonku XVI. st.

OBSAH:

Hlava dvacátá první 5

Moskva začíná shromažďovati údělnou Rus. První zprávy o městě Moskvě 5. — Původní prostor moskevského Kremlu 4. — Zeměpisné položení Moskvy a jeho výhody 9. — Moskva-uzliště 10. — Časné osídlení moskevského kraje 10. — Moskva — etnografický střed Velkoruska 11. — Řeka Moskva transitní cesta 14. — *Politické následky* zeměpisného a etnografického položení Moskvy 15-32. — Moskva — mladší úděl. Význam tohoto pro její knížata 15. — Úspěchy moskevského knížetství do poloviny XV. st. 18-32. — I. Rozšíření území 18. — Obyvatelstvo Zavolží 21. — Způsoby rozšíření moskevského knížetství 22. — II. Získání velkoknížecího stolce 23. — III. Následek tohoto úspěchu 25. — Zaražení tatarských útoků 25. — Moskevský spolek knížat 26. — IV. Přenesení mitropolitské katedry do Moskvy 28. — Význam této změny 29. — Vypravování otce Pafnutije 31. — Závěry 33.

Hlava dvacátá druhá 34

Vzájemné vztahy moskevských knížat 34—65. Pořádek dědění 35. — Movité jmění a dědičný statek v závětech 39. — Knížecí dědění a obyčej 40. — Poměr knížat podle rodu a držení 41. — Smluvní listiny neodpovídají skutečnosti 46. — Zesílení nejstaršího následníka

47. — Formy podrobení mladších knížat 50. — Vliv tatarského jha 52. — Dědění v přímé sestupné linii 54. — Moskevští knížata a Velkorusko 56. — Význam moskevského sváru za Vasilije Temného 58. — Charakter moskevských knížat 60.

Hlava dvacátá třetí 66

Volné městské obščiny 66-94. — Poloha Novgorodu Velikého 67. — Strany 67. — Konce 67. — Pjatiny 68. — Okresy 69. — Rozvoj novgorodské volnosti 70. — Záruky volnosti 73. — Smlouvy s knížaty 75. — *Kníže* ve správě a soudu 77. — Finanční vztahy 77. — Poměr k obchodu 79. — Neúplnost smluvních listin 80. — Správa Novgorodu Velikého 81-93. — Novgorod — panovnická spojenecká obec 81. — Sněm a jeho vztah ke knížeti 83. — Anarchistický charakter sněmu 85. — Předseda a tisícník 86. — Soud 87. — Rada pánů 88. — Oblastní správa 90. — Poměr pjatin ke koncům 90. — Předměstí 91. — *Nesrovnalosti politické organisace 93.*

Hlava dvacátá čtvrtá 95

Třídy novgorodské společnosti 95-113. — Složení společnosti 95. — Původ bojarstva 95. — Patricijové 97. — Obchodníci 98. — Černí lidé 99. — Cholopi a sedláci 99. — Zemci 101. — Základ stavovského dělení 103. — Politický byt 106. — Strany knížecí 106. — Strany sociální 107. — Panství bojarstva 109. — Sváry 110. — Jejich význam 112. — *Pskov 113-127.* — Správa 114. — Složení společnosti 116. — Pskovská Pravda 118. — Pskov a Novgorod 119. — Politické nedostatky Novgorodu *121-*

129 — Sociální rozdíl 122. — Zemský rozdíl 122. — Závislost na nížině 123. — Slabost vojenských sil 124. — Všeobecná příčina pádu volného města 126. — Proroctví 127.

Hlava dvacátá pátá 130

Hlavní zjevy III. období ruských dějin. — Hlavní zjevy 130. — Ruská země v polovině XV. st. 131. — Moskevské knížetství 132. — Politické složení východní Rusi 133. — Změna v moskevském shromažďování Rusi 134. — Zisky Ivana III. a Vasilije III. 138. — Základní fakt *140-146.* — Změna ve vnějším položení a v politice Moskvy 141. — Idea národního státu 142. — Její výraz v politice Ivana III. 144. — Války s Polskem 146.

Hlava dvacátá šestá 147

Vzrůst politického sebevědomí moskevského panovníka 147. — Sofja Palaeologová 148. — Nové tituly 150. — Genealogie Rjurikova 153. Legenda o VI. Monomachovi 153. — Idea božského původu moci 155. — Dědičná država a stát 157. — Následnictví trůnu 159. — Rozšíření moci velikého knížete 161. — Škodlivost údělného panování 163. — Nerozhodnost moskevských panovníků 165. — Složení svrchované moci 167. — Názor společnosti na panovníka 168. — Závěry 170.

Hlava dvacátá sedmá 171

Vnitřní politické vztahy. Moskevské bojarstvo. Vnitřní vztahy 171. — Složení bojarstva 171. — Rodoslovné rozvrstvení 173. — Politická nálada 175. — Právo na místo 178. — Bojar-

stvo jako třída 179. — Otčina práva na místo 179. — Počítání práva na místo prosté 181. — Počítání složité 184. — Zákonodárná obmezení 186. — Idea práva na místo 187. — Kdy se utvořilo 188. — Jeho politický význam 189. — Jeho nedostatky 192.

Hlava dvacátá osmá 194

Poměr bojarů k velikému knížeti v údělných staletích 194. — Změna vztahů 195. — Srážky 196. — Příčina rozporu nejasná 198. — Rozhovory Berseňovy s M. Grekem 199. — Bojarská správa 202. — Carova korespondence s Kurbským 203. — Soudy Kurbského 204. — Carovy námitky 206. — Charakter korespondence 209. — Dynastický původ rozporu 211.

Hlava dvacátá devátá 213

Okolnosti, připravující opričninu 213. — Carův odjezd z Moskvy a jeho poslání 214. — Carův návrat 216. — Ukaz o opričnině 216. — Život v Slobodě 218. — Opričnina a zemščina 219. — Určení opričniny 221. — Rozpor v organisaci státu 223. — Myšlenka o nahrazení bojarstva šlechtou 224. — Bezúčelnost opričniny 226. — Soudy vrstevníků o ní 228.

Hlava třicátá 231

Charakteristika cara Ivana Hrozného 231-246. — Dětství 231. — Vliv bojarské správy 232. — Časná vyvinutost a náchylnost vzrušovati se 233. — Mravní nerovnováha 234. — Časná myšlenka o moci 237. — Idea moci 240. — Nedostatek praktického jejího zpracování 242. — Význam cara Ivana 245.

Hlava třicátá první 247

Složení údělné společnosti 247. — Sloužící prvky sloužící třídy 248. — Prvky nesloužící 249. — Cizinci 252. — Plemenné složení třídy 253. — Stupnice hodností 254. — Početnost třídy 255. — Zahraniční položení státu 256. — Války na severozápadě 257. — Na jihovýchodě 257. — Pobřežní služba 260. — Obranné čety 261. — Strážní a staniční služba 263. — Břímě zápasu 264. — Otázka, jak organisovati sloužící třídu 265.

Hlava třicátá druhá 267

Poměstné statkářství 267. — Mínění o původu poměstného práva 267. — Původ poměstného statkáře 269. — Poměstný systém 272. — Pravidla systému 275. — Poměstné platy 277. — Platy peněžní 279. — Poměstné rovnání 280. — Prožitky 281.

Hlava třicátá třetí 283

Poměstí a dědičný statek 283. — Mobilisace dědičných statků 287. — Umělý rozvoj soukromého statkářství 288. — Újezdní šlechtické společnosti 292. — Objevení sloužícího statkářského proletariátu 294. — Poměstí a město 298. — Poměšťici a sedláci (vliv poměstného systému na osud sedláků) 299.

Hlava třicátá čtvrtá 303

Otázka klášterních statků 303. — Rozšíření klášterů 304. — Kláštery na severovýchodě 306. — Pustinné kláštery 306. — Kláštery-

kolonie 307. — Trojický Sergijův klášter 309. — Význam pustinných klášterů 311. — Staroruský kalendář 312. — Staroruská hagiografie 313. — Staroruské životy svatých 313. — Světské kláštery 318. — Zakladatelé pustinných klášterů 321. — Usídlení na poušti 323. — Pustinný společně žijící klášter 324.

Hlava třicátá pátá 327

Způsoby pozemkového obohacení klášterů 327 až 331. — Pozemky udělené 327. — Vklady za duši 331. — Vklady na postřižiny 334. — Koupě 335. — Škodlivé následky směru klášterního života 339. — Klášterní kormy 341. — Úpadek klášterní disciplíny 343. — Klášterní dědičné statky a stát 344. — Otázka klášterních dědičných statků 348. — Nil Sorskij 348. — Iosif Volockij 350. — Sněm r. 1503 352. — Literární polemika 354.

Hlava třicátá šestá 357

Klášterní statkářství a nevolnické právo 357. — Selské osady 358. — Obydlená půda a úhor 359. — Statkáři 361. — Sedláci a statkáři 362. — Sedláci a stát 365. — Společenská organisace 367. — Otázka selské občiny 370. — Zemědělské hospodářství sedláků 374. — Selské díly 376. — Povinnosti 378. — Závěr 383.

Hlava třicátá sedmá 384

Mínění o připoutání sedláků na konci XVI. st. 384. — Zákon r. 1597 386. — Smlouvy XVI. až XVII. st. 388. — Podmínky, připravující

nevolnictví sedláků 390. — Půjčky 393. — Odvádění a útěky 399. — Opatření proti nim 401. — Statkářští sedláci na počátku XVII. st. 405. — Závěry 406.

Hlava třicátá osmá 409

Správa v moskevské říši v XV.—XVI. st. Přehled uvedeného 409. — Nepříznivé podmínky organisace správy 410. — Údělní správa 412. — Bojarové uvedení a duma 414. — Kormlenščici 416. — Význam kormlení 418. — Prikazy 421. — Bojarská duma 427. — Charakter její činnosti 432.

Hlava třicátá devátá 435

Změny v oblastni správě moskevské říše od poloviny XV. st. 435. — Uspořádání kormlení 436. — Doklad a soudní mužové 437. — Gubová správa 442. — Její složení 443. — Obor působnosti a proces 445. — Charakter a význam 446. — Dvě otázky 447. — Gubová správa a kormlenščici 448. — Zemská reforma 449. — Její příčiny 449. — Zavedení zemských institucí 451. — Obor působnosti a odpovědnost 454. — Věrná správa 456. — Charakter a význam reformy 458.

Hlava čtyřicátá 459

Staroruská společnost a správa. Roztříštěnost místní samosprávy 459. — Její stavovský charakter 462. — Zemské sněmy *462—490.* — Pověst o sněmu r. 1550 463. — Rozbor pověsti 464. — Sněmy v letech 1566 a 1598 468. — Sloužící lidé na sněmech 469. — Lidé obchodně průmysloví na sněmech 470. — Zemský

sněm a země 472. — Sněmovní zástupce 475. — Sněmovní porady 477. — Sněmovní líbání kříže 481. — Sněm a místní společnosti 481. — Původ sněmů 482. — Jejich význam 485. — Myšlenka všezemského sněmu 488. — Závěr. Průběh organisace moskevské říše 490. — Zvláštnosti jejího složení 492. — Její položení v Evropě 493.

Tato kniha

vyšla v březnu 1928

jako XXIII. svazek

Minařikovy knihovny,

kterou vydává a řídí

Stanislav Minařík

na Smichově

Tichá 9.

Vytiskl

Edvard Leschinger

v Praze